

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1985

A TARTALOMBÓL

Szörényi László: A latin költészet helyzete Magyarországon a XIX. században
Veres András: Eötvös Karthausija: a kiábrándulás vagy a kibontakozás regénye?
Korompay H. János: A Magyar Szépirodalmi Szemle és a német költészet
Dávidházi Péter: Arany János kritikus világnézete
Szegedy-Maszák Mihály: Idő, nézőpont és értékszerkezet az Aranyrákányban
Szemle

Németh G. Béla: A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus
korában (Veres András)

Németh G. Béla: Küllő és kerék (Balassa Péter)

József Attila összes versei (Szőke György)

György Haiman: Nicholas Kis a Hungarian Punch-Cutter and Printer, 1652—
1702. (Dukkon Ágnes)

Dieter P. Lotze: Imre Madách (Szegedy-Maszák Mihály)

Vajda Jánosné: Emlékirataim (Nagy Miklós)

Pomogáts Béla: A transzilvánizmus (Bakonyi (Kovács) István)

*

Németh G. Béla hatvanéves (Barta János)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1985. LXXXIX. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Bíró Ferenc
főszerkesztő
Komlós Tibor
felelős szerkesztő
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kiss Ferenc
Kulcsár Péter
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

<i>Szörényi László: A latin költészet helyzete Magyarországon a XIX. században</i>	1
<i>Veres András: Eötvös Karthausija: a kiábrándulás vagy a kibontakozás regénye?</i>	18
<i>Korompay H. János: A Magyar Szépirodalmi Szemle és a német költészet</i>	28
<i>Dávidházi Péter: Arany János kritikai világnézete</i>	38
<i>Szegedy-Maszácz Mihály: Idő, nézőpont és értékszerkezet az Aranysárkányban</i>	64

Műhely

<i>Kőszeghy Péter: A Balassi-szövegahagyomány néhány kérdéséről</i>	76
<i>Tüskés Gábor—Knapp Éva: Egy feltáratlan forráscsoport: barokk kori mikrákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről</i>	90

Adattár

<i>Jankovics József: Kemény János versei és a halálával kapcsolatos alkalmi költemények</i>	101
---	-----

Szemle

<i>Németh G. Béla: A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában (Veres András)</i>	116
<i>Németh G. Béla: Küllő és kerék (Balassa Péter)</i>	119
<i>József Attila összes versei (Szőke György)</i>	123
<i>György Haiman: Nicholas Kis a Hungarian Punch-Cutter and Printer, 1652–1702. (Dukkon Ágnes)</i>	127
<i>Dieter P. Lotze: Imre Madách (Szegedy-Maszácz Mihály)</i>	129
<i>Vajda Jánosné: Emlékirataim (Nagy Miklós)</i>	131
<i>Pomogáts Béla: A transzilvánizmus (Bakonyi (Kovács) István)</i>	133

*

<i>Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából. — Riadj magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái. — András László: A Madách-rejtély. — Hubay Miklós: A dráma sorsa. — Szilágyi János: A Népszava irodalompolitikája 1919 és 1929 között. — Görömbei András—Bertha Zoltán: A hetvenes évek romániai magyar irodalma. — Gyuris György—Vajda Lászlóné: Írások Móra Ferencről. (Lukácsy Sándor, Madácsy Piroška, Kerényi Ferenc, P. Müller Péter, N. Horváth Béla, R. Takács Olga, Németh S. Katalin)</i>	135
---	-----

Krónika

<i>Németh G. Béla hatvanéves (Barta János)</i>	145
--	-----

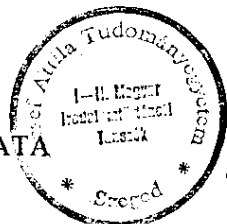
SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménási út 11–13.
1118

ItK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1361
József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
6722 Szeged, Egyetem u. 2-4.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

BÍRÓ FERENC (főszerkesztő), KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő), DÁVIDHAZI PÉTER,
HORVÁTH IVÁN, KISS FERENC, KULCSÁR PÉTER, TARNAI ANDOR, TVERDOTA GYÖRGY,
VERES ANDRÁS

1985. LXXXIX. ÉVFOLYAM

1985
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Bakonyi (Kovács) István (Székesfehérvár)

Balassa Péter (Budapest)

Barta János (Debrecen)

Bernáth Árpád (Szeged)

Bertényi Iván (Budapest)

Bíró Ferenc (Budapest)

Botka Ferenc (Budapest)

Budai Balogh Sándor (Budapest)

Csanda Sándor (Pozsony)

Csapodi Csaba (Budapest)

Csűrös Miklós (Budapest)

Dán Róbert (Budapest)

Dávidházi Péter (Budapest)

Dukkon Ágnes (Budapest)

Fenyő István (Budapest)

Fried István (Budapest)

Geréby György (Budapest)

Gömöri György (Cambridge)

B. Hajtó Zsófia (Budapest)

Hopp Lajos (Budapest)

N. Horváth Béla (Szekszárd)

Horváth Iván (Budapest)

Imre László (Debrecen)

Imre Mihály (Hódmezővásárhely)

Jankovics József (Budapest)

Kakucska Mária (Nyugat-Berlin)

Kállay Géza (Budapest)

Kapitánffy István (Budapest)

Kerényi Ferenc (Budapest)

Kiscsatári Mariann (Budapest)

Kiss Endre (Budapest)

Kiss Gy. Csaba (Budapest)

Knapp Éva (Budapest)

Korompay H. János (Budapest)

Kovács Ilona (Budapest)

Kovács József (Budapest)

Kovács Sándor Iván (Budapest)

Kovács Zsuzsa (Budapest)

Körmendy Kinga (Budapest)

Kőszeghy Péter (Budapest)

Kulcsár Péter (Budapest)

Lőrinczy Huba (Szombathely)

Lukácsy Sándor (Budapest)

Madácsy Piroska (Szeged)

Martinkó András (Budapest)

Miklóssy János (Budapest)

D. Molnár István (Debrecen)

Monok István (Szeged)

P. Müller Péter (Budapest)

Nagy Csaba (Budapest)

Nagy Imre (Pécs)

Nagy Miklós (Budapest)

Németh S. Katalin (Budapest)

Pál József (Gyömrő)

N. Pál József (Budapest)

Pálfi Ágnes (Budapest)

Penke Olga (Szeged)

Ratzky Rita (Budapest)

Rimóczi Gábor (Budapest)

Rimócziné Hamar Márta (Budapest)

Rónay László (Budapest)

Szabó András (Budapest)

Szajbély Mihály (Szeged)

Szegedy-Maszák Mihály (Budapest)

Széles Klára (Budapest)

Szigeti Csaba (Szeged)

Sziklay László (Budapest)

Szilágyi János (Budapest)

Szili József (Budapest)

Szőke György (Budapest)

Szörényi László (Budapest)

R. Takács Olga (Budapest)

Tamás Attila (Debrecen)

Taxner-Tóth Ernő (Budapest)

Tompa József (Budapest)

Tóth András (Budapest)

Tóth Margit (Szeged)

Tüskés Gábor (Budapest)

Tverdota György (Budapest)

Úray Piroska (Budapest)

Varga Imre (Budapest)

Vargha Kálmán (Budapest)

Veres András (Budapest)

Vizkelety András (Budapest)

Vörös Imre (Budapest)

Zombori István (Szeged)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Barta János: Még egyszer a lírikus Aranyról (1847–1861)</i>	624
<i>Csanda Sándor: Beniczky Péter magyar és szlovák verses példabeszédei</i>	259
<i>Dávidházi Péter: Arany János kritikusai világnézete</i>	38
<i>Fenyő István: Vörösmarty dramaturgiai tanulmánya</i>	160
<i>Hopp Lajos: Mikes kiadatlan szépirodalmi munkája (Az idő jól eltöltésének módja...)</i>	605
<i>Kiss Endre: A Zarathusztira és magyar változatai</i>	271
<i>Korompay H. János: Pulszky Ferenc irodalomszemlélete az 1840-es években</i>	437
<i>Korompay H. János: A Magyar Szépirodalmi Szemle és a német költészet</i>	28
<i>Kovács Sándor Iván: Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi</i>	389
<i>Rónay László: Szabó Lőrinc verseiklusai mint az önelemzés eszközei</i>	173
<i>Szegedy-Maszácz Mihály: Idő, nézőpont és értékszerkezet az Aranysárkányban</i>	64
<i>Szörényi László: A latin költészet helyzete Magyarországon a XIX. században</i>	1
<i>Tamás Attila: Klasszi izáló törekvések századunk magyar költészetében</i>	639
<i>Tuskés Gábor – Knapp Éva: Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairodalom történetéből</i>	415
<i>Tverdota György: József Attila nyelvszemlélete I. (A névvarázstól a költői névhasználatig)</i>	287
<i>Veres András: Eötvös Karthausija: a kiábrándulás vagy a kibontakozás regénye?</i>	18
<i>Vörös Imre: Állat-jelképek a felvilágosodás magyar irodalmában</i>	147

Évforduló

<i>Szili József: Az egyetemesség alakzatai Az esztétikum sajátosságában</i>	456
---	-----

Kisebb közlemények

<i>Csapodi Csaba: Újabb ismeretlen Janus-kéziratok</i>	188
<i>Csapodi Csaba: Janus Pannonius elveszett „Annales patriae”-ja</i>	472
<i>Dán Róbert: Egy korai szombatos vitairat</i>	306
<i>Gömöri György: Magyar peregrinusok a XVII. századi Cambridge-ben</i>	194
<i>Imre Mihály: Magyar humanista költők emlékezete XVIII. századi prédikációs irodalmunkban</i>	485
<i>Kakucska Mária: Juan Lujs Vives és Pázmány Péter a nőnevelésről</i>	479
<i>Kapitánffy István: Az egyik új Janus-kódex datálásához</i>	302
<i>Kerényi Ferenc: Vörösmarty Mihály színjátéktípusai a Csongor és Tünde után</i>	665
<i>Kovács Ilona: Rákóczi alkotói módszere</i>	656
<i>Körmendy Kinga: Vörösmarty verskéziratok az egykori Széchenyi Múzeum anyagában</i>	210
<i>Martinkó András: Faludi Ferenc: Utban a modern magyar költői nyelv felé</i>	310
<i>Miklóssy János: Az újonnan fölfedezett Vajda-röpiratokról</i>	211
<i>Nagy Csaba: Kísérletek a betiltott Szép Szó újjászervezésére</i>	520
<i>Nagy Imre: A pusztulás tragikus látomása</i>	514
<i>Pál József: Az árkádia pör ikonológiai vonatkozásairól</i>	498

<i>Penke Olga</i> : Diderot és a magyar felvilágosodás	507
<i>Rimócziné Hamar Márta</i> – <i>Rimóczi Gábor</i> : <i>Pascua Romanorum</i>	650
<i>Tompa József</i> : Blumauer Aeneis-travesztiajának magyar fordításai	202
<i>Tóth Margit</i> : Wesselényi István imádságoskönyvének forrása	189

Vita

<i>Geréby György</i> : Pázmány Péter: Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél	316
<i>Taxner-Tóth Ernő</i> : A kritikákat író fiatal Kölcsseyről (Csetri Lajos észrevételeihez)	323

Műhely

<i>Horváth Iván</i> : Névvarázs	559
<i>Kiss Gy. Csaba</i> : A családtörténet értelme (Babits Mihály: <i>Haldíffiai</i> – Maria Dąbrowska: <i>Éjjelek és nappalok</i>)	342
<i>Kőszeghy Péter</i> : A Balassi-szöveghagyomány néhány kérdéséről	76
<i>D. Molnár István</i> : Jósika Miklós <i>Eszther</i> című regényéről és lengyel „rokonairól”	549
<i>Pálfi Ágnes</i> : A szabad vers metrikai és poétikai megközelítéséhez	218
<i>Szajbély Mihály</i> : „Régiek” és „újak” a XVIII. század második felének magyar irodalmában.	330
<i>Szigeti Csaba</i> : Appendix Balassiana (Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. század Balassi-követő nemesi költészetében)	675
<i>Szőke György</i> : Kosztolányi, a szegény kis beteg	214
<i>Tűskés Gábor</i> – <i>Knapp Éva</i> : Egy feltáratlan forráscsoport: barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről	90
<i>Tverdota György</i> : Megjegyzések Horváth Iván „Névvarázs” című tanulmányához	570

Adattár

<i>Budai Balogh Sándor</i> : Szabó Dezső ismeretlen naplója	688
<i>Jankovics József</i> : Kemény János versei és a halálával kapcsolatos alkalmi költemények	101
<i>Jankovics József</i> : Bethlen Jánosné Váradi Borbála ellen írt pasquillus	528
<i>Madácsy Piroska</i> : Kosztolányi Dezső francia kapcsolataihoz	533
<i>Tverdota György</i> : József Attila <i>Irodalom és szocializmus</i> című előadásának szövegváltozata	546

Szemle

<i>Agárdi Péter</i> : Értérend és kritika (<i>Fenyő István</i>)	366
A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. 1561–1773. (<i>Varga Imre</i>)	356
Balázs Béla levelei Lukács Györgyhez (<i>Kiss Endre</i>)	589
Baránszky-Jób László: Teremtő értékelés (<i>Széles Klára</i>)	717
Bél Mátyás: Hungáriából Magyarország felé (<i>Zombori István</i>)	355
Berlász Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867 (<i>Fried István</i>)	247
Birnbaum, Marianna D.: Janus Pannonius (<i>Szörényi László</i>)	237
Czigány, Lóránt: The Oxford History of Hungarian Literature (<i>Szegedy-Maszácz Mihály</i>)	234
Ecsedi Báthory István meditációi (<i>Szabó András</i>)	584
Erdélyi János: Úti levelek, naplók (<i>Korompay H. János</i>)	712
Fenyő István: Haza s emberiség (<i>Nagy Imre</i>)	242
Haiman, György: Nicholas Kis a Hungarian Punch-Cutter and Printer, 1652–1702. (<i>Dukkon Ágnes</i>)	127
Hunyadi-Brunauer, Dalma – Brunauer, Stephen: Dezső Kosztolányi (<i>Szegedy-Maszácz Mihály</i>)	363
Janus Pannonius – Magyarországi humanisták <i>Kulcsár Péter</i>)	709

József Attila összes versei (<i>Szöke György</i>)	123
Katona József: Bánk bán (<i>Kerényi Ferenc</i>)	245
Kenyeres Zoltán: A lélek fényűzése (<i>Széles Klára</i>)	252
Kenyeres Zoltán: Tündérsíp (<i>Széles Klára</i>)	370
Két könyv a népi mozgalomról (<i>N. Pál József</i>)	581
Kiss Endre: Szecesszió egykor és ma (<i>Lőrinczy Huba</i>)	577
Kézirattár (<i>Kiss Ferenc</i>)	720
Lotze, Dieter P.: Imre Madách (<i>Szegedy-Maszáik Mihály</i>)	129
Lőrinczy Huba: Szépségvágy és rezignáció (<i>Csűrös Miklós</i>)	715
Mácza János: Eszmeiség – avantgarde – művészet (<i>Kovács József</i>)	250
Mikszáth Kálmán összes művei (<i>Kállay Géza</i>)	586
Németh G. Béla: A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában (<i>Veres András</i>)	116
Németh G. Béla: Küllő és kerék (<i>Balassa Péter</i>)	119
Pilinszky János: A mélypont ünnepélye (<i>Rónay László</i>)	573
Pomogáts Béla: A transzilvánizmus (<i>Bakonyi (Kovács) István</i>)	133
Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdők” (<i>Vízkelety András</i>)	352
Vajda Jánosné: Emlékirataim (<i>Nagy Miklós</i>)	131

*

Adamczyk, Mieczysław: Kształcenie młodzieży chłopskiej z obwodu żadeckiego i okolic 1772–1848. (*Fried István*) 378 – András László: A Madách-rejtély (*Kerényi Ferenc*) 138 – Argenti iratai (*Kovács Zsuzsa*) 592 – Cavaglia, Gianpiero: L'identità perduta (*Pál József*) 595 – Fráter Jánosné: Az Akadémiai Könyvtár iratai 1831–1949. (*Tóth András*) 379 – Gáspári László: A századvégi novella lírizálódása (*Kicsatári Mariann*) 381 – Görömbei András – Bertha Zoltán: A hetvenes évek romániai magyar irodalma (*R. Takács Olga*) 142 – Gyuris György – Vajda Lászlóné: Írások Móra Ferencről (*Németh S. Katalin*) 143 – Hortus Musarum (*Uray Piroska*) 591 – Hubay Miklós: A dráma sorsa (*P. Müller Péter*) 139 – Kovács József László: Régen volt iskolák dicséretes törvényei (*Monok István*) 376 – Köpeczi Béla: Staatsräson und christliche Solidarität (*Hopp Lajos*) 375 – Magyar István: „Felháborodom, tehát vagyok” (*Szilágyi János*) 597 – Péter László: Annák, szerelmek (*Rónay László*) 382 – Riadj magyar! (*Madácsy Piroska*) 136 – Rolla Margit: Kafka Margit II. Út a révig... (*Imre László*) 596 – Szalatnai Rezső: Két hazában egy igazsággal (*Fried István*) 597 – Száll a tavasz... (*Szilágyi János*) 383 – Szilágyi János: A Népszava irodalompolitikája 1919 és 1929 között (*N. Horváth Béla*) 140 – Törsér Árpád: Régi költők – mai tanulságok (*Sziklay László*) 593 – Utazás külföldön (*Lukácsy Sándor*) 135 – Várdy Huszár Ágnes: Karl Beck élete és költői pályája (*Ratzky Rita*) 380

Krónika

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibliográfiája 1984 (Összeállította: <i>B. Hajtó Zsófia</i>)	387
Intézeti hírek (1984. január 1. – december 31.)	601
Vita Király István „Intés az őrzőkhöz” című monográfiájáról (<i>Veres András</i>)	722

*

Németh G. Béla hatvanéves (<i>Barta János</i>)	145
Tarnai Andor hatvanéves (<i>Biró Ferenc</i>)	385
Vargha Kálmán hatvanéves (<i>Botka Ferenc</i>)	386

Nekrológok

Bónis György (1914–1985) (<i>Bertényi Iván</i>)	600
Kanyó Zoltán (1940–1985) (<i>Bernáth Árpád</i>)	257
Szabó Ede (1925–1985) (<i>Vargha Kálmán</i>)	258
Varjas Béla (1911–1985) (<i>Horváth Iván</i>)	255

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 606
 Ábel Jenő 496
 Ablonczy László 142
 Abramowski, Edward 346
 Abrams, M. H. 40
 Aczél, Richard 61
 Adamczyk, Mieczysław 378–379
 Ady Endre 58, 122, 222–223, 236, 278–279, 281, 284, 364, 367, 370, 547–548, 560, 576, 580, 590, 594, 596, 598, 640, 704, 707, 715, 719–720, 722–726
 Aelianus, Claudius 148, 151
 Agárdi Péter 366–370, 387, 395, 405, 526–527
 Agyagfalvi Hegyi István 704
 Agyich István 6
 Ahmatova, Anna Andrejevna 223
 Aimé-Martin, L. 506
 Albert Gábor 235
 Albert Zsuzsa 386
 Alberti Ignác 203
 Alberti, Leon Battista 239
 Albó, József 308
 Alciati, Andrea 377
 Aldus Manutius 711
 Alexandriai Szent Kelemen → Clemens Alexandrinus
 Allott, Kenneth 44
 Almási Péter 202
 Álmós vezér 651
 Alszegehy Zsolt 362
 Altaner, Bertold 147
 Alvinczi Péter 323
 Amadé László 593–594, 684
 Amat, R.d' 509
 Ambrus, Szent 317
 Ambrus János 526
 Ambrus Zoltán 715–717
 Anaxagorasz 622
 Andási József Lajos 13
 I. András magyar király 475–476
 András László 138–139
 Andritsch, J. 190
 Angyal Dávid 338
 Angyalosi Gergely 602
 Anonymus 442–443, 650–656
 Antal Gábor 522
 Antonius iskolamester 303
 I. Apafi Mihály 103
 Áprily Lajos 710
 Aquaviva, Claudius 192
 Aquinói Szent Tamás 318, 612, 616
 Aradi Nóra 430
 Aragoniai Beatrix 709
 Aranka György 156
 Arany János 5, 38–63, 117–118, 120–122, 137–138, 171, 177, 222–223, 235, 364, 379, 389, 394–395, 399, 406–407, 412–413, 442–443, 445, 451, 453, 486, 499, 553, 561, 594, 624–638, 685–686, 714–715, 718–719
 Arany László 48, 146
 Aretinus, Franciscus 189
 Argens, Jean Baptiste de 151
 Argenti, Giovanni 592–593
 Argezi, Tudor 568
 Arisztotelész 47, 74, 149, 162–163, 170, 306, 309, 320, 339, 439, 460, 470, 480, 622, 641, 646
 Arnold, Matthew 44
 Arnulfus 653
 Árpád fejedelem 651, 654
 Artner Edgár 147, 150
 Asbóth János 116, 235, 715
 Assion, Peter 91
 Assisi Szent Ferenc 427
 Astrain, Antonio 481
 Aszalay Ferenc 663
 Aszejev, Nyikolaj Nyikolajevics 223
 Atanáz, Nagy Szent 318
 Attila 292, 294, 475–476, 479, 651, 653, 655
 Aucelet, Henri 534
 Augustinus Aurelius 65–66, 317–318, 320, 574
 Augustus Octavianus 331, 621
 Aupach, Johann 591
 Azor, Juan 481

Benedek Aladár 211
 Benedek Marcell 162, 386
 Beniczky Gáspár 661–663
 Beniczky Péter 259–270, 679–681, 684
 Benkő Ferenc 333
 Benkő József 101
 Benkő Samu 486, 718
 Benn, Gottfried 74, 363, 365, 724
 Benot, Yves 510
 Benrekassa, Georges 513
 Benz, Ernst 283
 Beöthy Zsolt 116, 118, 206
 Béranger, Pierre Jean de 714
 Bercsényi Miklós 661–662
 Berda József 386, 521
 Bergson, Henri Louis 237, 718
 Berisló Péter 711
 Berlász Jenő 247–250
 Bernáth Árpád 258
 Bernatowicz, Feliks 551–553, 556
 Bernolák, Anton 268
 Bertényi Iván 600
 Bertha Zoltán 142–143
 Berzeviczy Albert 539, 543–544
 Berzeviczy Gergely 249, 510–512
 Berzeviczy Imre 665
 Berzeviczy Márton 591
 Berzesenyi Dániel 11, 28, 60, 153, 162, 235–236,
 243, 247, 323–330, 595, 642, 644, 647,
 678, 713–714, 719
 Bessenyei György 155, 157, 204, 249, 314,
 337, 341, 367, 379, 510
 Bethlen Gábor 134, 190, 667, 670
 Bethlen István 688
 Bethlen János 103, 397, 528, 533
 Bethlen Jánosné Váradi Borbála 528–533
 Bethlen Mihály 194, 200–201
 Bethlen Miklós 102, 127, 529
 Bèze, Theodore de 593
 Białostocki, Jan 503
 Bibó Lajos 723
 Bielek László 508
 Binder Pál 403
 Binns, J.W. 3
 Birch-Pfeiffer, Charlotte 667, 669–671
 Birkás Endre 237
 Birnbaum, Marianna D. 237–242
 Biró Ferenc 153, 155, 330, 337, 341, 385,
 507 510
 Bisticci, Vespasiano da 1, 239
 Bisztray Gyula 43, 102
 Bitskey István 193, 316, 322, 390, 395, 406–407
 Bitter Illés 69
 Blahynka, Milan 601
 Blair, Hugh 163–165
 Blake, William 300, 568
 Bloch, Ernst 503
 Blok, Alekszandr Alekszandrovics 722
 Blumauer, Alois 5, 202–209
 Blumenbach, Johann Friedrich 152, 156
 Blunt, Anthony 239
 Boas, Franz 292, 295
 Bocskai István 585, 593
 Bod Péter 148, 153–154, 158, 486, 493–494,
 496–497
 M. Boda Edit 388
 Boda Miklós 303
 Bodnár György 383, 387, 601–602, 722, 725
 Bodor Aladár 691
 Bodor György 693, 705
 Boér Jenő 274–282
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 622
 Boileau, Despreaux Nicolas 333, 336, 499
 Bojtár Endre 675
 Bóka László 365, 386, 525
 Bókay Antal 294, 296
 Bokor László 383
 Bollók János 655
 Bolyai Farkas 519
 Boncza Berta 720
 Bonfini, Antonio 473
 VIII. Bonifác 478
 Bónis György 303, 305, 600
 Bonilla y San Martin, Adolfo 480
 Bonnet, Charles 150
 Bononi, Eugen 91, 424
 Bonyhai Gábor 387, 469
 Borbála, Szent 427
 Borbély Mária 375
 Borges, Jorge Luis 687
 Bori Imre 580
 Born, Ignaz von 204–205
 Bornemisza Péter 139, 253–254, 563
 Bornemisza Váci Menyhárt 102
 Boronkai Iván 241
 Boros Dezső 131
 Boros György 306
 Borosnyai Lukács Simon 490
 Borowski, Tadeusz 648
 Borzsák István 387, 652, 656
 Bóta László 76–79
 Botka Ferenc 252, 383, 386
 Botticelli, Sandro 550
 Boucher, François 594
 Bouhours, Dominique 336, 609
 Bougainville, Louis Antoine de 510
 Boullier, David-Renaud 150

- Babits Mihály 62–64, 121–122, 126, 134, 142,
 178, 235–236, 342–351, 369, 371, 374,
 544, 547, 594, 598, 640–641, 644–648,
 692, 716–717, 719, 722–723
 Bach, Hermann 91, 96
 Bach, Johann Sebastian 573
 Badics Ferenc 390–391, 395, 402, 405–407,
 412
 Bahtyin, Mihail Mihajlovics 72, 595
 Bajcsi András 199
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 241, 691
 Bajza József 29, 160, 163, 388, 441, 671, 713
 Bak Róbert 296–297, 559
 Bakfark Bálint 709
 Bakócz Tamás 711
 Bakonyi (Kovács) István 134
 Balanyi György 1
 Balasova, Tamara 601
 Balassa Judit 677
 Balassa Péter 123
 Balassi Bálint 76–89, 102, 236, 255–256,
 259–261, 263–269, 390, 392, 395, 398,
 406, 584, 675–687
 Balassi Menyhárt 139, 598
 Balázs Béla 383, 580, 589–591, 602, 703
 H. Balázs Éva 511
 Balázs János 340
 Balázs József 253
 Bálint György 367, 383, 539, 597
 Bálint Sándor 91, 417, 420–422
 Bálint Tibor 143
 Ballagi Aladár 417
 Ballagi Géza 17
 Balogh Edgár 143
 Balogh Elemér 598
 Balogh László 292
 Balzac, Honoré de 23, 119, 131, 533, 695
 Bán Imre 340–341, 389, 407–408, 485
 Bánffy Miklós 603
 Bánkúti Imre 401
 Barabás Miklós 493, 496
 Barabás Tibor 522, 525
 Baraczkay István 194
 Baránszky-Jób László 62, 180, 627, 717–720
 Bűrány Boldizsár 246–247
 Bárány Péter 511
 Baráth Ferenc 365, 533
 Barbotin, E. 150
 Barbusse, Henri 533
 Bárczi Géza 314, 693
 Barcsai Ákos 529
 Barcsay Ábrahám 510, 513
 Bardèche, Maurice 678
 Bárdos László 641
 Bárdosi Német János 371
 Barla Gyula 131
 Báróczi Sándor 314, 340
 Baron, Hans 242
 Baróthy Bálint 695
 Baróti Dezső 157, 720
 Baróti Szabó Dávid 11, 210, 335–336, 402,
 593–594
 Bart István 138, 223
 Barta János 51–52, 60, 64, 132, 138, 146, 365,
 624, 718
 Barta Lajos 139
 Bártfay László 161, 672
 Bartha János 670
 Barthélemy, Jean-Jacques 501
 Barthes, Roland 676
 Bartók Béla 124, 523, 721, 726
 Bartók István 260, 265, 679–681
 Basilus István 585
 Baskircsev Mária 717
 Basta, Giorgio 585
 Bata Imre 253, 371, 722
 Báthory Gábor 190, 598
 Báthory Kristóf 363
 Báthory Zsigmond 363
 Batsányi János 3, 5, 157, 248, 333, 336, 340,
 368, 511, 514
 Batthyány Ádám 191
 Batthyány Fülöp 509
 Baudelaire, Charles 533, 717
 Bauer, Anton 96
 Bauer Ervin 596
 Baumgarten, Alexander Gottlieb 333
 Bayer József 242, 509, 514, 550, 670–671
 Bäumer, Remigius 90
 Beaufort, Maxime 534, 541–543
 Becher, Johannes R. 648
 Beck, Karl 380–381
 Beckett, Samuel 185
 Bécsy Tamás 514
 Beke György 143
 Beke László 675
 Békés István 430
 Bekker, August Immanuel 320
 Bél Mátyás 267, 355–356, 388
 IV. Béla 650
 Béládi Miklós 142, 383, 387, 722
 Belgiojoso, Giovanni Giacomo 585
 Belij, Andrej 276
 Bellori, Giovanni Pietro 594
 Belnay György Alajos 7
 Bem József 137
 Benda Kálmán 5, 378, 392, 422–424, 426,
 428, 511, 592–593

Bozzai Pál 47
 Böhm 438
 Bökenkamp, Werner 573
 Bölöni Farkas Sándor 135, 235
 Börne, Ludwig 31, 33–35, 447, 449–450
 Bracciolini, Poggio 239
 Brahms, Johannes 120
 Brassai Sámuel 60
 Brecht, Bertolt 257, 469, 724
 Brednich, R. W. 416
 Brémond, Henri 389
 Brenner József 215–217
 Bringéus, N.–A. 431
 Brisits Frigyes 4, 672
 Brjusov, Valerij Jakovlevics 276
 Brockes, Barthold Hinrich 157
 Brodaries István 710
 Brodzka Alina 601
 Bronikowski, Aleksander 551–553, 556
 Brtán, Rudo 259
 Brunauer, Stephen 363–366
 Brunel, J. 8
 Brunner Emőd 508
 Bruno, Giordano 151
 Brückner, Wolfgang 91, 96, 418, 430–431
 Buber, Martin 590
 Buckley, Vincent 44
 Budai Ezsaiás 10
 Budai Balogh Sándor 688
 Budai Ferenc 491
 Budai Nagy Antal 134
 Buday Dezső 716
 Buday György 128
 Buddha 176
 Buffon, Georges Louis Leclerc de 150, 152
 Buganza, G.S.J. 7
 Bulcsu Károly 41, 57
 Burte, Hermann 271
 Büchner, Ludwig 130
 Bürger, Gottfried August 13
 Byron, George Gordon 56–57, 554, 713–714

Caballero, Fermin 480
 Calepinus, Ambrosius 593
 Camus, Albert 140
 Canova, Antonio 1–8, 10–11, 498
 Cantiancula, Hilarius 591
 Caprara Jean-Baptiste 8
 Carlyle, Thomas 578–579
 Carrère, Jean 539
 Carter, Harry 128

Cassirer, Ernst 289, 296, 299
 Castro, Américo 480
 Cavaglià, Gianpiero 595
 Cavalcanti, Aldobrandino 353
 Cennerné Wilhelmb Gizella 376
 Cerinthus 318
 Cervinus, Lapidus 240
 Chagall, Marc 646
 Champagny 8
 Chandon, Louis 607
 Chaplin, Charles Spencer 707
 Chateaubriand, François August René, vicomte de 20
 Chatman, Seymour 565
 Chaucer, Geoffrey 600
 Chénier, André Marie de 499
 Chénier, Marie Joseph de 499
 Cholnoky László 382
 Cholnoky Viktor 237, 253, 382
 Chopin, Frédéric 68
 Chrysostomus 620–621
 Cicero, Marcus Tullius 1, 30, 330–331, 341, 614
 Ciorănescu, Alexandru 609
 Clairvauxi Szent Bernát 93, 193, 616, 620
 Claudianus, Claudius 239, 395, 404
 Claus, Antonius 362
 Clemens Alexandrinus 317
 Cohen, Jean 564
 Colbert, Jean Baptiste 607
 Coleridge, Samuel Taylor 60
 Colombo, Cristoforo 479, 510
 Colonna, François 151
 Concha Győző 448, 511
 Condillac, Étienne Bonnot 156
 Conrad, Norbert 486
 Constantius, Antonius 189
 Cook, James 510
 Cordara, Giulio Cesare 12
 Corneille, Pierre 331, 389
 Cornides Dániel 494
 Coster, François 192–193
 Courtin, Antoin de 606–612, 616, 622
 Croce, Benedetto 2, 570
 Cromwell, Oliver 161–162
 Cuttat, Jean 545
 Czegledi István 421, 428
 Czigány Lóránt 234–237
 Czine Mihály 142–143, 381
 Czóbel Minka 236
 Czuczor Gergely 137, 236, 714
 Czwittinger Dávid 486

- Csáky Albin 586
 Csáky Anna 190
 Csáky István 104, 190
 Csáky István, ifj. 190
 Csáky László 190
 Csáky Móríc 248, 378
 Csanády Sándor 586–587, 589
 F. Csanak Dóra 508
 Csanaki Máté 195
 Csanda Sándor 259, 598
 Csaplár Ferenc 721
 Csapodi Csaba 1, 188–189, 237, 302–303, 477, 479
 Csapodi Lajos 508
 Csapodiné Gárdonyi Klára 1, 387
 Csáth Géza 215–217, 253
 Császár Elemér 11, 28, 246
 Csatkai Endre 499
 Csehi András 153
 Csehi Gyula 457
 Csehov, Anton Pavlovics 24
 Csengery Antal 42, 44, 48, 56, 627
 Cserei Farkas 209
 Cserei Mihály 103, 401, 405
 Cseri Péter 246
 Csetényi József 521
 Csetri Lajos 323–329, 340, 408
 Csiky Gergely 139
 K. Csilléry Klára 430
 Cszimadia Sándor 383
 Csokonai Vitéz Mihály 4, 15, 153–155, 157–158, 203, 205, 207, 209 221–222, 226, 235, 248, 250, 300 323–329, 333, 413, 498–499, 505–506, 508, 586, 595, 685
 Csomasz Tóth Kálmán 419
 Csonka Ferenc 303, 316, 319
 Csontváry Kosztka Tivadar 718–719
 Csoóri Sándor 235
 Csorba Győző 718
 Csorba Sándor 324
 Csurka István 139
 Csűrös Miklós 717
 Dąbrowska, Maria 342
 Dacier, Anne 333, 338
 Dacsó Mária 267
 Dalandine, Antoine-François 607
 Dalcsev, Atanasz 718
 Dálnoki Miklós Béla 523
 Daly, Peter M. 602
 Damascenus, Joannes 318
 Dán Róbert 129, 306, 308–309
 Dániel Edit 3
 Dante Alighieri 575 699, 702
 Danton, Georges 705
 Darázs Endre 386
 Darvas József 383
 Darwin, Charles Robert 74
 Dávid Ferenc 306
 David, Jean 191–193
 David, Johann 194
 Dávidházi Péter 38, 44, 55
 Davidson, H.R. Ellis 147
 Daxelmüller, Christoph 100
 Deák Farkas 189–191
 Deák Ferenc 44, 118, 586, 636
 Deák Tamás 143
 Deccard Kristóf János, id. 377
 Decsy Sámuel 511
 Deé Nagy Anikó 488
 Defoe, Daniel 271
 Degré Alajos 512
 Deidrich György 709
 Dékány Endre 388
 Delauna, David J. 44
 Delille, Jacques 506
 Demcsákné Kelen Ilona 218
 Démoszthenész 30, 622
 Dénes Tibor 670–673
 Denis, Michael 12
 Dér Zoltán 216–217
 Dérczy Péter 602–603
 Déri Balázs 355
 Derkovits Gyula 647
 Dersffy Kata 190
 Déry Tibor 142, 181, 253, 383, 386, 525
 Descartes, René 150, 607
 Dessewffy József 243–244, 388, 508, 627
 Deteljanov 276
 Devecseri Gábor 386, 523
 Dézsi Lajos 79, 83–85, 88, 549, 553, 606, 683, 685
 Dickens, Charles 23, 695
 Diderot, Denis 151, 156, 504, 507–514
 Dijk, Christoffel van 127, 129
 Dimitrov, Georgi 582
 Diószegi András 383
 Diószegi Sámuel 158, 249
 Długosz, Jan 549
 Dobaifi Németh Ferenc 420
 Dobrai Gácsi Bálint 195
 Domanovszky Sándor 249
 Domergue, Urbain 9
 Donáth Ferenc 582
 Donáth Regina 355
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 235, 575, 695
 Dózsa György 134
 Döbrentei Gábor 137, 167, 243, 323–325, 327–328, 508

Dömötör Tekla 415
 Droste-Hülshoff, Anette Elisabeth 634
 Du Bos, Charles 504
 Du Cange, Charles 653
 Duchet, Michèle 509–510, 512
 Dudevszki, Hriszto 601
 Dudith András 591
 Dufour X. Leon 45
 Dugonics András 335, 406, 667
 Duhamel, Blanche 535, 537–539
 Duhamel, George 533–542
 Du Hamel 622
 Dukkon Ágnes 129
 Dumas père, Alexandre 167, 667, 671
 Duplacy, J. 45
 Dux Adolf 35
 Dünninger, H. 423

 Eberhard, Johann August 244
 Eckhardt Sándor 2, 82–83, 88, 390, 508, 511,
 680–681, 686
 Ecsedi Báthory István 193, 584–585
 Édes Gergely 152, 154–157, 338
 Eftimiu, Victor 560
 Egressy Béni 671
 Egressy Gábor 626
 Ehrard, Jean 151
 Eichendorff, Joseph Karl Benedikt Freiherr von
 33
 Einhardus 653
 Eliáš, Michal 259, 268–269
 Eliot, Thomas Stearns 58–59, 183, 223–224,
 648, 725
 Ellebodus, Nicasius 591–592
 Elzevir, Daniel 127
 Ember Nándor 153, 337
 Emid, Szent 427
 Emőd Tamás 382
 II. Endre 478–479, 650
 Endrődi Sándor 453–454
 Endrődy Julianna 511
 Engel János Keresztély 248
 Engels, Friedrich 139, 457, 459, 470, 562, 568
 Enyedi Gáspár 199
 Eörsi Júlia 382
 Eőssi András 306, 308–309
 Eötvös József 18–28, 42, 44, 135, 170, 248, 388,
 445, 447–448 453–455
 Erasmus, Desiderius 480, 622
 Erdei Ferenc 525
 Erdei Klára 584–585
 Erdélyi László 705–706

T. Erdélyi Ilona 28–29, 454, 601, 712–715
 Erdélyi János 28–30, 32, 35–36, 39–40, 44–46,
 52–59, 62, 117, 135, 171, 236, 244, 442,
 445, 448, 451, 453, 601, 628, 712–715
 Erdélyi Pál 448
 Erdélyi Zsuzsanna 421
 Erdő Péter 423
 Erdődy Elek 521
 Erdődy János 525
 Ernst, Paul 590
 Érsekújvári Karádi Orbán 196
 Esquier, Gabriel 510
 Este, Leonello 239
 Esterházy Pál 661
 Esterházy Péter 253
 Euripidész 30, 336
 Evagrius 318

Fába Simon 11
 Fabchich József 11
 Faber Antal 16
 Fábian Gábor 329
 Fabier, B. 335
 Fabiny Teofil 586
 Fabri, Paolo 676
 Fábry Zoltán 125, 367, 383, 598
 Farkas Árpád 143
 Farkas Henrik 152
 Farkas János 102
 Farkas László 704
 Fasching Ferenc 492–494, 497
 Fáy András 161, 235, 243–244, 666, 672
 Fazekas Mihály 155–156, 158, 499, 502, 505
 Farid, Kamal 608–609
 Faragó László 525
 Faludy György 525
 Faludi Ferenc 12–13, 157, 261, 269, 310–315,
 413, 442
 Fallersleben, Hoffmann von 32
 Faller Jenő 91
 Fehér Géza 665, 669, 671
 Fejér György 328
 Fejérváry Gábor 438
 Fejtő Ferenc 366–370, 520–527, 559
 Fekete Csaba 158
 Fekete Gyula 576
 Fekete József 704
 Félibien, André 504
 Felsőszőlősi István 421
 Feltre, Vittorino da 238
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe 150
 Fényes Samu 273–276, 278, 281–283

Fenyő István 29, 43, 160, 171, 242–245, 370,
 388, 437, 439, 442–443, 445, 448–449,
 453, 455, 514–515, 519, 722
 Fenyő Miksa 596
 II. Ferdinánd 191
 I. Ferenc 5, 11, 13, 205
 Ferenc Lipót 401
 Ferenczffy Lőrinc 79
 Ferenczi László 388
 Ferenczi Sándor 365
 Ferenczi Zoltán 20, 361
 Ferenczy Béni 185
 Ferenczy István 15
 Ferenczy József 448
 Ferrucci, Michele 17
 Festetich György 11
 Festetics László 330
 Feuerbach, Ludwig 130, 283
 Feugere, Anatole 509
 Ficino, Marsilio 241
 Fidirichovszky József 12
 Filelfo, Francesco 238, 305
 Filettino, Mario da 238
 Filiczki János 709
 Finácz Ernő 480
 Fitz József 138
 Flaubert, Gustave 119–120, 678
 Flemming, Robert 305
 Fleury, Claude 606
 Florentinus, Antonius 477–478
 Florian Jean Pierre Claris de 149
 Flögel Károly Fridrik 337
 Fodor István 655
 Fodor József 235, 521
 Fogarasi Ágnes 142
 Fogarasi Pap József 490
 Fónagy Iván 373
 Fontenelle, Bernard 331–332, 338
 Forgách Ferenc 253
 Forgács László 559
 Fortunatus, Mattheus 709
 Foscolo, Ugo 499, 506–507
 Foucault, Michel 148
 Fourcroy, Antoine-Francois 8
 Fourier, François Charles Marie 130
 Földes Jolán 234
 Földi János 152, 156, 158, 338
 Földi Mihály 597
 Förster Aurél 149, 320
 Fraknói Vilmos 248
 France, Anatole 533
 Francken, Christian 308–309
 Frantze, Wolfgang 151
 Fráter Jánosné 379–380

Frazer, James George 288, 297
 Frege, G. 257
 Freiligrath, Ferdinand 31–36
 Freud, Sigmund 72, 288, 291–293, 295–296, 299
 Frey Jácint 91
 Frezza, Mario 238
 Frick József 361
 Fricse, Vlagyimir Makszimovics 251
 Fried István 247, 250, 379, 498, 599
 II. Frigyes 12, 509
 III. Frigyes 189, 239, 241, 474–475, 479
 Fronto, Marcus Cornelius 1
 Fröchlích László 596
 Frugoni, Carlo Innocenzo 501
 Fry, Roger 131
 Fryde, Ludwik 344
 Fuhrmann, M. 335
 Fügedi Erik 91, 303–305
 Fülepi Lajos 371, 647
 Fülöp Géza 511
 S. Fürth Éva 586
 Füsi József 139
 Füssi Pius 416
 Füst Milan 139, 224, 235, 364, 521, 525, 594, 644

Gaál Gábor 134, 367, 383
 Gaal József 714
 Gábor Andor 383, 388
 Gachot, François 534, 540
 Gadamer, Hans-Georg 469
 Gál István 194
 Galavics Géza 430
 Gáldi László 222
 Gáll Ernő 142
 Galle, Theodor 192
 Galsworthy, John 543–544
 Ganschow, Gerhard 363
 Gara László 534
 Sz. Garai Judit 586
 Garay János 160, 165, 236, 714
 Garázda Dénes 487, 489
 Garázda Miklós 487–489
 Garázda Péter 486, 488–490, 494–497
 Gard, Roger Martin du 540
 Gárdonyi Géza 703
 Garin, Eugenio 240
 Gáspár Endre 525
 Gáspár Imre 259
 Gáspár László 381–382
 Gáspár Zoltán 520–524
 Gáti István 152, 154, 334
 Gavlovič, Hugolin 268
 Gay, John 149

- Geibel, Emmanuel 31–33, 36
 Gelléri Andor Endre 382, 386
 Gellért püspök, Szent 353
 Gellert, Christian Fürchtegott 149
 Geilért Oszkár 235
 Genersich Antal 707
 Genette, Gérard 293, 298
 Geoffroy, Étienne-Louis 9
 George, A. 45
 George, Stefan 292, 580, 724
 Geréb László 591
 Geréby György 316
 Gerézdi Rabán 77
 IX. Gergely 650
 XVI. Gergely 1
 Gergely, Nazianszoszi Szent 317
 Gergely Pál 692
 Gergely Sándor 142
 Gerics József 477
 Gerndt, H. 431
 Gesmey Borbála 508
 Gessner, Konrad 337–338, 499
 Gidófalvi János 196
 Girad, Jean 534
 Giustiniani, Vito R. 2, 7, 17
 Gizella királyné 474–475
 Gobinet, Charles 613
 Goethe, Johann Wolfgang von 30–31, 33, 74, 130, 161–164, 167, 169, 271–272, 289, 311, 323–324, 327–328, 363, 368, 439, 460, 470, 499, 501–502, 504–505, 554, 624, 641, 703, 713
 Goetz, Wolfgang 598
 Goga, Octavian 725
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 300
 Gombocz Zoltán 255
 Gombos Ferenc Albin 653
 Gombos Imre 244
 Gombosy Sándor → Hatvany Lajos
 Gombrowicz, Witold 575
 Gondos Ernő 597
 Gorkij, Makszim 276, 370
 Gorove István 135
 Gottfried, Bouillon 475–477
 Gotthardi 207
 Goudoever, Jan Van 601
 Goujet, Claude-Pierre 608
 Gozdu Elek 381, 715–717
 Gömbös Gyula 126
 Gömöri György 197, 202
 Görgei Artúr 210
 Görömbei András 142–143
 Grabowski, J. 431
 Graciotti, Sante 13, 501
 Gránicz István 601
 Gray, Thomas 502
 Greente, G. 609
 Greguss Ágost 42–43, 46, 171, 402
 Grelot, P. 45
 Grendel Lajos 717
 Grigely József 2–3
 Grillparzer, Franz 378
 Grimm, Jakob 441, 625, 713
 Grimm, Reinhold 283, 441
 Grisieri, Andreina 503
 Grochowski, Stanislaw 192
 Grotius, Hugo (Hugo de Groot) 608, 622
 Gruterus, Ianus 9
 Grün János 137
 Guarino, Battista 239
 Guarino da Verona 188–189, 238, 303, 305
 Guercino (Giovanni Francesco Barbieri) 503
 Guillet, J. 45
 Gulácsy Árpád 704
 Gulácsy Irén 134
 Gulyás Pál 203, 480
 Gundersheimer, Werner 238
 Gunther, John 598
 Gvadányi József 334, 338, 714
 Gyalui Torda Zsigmond 591
 Gyergyai Albert 539–540
 Gyöngyösi István 40, 57, 221, 312–313, 389–414, 677, 679, 686
 Gyöngyössi János 338
 Györfly György 650–651
 Györfly Gyula 42
 György, Szent 54
 Györy Dezső 598
 Gyulai Pál 38–47, 51, 56, 59–60, 116–118, 121, 171, 210, 514, 666
 Gyuris György 143–144
 Haag, Herbert 45
 Hackel, Georg 205
 Hag, Charlotte 672
 Haiman György 127–129, 388, 592
 Hajas Béla 211
 Hajdú András 373
 Hajnal Mátyás 193
 Hajnóczy József 209, 249, 600
 B. Hajtó Zsófia 388
 Hak, Henri Johann 241
 Halász Gábor 44, 138, 249, 548, 578, 718
 Haller, Albrecht von 157
 Halmágyi István 379

- Hamann, Johann Georg 299
 Hamm, Josef 302
 Hamvas Béla 253, 372, 374
 Hankiss Elemér 564
 Hankiss János 540, 554
 Hannulik János Krizosztom 13, 501
 Haraszthy Gyula 28
 Haraszti Sándor 582
 Harkness, Margaret 457
 Harmening, Dieter 91
 Harms, W. 416
 Harnack, Adolf 147
 Háromszéki Pál 720
 Hárs László 525
 Harsányi András 194
 Harsányi István 203, 426, 480, 498
 Harsányi Mátyás 197
 Harsányi Nagy Jakab 196
 Hartmann, Franciscus 377
 Hartmann, Nicolai 373
 Hartung, Günter 271
 Hartvik püspök 475–477
 Hatvani István 335, 342
 Hatvany Bertalan 567, 520, 522
 Hatvany Endre 521
 Hatvany Lajos 380, 521–523, 525–526
 Hauser Arnold 256
 Hausner Gábor 390
 K. Havas Géza 520–524
 Hazucha Ferenc 160, 666
 Händel, Georg Friedrich 550
 Hebbel, Friedrich 39, 52, 120
 Heckenast Gusztáv 211–212, 445
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 35, 54–55, 117, 130, 140, 459–460, 470, 560–561, 564, 571, 714
 Hegyi György 591
 Heidanus 200
 Heidegger, Martin 75, 122, 183
 Heilborn, Ernst 147
 Heine, Heinrich 31–36, 368, 378, 447, 449–450, 724
 Heinzer, Felix 353
 Heller Ágnes 22–23, 44, 64, 365
 Helmholtz, Hermann Ludwig Ferdinand 74
 Heltai Gáspár 256, 388, 593
 Heltai Jenő 139, 543
 Heltzel, V. B. 609
 Hencze Béla 692
 Hencze Imre 692
 II. Henrik, Szent 475
 Henszlmann Imre 29–30, 32, 440, 442, 445, 712
 Herbert, Zbigniew 718
 Herczeg Ferenc 236, 543
 Herder, Johann Gottfried 3, 156, 289, 291, 294, 297, 299, 332–333, 339–341, 519, 595
 Herepei János 196, 200
 Hermann István 46
 Hermite, François l' 616
 Hermite, Tristan l' 616, 622
 Hermogenész 239
 Hérodotosz 560
 Herrig, Ludwig 31
 Herschel, Sir William 7
 Hervay Gizella 143
 Hervey, John 502
 Herwegh, Georg 31–36
 Herz Henrik 126
 Hesse, Hermann 716
 Hessels, J.H. 197–200
 Hesus, Helius Eobanus 585
 Hésziodosz 568
 Hevesi András 520, 523, 670
 Hieronymus, Sophronius Eusebius 316–318, 483
 Hierosolymitanus, Joannes 317
 Hinten, Wassilia von 100
 Hlebníkov, Viktor Vlagyimirovics 223
 Hodosi Sámuel 202
 Hoek, Leo H. 67
 Hofer Tamás 427
 Hoffmann, Ernst Theodor Amadäus 250
 Hoffmann, Johannes 195
 Hoffmeister, J. 55
 Holbach, Paul Henry Dietrich baron d' 508
 Holder, A. 654
 Holik Flóris 591
 Holl Béla 79, 424
 Holub József 591
 Hóman Bálint 651
 Homérosz 30, 47, 323, 325–326, 331, 333–336, 338–339, 409, 411, 575, 622, 647
 Homonnai Drugeth István 584
 Honterus, Johannes 709
 Hopp Lajos 376, 387, 507, 605, 607, 657
 Hoppe, Gerhard 480
 Hora (Horea, Horia), Vasile Nicolae Ursu 4
 Horányi Elek 5
 Horatius Flaccus, Quintus 41, 162–165, 167, 170, 323, 328, 331, 336, 339, 342, 368, 451, 640, 647, 713
 Horst, K.A. 647
 Horthy Miklós 368, 584, 688
 Horvát István 206, 248–249, 328
 Horváth Béla 521
 N. Horváth Béla 142
 Horváth Etel 259
 Horváth György 152
 Horváth Ignác 417

- Horváth Iván 76–78, 256, 299, 559, 570–572, 601, 685–686
 Horváth János 49, 60, 122, 223, 252, 254–255, 330, 377, 389, 394, 396, 407, 411–413, 442, 450, 453, 514, 665–667, 715
 Horváth János. ifj. 477, 651–652, 654–655
 Horváth János (XVII. sz.) 202
 Horváth Károly 4, 138, 165, 549, 669
 Horváth Mária 365
 Horváth Mihály 12, 135
 Horváth Zoltán 525
 Houdar de La Motte 332–333
 Hödl, Joachim 5
 Hölderlin, Johann Christian Friedrich 258, 300
 Hrvoja (Hernoja) herceg 488
 Hubay Miklós 139–140, 389, 545
 Huetter Lukács 416
 Hugo, Károly 30
 Hugo, Victor 130, 161–163, 166–170, 444, 451, 454, 533, 554, 568, 667, 671, 692, 695
 Humboldt, Wilhelm von 119, 292
 Hunyadi Demeter 308
 Hunyadi János 6, 239–240, 335, 475–476, 479, 487–488
 Hunyadi-Brunauer, Dalma 363–366
 Hus, Jan 267
 Huszárik Zoltán 718–719
 Huszti György 489, 493–494, 497
 Huszti József 1, 238–241, 302–303, 305, 479
 Huxley, Aldous 523
 Iavoroe 276
 Ignác, Loyolai Szent 480
 Ignotus Pál 367, 369, 520–527, 583
 Ilia Mihály 142–143
 Illésy János 206
 Illei Takács Károly 209
 Illés Árpád 371
 Illés Endre 139, 539
 Illés László 383–384, 388, 601–603
 Illésy János 206
 Illyés Gyula 126, 139, 176–177, 179, 182, 247, 253, 369, 374, 383, 527, 533, 539, 543, 582, 644, 718–719
 Imre herceg, Szent 474
 Imre László 50, 596
 Imre Mihály 497
 Ingarden, Roman 373
 Ipolyi Arnold 190
 Irányi Dániel 211
 Irinyi József 135
 Irinyi Károly 423–424
 Isidorus, Szent 621
 I. István, Szent 3, 353, 359–360, 427, 440, 474–477, 600, 650, 653, 655
 Istvánffy Miklós 591, 710
 Iván, Szent 10
 Ivanov, Vjacseszlav Ivanovics 276
 Iványi Béla 193
 Izabella (kasztíliai királynő) 621
 Jablonkay Gábor 360
 Jacobi, Johann Georg 506
 Jádi Ferenc 294, 296
 Jakó Zsigmond 248, 250
 Jakobson, Roman 218, 373
 James, Henry 235
 Jankovich Miklós 417, 682
 Jankovics József 101, 194, 528
 I. János király 494
 János, Nepomuki Szent 427
 Janouch, Gustav 576
 Jansenius, Corneille 191
 Janson, Anton 127–128
 Janus Pannonius 1–2, 6, 188–189, 237–242, 302–305, 337, 472–479, 485–497, 709
 Jasienica, P. 549
 Jászberényi P. Pál 196, 198–199
 Jászi Oszkár 26, 522, 722, 724
 Jauss, Hans Robert 147, 330
 Jékely Zoltán 719
 Jelenits István 573–574, 591, 678
 Jemnitz Sándor 525
 Jenei Ferenc 83, 260, 684
 Jenei Mihály 421
 Jeroboám 318
 Jeromos, Szent → Hieronymus, Sophronius Eusebius
 Jeszenszky János 709
 Jeszenyin, Szergej Alekszandrovics 223
 Joannes Pannonius → Váradi János
 Johannes von Tepl 354
 Johnson, A.F. 128
 Jókai Mór 17, 137, 211, 234, 381, 588, 658, 695, 708, 715, 723
 Jones, W. 595
 Jordanes 655
 Josephus Flavius 515
 Jósika Miklós 445, 549–558
 Josset, H. 608
 Jouvancy, Joseph de 165, 167, 169
 Joyce, James 72
 II. József 5–6, 11, 204, 334, 509
 József nádor 249

József Attila 120, 122–127, 140–142, 218,
224–233, 235–236, 287–301, 366–370,
373–374, 383, 387, 398, 520–524, 546–548,
559–572, 594, 645, 659, 719, 721, 726

József Farkas 383, 388, 601

József Jolán 292, 296–297, 559

Juharos Ferenc 360–361

Juhász Béla 387

Juhász Ferenc 122, 372, 374, 576, 602, 718–719

Juhász Gyula 126, 142, 236, 382, 386, 594,
707–708

Juhász Gyula (történész) 581

Juhász László 238, 591, 651

Juhász Péter 276

Julianus barát 650

Julow Viktor 153, 158, 499, 721

Jung, Carl Gustav 337, 374

Justh Zsigmond 253–254, 381, 715

Justus Pál 525

Juvencius → Jouvancy, Joseph de
Jügel K.H. 248

Kabdebó Lóránt 173, 176–177, 721

Kabdebó Tamás 437

Kacziány László 490

Kacsó Sándor 134

Kádár Jolán 509

Kaffka Margit 596

Kafka, Franz 576, 580, 703

Kakucska Mária 485

Kalazanci Szent József 427

Kállai Gyula 582

Kállay Ferenc 326, 328

Kállay Géza 589

Kálmán C. György 602

Kálmán Sámuel 153

Kálmok László 254

Kant, Immanuel 20, 29, 35, 130, 152, 446, 641,
646

Kántor Lajos 142

Kantorowicz, Ernst 148

Kányádi Sándor 143

Kanyó Zoltán 257–258

Kapisztrán János 91

Kapitánffy István 305

Kaposi Sámuel 201

Kaprinai István 486, 494, 496

Karácsonyi Béla 241

Kardos Béla 692

Kardos Tibor 1, 421

Karinthy Frigyes 236, 364–365, 703

Karinthy Gábor 521

Kármán József 337, 501–502, 508, 510, 666

Karner Károly 377

I. Károly (Károly Róbert) 550

III. Károly 600

V. Károly 481

Károly Gusztáv 607

I. Károly, Nagy 653–656

Károlyi Gáspár 53, 320

Károlyi Mihály 139

Károlyi Sándor 661–662

Kassai András 89

Kassák Lajos 224, 383, 524, 645, 719, 721

Katančić, Matija Petar 250

Kathona Géza 194, 196–197

Kató István 512

Katona József 243, 245–247, 514–520

Katona Lajos 422

Kazinczy Ferenc 13, 29, 204, 206, 209, 243,
248–249, 254, 314, 324–329, 368, 379, 389,
450, 498–508, 510, 512, 595, 641, 645

III. Kázmér, Nagy 549–551, 556

IV. Kázmér 241–242

Kecskés András 220, 387–388

Keiffel János 193

IX. Kelemen 503

Kelemen József 607

Kelevéz Ágnes 64

Keller, Gottfried 624, 634

Kelly, Andrea 3

Kemenes (Cscesinovics) Ferenc 45

Kemény János 101–115, 390, 393–397, 400–412

Kemény Kata 103

Kemény Simon 103

Kemény Zsigmond 38–39, 44, 47, 171, 234,
556, 636, 707, 723

Kempis Tamás (Thomas a Kempis) 193, 316

Kendi (Kende) Gábor 529

Kenyeres Zoltán 252–254, 370–375, 387, 723

Képes Géza 51, 525

Kerekes István 392

Kerényi Ferenc 139, 161, 242, 247, 674, 721

Kerényi Frigyes 47

Kerényi Grácia 351

Kerényi Károly 372

Keresztury Dezső 3, 340

Kérinthos 318

Kéry László 30

Keserű Bálint 496, 584–585

Keszthölcz Miklós 587

Kéthly Anna 525

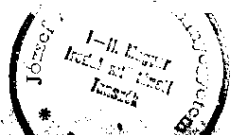
Keveházi Katalin 584–585

Kézai Simon 476

Kézy Mózes 14–15

Kibédi Varga Áron 686

Király Erzsébet 402, 408, 411–412

Király György 606

Király István 722–726

Király József Pál 377

Király Károly 713

Kis Imre 498, 502, 505–506

Kis János (1770–1846) 323–326, 328, 498

Kis János (XX. sz.) 164

Kiscsatári Mariann 382

Kisfaludy Károly 161, 214, 243–244, 246–247, 514, 519, 553, 667, 671–672

Kisfaludy Sándor 56–57, 157, 244, 246, 249, 338, 671, 685

Kis Pintér Imre 142, 723, 725

Kiss Endre 271–272, 278–279, 281, 283, 577–580, 591

Kiss Ferenc 142, 215, 230, 365, 387–388, 534, 545, 721–723

Kiss Gy. Csaba 342, 601, 725

Kiss István 592

M. Kiss Sándor 581

Kisvárdai Lázár János 198

Klaniczay Tibor 76–79, 81–83, 102, 190, 255–256, 387, 391, 394, 407, 413, 473, 601–602, 709–711

Klau, Johannes 195

Kleist, Ewald Christian von 12

Klenze, Leo von 499

Klibansky, R. 503

Klier, K.M. 420, 430

Klopstock, Friedrich Gottlieb 338

Kloska, Joan 4

Knapp Éva 90–91, 415, 427

Knauer, G.N. 389

Kochanowski, Jan 240

Kochnitzky, Léon 543

Kocziszky Éva 299

Koczkás Sándor 383, 597

Kocsi Bajcsy András 199

Kocsis István 143

Kocsis Zoltán 573

Kodály Zoltán 371, 426, 598

Kodolányi János 254

Koeves, Tibor 543

Koháry István 270, 677–678

Kókay György 12–13, 28, 508

Kolbenheyer Mór 377

Kollányi Ferenc 248

Kollár Ferenc Ádám 488

Kollár, Ján 597

Koller József 494

Kollonich, Leopold 401

Kolosvári István 202

Kolozsvári Grandpierre Emil 350–351

Komáromi K. András 200

Komáromy András 266

Komlós Aladár 43, 45, 58, 60, 131, 386, 524–525, 580

Komlóssy Ferenc 672

Komlovszki Tibor 102, 388, 390, 678

Komor András 539

Komoróczy Géza 220

Koncsol László 718

Kónyi János 421

Korda Sándor 522

Kormos István 718

Kórodi Bedő Dániel 473

Korompay H. János 28, 437, 715

Kortum, H. 331

Korzáti Erzsébet 180, 185

Kós Károly 134

Kósa János 522

Kosáry Domokos 244, 378, 418, 511

Kosjár (Kaposi) Márton 389

Kossuth Lajos 3, 138, 211, 213, 551

Kosztolányi Dezső 49–50, 64–75, 122, 126, 142, 174, 177, 179, 183, 214–218, 235–236, 294, 363–366, 371–373, 533–545, 565, 594, 642–643, 645, 647, 717–718, 720, 723, 726

Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona 215–217, 545

Kotzebue, August 665, 667

Kovács Béla 193

Kovács Dezső 259–260, 265–267

Kovács Ilona 387, 656, 664

Kovács Imre 582

Kovács József 252

Kovács József László 376–378

Kovács Kálmán 171

V. Kovács Sándor 1, 303, 378, 488, 709

Kovács Sándor Iván 389, 721

Kovács Zsuzsa 593

Kovácsóczy Farkas 256, 591

Kovácsnai Péter 196

Kovácsnai Sándor 337, 341, 490–497

Kováts Ferenc 338

Kozoca Sándor 213

Kölcsy Ferenc 13, 28–29, 135, 160–164, 167–170, 236, 243–245, 323–329, 379, 388, 440, 444, 449–450, 666, 713, 720

Köleséri Sámuel 196, 421

Köpeczi Bálint 198–199

Köpeczi Béla 6, 375–376, 387, 501, 508, 608, 610, 656

Körmendi Ferenc 234

Körmendi Péter 197, 199

Körményi Kinga 210–211

- Körner, Theodor 162–163, 168–169, 667, 669–670
 Kőrösi Csoma Sándor 379
 Kőrösi Radó István 679
 Kőszeghy Pál 413
 Kőszeghy Péter 76
 Kőszegi Szekér Mátyás 377
 Köteles Sámuel 244, 518
 Kubacki, W. 552
 Kubet Edit 534
 Kuik Ignác 13
 Kulcsár Péter 711
 Kulcsár Szabó Ernő 388, 722, 724–725
 Kultsár István 206, 244, 605
 Kuncz Aladár 134, 598
 Kunszery Gyula 126
 Kuthy László 525, 713
 Kutsma András 15
 Krajčovič, R. 267
 Kratochvíl Georgina 131
 Krauss, W. 531–532
 Krausz György 103
 Kreil Antal 511
 Kresznerics Ferenc 379
 Kriss, Rudolf 90
 Kristeller, Paul Oscar 188–189
 Krisztina királynő 607
 Kriza János 236
 Krucsay István 663
 Krúdy Gyula 258, 381, 543, 595, 716
 Küküllői János 478
 Kürty Menyhért 606
 Kvideland, R. 422
- Lábán Antal 437, 448
 Lacan, M.-F. 45
 Lackner Kristóf 377
 Lackó Miklós 581
 Laczkó András 387
 Laczkó Géza 718
 Laczkovics János 209, 510–511
 La Fontaine, Jean de 149, 153
 I. Lajos, Nagy 478, 550–551, 556
 II. Lajos 214
 Lakatos István 386, 500–501
 Lakatos Mária 331
 Lamartine, Alphonse de 36
 La Mettrie, Julien Offroy de 150
 Lampe, Friedrich Adolf 35
 Landerer Mihály 12
 Landor, Walter Savage 3
 Láng Gusztáv 142
 Lányi Margit 525
- Larock, Victor 289, 297
 Lask, Emil 646
 Lassalle, Ferdinand 457
 I. László, Szent 360, 427, 477, 479, 653
 V. László 238, 475, 479
 László István 91
 Lászlóffy Aladár 143
 Laudon, Gédéon-Ernest de 5–6
 Lavotta János 713
 Lázár János 495
 Lämmert, Eberhardt 271
 Lehr Albert 210
 Le Jay, Gabriel-François 362
 Lékai János 251
 Lemell, Ludwig 202
 Lenau, Nikolaus 380
 Lengyel Balázs 177–178
 Lengyel Béla 276
 Lengyel Menyhért 139
 Lengyel Péter 253
 Lenin, Vlagyimir Iljics 457, 470
 Lenkei Júlia 589, 591
 IX. Leó 476
 X. Leó 423, 711
 Leopardi, Giacomo 2, 4
 Lepenies, Wolf 148, 157
 Lessing, Gotthold Ephraim 149, 161, 163–169, 325, 335, 503
 Lestyán Gábor 362
 Lesznai Anna 522, 580
 Lévy József 48, 236, 624–625, 628
 Lévi-Strauss, Claude 288, 297, 372
 Libera, Zdzisław 344
 Lieber, F. 212
 Lifsic, Mihail Alekszandrovics 457
 Linné, Karl von 148–149, 152, 158
 I. Lipót 103, 401
 II. Lipót 204, 507, 510
 Lipsius, Justus 615, 621
 List, Friedrich 712
 Liszkai Pap András 200
 Lisznyai Kálmán, 44, 453–455
 Liszti (Listius) László 40, 394, 413
 Livius, Titus 331, 443, 622
 Löbl Ödön 521, 524
 Lőrinczy Huba 580, 715–717
 Lobwasser, Ambrosius 593
 Locke, John 155
 Lokietek Erzsébet 550–551
 London, Jack 251
 Longfellow, Henry Wadsworth 32
 Lonovics József 1
 Lontay László 162
 Lónyai Anna 102–104, 111, 113

- Lorca, Federico García 645
 Losonci István 201
 Losonczi Farkas Lajos 605
 Losonczy Géza 582
 Lotichius Secundus 591
 Lotman, Jurij Mihajlovics 218
 Lotze, Dieter P. 129–131
 Lovas Elemér 91
 Lowth, Robert 595
 Loyolai Szent Ignác 193
 Lucanus, Marcus Annaeus 409
 Lukács György 117, 138–139, 235, 251, 253,
 257, 367–368, 373, 383, 456–471, 526–527,
 559, 561–562, 565, 578, 589–591, 723
 Lukács László 388
 Lukács Móric 443
 Lukácsy Sándor 5, 39, 136, 665
 Lukáts Gyula 587
 Lusson, Pierre 601
 Luther, Martin 306–309, 319, 321
 Lys, Daniel 150
 Maclaurin, Thomas Babington 234, 276
 Mácsa János 250–252
 Madách Gáspár 82
 Madách Imre 56, 129–131, 138–140, 246,
 249, 280, 601, 718
 Madácsy Piroska 138, 533
 Maeterlinck, Maurice 279, 580
 Maffei, Scipione 166
 Magyar István 597
 Magyi Sebestyén 472
 Mai, Angelo 1–2
 Maillol, Aristide Joseph 647
 Maissen, Felici 90–91
 Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 220,
 222–223, 722
 Majláth János 713
 Major Róbert 522
 Makkai Sándor 134
 Malherbe, François de 298
 Mallarmé, Stéphane 374
 Mályusz Elemér 241, 478
 Mályuszné Császár Edit 509
 Mandelstam, Oszip Emiljevics 223
 Mandeville, Bernard 149
 Mándy Iván 382
 Manga János 430
 Mann, Thomas 368, 523, 567, 723
 Mannheim Károly 523
 Mansell, John 196
 Mantegna, Andrea 238–239
 Manzoni, Alessandro 2
 Márai Sándor 236–237, 364–365
 Marcel, Gabriel 573–574
 Marcello, Jacopo 238–240, 473
 Marcus Aurelius 642–643
 Marczali Henrik 437–438
 Marczibányi Liviusz 379
 Margalits Ede 69
 Margolin, Jean-Claude 6
 Mária királyné 188
 Mária Terézia 356, 422–423, 427
 Marinetti, Filippo Tommaso 543
 Marino, Giambattista 389, 395
 Mariosa, Jacobo 6
 Mark, H. T. 482
 Márki Sándor 208
 Markiewicz, Henryk 343
 Markovits Györgyi 383
 Marot, Clément 593
 Marót Károly 559–560, 565
 Martialis, Marcus Valerius 238, 240
 Martinkó András 11, 315, 380, 393, 449
 Martinovics Ignác 5, 205, 508, 510–511, 514,
 600
 Márton István 334
 Mártonffy György 421
 Marx, Karl 120, 280, 282, 284, 346, 368,
 457–459, 470, 562–563, 567–568, 571
 Marzio, Galeotto 189, 238, 303, 305, 491
 Masaryk, Thomas 276, 598
 Máté Iván 522
 Mátrai László 508, 525
 Mátray Gábor 160, 248
 Matthiesson, Friedrich von 328, 713
 Mátyás király 1, 15, 189, 238, 240–242, 253,
 302, 305, 473, 479, 491, 709–710
 II. Mátyás 593
 Mátyási József 4–5, 16, 333
 Mátyus Péter 421
 Maupassant, Guy de 707
 Mauriac, François 534, 541–542, 573
 Mayer Erika 60
 Medici, Lorenzo de' 501
 Megyeri Károly 670
 Megyericsi János 486, 489–491, 493, 496–497
 Meggyesi Fabri Ferenc 473
 Méhes Sámuel 135
 Mehring, Franz 459, 470
 Méhul, Étienne Nicolas 666
 Meillet, Antoine 534–535
 Meinecke, Friedrich 331, 339
 Meinong, Alexius 257
 Meisen, Karl 90
 Melancthon, Philipp 407, 480
 Menandrosz 239
 Mendelssohn, Moses 506

Mentovich Ferenc 49, 55, 624
 Mészáros István 376
 Mészleányi Attila 356
 Mészöly Miklós 717
 Mestastasio Pietro Antonio 501
 Metella, Cecilia 505
 Mezei József 138, 549, 551
 Mezei Márta 60, 157
 Mezőlaki János 199–200, 202
 Mezzofanti, Joseph 1
 Michael de Hungaria 353
 Michaud, M. 607–608
 Michelangelo, Buonarroti 503, 603
 Migazzi 509
 Mikes Kelemen 310, 313, 315, 412, 595, 605–623,
 657, 661, 664, 678
 Mikes Lajos 178
 Miklóssy János 213
 Mikó Árpád 486, 492–494, 497
 Mikszáth Kálmán 235–236, 381, 586–589, 715

 Milev, Christav 276
 Millot, Claude-François Xavier 338
 Milton, John 332, 336, 338 339
 Minszkij, Nyikolaj 276
 Miskolczi Csulyak Gáspár 151–152
 Mollière 533, 620–621, 641
 Molnár Basa Enikő 129
 Molnár Ferenc 235, 522
 Molnár Ferenc (egy. hallgató) 592
 Molnár Gergely 709
 Molnár István 421
 D. Molnár István 549
 Molnár János 151–152, 154, 508
 Molnár Pál 137
 Monetarii István 709
 Monok István 378
 Montanus 318
 Montarier, Hermine 545
 Montarier, Hubert 545
 Montecuccoli, Raymond 397, 403–404
 Montesquieu, Charles Louis de Secondat 2, 509,
 595
 Montinari, Mazzino 274
 Mónus Illés 367
 Móra Ferenc 143–144, 236, 653, 655, 708
 Moraux, Paul 149
 More, Sir Thomas 480
 Moreau, Émile 284
 Moreto y Cabana, Augustin 672–673
 Moretus Johannes 192
 Móric, Szent 239
 Móricz Zsigmond 59, 61–62, 139–140, 142,
 236, 386, 521–523, 543

Morin, Robert 508
 Morlasi Bálint 420
 Mornet, Daniel 509
 Morris, William 284, 578–579
 Mortier, Roland 509
 Mossóczi Zakariás 709
 Möller, L. 196
 Mundt, Theodor 32
 Muraközy Gyula 163, 710
 Murry, John Middleton 131
 Musil, Robert 72
 P. Müller Péter 140

 Nadányi János 199
 Nádasdy Ferenc 390
 Nádasdy Lajos 358
 Nádasz András 14
 Nádasz József 525
 Nagy Csaba 527
 Nagy Ferenc 527
 Nagy Gábor 508
 O. Nagy Gábor 348
 Nagy György 600
 Nagy Ignác 713
 Nagy Imre 245, 520
 Nagy Iván 189, 208
 Nagy János 508
 Nagy Lajos (író) 142, 383, 523, 525
 Nagy Lajos (irodalomtörténész) 102
 Nagy László (költő) 124, 372, 374, 718
 Nagy László (történész) 400
 Nagy Miklós 133, 203
 Nagy Péter 140, 186
 Nagy Sándor (1858–1886) 361
 Nagy Sándor (1868–1950) 274–276, 283–285
 Nagy Zoltán 241
 Nagyatádi Szabó István 697, 701, 705
 Naményi Lajos 362
 I. Napóleon 3, 7–10, 13, 276, 509
 Nebrija, Antonio 480
 Négyesy László 223, 392, 394, 402
 Nemestóthy Szabó Hedvig 596
 Németh Andor 520, 525, 564
 Németh Antal 153
 Németh G. Béla 1, 38, 43, 48, 57–58, 60–61,
 116–123, 138, 145–146, 171, 206, 365, 394,
 578, 629, 631
 Németh László 49, 61, 180, 182, 235, 367, 369,
 582, 593, 717, 723, 725
 Németh S. Katalin 144
 Némethi Pál 15
 Némethiné Sargina Ludmilla 601
 Névay László 50
 Nexö, Martin Andersen 251

- Niebuhr, Barthold Georg 443, 714
 Nietzsche, Friedrich 64, 74–75, 117, 120, 236,
 271–286, 365, 716
 Nikolaus von Wyle 354
 Nivelles, A. 331, 335
 Nodnagel, A. 31–35
 Nógrádi Mátyás 196
 Noreña, Carlos G. 482
 Norström, Johan 239
 Nurmi, Paavo 707

 Nyáry Krisztina 190–191
 Nyéki Vörös Mátyás 81, 260, 265, 420, 679, 684
 Nyilas Márta 6
 Nyirő József 134
 S. Nyirő József 252
 Nyujtódi András 354

 Odo de Deuil (Odo de Diogilo) 652
 Okolicsányi Franciska, Okolicsnyai 416
 Oláh Gábor 273–276, 278–282, 707
 Oláh Miklós 253, 591, 710
 Olsavszky, Michael Manuel 416
 Oltványi Ambrus 28, 213, 437–438, 453
 Oppel, Hans D. 91
 Oravetz Vera 508
 Orczy Lőrinc 155
 Orlay János 11
 Orosz László 245–247, 514–515, 517
 Ország László 30
 Ortway Tivadar 305
 Osvát Ernő 284
 Ottlik Géza 365, 717
 Ottó szerzetes 650
 Otto-Weissowa, O. 431
 Ovidius, Publius Naso 5, 30, 240, 336, 389, 393,
 395, 404, 406–407, 409, 500

 Örkény István 140
 Örley István 365
 Öry Miklós 316, 481
 Öz Pál 510, 512–513

 Paas, J. R. 416
 Padányi Biró Márton 416
 Page, Thomas 201
 Pais Dezső 203, 238, 651, 655
 Pákh Albert 39
 Pákozdy Ferenc 125
 II. Pál 1
 Pál József 498, 500, 507, 595
 N. Pál József 584
 Pál, Nola Szent 320
 Palacio y Palacio, Miguel 480

 Palacký, František 250
 Palaologus, Jacobus 308
 Pálffy Ágnes 218, 225
 Pálffy G. István 142
 Pálóczi Horváth Ádám 333, 335, 338, 379, 714
 Palotai Boris 525
 Palotás Miklós 189–190
 Pándi Pál 380, 449
 Panek Zoltán 143, 719
 Pannagi, Bernardo 6
 Panofsky, Erwin 500, 503–505
 Pap Ferenc 556
 Pápai Páriz Ferenc 127, 662
 Papp Endre 606
 Papp Géza 419
 Papp Viktor 596
 Paratore, Ettore 501
 Pareus, David 473
 Parma, Basinio da 238
 Pártos Zoltán 289
 Pascal, Blaise 150, 183, 573–574, 615, 622
 Paszternak, Borisz Leonyidovics 223
 M. Pásztor József 383
 Pásztor Lajos 91
 Patachich Ádám 6
 Patai István 480
 Patay Sámuel 153
 Patzkó Ferenc 13
 Paul, Jean 31
 Pauler Gyula 653, 656
 Pauliny E. 267–268
 Pauszaniász (Pausinias) 327, 500
 Pavanello, Giuseppe 7
 Pável Ágoston 371
 Pázmándi Horvát Endre 206
 Pázmány Péter 193, 265, 312–313, 316–323,
 479–485, 598, 705, 710
 Péczeli József 153, 332–333, 340, 511
 Péczely József, ifj. 15
 Pécseli Király Imre 81, 89
 Peéry Rezső 598
 Peesch, R. 431
 Peirce, Charles Sanders 381
 Penke Olga 514
 Perczel Mór 213
 Perczel Sándor 161
 Perényi József 417
 Percsényi Nagy László 8–11, 209, 334
 Pergő Celesztin 670
 Péro, Jovan Szegedinac 101
 Perrault, M. 331, 333, 339
 Petelei István 381, 715
 Péter király (Orseolo) 474–475
 Péter László 143–144, 382–383

- Péterfy Jenő 19, 24, 116–118, 146
 Péteri Takáts József 152, 330, 332, 338
 Pethe Ferenc 328
 Pethe Márton, Hetesi 585
 Petki István 529
 Petneki Áron 100
 Petőfi Sándor 5, 19, 35, 51–52, 58, 63, 122, 158,
 170–171, 222, 223, 234, 247, 255, 261, 263,
 365, 367, 377, 380–381, 404, 441–442, 445,
 448–450, 452–455, 553, 568, 586, 594,
 624–625, 627, 642, 685, 694, 707, 714–715,
 719, 721
 Petrarca, Francesco 55–57, 180, 240, 338
 Petronius Arbiter 394
 Petrovich Ede 303
 Petróczy Kata Szidónia 101
 Petz Vilmos 409
 Pevsner, Nikolaus 580
 Phaedrus 472, 622
 Picasso, Pablo 647
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 240
 Pilinszky János 61–63, 120, 122, 235, 386,
 573–577
 Pintér Jenő 204
 Pirnát Antal 194, 306, 303, 309, 408, 410–411
 Pisanello, Antonio 239
 Piscator, Ludovicus Philippus 406–407
 Pixérécourt, René Charles Guibert de 669
 Plano Carpini Johannes 650
 Platón 150, 156, 568, 622
 Plautus, Titus Maccius 336, 622
 Plehanov, Georgij Valentyinovics 139, 459
 Pleidell Ambrus 652
 Plinius, Caius Plinius Secundus Maior 151, 656
 Plinius, Caius Plinius Secundus Minor 656
 Pluche, Noël-Antoine 150–151
 Plutarkhosz 30, 318, 622
 Pócs Éva 421
 Podhradszky József 379
 Podmaniczky Vargha Ilona 44, 50, 58–59
 Pogány Ö. Gábor 522
 Pogány Péter 136–138, 415, 424, 430
 Pólay Vilmos 206, 207
 Polignac, Melchior 150–151
 Polónyi Géza 587
 Polübiosz 500
 Pomogáts Béla 133–134, 142, 383, 388, 602–603,
 724
 Pomey François 10
 Pompadour, Mme de 594
 Poncelet, Alfred 191
 Pope, Alexander 12, 337
 Popély Gyula 598
 Poppel Éva, Lobkovitz 191
 Porák, L. J. 267
 Porogi András 390, 395, 406
 Possevino, Antonio 309
 Poszler György 464
 Pouget, F.-Aimé 613
 Poussin, Nicolas 499, 502–506
 Prager Jenő 527
 Prati, Giovanni 2
 Pray György 6, 10
 Praz, Mario 7
 Prévost, Marcel 609
 Probst, Franz 91
 Prohászka Ottokár 723
 Propertius, Sextus 11
 Proust, Marcel 72, 175, 293–294, 368
 Prudhommeaux, A. 545
 Przyboś, Julian 345
 Pucz Antal 244
 Pukánszky Kádár Jolán 665
 Pulszky Ferenc 28, 32, 35, 135, 170–171,
 437–455, 605–606, 712, 714
 Purcsi Barna Gyula 387
 Purkircher György 591
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 223, 284
 Putnoki József 137
 Quintilianus, Marcus Fabius 30, 483, 622
 Rába György 173–175, 180, 184, 348, 386, 533,
 641
 Rabelais, François 240
 Rabutin, Roger de 595
 Racine, Jean 389, 444, 533, 550, 641
 Rácz Lajos 508
 Rácz Péter 403
 Ráday Gedeon 153, 338
 Ráday Pál 663
 Radéczy István 591
 Radnóti Miklós 369, 383, 386, 388, 523, 597,
 640, 645–648
 Radó Antal 540
 Radó Imre 137
 Radvánszky Béla 190
 Raffaello 284–285
 Ragályi Tamás 514
 Rájnis József 11, 336
 II. Rákóczi Ferenc 235, 387, 412, 555, 606,
 608–609, 612–613, 656–664, 677–678
 I. Rákóczi György 196, 480
 II. Rákóczi György 103, 528–529, 532–533
 Rákóczi Zsigmond 480, 584, 593
 Rákosi Jenő 116, 119, 543
 Rákosi Mátyás 126
 Rambour, Edward 197

- Ramseij, Thomas 202
 Randall, J. H. 238
 Ranke, Leopold von 117, 462
 Ransano, Pietro 473
 Rapaics Raymund 154, 322
 Rapin, P. 333
 Rath L. 551
 Rátz Kálmán 124
 Ratzky Rita 381
 Raupach, Ernst 666–667, 670
 Ravasz László 486
 Raynal, Guillaume-Thomas 509–514
 Réaumur, René-Antoine Ferchault de 150
 Reguly Antal 379
 Reisinger János 45, 64
 Rejtő István 586
 Reményik Sándor 598
 Remenyik Zsigmond 236, 520, 522–525
 Remete Szent Pál 91
 Renan, Ernest 298
 Renard, Jules 534
 René d'Anjou 239
 Rényey Viktor 545
 Repiczky János 379
 Resetka, D. 259
 Révai József 324, 367, 370, 383, 526, 583
 Révai Miklós 3, 10, 249–250
 Révay Péter 600
 Reviczky Ádám 1
 Reviczky Gyula 118, 716–717
 Rhédey Ferenc 528–529
 Rhédey Lajosné 209
 Rhenanus, Beatus 189
 Ribay, Juraj 249
 Richardus fráter 650
 Ricks, Christopher 44
 Ricoeur, Paul 65
 Riedl, A. 420, 430
 Riedl Frigyes 117, 121, 685–686
 Riemer, Friedrich Wilhelm 164
 Rik Ödön 689
 Rilke, Rainer Maria 182, 258, 365, 580
 Rimaszombati János 197–198
 Rimaszombati Márton 198
 Rimaszombati Mihály 198
 Rimay János 76–84, 87–89, 102, 267–268, 313, 392, 394, 406, 584, 679, 681, 683–684, 686, 709
 Rimbaud, Arthur 568
 Rimóczi Gábor 656
 Rimócziné Hamar Márta 655–656
 Ripa, Cesare 503
 Rippl-Rónai József 387, 720
 Ritoók Zsigmond 641
 Ritoókné Szalay Ágnes 496, 591–592
 Robel, Léon 601
 Róbert Zsófia 510
 Roberto degli Orsi de Rimini 238
 Robinet, Jean-Baptiste 151
 Rohonyi Zoltán 514
 Rókus, Szent 427
 Rolewinck, Werner 473, 477
 Rolla Margit 596
 Rolland, Romain 368, 541
 Rolli, Paolo 501
 Romain, Jules 534, 539, 541–543
 Rónai Pál 534
 Rónay Elemér 103
 Rónay György 175, 221, 365, 386, 505, 576
 Rónay Jácint 379
 Rónay László 173, 215, 223, 383, 387, 577, 722–723
 Roosevelt, Theodore 235
 Rosa, Salvator 54
 Rosenbaum, Karol 601
 Rosenstrauch-Königsberg, Edith 203
 Rospigliosi, Giulio 503
 Rostand, Edmond 533
 Rotarides Mihály 486
 Roubaud, Jacques 601
 Roudelet, G. 545
 Rousseau, Jean-Jacques 20, 22, 26, 149, 326, 507, 509, 713
 Rousselot, Jean 139
 Rozgonyi József 496
 Rubens, Peter Paul 12, 503
 Rubin Szilárd 386
 Rubinyi Mózes 587
 Rubruk Willelmus 650
 Rudnyánszky Gyula 719
 Rudolf trónörökös 586
 Rufinus 318
 Rummy Károly György 248
 Ruskin, John 578–579
 Russell, Bertrand 131, 257
 Rückert, Friedrich 33, 35
 Sáfrán Györgyi 48, 534–537, 540–545
 Saint-Amant, Marc-Antoine de Girard 613
 Saint-Pierre, Bernardin de 506
 Sainte-Beuve, Charles Augustin de 20, 121, 707
 Salamon király 360, 475
 Salamon Ferenc 44–45, 171
 Salamon Konrád 581–584
 Sallustius, Caius S. Crispus 622
 Salomé, Lou 274
 Samarjai (Samareus) Sámuel 199–200
 Sanicroft, William 196, 201–202

VI. Sándor (Roderigo Borgia) 479

Sándor István 136, 379
 Sándor Lipót főherceg 6
 Sanger, Charles Percy 131
 Sankfalvi Antal 303–305
 Sannazaro, Jacopo 3, 11, 501
 Sárffy Z. 545
 Sarkadi Imre 139
 Sarkady János 74, 163
 Sárközi György 501, 524, 645–647
 Sárközy Péter 6, 501
 Sárossi Gyula 137
 Sartori 206
 Sárvári Anna 382
 Sasinek, F. V. 259–260, 265, 268
 Sauseret, Paul 192
 Saussure, César de 657
 Saussure, Ferdinand de 566
 Sauvageot, A. 540
 Scaliger, Josephus 335, 684
 Schalk, F. 331
 Schall, K. 423
 Shawcross 60
 Schedel, Hartmann 473
 Schedius Lajos 248–249, 326, 328
 Schelling, Friedrich Wilhelm 60, 439
 Schenda, R. 416, 418, 423
 Schermann Eged 423
 Scheuchzer, Jean-Jacques 150
 Schiller, Friedrich 13, 30, 35, 60, 246, 323–325, 338, 502, 505, 713–714
 Schilling, M. 416
 Schilling Oszkárné Bauer Hilda 596
 Schlegel, August Wilhelm 40, 161–162, 166, 170, 439
 Schlegel, Friedrich 437, 439
 Schlenstedt, Silvia 601
 Schmidt, Leopold 91
 Schmidt-Biggemann, W. 335
 Schmitt Jenő Henrik 277, 284–285
 Scholz Viktor 212
 Schopenhauer, Arthur 175
 Schottus 151
 Schöpflin Aladár 132, 237, 365
 Schreiber, Georg 90
 Schrott, A. 191
 Schröder, Rudolf Alexander 647
 Schumann, Robert 68
 Scipio 239
 Scott, Walter 551–552, 554
 Scribe, Eugène 673
 Sebestyén Gyula 442
 Sehi Ferenc 207
 Seidler, Herbert 203

Selberg, T. 422
 Sellaio, Jacopo del 550
 Semmelweis, Karl 91
 Seneca, Lucius Annaeus 361, 614–615, 622, 642
 Sennyei Pongrácz 403
 Serlaimova, Szvetlana 601
 Severina 87
 Sévigné, Mme de 595
 Sforza, Francesco 239
 Shakespeare, William 30, 161, 163, 165, 168, 214, 223, 246, 313, 323, 325, 338, 503, 554, 667, 672
 Shelley, Percy Bysshe 568
 Sickingen 457
 Sieroszewski, Andrzej 549, 552, 555
 Sík Sándor 574, 697, 701, 705
 Simonyi Zsigmond 409
 Şincai, Gheorghe 11
 Sinclair, Upton 251
 Sinka György 421
 Sipos István 276
 Skaricza Máté 377
 Skodny, Johannes 268
 Smyth, Craig Hugh 603
 Sobieski, Jan 375
 Sola, Agnès 601
 Solinus 151
 Solt Andor 30, 161–162, 165–167, 242, 667, 672
 Soltész Juhász Erzsébet 129
 Solviogram 82–83, 89, 683
 Solymos L. Szilveszter 193
 Solymossy Sándor 560–561
 Somkuti Gabriella 248
 Somlyó György 139, 223, 386
 Somogyi Sándor 39
 Sozomenos 318
 Sőtér István 19, 24–25, 29, 31, 42–43, 62, 135–136, 138, 171, 244, 253, 350–351, 387, 443, 448
 Spencer, Herbert 74
 Spira György 210
 Spiró György 648
 Stampfel Károly 598
 Stark András 294, 296
 Statius, Publius Papinius 395
 Staud Géza 356–363, 388, 509
 Steinecke, Hartmut 271
 Steinert Ágota 135–136
 Stendhal (Henri Beyle) 23, 119
 Stengel, Carolus 192
 Stephanus Byzantinus 711
 Stephanus de Borbone 353
 Sterne, Laurence 135, 235

Stettner György 329, 674
 Stirling János 151
 Stoll Béla 102, 123–127, 387–388, 412, 420–421, 480, 658–659
 Storm, Theodor 624, 634
 Stoughton, John 196
 Strabon → Sztrabón
 Strattmann, Paul 205
 Strauss, David Friedrich 274
 Strauss, Richard 284
 Suetonius, Caius S. Tranquillus 67–68
 Sulzer, Johann Georg 166
 Sulyánszky Antal 41, 45
 Sylvester János 256, 377, 711

Szaák Lujza 550, 554
 Szabad György 138, 211
 Szabados András 525
 Szabady Ernő 689
 Szabó András (XIX. sz.) 325
 Szabó András 585
 Szabó T. Attila 143
 Szabó Dezső 19, 235, 582, 596, 688–708
 Szabó Ede 258
 Szabó Ervin 284, 369
 Szabó Ferenc (Róma) 316
 Szabó Ferenc 59
 Szabó Géza 84, 87–88, 683
 Szabó György 704
 Szabó Gyula 719
 Szabó Ilona 692
 Szabó István 30
 Szabó B. István 722
 Szabó Jenő 705
 Szabó József 138
 Szabó Józsefné 695, 706
 Szabó Károly 30
 Cs. Szabó László 236
 Szabó Lőrinc 173–187, 594, 642–644, 692, 719–721
 Szabó Mihály 137
 Szabó Zoltán 580
 Szabolcsi Bence 373
 Szabolcsi Miklós 387–388, 601
 Szajbély Mihály 330, 586
 Szakácsi, Dorota 268
 Szakály Ferenc 529
 Szakasits Árpád 141
 Száki Ferenc 199
 Szakolczay Lajos 142
 Szalai Barkóczy Constantia 416
 Szalai Sándor 525
 Szalárdi János 529
 Szálasi Ferenc 648
 Szalatnai Rezső 276, 597–599

Szalay József 694–695, 708
 Szalay László 135, 244
 Szalkay Antal 203, 205–208
 Szamosközy István 493–494, 497
 Szana Tamás 686
 Szántó Éva 126
 Szántó Judit 126, 296
 Szántó Tibor 720
 Szántó Zoltán 582
 Szárkándi Anna 189
 Szarvas Gábor 409
 Szarvasi Margit 247
 Szász Imre 139
 Szász Károly 41, 49, 60, 364
 Szathmári Király Ádám 613
 P. Szathmáry Károly 606
 Szatmári András 200
 Szatmárnémeti Mihály 200
 Szauder József 150, 152, 156, 158, 204, 243, 323–324, 334, 340–341, 387
 Szauder Mária 501
 Szávai Nándor 387, 656
 Szcucki, Lech 308
 Seberényi Lajos 377
 Széchenyi Ferenc 248–250, 417
 Széchenyi István 135, 210, 234–236, 247, 253–254, 379, 551, 598, 625, 665, 703, 723
 Széchy Károly 206–208
 Széchy Mária 393
 Szécsi P. István 199
 Széel Sámuel 15
 Szegedi Gergely 256
 Szegedi Kis István 377
 Szegedy-Maszák Mihály 59, 61, 64, 131, 237, 366
 D. Székács József 30
 Székely György 477, 651
 Székely János 143
 Szekeres László 17
 Szekfű Gyula 236, 663
 Széles Klára 142, 254, 375, 720
 Szelestei Nagy László 354
 Szemere Bertalan 135–136, 243
 Szemere György 326
 Szemere Miklós 60–61
 Szemere Pál 206, 325–327, 506, 627, 637
 Szemere Samu 60, 718
 Szemlér Ferenc 598
 D. Szemző Piroska 131–133, 211–212
 Szenci Molnár Albert 195, 268, 480–481, 593–594
 Szenczi Kertész Ábrahám 87–88
 Szenczi Miklós 30
 Szendrei Ferenc 197
 V. Szendrei Júlia 556

Szentgyörgyi József 502
 Szentiványi János 661
 Szentjóni Szabó László 368
 Szentmarjay Ferenc 511
 Szentmártoni Bodó János 420
 Szentpétery Imre 474, 650
 Szentpétery Zsigmond 669
 Szép Ernő 373, 387
 Szepes Erika 219, 222–224
 Szerb Antal 19, 367
 Szerdahely György Alajos 2, 6
 Szerdahelyi István 219, 222–224, 387
 Szerdahelyi József 666
 Szerencsi N. Péter 196
 Szigeti Csaba 675, 677
 Szigeti György 201
 Szigeti József 176
 Szigligeti Ede 668, 670, 673
 Sziklay László 387, 594
 Szilády Áron 206
 Szilágyi Dénes 204
 Szilágyi Domokos 143, 718
 Szilágyi Erzsébet 487–488
 Szilágyi Ferenc (1797–1876) 379
 Szilágyi Ferenc (1928–) 4, 153, 203
 Szilágyi György 200–201
 Szilágyi István 48, 51, 61, 719
 Szilágyi János 140–142, 384, 597
 Szilágyi László 487, 489
 Szilágyi Mihály 487–488
 Szilágyi Péter 226, 230
 Szilágyi Sámuel 15
 Szilágyi Sándor 653
 Szilárd Léna 276
 Szilárdfy Zoltán 100, 416
 Szilasi Móric 606
 Szili József 456, 602
 Szimonidész Lajos 194
 Szinnyei Ferenc 550, 554
 Szinnyei József 208–209, 417, 420–421
 Szirmay Antal 512
 Szirtes Andor 522
 Szlavejkas 276
 Szokratész 318, 568, 614, 618, 622
 Szolnoki István 522
 Szolón 622
 Szomorú Dezső 580
 Szophoklész 30
 Szócs Zoltán 696
 Szőke Béla 653
 Szőke György 127, 214, 510
 Szőnyi Benjámin 152, 154, 421
 Szörényi László 1–2, 6, 42, 48–50, 56, 59, 242,
 314, 389, 499, 501

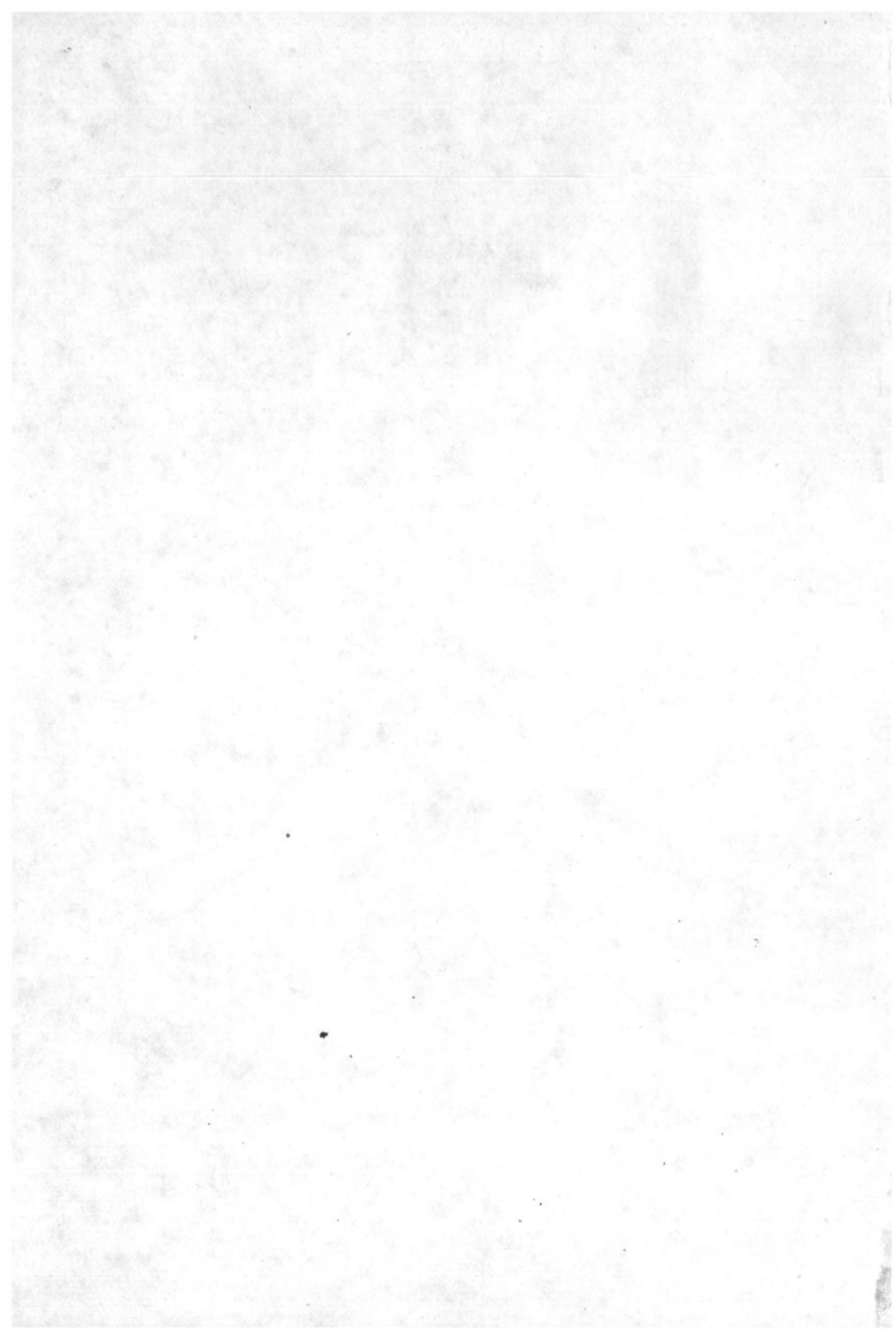
Sztrabón 500
 Szűcs Dániel 30
 Szűry Dénes 417
 Tabéry Géza 134
 Tabi György 473
 Tacitus, Publius Cornelius 67–68, 439, 617
 Taine, Hippolyte Adolphe 117
 Takács József 357, 360–361
 Takács Lajos 424
 R. Takács Olga 143, 387, 722
 Takáts Sándor 190, 400–402
 Tamás Attila 253, 371, 639, 722
 Tamás Lajos 651–652
 Tamási Áron 369, 382
 Tandori Dezső 365, 374
 Tarczali Pál 196
 Tarczali Pál, ifj. 201
 Tardy Lajos 400
 Tarján Tamás 139
 Tarnai Andor 3, 332, 334, 340, 352–356, 385,
 387–388, 407–409
 Tarnóc Márton 316
 Tasner Antal 210
 Tasso, Torquato 40, 44, 46, 48, 300, 338, 389,
 407–408, 411
 Taurinus, Stephanus 710–711
 Taxner-Tóth Ernő 323, 674, 694, 720–721
 Tebaldeo, Antonio 238
 Techert József → Tompa József
 Técsi József Miklós 196
 Telegdi Miklós 709
 Teleki Domokos 336
 Teleki Eszter 490
 Teleki József 244, 487, 496, 507–508
 Teleki László 135, 243, 490
 Teleki Mihály 127, 488–489
 Teleki Miklós 488
 Teleki Pál 520, 583
 Teleki Sámuel 303, 473, 488, 496
 Teleky Sándorné 541–542
 Temesvári Pelbárt 235
 Teofil, Szent 427
 Terentius, Publius T. Afer 336, 361
 Tertina Mihály 7–11
 Tertullianus, Quintus Septimius F. 150, 318–319
 Tervarent, Guy de 503
 Tessedik Sámuel 249, 511
 Thaly Kálmán 421, 609, 661–662, 677, 686
 Theodoretus 318
 Theokritosz 336, 500
 Theoprasztosz 338
 Théry, André 534–535
 Thern Károly 671

- Thewrewk Árpád 50–53
 Tholnay Ferenc 81
 Thomas Ferdinánd 13
 Thomson, George 561
 Thomson, James 157
 Thorvaldsen, Bertel 15
 Thököly Imre 375–376, 391–392, 394, 401, 677–678
 Thuküdidész 622
 Thuri György 709
 Thuróczy János 253, 473, 477–478
 Thurzó Borbála 190
 Thury Zoltán 381
 Thury Zsigmond 306
 Tibold Attila 417
 Tibullus, Albius 336
 Tichy János 496
 Tieck, Ludwig 161, 166, 712, 715
 Timár György 223, 533
 Timár Ilona 164
 Tinódi Sebestyén 395, 406–407, 409, 411–412, 685
 Tinyanov, Jurij 218–225, 373
 Tisza Kálmán 118, 121, 349, 587
 Titulescu 598
 Toldy Ferenc 29, 32, 161, 206, 208, 243–244, 259, 377, 395, 406, 453, 679
 Toldy István 715
 Tolnai Balog János 392
 Tolnai Dali János 196
 Tolnai Lajos 118
 Tolnai Mihály 201
 Tolnai Szabó Mihály 201
 Tolnai Vilmos 138, 392
 Tolsztoj, Lev 284, 703
 Tomasevskij, Borisz 123
 Tomcsányi 259
 Tompa Imre 584
 Tompa József 209
 Tompa Mihály 38, 41, 47–49, 57–59, 61, 624, 626
 Tormay Cécile 236
 Torotzkai Zsigmond 490
 Tosi, Emile 534
 Tótfalusi Kis Miklós 87, 127–129, 584
 Tóth András, id. 692, 695
 Tóth András, ifj. 380
 Tóth Árpád 142, 236, 254, 594, 692, 707
 Tóth Béla 69
 Tóth Dezső 162, 673, 722
 Tóth Endre 55
 Tóth Gyula 38
 Tóth István 238, 488
 Tóth Kamill 10
 Tóth László 245
 Tóth Lőrinc 135, 160, 170
 Tóth Margit 193
 Tóth Pál Péter 582
 Tóth Péter Benedek 45
 Töpfer, Karl 672–673
 Török Gyula 715–717
 Török János 43
 Tözsér Árpád 593–594
 Trattner Károly 326, 508
 Trencsényi-Waldapfel Imre 16, 340, 395, 406, 410–411, 500, 525
 Trefort Ágost 44, 135
 Treu, Ursula 148
 Trócsányi Zsolt 189
 Trombitás Gyula 161–162
 Trublet, M. L'Abbé 332
 Tsernátoni W. Sámuel 337
 Tucholsky 598
 Turczel Lajos 598
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 64
 Turkovics Ferenc, Tsepregi 488–490, 492–494, 497
 Turóczi-Trostler József 13, 157
 Tüskés Gábor 90–91, 415, 422, 426–427, 431
 Tverdota György 287, 546, 559, 570, 602, 721
 Tyihonov, Nyikolaj Szemjonovics 223
 Uhland, Ludwig 33, 35, 713
 Újhelyi Szilárd 582
 Ujvári Pál 534
 II. Ulászló 709
 Updike, D. B. 128
 Úray Piroška 592
 Urbán Ernő 45
 Űrményi József (1741–1825) 212
 Űrményi József (1807–1880) 212
 Vachott Sándor 713
 Váczy János 209, 498
 Váczy Péter 651
 Vágó Márta 290, 568
 Vahot Imre 36
 Vajai László 207–208
 Vajda András 629
 Vajda György Mihály 2, 164, 204, 206
 Vajda János 53–54, 131–133, 137, 211–213, 594, 633, 715
 Vajda Jánosné Bartos Róza 131–133
 Vajda László 143
 Vajda Lászlóné 143–144
 Vajkai Miklós 382

- Valentini János 13
 Valéry, Paul 533, 647
 Valla Jácint 10
 Vályi Nagy Ferenc 10, 13–14, 155, 339–340
 Vámbéry Rusztem 522
 Vámos Éva 415
 Vanyó László 150
 Váradi Ferenc 473
 Váradi János 241
 Váradi Péter 710
 Várady L. Árpád 1
 Várdy Huszár Ágnes 380–381
 Varga Imre 101, 260, 265, 363, 391–392, 415, 677, 680–681
 Varga János 5
 Varga László 15
 Varga Rózsa 598
 Vargha Balázs 204
 Vargha Kálmán 258, 386
 Vargyas Lajos 223
 Varjas Béla 76–79, 255–256, 306, 425–426
 Varjas Endre 139
 R. Várkonyi Ágnes 119, 387, 390–393, 400, 407
 Várkonyi Nándor 371
 Varsányi Dániel 201
 Vartomannus 151
 Vas Gereben 47
 Vas István 184, 254, 369, 386, 523, 525, 656, 721
 Vas Péter 316
 Vásárhelyi Dániel 191
 Vásárhelyi János 196, 208
 Vásárhelyi Judit 481
 Vaugelas, Claude Favre 615, 622
 Vay Ádám 661
 Vay László 208–209
 Vay Miklós 209
 Vázquez, Miguel B. 481–482
 Vázsonyi Endre 525
 Véber Károly 44
 [Vécsei?] Péter 196
 Vega, Lope de 140
 Végh György 386
 Vegio, Maffeo 483
 Vehe-Gliirius, Matthias 306, 309
 Vendel, Szent 427
 Verancsics Antal 710
 Veres András 18, 55–56, 59, 119, 724, 726
 Veres Péter 367, 369, 383, 527
 Veress Endre 592–593
 Verestói György, Tséri 486–490, 492–494, 496–497
 Vergilius (Publius Vergilius Maro) 5, 10, 30, 41, 47, 202–209, 323, 331, 335–338, 389, 393, 406–409, 411, 500–502, 506, 568, 642, 647–648, 684
 Vernière, Paul 509
 Verseggy Ferenc 156, 249
 Vértesi Arnold 235
 Vészi Endre 139, 525
 Vetési László 305
 Vett, Johannes Georgius 493
 Vico, Giambattista 298–299
 Viehoff, Heinrich 31
 Vierhaus, R. 335
 Vigna, Pier della 16
 Vigotszkij, Lev Szemjonovics 72
 Vigyázó Ferenc 379
 Villon, François 533, 574
 Virág Benedek 157, 206, 249, 328
 Viszota Gyula 210–211
 Vitéz János 1, 239–241, 302, 305, 387, 491–493, 709–710
 Vitkovics Mihály 328
 Vives, Juan Luis 479–485
 Vízkelety András 355
 Vocht, Henry de 481
 Voetius, Gisbert 200
 Voigt Vilmos 90
 Voinovich Géza 445
 Volaterranus 261
 Voltaire (François-Marie Arouet) 150, 333, 335, 338–340, 368, 507, 509
 Vormbaum 480
 Voskens, Dirk 127
 Voss, Johann Heinrich 323–324
 Vörös Imre 147
 Vörösmarty Mihály 4, 40, 46, 53, 160–172, 210–211, 230, 236, 243–245, 247, 280, 312–313, 665–674, 719
 Vrhovac, Maksimiljan 249
 Vuchetich Mátyás 249
 Vujicsics D. Sztoján 126
 Vvyjajalová, Mária 249
 Waczulik Margit 709
 Wagner Károly 494
 Wagner, Richard 120, 279, 693
 Wagner Sándor 361
 Waldapfel József 2, 28, 76–79, 138, 386, 514–518, 520, 594
 Wallmann, Johannes 418
 Waltz, Matthias 91
 Wang, A. 416
 Wathay Ferenc 377, 379
 Watson, Foster 480
 Watteau, Antoine 594
 Weber Antal 243

- Weber, Max 725
 Wehse, R. 416
 Weil, Simone 575–576
 Weininger, Otto 374
 Weiss, Roberto 238, 305
 Welker, Klaus 90
 Wellershoff, Dieter 363
 Wellington, Arthur 7
 Weltner Jakab 141
 Welzig, Werner 203
 Weöres Sándor 235, 253, 369–375, 521, 576, 594
 Wernher, Georg 710
 Wesselényi Anna 189–191
 Wesselényi Borbála 103–104, 113
 Wesselényi Ferenc 189–190, 390–393, 395–396, 411
 Wesselényi István 103, 189–193
 Wesselényi Miklós (XVII. sz.) 190
 Wesselényi Miklós (1750–1809) 14–15, 234
 Wesselényi Miklós (1796–1850) 134–135, 169, 234–235, 551
 Wesselényi Pál 190
 Westermeyer, Barbara 423
 Whitman, Walt 724
 Wieland, Christoph Martin 204, 338
 Wienbarg, Ludolf Christian 32
 Wilde, Oscar 284, 579–580, 716
 Willey, Basil 44
 Wilson, Harold S. 239
 Winckelmann, Johann Joachim 30, 60, 335, 443, 499, 501, 504, 506, 641
 V. Windisch Éva 102, 248, 397, 400
 Wirt Mihály 377
 Witztenetz Júlia 509
 Wlassics Gyula 541
 Wolpe, Hans 510
 Wolphardus, Adrianus 472–473
 Woodward 482
 Woolf, Virginia 131
 Wünsche, August 40
- Xavéri Szent Ferenc 427
 Xenophón 614, 619, 621–622
- Young, Arthur 502, 595
- Zách Klára 550–551
 Zágoni Gábor 490
 Zechenter Antal 334–335, 342
 Zelk Zoltán 176
 Zender, Matthias 91
 Zichy György 390
 Ziegler, Georg 481
 Zilahi József 496
 Zilahy Károly 41
 Zilahy Lajos 235
 Zlinszky Aladár 594
 Zmaj, Jovan Jovanović 601
 Zogu (albán király) 598
 Zola, Emile 141, 695
 Zolnai Béla 63, 386, 560–561, 606, 656
 Zoltán József 153
 Zombori György 201–202
 Zombori István 356
 Zotan 653
 Zoványi Jenő 195, 197, 199, 201, 490
 Zöld Sándor 582
 Zrínyi Ilona 391, 677
 Zrínyi Miklós (XVI. sz.) 162, 361
 Zrínyi Miklós 40–41, 44, 47–48, 76, 197, 265, 312–313, 375, 388–414, 598, 676, 679–680, 687, 720–721
- Zsámboky (Sambucus) János 472–473, 479–480, 591
 Zsdanov, Andrej Alekszandrovics 460
 Zsigmond király 241, 475–476, 478, 488–489
 Zsigmond Ferenc 554
 Zsigmond Gyula 696
 Zsirmunskij, Viktor Makszimovics 221
 Zsivics Mátyás 508
 Zsolt Béla 369, 526

A LATIN KÖLTÉSZET HELYZETE MAGYARORSZÁGON A XIX. SZÁZADBAN*

Lonovics József csanádi püspök, aki az 1832/36-i magyar országgyűlésen nagy port fölvert vegyszázasságok ügyében 1840-ben Rómába utazott, mielőtt a pápa kihallgatáson fogadta volna, december 2-án fölkereste – többek között – Angelo Mai bíborost. Így ír erről naplójában: „A Követ Úr (azaz gróf Reviczky Ádám firenzei osztrák követ) kíséretében tiszteletemet tévém több Cardinálisoknál, kiket hon találék, legnevezetesebbek köztök Mayo(sic!) és Mezzofanti. Az első legottan deák nyelven idvezlett s azt olly jelesen beszélé mint az illy európai híru férjfiutól várni lehetett. Kijelentém néki, hogy a Magyarhonban is érdemlett tiszteletben áll neve azon buzgó fáradozásaiért, mellyekkel több Classicusoknak rég elveszett munkáit a palimpsesteből kiírta és különösen Frontóban és Ciceróban „de Republ.” az üres helyeket ön elméjéből ügyesen és szerencsésen kipótolta, kívánván néki és magunknak azon szerencsét, hogy az előtte kitárt régi iratok s könyvek rejtélyeiből a tudós világot ismét illy forma hajdani kincsek feltalálásával és kiadásával örvendeztethesse meg. Válaszolá, hogy nem lehet nem kedves „laudari a laudato viro” (azaz: magasztaltatni egy magasztalt férjfiutól), sajnálkozását jelentvén, hogy a deák nyelv Olasz Országból, egykori honából száműzve, ma már csak a Magyarok közt talál menedékhelyet. Corvinus Mátyás könyvtára jöven szóba, említé, hogy a Vaticana Bibliotheca annak néhány maradványaival, nevezetesen egy igen szép föstményekkel kiékesített Breviariummal bír s hogy valahol egykor olvasta volna, mintha Mátyás a maga könyvtárát Vitéz János Érseknek s Janus Pannonius Pécsi Püspöknek elfoglalt könyvtáraiból gazdagította volna. Végre megmutatá tulajdon könyvtárát, melly magában igen nagy lévén, rakva van a legválogatottabb munkákkal.”¹

Angelo Mai kijelentése arról, hogy a latin nyelv száműzetett Itáliából, nem tekinthető egyszerű udvariassági közhelynek. A magyar püspök mindjárt másnap tapasztalhatta szavai igazságát, amikor XVI. Gergely pápa fogadta és mindjárt a kihallgatás kezdetén kiköté magának, hogy vele Lonovics kizárólag olasz nyelven szóljon.² (A dolog kissé emlékeztet Janus Pannonius esetére, aki Mátyás követeként 1465-ben latinul szónokolt II. Pál pápa előtt, aki – a rossz nyelvek szerint – nem is igen értett latinul.)³ Azonban a bíboros klasszikus filológus elkeseredésének mélyebb oka is lehetett. Noha a humanista tradíció s vele a neolatin költészet Itáliában a romantika korában sem halt ki egészen, de nagymértékben visszaszorult. Nem feledkezhetünk el persze Leopárdiról: ám az An-

*Az itt következő öt tanulmányt a hatvanéves Németh G. Bélának ajánlják tanítványai. (A szerk.)

¹VÁRADY L. Árpád, *Lonovics József római küldetése*. Függelékül: Lonovics római naplója. Bp. 1924. 187–188.; idézi: – bg – [= Balanyi György]: Egy magyar főpap a XIX. század két leghíresebb bíborosáról. Vigilia, 1954. 606–608. Mátyás breviáriuma azonos a vatikáni könyvtár „Urb. Lat. 11.” jelzetű kódexével, vö.: CSAPODI, Csaba, *The Corvinian Library*. History and stock, Bp. 1973. Nr. 725. 402.; Mai véleményéről, melyet később, 1837-ben közzé is tett Vespasiano Bisticci-kiadásában, vö. CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Vitéz János könyvtára in JANUS PANNONIUS*. Tanulmányok Szerk.: KARDOS Tibor–V. KOVÁCS Sándor, Bp. 1975. 235.² és CSAPODI Csaba, i. m. 44–45.

²Lonovics római naplója. I. kiad. 188.

³HUSZTI József, *Janus Pannonius*. Pécs, 1931.

gelo Mait is ódával köszöntő költő ifjúkori latin költeményei ekkor még kiadatlanok.* Manzoninak híres szabadság allegóriája, a latin nyelvű *Ad volucres* később keletkezik. Prati is írt egy-két latin verset, ám a neolatin költészet nagy XIX. századi olaszországi fellendülése csak a század második felében következik be. Ennek a fellendülésnek legfőbb oka, mint a témáról szóló könyvében Vito R. Giustiniani írja, az az olasz nemzeti büszkeség, melyet nagymértékben sértett, hogy a klasszika filológia súlypontja Németországba tevődött át és legalább a studia humanitatis másik fő ágában, a latin verselésben akarták visszaszerezni a vezetést.⁵ Így egy pillanatra úgy látszott, hogy – a humanizmus korához hasonlóan – az olasz költészet ismét kétnyelvű.

De vajon igaza volt-e a bíborosnak abban is, hogy a száműzött latin nyelvet Magyarországon befogadták?! Úgy véljük, itt sem csupán a „translatio studiorum” humanista közhelyének ügyes és udvarias alkalmazásával van dolgunk. A latin nyelv nem csupán a hivatalos nyelve volt Magyarországnak 1844-ig, nem csupán az oktatásban és a tudományokban játszott vezető szerepet, hanem tovább élt a költészetben és a szépprózában is. Ha mennyiségileg nem is csökken ez a latin irodalom kb. 1860-ig, jelentőségében a nemzeti nyelvű mellett – főleg 1830 után – határozottan visszaszorul. Az 1789 és 1830 közötti termés azonban feltétlenül megérdemli a figyelmes vizsgálatot. Vessünk egy pillantást a magyarországi neolatin költészet múltjára. A humanizmus korában Janus Pannonius-szal mindjárt az európai élvonalba került. A Janus-hagyomány nyomán indultak sokáig a későbbi költők is, azonban ez sohasem akadályozta őket az éppen korszerű, európai példák imitációjában. Magyarország sajátos körülményei, azaz a törökkel folytatott 150-éves élet-halál harc és az idegen származású Habsburg-dinasztia köré font nimbusz magyarázza azt a különlegességet, hogy a XVII. század végétől a XVIII. század közepéig a mintaadó nemzetközi jezsuita neolatin költészet, nyugaton inkább a barokk korábbi szakaszában, divatos műfaja: a hősi eposz kerül a magyarországi neolatin költői termés középpontjába. (Különböző hasonló figyelhető meg más, keletközép-európai neolatin irodalmakban is).⁶ A XVIII. század második felében azután más lírai és epikai műfajok is elterjedtek – a latin nyelvű iskoladráma-írás mindvégig virágzott. A latin persze nemcsak az ezen a nyelven írott költői termékeket közvetítette, hanem sokszor a spanyol, francia, olasz nyelven írott műveket is. Az 1794-ben elítélt magyarországi jakobinusok latinra fordították a Marseillese-t, sőt még Montesquieu alapvető műve, a *L'esprit des lois* is latin fordításban forgott a magyarországi felvilágosult olvasók kezében; sajnos, ez a fordítás elveszett.⁷

A XVIII. század végén és a XIX. század elején több olyan értékes poétikai mű is készült, amelyek viszonylag részletes műfajtörténeti fejtegetéseket is tartalmaznak. Ilyen pl. a jezsuita Szerdahely György Alajos néhány műve, melyekről századunkban Benedetto Croce is elismerően nyilatkozott;⁸ vagy a *II. Ratio educationis*, azaz (csupán a katolikus iskolákra érvényes) az állami tanügyi szabályozás által bevezetett poétikatanckönyv, Grigely József: *Institutiones poeticae* c. műve, amely először Budán 1807-ben jelent meg és 1848-ig még számos kiadást ért meg.⁹ Ez a piarista szerző már az érett klasszicizmus szemléletét alkalmazza, ezért csupán háttérbe szorítva tárgyalja azokat a költészeti alműfajokat, amelyeket a barokk alkalmi poézis olyannyira kedvelt, és amelyeket pl. fő helyen tárgyaltak a korábbi poétikai kézikönyvek.¹⁰ Mint ahogyan a korábbi retorikák és poétikák

* LEOPARDI, Giacomo, „Entro dipinta gabbia” – Tutti gli scritti, rari e editi (...). A cura di Maria CORTI, Bompiani, 1972. 311–369.

⁵ GIUSTINIANI, Vito R., *Neolatinische Dichtung in Italien 1850–1950*. Tübingen, 1979. 5. skk.

⁶ Vö. SZÖRÉNYI László, *A barokk hősi ideál az olasz és a közép-európai latin jezsuita eposzokban*, Itk LXXXII. (1978), 529–539.

⁷ ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. 1924.

⁸ WALDAFFEL József, *Croce Szerdahelyiről*, *Estétikái Szemle*, 1936. 98–101.

⁹ GRIGELY, Josephus, *Institutionum poeticarum in usum gymnasiorum regni Hungariae, et adnexarum provinciarum*. Budae, 1807.

¹⁰ SZÖRÉNYI László, *Poésie en langue latine*, in *Le tournant du siècle des Lumières 1760–1820. Les genres en vers des Lumières au romantisme*. Volume publié sous la direction de György M. VAJDA, Bp. 1982. 607–623.

közvetlen kapcsolatba hozhatók a hazai neolatin költői természettel, Grigely is tükrözi a tanköltemény, a szatíra és a tisztán lírai műfajok javára történt eltolódást.

A költők sorát azokkal kell kezdeni, akiknek java életműve már nemzeti nyelven készült; éppen ezért tanulságos, hogy mikor fordultak mégis a latinhoz, mint kifejezési eszközhöz. A nemzetközi mezőnyből Walter Savage Landor példája emlékeztet leginkább a mieink közül Batsányi Jánosra: egyikük sem hagyta abba a latin verselést a zsengekkel, hanem egy-egy fontosnak ítélt alkalomkor megzengették a latin lantot is. (Landor azért is kedves példa magyar szempontból, mert írt egy szép latin ódát Kossuth Lajoshoz.)¹¹ Ami Batsányit illeti, egy 1820-ban írott versében (*A hazai nyelv és tudományosság*) egyenesen a latin nyelvet hozza fel példának arra, hogy a kiművelt irodalom túlélheti az őt létrehozó birodalmat:

Róma – végét látta nagy birodalmának;
Árnyéka sincs többé szörnyű hatalmának:
Hódol a föld ma is Tullius szavának,
S Máró, Flakkus, Názó mennyei lantjának!¹²

Nyolc latin költeményt írt: ezek részben epigrammák, részben ódák és egy episztola. Az epigrammák a csipős római modort követik és a magyar elmaradottságot támadják. Van egy görögös epigrammája is: ezt Herder képe alá írta.

Quid fuerit quondam, cultis quid debeat esse
Artibus olim, et nunc quid sit Homo? hic docuit.
Quaelibet optaret talem sibi patria civem,
Tamque decus titulis addere grande suis.
Tu tamen ante alias felix Germania gaudes,
Hunc quoque post tantos progenuisse viros.

(1797)¹³

Batsányi börtönben ült a jakobinus szervezkedésben való részvétele miatt, majd Franciaországba kellett menekülnie, mert részt vett Napóleonnak a magyarokhoz intézett kiáltványának stilizálásában. Magyarországra soha többé nem térhetett haza: Napóleon bukása után Linzben élt, száműzetésben. Azt a verset, amelyet a legtöbbször tartott latin kompozíciói közül, a *Mantua* címűt, igyekezett ajándék gyanánt kortárs neolatin költőknek elküldeni. A vers a felsőolaszországi osztrák–francia háborúval kapcsolatban az osztrák álláspontot tükrözi, mert üdvözlí Mantova lakóit, hogy a Habsburg monarchiához csatlakoztak. A vers nem csupán antik reminiscenciákkal van teli, hanem egy célzásához felhasználja Jacopo Sannazaro 35. számú epigrammáját is (*De mirabili urbe Venetiis*).¹⁴ Révai Miklós még érdemesnek tartotta – a „triászban” társaitól eltérően, akik csak egy-egy alkalmi költeménnyel áldoztak a latin műzsának – hogy latin verseit két kötetben megjelentesse. A „Latina” című kötet, amely 1792-ben jelent meg, elégiákat tartalmaz. Az első könyv II. elégiája, amelyet még 1768-ban írt, kezdeményező abból a szempontból, hogyan lehet felhasználni a humanista költészet sablonjait az immár magyar nyelvű történeti témák megénekelésére. Az elégia Sannazaro Cumae romjaira írott elégiájának mintájára készült és Csanád romjain kesereg; ezt a várat – egyébként a költő szülőhelyét – az első magyar király, Szent István korában emelték. A vers kezdeményező szerepet játszott a romantika korában oly kedvelt romköltészet keletkezésében.¹⁵

¹¹ KELLY, Andrea, *The Latin Poetry of Walter Savage Landor*, in *The Latin Poetry of English Poets*, ed. by J. W. BINNS, London and Boston, 1974, 150–193.; Kossuthról: 164.

¹² BATSÁNYI János, *Összes művei*, I. k., kiad. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, Bp. 1953. 94.

¹³ I. m. 154.

¹⁴ I. m. 160.

¹⁵ Ioannis Nicolai RÉVAI clerici regularis Scholarum piarum Provinciae Hungaricae, Latina, [...] Iaurini, 1792. 16–19.; vö. DÁNIEL Edit, *Révai Miklós latin nyelvű költészete*, Bp. 1943.

Csokonai Vitéz Mihály, aki a XVIII. század végi európai stílusirányokat magyar nyelvű szintézisben egyesítette, nagyon sokat tanult a – részben latin nyelvű – arkádikus költésztől, sőt, a Magyarországon egykor virágzó latin hősi epikától is, azonban fennmaradt latin versei legnagyobbbrészt diákori próbálkozások, így különösebb értékük nincsen. Azt mindenesetre jól tükrözik, hogy a szentencia és piktúra kettősségéből hogyan jön létre a leíró vers típusa.¹⁶

A legnagyobb magyar romantikus költő, Vörösmarty Mihály szintén rengeteget tanult nem csupán az antik klasszikusoktól, hanem a barokk-latin – részben még élő – költői gyakorlatból is. Tucatnyi latin zsengeje azonban nemigen mutat sajátos vonásokat, talán csak annyit, hogy a kezdődő világnézeti válságot e kezdeti fókán a keresztény latin költők, elsősorban Ausonius, mintájára írott vallásos versekben fejezte ki; e diákori latinos katolicizmus bizonyos hasonlóságot mutat Leopardi zsengeivel.¹⁷

Ezek után rátérünk azokra a kisebb költőkre, akiknek életműve jórészt már latin nyelvű. Mivel a tengernyi nyomtatványt és kéziratot szinte lehetetlen áttekinteni, s eddig semmiféle összefoglalás nem készült róluk, csak a gyűjteményes kötetben megjelent műveket tárgyaljuk, azok közül is csupán a legjelentősebbeket.

Mátyási József 1794-ben jelentette meg „Semminél több valami” című, magyar és latin verseket egyaránt tartalmazó kötetét.¹⁸ A nyolc latin költemény közül legnagyobb figyelmet a hexameterekben írott kiséposz érdemli, amelynek címe: „Aeneas Christianus apud Manes. Sive Hora et Kloska in infernis. Anno 1785. grassante tumulto Valachico.”¹⁹ Az epyllion tartalma a következő: a keresztény Aeneas – azaz a látomást elbeszélő költő – elalszik és álmában az égbe ragadtatik. Hirtelen villámfény hasítja szét a felhőket: megpillantja a paradicsomot. Majd egy sötét völgybe jut, ott mered a pokol kapuja. Halál király és udvara színe elé jut. (Az ezután következő konvencionális alvilági topográfia módszeresen keveri a pogány és a keresztény képzetkincset.) Amikor a sínylőddő Gazdag hiába kér Lázártól vizet, pl. Ganymedest keresi; megjegyzendő, ugyanolyan eredménytelenül. Ezekután megbánja bűneit és kifejti, hogy a gazdagság rablás. Utána Alecto szózatát halljuk, aki testvérharcra buzdít. A Gazdag sorra bemutatja az érdeklődő Lázárnak a különféle bűnösöket. Találhatók itt pogányok, istentagadók, testvérgyilkosok és paráznák. Ám egyszerre csak nagy láncsörgéssel új kárhozott csapat érkezik. Hosszú hajúak, kezükről csöpög a vér, azt isszák. A Gazdag elmagyarázza, kik e szörnyek: „Tum dives sic orsus erat: Tu Lazare felix!

Si licet infandum facinus, tantosque latrones
Nosse, scies: hi sunt atrocia corda, Valachi,
Ausi omnes brutale nefas, qui more luporum
Nuper maesta parens, misera te Dacia! caede
Vastabant, quorum furis Hunyad Inclyta sedes
Atque Zarant laniata gemunt, humus ossibus albet.
Intumulata virum monstrantur funera passim,
Aut nudi cineres, et honore carentia busta.
Indignata necis constrictum Legibus Aevum,
Queis Patria et vultu tristis natura parentant.”²⁰

Vagyis az 1784 végén Erdélyben, főleg Hunyad és Zaránd megyében kitört véres román parasztfelkelés résztvevőit láthatjuk. Miután úgy lázadtak fel a földesurak és a király ellen, mint hajdan a

¹⁶ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Összes művei*, I. k. *Költemények*. 1785–1790., kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp. 1975. 18–20, 33–35, 414–505.

¹⁷ VÖRÖSMARTY Mihály, *Összes művei*, I. k. *Kisebb költemények*. 1826-ig. Kiad. HORVÁTH Károly, Bp. 1960. 15–38.; vö. VÖRÖSMARTY Mihály, *Kiadatlan költeményei*. kiad. BRISITS Frigyes, Bp. é. n. 138–145.

¹⁸ MÁTYÁSI József, *Semminél több valami*. Az az elegyes tárgyú és formájú egynehány darab versek. Első darab, Pozsony, 1794.

¹⁹ J. m. 31–45.

²⁰ Uo. 42.

kentaurok, József császár megbüntette őket az Olümposzról, azaz Bécsből, most pedig Alektó háromszorosan felkígyózva várja őket. A Gazdag figyelmeztet: a lebukott lázadók gyász esetéből megtanulhatni, hogyan kell engedelmeskedni a fensőbbeknek. Azonban ez csak a tanulság fele! Hiszen a gazdagoknak is tanulniuk kell!

„Ne quoque Tantaleus tenet his in sedibus error,
Auri stulta fames. Heu! quam crudelia sunt haec
Supplicia, humanis narrari nescia verbis.

O! quicumque igitur fugituros ducitis annos,
Donec sera forent ad sanctos tempora mores,
Discite Pauperibus casu succurrere nostro.”²¹

A szónoklat után a fúria be akarja fogni a Gazdag száját, de még engedélyt kér, hogy bemutathassa a Styxhez tolongó árnyakat. Köztük az Erdélyben meggyilkoltakat, csonka holttesteket, anyákat, gyermekeket. A háborzongató leírással bizonyára enyhíteni igyekszik az előbb a gazdagokhoz intézett szegénypárti felhívást; vagy talán erősíteni hatását indirekt módon? Igaz, hogy bosszúért esedezik az éghez, de mindenesetre – legalábbis jelenlegi ismereteink szerint – a magyar irodalomban ez az első eset, amikor egy költő összekapcsolja a szociális igazságosság követelését az ellenkező esetben bekövetkezendő iszonyú paraszti megtorlás ecsetelésével. Nagy XIX. századi költőink közül Arany János jól ismerte Mátyásit, de talán Petőfi is, aki az 1848-as forradalom küszöbén írott versében, a *Dicsőséges nagyurak*... kezdetűben ezt az összekapcsolást a harcias fenyegetés szintjén ismétli; a versnek – úgy tartja a legenda – volt is hatása arra, hogy a pozsonyi országgyűlés végül is kimondta a jobbágyfelszabadítást.²² Legalábbis Mátyási ismeretere kell abból következtetnünk, hogy Petőfi utolsó versében, az 1849-ben írott *Szörnyű időben* használ egy olyan emblémát, az egyik kezében háborút, a másikban dőghalált hozó, kétfelé kaszálo Halálról, amelyet korábban – amennyire tudjuk – csak Mátyási használt egy magyar versében, amely szintén e kötetben található (*„Második Józsefnek hét első királyi esztendeje”*).²³ Így tehát ez a Vergilius-utánpótlás, amely végül is a pokoltól elszakadva, azzal végződik, hogy a látót Isten színe elé viszik az angyalok, nem csupán azért érdekes, mert ötvözi a barokk epyllion-hagyományt és részben a pasquillust a korszerű, Blumauer-szerű eposzparódiával és a politikai látomásköltészettel – ez utóbbinak jeles művelője volt Batsányi János – hanem azért is, mert újszerű társadalmi és politikai mondanivalót hordoz.

Ugyanebben az évben keletkezett egy névtelen költőnek hőseposzi konvenciókat használó, de a krónika és a helyszíni újságbeszámoló jellegét keverő verses beszámolója Martinovics Ignácnak és társainak, a magyar jakobinus vezetőeknek a budai Generális-kaszálón, későbbi kevéen Vérmezőn történt kivégzéséről. A költeménynek több másolata ismeretes – a legjobbnak a kalocsai Érseki Könyvtár példánya látszik –, de a szöveg mai napig kiadatlan.²⁴ Különösen érdekes a négy igazgató halálának vérfagyasztó részletekben bővelkedő leírása.

Hödl Joachim „Musa Werschetzensis Belgradi ac Hungariae conversiones carmine elegiaco decantans” c. művét Horányi Elek adta ki 1802-ben.²⁵ Ez témájában Belgrád elfoglalását, majd – Laudon és II. József halála után – újra török kézre kerülését tárgyalja. A szerző, élete végén a Temesi Bánság különböző falvaiban volt plébános, utoljára Versecen. Osztrák származású, grazi születésű exjezsuita, aki tizenöt évig Peruban volt hittérítő. Mint a III. könyv Ferenc császárhoz intézett ajánlásában mondja, a dél-amerikai őserdőben egészen elbarbárosodott. Ez persze a szerénykedés kötelező toposza, az azonban bizonyos, hogy – nyilván a hosszas tengeren túli tartózkodás miatt – művében egy mindenestől elavult műfajeszemlének, az Ovidiust imitáló „carmen elegiacum”-nak hódol

²¹ Uo. 43.

²² VARGA János, A „Dicsőséges nagyurak” és a pesti forradalom. in *Petőfi és kora*. Szerk. LUKÁCSY Sándor és VARGA János, Bp., 1970. 363–410.

²³ MÁTYÁSI, i. m. 64–168., kül. 89.

²⁴ A magyar jakobinusok iratai, 3. köt., *Naplók, följegyzések, röpiratok*, kiad. BENDA Kálmán, Bp. 1952.

²⁵ Pestini, Trattner, 1802.

s ráadásul heroida-sorozatban. Az I. könyv, amely a „Belgradum expugnatum” címet viseli, például a következő levelekből áll: a hősnő, a megszemélyesített Belgrád a szintén megszemélyesített Temesvárnak panaszskodik és közeli szabadulásában reménykedik; Temesvár viszontüdvözlét küldi és megerősíti barátinője bizakodását; Belgrád, miután Laudon elfoglalta, ujjong és tapsol; Laudon hirtelen halálát siratja; Béctől (azaz a megszemélyesített Viennától) visszakéri a tábornagy tetemét és síremléket emel neki; Lipót császártól kér segítséget az újra készülődő török ellen; köszönti a nádorrá megválasztott Sándor Lipót főherceget. Ezt a szisztémát a költő vaskövetkezetességgel végigviszi a szisztovai békéig, amikor is a város újra oszmán uralom alá került; az episztola témája itt, hogy Belgrád örül, hogy ha már neki rossz lesz, legalább más országoknak jó. Az utolsó könyv végén a Múzsza leteszi művét Ferenc trónjának zsámolyára. A virtuóz, de elavult modorban írott mű voltaképpen a XVIII. század első felében elterjedt episztola- vagy heroida-eposzok folytatása; rokon a metamorfózis-eposzokkal.²⁶ Politikai szemléletét is teljesen a barokk dinasztikus hódolás határozza meg. Az egyetlen mű különben, amelyre e korszak magyarországi latin költeményeiből a kutatás felfigyelt: ugyanis Heinrich Dörrie tárgyalja heroida-monográfiájában.²⁷

Szerdahely György Alajos, az esztétikája miatt már említett exjezsuita professzor 1803-ban adta ki verseinek második, az 1788-as bécsihez képest megrostált és részben átdolgozott gyűjteményét.²⁸ Közülük igen sok foglalkozik Pest és Buda különféle látványosságaival: léghajó-kísérlettel, az első közvilágítással, népi ünnepekkel stb.: ezeket jórészt feldolgozták.²⁹ A „*Silva Parnassi Pannonii*” azonban sokkal gazdagabb, mint ezek az alkalmi darabok sejtetik. Igen értékesek egyrészt kiemelkedő kortársaihoz, kollégáihoz, barátaihoz intézett versei: mint pl. Jacobo Mariosáéhoz, Patachich érsek olasz könyvtáráéhoz,³⁰ a pécsi latin költőhöz, Agyich Istvánhoz,³¹ az elhunyt történészre, Pray Györgyre síriratot készít stb. A következő csoportot történeti alkalmakra írta: három versben is kesereg a jezsuiták, egyben a magyar alapítású szerzetesrend, a pálosok feloszlatásán. II. József török háborúját is megénekli: de immár nem dinasztikus, hanem magyar nemzeti szempontból tekint ki és a nagy törökverő hős, Hunyadi János árnyát költögeti. Nevétől – a néphit szerint – még mindig félnék a törökök.

– Hunniades! surgesne tuo de pulvere? – Surge!

Bella vocant, Scythicos Hostis adurget equos. [...]

Nunc quoque Te memorant Turcae; Tua nomina Mater

Et puer in cunis novit, et arma timet.³²

Bravúros az az epigrammája, amelyben az Éjt, ezen antik istennőt szólítja meg: a vers kezdete a hódolaté, a folytatásban azonban felszólítja az istennőt fátyla, a sötétség fellebbentésére; jól tanúsítja, hogyan habozik a költői szándék a felvilágosodott allegória és egy modernebb, szimbolikus nyelvhasználat között.³³ A keresztre feszített Krisztusra írott epigrammája paradoxon-halmozásra épül.³⁴ A hazai latin költészet hagyományát felidézve foglalkozik saját költői maradandóságával, holott egyébként öniróniával emlegeti élete dolgait: zsenéi elégetését, egyre jobban gyöttrő podagráját, gondúzó dohányát. A „*De Lauro, quam Janus Pannonius plantavit*” c. versben viszont valódi

²⁶ Vö. SZÖRÉNYI, László, *Il genere gesuitico „metamorphosis” e la poesia di Bernardo Pannagi, in Actes du congrès néo-latin de Tours*, red. par J. – C. MARGOLIN, Paris, 1980. 1207–1214.

²⁷ DÖRRIE, Heinrich, *Der heroische Brief*, Berlin, 1968. 412–430.

²⁸ *Silva Parnassi Pannonii* quam offert Georgius Aloysius SZERDAHELY [...], Budae, 1803.

²⁹ NYILAS Márta, *Pest-Buda a 18. század költészetében*. Bp. 1961. (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár), 39. skk.

³⁰ SZERDAHELY, i. m. 42; Mariosáról vö. SZÖRÉNYI, László, *L’Arcadia latina nell’Ungheria del diciottesimo secolo, in Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e illuminismo. Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese*. A cura di Béla KÖPECZI e Péter SÁRKÖZY, Bp. 1982. 300–302.

³¹ SZERDAHELY, i. m. 51.

³² Uo. 207. skk., Nr. XXVI.

³³ Uo. 206.

³⁴ Uo. 139.

áhítattal fordul a költő-előd által három századnál is régebben plántált babér, illetve – hisz' metamorfózissal belőle lett – Daphne urához, Apollóhoz:

„Phoebe! licetne mihi similem sperare coronam?
Vel scelus est animo spem posuisse meo?
Nolo ego Phoebe tuam temere contingere Daphnem;
Quodue tibi sacrum est, carpere nolo decus.
Si merui, paruum ressecabis ab arbore frondem,
Ornabitque meum Laureae parua caput.
Tunc ego fatidico Vates praenuncius ore
Carmine Parnassi vertice digna canam.”³⁵

A kötet legnagyobb arányú vállalkozása az a mítikus csillagászati tanköltemény, amely a Herschel által nem régen fölfedezett Uranus bolygó mítoszt („historia poetica”) szerkeszti meg. Az utána következő „elegia epidictica” még azt is kimutatja, hogy Ádám volt az első csillagász! A fikció játékosságát komoly csillagászati és kronológiai jegyzetei még csak fokozzák.³⁶ Ennek a műfajnak – az új természettudományos eredmények latin tankölteményekben való feldolgozásának – komoly múltja van a XVIII. századi irodalomban.³⁷

Tertina Mihály eperjesi születésű nagyváradi gimnáziumi igazgatóhelyettes, több latin költemény írója, mások költeményeinek kiadója, egy kiterjedt irodalmi kör vezetője 1803-ban nagy vállalkozásba fogott. Canova ebben az időben – pontosabban 1803 januárjában – elkészítette Napóleon-szobrának nagy modelljét. 1801 óta készült erre a műre; végül is az Uffizi egy hellenisztikus atlétaszobrát választotta modellnek. A művet csak 1803. július 7-én állította ki műtermében. A szobor későbbi sorsa kalandos: végleg 1807-ben készült el, 1810 júniusában hajózták be Párizs felé, ahová 1811 elején érkezett meg. 1815-ben az angolok megvették és Lord Wellingtonnak adományozták. Ma is Londonban, az Apsley House-ban áll.³⁸ Nos, a szobor nagy modellja éppen csak elkészült, amikor 1803 márciusában Tertina egy, körülbelül négyszáz hexameterből álló költeményben üdvözölte a művet, amely Napóleon, mint béketeremtőt ábrázolja, egyik kezében lándzsával, oldalán pedig egy aranyozott gömbön álló Victoriával.³⁹

A költemény szerint Praxitelész lelke Canovába költözik, hogy méltó művész örökíthesse meg a Békének a fúriák barlangjából való kiszabadítóját, Bonapartét. A Béke kilenc évig sínylődött a rabságban. Praxitelész-Canova Párizsba siet, a Pantheonban megsemmisíti Venus szobrát, elszégyelli, hogy ilyen háborúra uszító szörnyetegnek lett alkotója és összetöri a márványszobrot. Hirtelen mellette terem Mercurius és leszidja, esztelenségnek ítélve azt, amit tett. Canova azonban megvédi álláspontját. Felsorolja a Venus keltette háború szörnyűségeit, s azt mondja, hogy a ledöntött szobor helyére a békeszerzőnek kell emlékművet állítani.

„Exule Pace, Europa quibus non tota procellis,
Discidiis, damnis exagitata fuit?
Hac redeunte, quibus non tota fruatur abunde
Ecce bonis! numquid cernis, et ipse stupes? –
Cuius id est munus? – Veneris? – Non: Pacis! – Et hanc quis

³⁵ Uo. 213.

³⁶ Uo. 245–298.

³⁷ Vö. BUGANZA, G. S. J., *Poesie latine sopra argomenti di costume moderno e familiare*, I–II., Firenze–Verona, 1786–1796., I.: GIUSTINIANI, i. m. S.¹⁰

³⁸ *L'opera completa del Canova*. Presentazione di Mario PRAZ. Apparati critici e filologici di Giuseppe PAVANELLO, Milano, 1976. 109–110.

³⁹ Michaelis TERTINA, *Carmen de Napoleonis Bonaparte marmorea statua. [...] poetice adumbrata in Hungaria mense Martio Anni Aerae Christianae MDCCCIII.* – Posonii, Georgii Aloysii Belnay characteribus.

Reddidit Europae? quis fera bella scidit?
 Non BONAPARTE gravi haec cura Heros otia fecit?
 Quae generi humano tot retulere bona! —
 Illius ergo, loco Veneris fractae, hic pia stabit
 Effigies, nostra sufficiens manu.”⁴⁰

A továbbiakban megismerjük Bonaparte tetteit, elsősorban az egyház és a vallás irányában gyakorolt nagylelkűségét. A papnevelőket is újra megnyitotta,

„Ne quando quisquam Voltaerus, Mirabo, Russo
 Explostat fidei dogmata salvificae;”⁴¹

Ugyanis a vallás a birodalmak alapja. Ezekután a költő megtervezteteti Canovával a szobrot; ezenközben nagy jártasságot árul el az antik szobrászati ikonográfiában. Végül — mondja a szobrász —, ha Mercurius nem tud neki jobb feliratot ajánlani, ő bizony azt vési be a szobor talapzatába, amit a nimfának az eperjesi születésű váradai mester — vagyis maga Tertina — mondott:

„NON. BONAPARTE. TUA. HAEC. EST. NON. SED. PACIS. IMAGO
 IMO. TUA. O. DIVE. ET. PACIS. IMAGO. SACRAE”⁴²

Szavai közben a szobrot be is fejezte. Ó, csoda, az oltár felvillan, megjelenik Gloria, a megszemélyesített dicsőség és Napóleon dicséretét zengi. Csatlakozik hozzájuk két nimfa képében Pax és Religio, akik kéri a vezért, tegye őket magáévá. Újabb csoda: a szobor-Napóleon is megszólal, elvállalja a felszólítást, mire még Fortuna is az övé lesz. Végül Franciaország is ünnepli a hőst. Janus templomát örökre bezárják és a méltatlankodó Marsot elébe ültetik.

Tertina a bécsi francia követ révén a költeményt eljuttatta Napóleonhoz. Champagny nyugtázta a költeményt; majd a párizsi nuncius, Caprara bíboros köszönte meg a verset. Végül a 11. év Messidot 23-án kelt levelében Talleyrand írt Champagnynak, a közben császárrá koronázott Bonaparte nevében. Ebben olvashatjuk a költeményről: „... je l'ai mis sous les yeux de S. M. Imperiale, qui n'a pu qu'être sensible aux temoignages de veneration, et de l'admiration consignés dans cet ouvrage, elle m'a chargé de vous inviter a vouloir bien en transmettre l'assurance à M. le Professeur Tertina.”⁴³ Napóleonhoz nemcsak magasztaló hangja miatt állhatott közel ez a költemény s nemcsak azért, mert — különösen mielőtt látta volna — tetszett neki a Canova-szobor. Hanem császársága alatt általában megerősödött a már-már halódni látszott neolatin költészet. Például az Arles városába való J. Brunel 1808-ban úgy adta ki modern latin költőkből készült kétkötetes, „*Parnasse latin moderne*” c. antológiáját, ahol a közölt szemelvényeket életrajzi jegyzetek és francia prózafordítás is kíséri, hogy egyenesen a Császár közoktatási főigazgatójának, Antoine-François Fourcroy gróf államtanácsosnak ajánlotta, aki maga különben neves vegyész volt. Az előszóban pedig így ír: „Mon ouvrage est un choix délicat et sévère des morceaux saillans dont s'honorent les siècles les plus rapprochés du grand siècle de NAPOLEON.”⁴⁴ A gyűjteményben például szerepel a Becsületrend lovagjának, Crouzet-nak egy túlvilági beszélgetése (*Colloquium apud Elysios manes inter Caro-*

⁴⁰ *I. m.* 9. 69–78.

⁴¹ *Uo.* 11., 107–108. sor

⁴² *Uo.* 15., 243–244. sor

⁴³ Ladislai NAGY DE PERETSEN, [...] *Orodias*, [...] Magno-Varadini, Typis, et Sumtibus Antonii Gottlieb Maramasosiensis, 1804. 327–330.

⁴⁴ *Parnasse latin moderne*, [...] Par J. BRUNEL, d'Arles, [...] I–II., A Lyon, Chez Yvernault et Cabin, 1808. Vol. I., VII.

lum magnum et consultissimum virum Tronchet).⁴⁵ Ebben pl. az elhagyott Franciaország így sóhajtózik az Egyiptomban időző Bonaparte után:

„Tum septemgemini respectans ostia Nili,
Ostia, quae miseri veram Pharon orbis habebant,
Perdita clamavit morienti Patria voce;
O ubi Napoleo! quibus heu! deserta relinquo!
Napoleo, mea lux, tutela, salusque tuorum,
Napoleo generose, redi. . .”⁴⁶

Maga a szerkesztő is írt a császárra egy verset:

„Napoleoni I. Francorum Imperatori. Lugduno in Italiam
proficiscenti, an. 1805.

Quo te, Napoleo, rapit hinc jam gloria pergo;

Francorum sceptris Itala consocias.

Eridanus subito florens ut Sequana, leges,

Virtutes, artes, te dominante, colet.”⁴⁷

Az antológia kortársi anyaga elsősorban teológiai és orvosi tankölteményeket tartalmaz: pl. Urbain Domergue, grammatikus, az egészségtanról is írt gnómákat; Étienne-Louis Geoffroy, orvos eposzt írt a higiénéről; Revers abbé a vallásról.⁴⁸ A klasszicista és felvilágosult közízlés az eposzi kellékeket csak efféle „modern” témákkal kapcsolatban tűrte meg.

Perecsényi Nagy László „Orodias” c. kötetet Nagyváradon, 1804-ben jelentette meg.⁴⁹ Ez a furcsa, már életében elfeledett, Arad megye egy falujába húzódott, latinul és magyarul is sokat író nemes megérdemli, hogy művéről lefűjjük a port. Valószínűleg ő volt az utolsó, aki virágzó neolatin irodalmi kultúrát akart teremteni Magyarországon és ezért levélben fölkeresett és írásra biztatott mindenkit, akiről valamiképpen megtudta, hogy a latin Múzsának hódol. Kötetében sok, egyébként elfeledett literátortól közöl is műveket. Nem volt tekintettel az anyanyelvre – latinságában és magyarországiságában honfitársának tekintett mindenkit, aki Magyarországon élt; magyart, németet, szlovákot, románt, ruszint egyaránt. Az igazságos olvasóhoz intézett Előszavából kiderül, hogy költői tevékenységre az antik klasszikusok mellett elsősorban a nemzetközi neolatin költészet megismerése sarkallta: az olaszokat Ianus Gruterus „Deliciae Italorum Poetarum” (1608), a Firenzében megjelent kilenc kötetes „Carmina illustrium Poetarum Italorum” (1719–1722), a veronai „Carmina selecta ex illustrioribus poetarum Italorum” (1752) és egy bergamói gyűjtemény, a „Carmina illustrium poetarum Italorum” (1753) lapjairól ismerte meg. Ám hasonló alaposággal mélyült el a németországi és a lengyel neolatin poézisben is. A magyar elődök és kortársak közül név szerint hatvannégyet sorol fel, megjegyezve, hogy néhányuk művét kéziratos formában Tertina Mihály nagyváradi gyűjteményében olvasta. De – mint mondja – több száz más nevet is említhetne, akik „suis editis tervis,isque Latinis poematibus, ceu fulgore Litterarum, instar novae Uraniae, apparent”.⁵⁰ Egész Magyarország hemzseg a tehetségektől szerinte, szinte minden falura esik egy-egy, sokukat azonban a szegénység vagy a balsors megakadályoz műveik közzétételében. (Ezt az is igazolja, hogy példaként felsorolt költői közül jó néhánynak nem ismerjük egy megjelent művét sem; sajnos, Tertina nagyváradi gyűjteménye is megsemmisült.)

Az Arad városának latinos nevéből képzett című kötet, az Orodias három könyvre oszlik, elégiákat, epigrammákat, episztolákat és sok jegyzetben közölt, kommentár értékű dokumentumot tartal-

⁴⁵ I. m. I. 153–173.

⁴⁶ Uo. 158.

⁴⁷ Uo. II. 478.

⁴⁸ I. m. I. 258–261, 322–346, II. 174–194.

⁴⁹ L. főntebb, a 43. jegyzetben.

⁵⁰ I. m. XIX.

maz. Az I. könyv IV. elégiája a konzervatív, olasz katonacsaládból származott, de lelkes magyar nacionalistává vált író, Gvadányi József grófit siratja.

„Quantum Roma suo debet facunda Catoni:
Tantum QVADANIO Pannonis ora suo.”⁵¹

Sok költeménye könyvtáralapító főurakat dicsőít. Szép gyász-epigrammában búcsúztatja Pray Györgyöt, a nagy történet (I. X.). Különbségre hajló őstörténészkedése (egyébként magyar nyelvű regé-
nyeinek fő motívuma) mutatkozik meg a debreceni klasszikus filológushoz, Budai Ézsaiás professzorhoz intézett elégiában (I. XIII.), ahol Szent Ivánt magyarországi remetének tartja, aki hosszú énekével a hun vezéreket keresztény hitre térítette. (A dolog alapja csupán egy magyar közmondás: hosszú, mint a Szent Iván éneke.)⁵² Fontos kultúrtörténeti kérdéseket tárgyal a Révay Miklóshoz szóló vers (I. XVIII.) Abban látja a magyar művelődés jelentőségét, hogy a Nyugatról kapott kultúrát továbbadja a szerbeknek, szlovákoknak, románoknak és örményeknek. Az I. XX. elégia Tertina-hoz szól, amikor a jénai és az erlangeni latin társaság tagjai közé választotta. Az I. könyv „Coronis”-a azokat a verseket tartalmazza, amelyeket Tertina Canovát, illetve Napóleont magasztaló versére írtak. Ezek a II. és III. könyv „Coronis”-ában is folytatódnak: összesen huszonhat verset írtak Tertina költeményére! Lehetetlen őket e helyen egyenként ismertetni: csak néhányat emelünk ki. Maga Perecsényi Nagy ügyesen összekapcsolja Canova szobrával azt a monumentumot, amelyet Bonaparte 1797-ben Mantovában emeltetett Vergiliusnak.

„Aspice: *Virgilio* – qui nuper Marmora Vati
In Gremio posuit, Mantua prisca, tuo!
Quem defunctorum Cineri sacravit Honorem;
Ex CANOVAE, Vivus nunc capit Ille! stilo:
Scilicet Ille potens Bello – Caduceus Orbis –
Phosphorus, et Patriae Lux, BONAPARTE, suae!
Sed dubitamus adhuc; – num se vult credere saxo: –
An potius Numeris, TERTINA docte, Tuis?
Fallor? et ecce Lapis! ce conscius, adnuit ore,
Suspiciens placidis Carmina Vestra genis.”⁵³

Nedeczky Elek exjezsuita, nyugalmazott plébános szellemes epigrammát küldött:

„Ense suo Bonaparte! suo quoque CANOVA Scalpro!
TERTINA sed calamo! secula mille ferent.”⁵⁴

Vályi Nagy Ferenc sárospataki tanár a latin mellett görög verset is küldött. Valla Jácint, aki tagja volt az Árkádia Akadémiának, Fidalcus Ladonius néven, szép alkaiozsi ódát írt. A piarista Simonchich Ince szójátékot csinál: részben a Deukalion által a vízözön után hátrdobott kőből származtatja Bona Pax-Bonapartét, másrészt Canova nevét elvágja, hogy egy Cano Varadini, vagyis „ének-
lek Nagyváradon” szerkezetbe illeszthesse. A szegedi minorita Tóth Kamill TERTINA nevéből előbb a TE TRINA anagrammát gyártja, hogy azután a következő verset írhasse:

„Sol, et Honor Vatum, quem *Gallia, Roma, Vienna*
Iure colit; nunc *Te gloria trina* manet.[...]”⁵⁵

⁵¹ I. m. 16.

⁵² Vö. POMEY, Franciscus, *Syntaxis ornata seu de tribus Latinae linguae virtutibus, puritate, elegantia, copia*. [...] Budae, Sumbitus Typographiae Regiae Universit. Pestiensis, Anno 1798. 61.: „Hosszú mint a' szent Ivány éneke. Prolixius Iliade.”

⁵³ Orodias, 91.

⁵⁴ Uo. 95.

⁵⁵ Uo. 235.

Végül egy I. M. P. E. betűsor mögé rejtőzködő nyugdíjas kanonok a maga versében Sannazaro híres Velence-epigrammájára céloz, amely e korban rendkívül népszerű volt, többen le is fordították magyarra⁵⁶

„(. . .) *Actius* a Venetis sex, et bis millia quinque

Accepit pro sex Versibus ipse suis.

Tu, quot non Centum pro Carmine Millia tali!

A nostro es meritis CONSULE Munifico?

CANOVA ni gratus pariter TE, TERTINA! caelet:

Esse potest Gratus qua ratione Tibi? ”⁵⁷

Visszatérve az „*Orodias*” törzsanyagát képező versekhez, a II. könyv V. elégiája figyelemreméltó, ahol ügyesen illeszti össze a Tertina kiadásában megjelent Fába Simon-verseskötet magasztalását Propertius-reminiscenciákkal és öccse halálának elsimításával. A kötet legsikerültebb darabja a Festetic György gróf által Keszthelyen emelt gazdasági akadémiának, a Georgiconnak a magasztalása (II.-VIII.) Ez röpke történeti áttekintésben a magyar múlt nagy kulturális alapításait mutatja be azért, hogy a „*translatio studiorum et armorum*” toposzt egész erejével alkalmazzassa tárgyára. A vers sok rokonságot mutat a Festeticcsel és intézetével szintén kapcsolatot tartó nagy költő, Berzsenyi Dániel gondolatvilágával.⁵⁸ A XIV. elégia Arad múltját rajzolja; hajdan itt vezéri paloták álltak, s a román földműves ekéje ma olyan feliratot fordít ki a földből, melyet el sem tud olvasni.⁵⁹ Ehhez kapcsolódik a XVIII. elégia, amely az Aradnak nevet adó hajdani legendás Orod vezérről regél, a görög klasszikusokat fordító győri Fabchich Józsefhez fordulva.⁶⁰ A XIX. elégia ősmagyar áldozási szokásokat fejteget, egy földbirtokos beiktatása kapcsán.⁶¹ Még ebbe az orientalizáló őstörténeti romantikába tartozik Orlay János orosz császári tanácsossal való levélváltása, aki Szentpétervárról írott levelében ősmagyar nyomokat keres orosz helynevekben: Magyarvár,⁶² Kubány (-Kőbánya), Ural (=Ur-allya) stb.⁶³ A magyarországi nemzetiségek iránti érdeklődésének szép példái: a II. könyv XV. elégiája, ahol közli Ilkovits Elek ungvári unitus kanonok és püspöki titkárnak II. József császár látogatására a rutén nemzet nevében írt latin heroidáját;⁶⁴ ugyanezen könyv XXII. elégiája, ahol a szerb Csernovics család eredetét és hőstetteit énekli meg;⁶⁵ végül a XXV. elégia, ahol a kalandos és hányatott életű Sinkai György, azaz Gheorge Șincai maga beszél el viszontagságait, köztük római tanulmányait és a román nemzet fölemeléséért végzett munkáját. Az ún. „erdélyi triász” e tagja Darabant nagyváradi román görögkatolikus (unitus) püspök révén került kapcsolatba Tertinával és így Percsényi Naggyal.⁶⁶ Az egész nagyváradi kör a Duna völgyi közép-kelet-európai nemzetek késő felvilágosodásának egyik műhelye, s egyúttal a neolatin költészet egyik központja volt. Őstörténeti érdeklődése pedig a romantika felé mutat.

Végül meg kell említenünk, hogy a kötet végén néhány magyar vers is helyet foglal, és az egyik, amely Ferenc császár nevenapjára készült, a Velencével való kereskedést dicsőíti:

„Alszik a’ párthos Seregeknek úszke;

A’ pazárlók is zabolába vannak; –

Honnyi Termésünk szabados Kelettel

Parti piartzra

⁵⁶ Rájnics József és Baróti Szabó Dávid fordításait l. *Deákos költők*, kiad. CSÁSZÁR Elemér, Bp. 1914. I. 294.

⁵⁷ *Orodias*, 2–242.

⁵⁸ Uo. 124–125.

⁵⁹ Uo. 137–138.

⁶⁰ Uo. 154–156.

⁶¹ Uo. 156–161.

⁶² Vö. MARTINKÓ András, „Magyar” vártól Magyarvárig, ItK 1964. 425–448.

⁶³ *Orodias*, 161–166.

⁶⁴ Uo. 139–148.

⁶⁵ Uo. 168–172.

⁶⁶ Uo. 189–221.

Hordatik; — vessed Szemeid' *Velentze*
Tájra, Marhákat, Gabonát, Viaszzat
Tér vitorlákon kivetve láthatz
Adria partyán!⁶⁷

Fidrichovszky József, az egri egyházmegye papja regényes verses elbeszélésben mesélte el, hexamaterekben, de az eposzi konvenciók mellőzésével a Guyanába száműzött francia papok szenvedéseit (1804).⁶⁸

Horváth Mihály exjezsuita prépost, a pesti egyetem teológia-professzora „*Otia poetica*” c. gyűjteményének utolsó, negyedik kötetét 1805-ben adta ki. A kötetek nagyrészt alkalmi költeményeket tartalmaznak. Sok a rokokó mitologizálás is: pl. a „*Venus curru triumphali per aërem vecta*”, amely Ewald Christ von Kleist „*Amor in Triumphwagen*” c. epigrammájának hatására keletkezett.⁶⁹ De üdvözlí a léghajót föltaláló Mongolfiére-t, vagy az angol Pope-ot az osztrák neolatin költőt Denist vagy akár Rubenst.⁷⁰ is. Teológusi mivoltja frivol megoldásokra készteti: pl. a házastársak közötti féltékenység elleni versében Szent Józseffel példálózik, aki, noha teherben levőnek találta Máriát, mégsem féltékenykedett.⁷¹ Ki kell emelni két, olaszból készült műfordítását. Az egyik II. Frigyes császár azon versének latinítása, ahol Európa különböző nemzeteinek jellemét mutatja be. Latinul így hangzik (az eredeti is közli):

„Franca placet mihi Nobilitas, quam Martius ardor,
Et formae veneres, condecorant pariter.
Et capior pulcro, quem fert Catalaunia, sexu,
Huic par, non relique provenit Hesperia.
Non minus et Ligurum sollers industria nostro
Est rata iudicio, non minus et choreae,
Quas Tarvisini, seu, sum solemnia, seu, dum,
Adfuerint Bachi festa bicornis, agunt.
Et rapiunt sensus, quæis culta Provincia gaudet,
Cantica, Sirenum nobiliora metris.
Oblectat nostros etiam manus Anglica vultus;
Tam bene formatas vix alibi videas.
Denique virginibus, quas gignit Hetruria, laetor;
Hæc superant ipsas illecebris Charites.”⁷²

Nemcsak azért tanulságos, hogy miképpen alakította tizennégy soros és retorikai ornatus-szal felékesített disztichonos epigrammává az eredetileg hétsoros és szűkszavú verset, hanem azért is, mert külön jegyzetben hívja fel arra a figyelmet, hogy a II. Frigyes óta eltelt századokban mennyire kevéssé változtak meg az egyes nemzetek jellemvonásai. Így számolhatunk azzal, hogy a magyar romantika hajnalán a nemzet-karakterológiai közhelyek kialakítására a hagyományos retorikán túl hatott a szicíliai költőiskola császári tagjának verse is.⁷³ A másik latinra fordított vers Giulio Cesare Cordara piemonti jezsuita ódája a Jézus-Társaság feloszlatására.⁷⁴ Cordara jó barátságban állott Fa-

⁶⁷ Uo. 250.

⁶⁸ *Narratio calamitatum, quas Galliae presbyteri passi sunt in vado insulae Aquarum, in oris maritimis Santonum ad Guyanam dammati*. Hexametris deducta, Cassoviae, 1804.

⁶⁹ HORVÁTH, Michaëlis, [...] *Otia poetica*, Pars I., Posonii, 1797. 16.

⁷⁰ *I. m.* 18., 19., 40–41., 44–45.

⁷¹ De vitanda coniugibus zelotypia, exemplo divi Josephi, Sponsi Beatae Virginis, *i. m.* 24. skk.

⁷² *Otia poetica*, Pars II. 20–21.

⁷³ Vö. a „nemzeti jellemről” írott cikkek felsorolását: KÓKAY György, *A magyar irodalom-történet bibliográfiája*, Bp., 1975. 128–131.

⁷⁴ *Otia poetica*, Pars III., Posonii, Typis Michaelis Landerer de Füsikut, 1805. 16–17.

ludi Ferencel, aki egy drámáját le is fordította magyarra. Könyvet írt a római Collegium Germanico-Hungaricum történetéről: ennek magyar vonatkozásai még felderítésre várnak.⁷⁵

Különleges színfolt Valentini János znióváraljai, szlovák anyanyelvű plébános kötete: „*Lucubrata opuscula in unum collecta*” (1808).⁷⁶ Ez legtalálhatóbban östörténeti bukolikának nevezhető. Pásztori versekben üdvözli főnökeit, a beszercebényai püspököket s közben megírja plébániája történetét – de a legrégebbi ókortól kezdve. Ezenközben kiderül, hogy a szkíták, a hunok, a filiszteusok, az első krétiak, az amazonok, a macedónok, Mithridates, a gall királyok és – eredetileg – a Habsburgok is mind szlávok voltak! Közben dühödten támadja a hagyományos magyar álláspontot, mely szerint a szkíták és a hunok a magyarok elődei. Szép magyar párhuzama ennek a lázas szlovák öskeresésnek a nagy nevű Árkádia-taggal, Hannulik János Krizosztommal kapcsolatban álló Thomas Ferdinánd, aki „*Conjecturae de origine, prima sede, et lingua Hungarorum*” c., két kötetes művében (1802) egyenesen Etiópiából származtatja a magyarokat.⁷⁷

Közben Napóleon Szent Ilonára került. De a magyarok latin Múzsája ott sem hagyta el hűtlenül: noha nem valószínű, hogy Kuik Ignác el kívánta volna juttatni „*De lapsu Napoleonis Bonaparte seu Epicedion Jacobinismi*” c. eposzát a száműzött császárnak. A mű tartalmát hűen foglalja össze motója:

„Quem fera Gallorum genuit Revolutio, natum
Sanguine nutrit vit populorum; Moscua flammis
Praedantem repulit; pugnantem Lipsia stravit,
Nudumque imperio servandum tradidit Ilvae,
Hinc profugum, celsis clausum tenet Helena saxis.”⁷⁸

A szimmetrikusan megkomponált eposz úgy van felépítve, hogy pontosan a közepére jusson Ausztria, akinek megnyert barátsága dönti el – a Napóleon-ellenes koalíció javára – a lipcsei „népek csatáját” és Ferenc császár, aki passzív képességében igazibb hős, mint maga Napóleon.

Közben – egészen 1838-ig – főnnállott az utolsó latin hírlap és testvérlapja, az Ephemerides Posonienses és az Ephemerides Politico-Statisticae.⁷⁹ Ez utóbbiban rendszeresen jelentek meg latin versek is. Figyelemreméltóak Andási József Lajos költeményei, aki például Schiller halálára írt gyászverset („*Lessus in urnam Friderici Schiller*” é. n.). A pipájához írott elégiája azért nevezetes, mert a lap szerkesztője ehhez egész tanulmányt függesztett, amelyben az első magyar szonett, Faludi Ferenc Pipadalának francia ihlető mintáját is közli, sőt, rámutat Bürgernél található német párhuzamára is.⁸⁰ A hazai latin költészet így lassan halad a filológiába való beolvadás útján.

Eddig kizárólag katolikus költőket tárgyaltunk. Pedig a hazai protestánsok is részt vettek a neolatin költészet művelésében, ha kisebb számban is. A legjelentősebb kétségtelenül a sárospataki akadémia tanára, Vályi Nagy Ferenc. Az ő nevét a magyar irodalomtörténetírásban elsősorban az ún. „iliászi pör” kapcsán szokás emlegetni: Kölcsey Ferenc ugyanis belefogott az Iliász fordításába, elküldte Kazinczynak, aki átadta az ugyanabban fáradozó Vályi Nagynak, aki bele is foglalta a maga – posztumusz, 1821-ben megjelent – teljes fordításába. Kölcsey viszont plágiumnak értelmezte az ügyet. Ennek az ügynek az árnyékában elhalványodott a költő „*Carmina Latina*” (1820) c. köteté-

⁷⁵ Vö. GRACIOTTI, Sante, *L'Arcadia italiana e il Settecento ungherese nella cornice dalla cultura letteraria dell'Europa centro-orientale*. in Venezia, Italia, Ungheria ..., 167. skk.

⁷⁶ VALENTINI, Ioannis, [...] *Lucubrata opuscula in unum collecta*, Budae, 1808.

⁷⁷ Pestini, Typis Francisci Josephi Patzko, 1802; Pars altera: Budae, Typis Regiae Universitatis Pestanae, 1805.

⁷⁸ KUIK, Ignatius, *De lapsu Napoleonis Bonaparte seu Epicedion Jacobinismi*, [...] Editio altera emendata, Posonii, 1817.

⁷⁹ Vö. *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Szerk.: KÓKAY György, Bp. 1979, 180., 366.

⁸⁰ ANDÁSI, Josephi Ludovici, [...] *Carmina ex Otiis suis Poëticis, eruditae Societati Ephemeridum Politicarum, Statisticarum etc. ut in lucem publicam ederentur, hinc inde excerpta*, h.n., é.n. 139–140.; vö. TURÓCZI-TROSTLER József, *Az első magyar szonett*, in *Magyar irodalom, világirodalom*. Bp. 1961. I. 369–376.

nek jelentősége.⁸¹ Pedig ebben a kötetben szokásos ünnepi ódák, anagrammák és hasonlókon túl, amelyekben egy művelődésileg és politikailag konzervatív protestáns vezető réteg késő-felvilágosodott eszméit és késő barokk gyakorlatát találhatjuk, felfigyelhetünk egy új, rendkívül rezignált hangra, amelyben a ferenci reakció éveinek, a Szentszövetség korának kiabrándultsága tükröződik. Így ír pl. „*De Europa*”:

„Fallitur, Europam quisquis sub imagine pictae
Virginis, intactam protinus esse putat.
Quot peperit reges? adscribito matribus illam,
Jure licet nulli nupta sit illa viro.
Exposuit praedae capitis permoesta coronam,
Debeat ut nulli nubere sponte proco.”⁸²

Amiképpen a hagyományos, emblematikusan szűz Európából leányanya lett e csúfondáros versben, egy másikban Vulcanus és Mars mítoszát deformálja politikai értelemben. Hajdanában három társ elég volt a kovácsistennek, hogy az Etna kebelében levő műhelyében hálót kovácsoljon hűtlen hitvesét és a hadistent csapdába ejtse; manapság Európa összes hegyében működne, de még vasa sem lenne elegendő ahhoz, hogy Mars elszaporodott fiait megláncolja!⁸³ Szabadság sehol sincsen már, legfeljebb a költő lelkében:

„Nullibi Libertas; frustra quaesiveris ipsam
Extra te: in sola mente latere potest.
Est populus Regi; Rex est obnoxius illi;
Exterior vincitus quisque ligatur homo.
Si fore vis liber, non exera vincla recuses,
Ast animae nexus rumpito. Liber eris.”⁸⁴

Költői nyelvében is nagy újítást vezetett be: a Biblia képeiben és gondolatritmusában fedezi fel – nyilván Lowth és Herder nyomán – az ősi, nagy erejű költészetet. Az „*Oda Sacris Vatribus, Mosi et Davidi, Poetae profani Lyrici, pares non sunt*” c. versében pl. a bibliai líra fenségét a Vörös-tengeri átkelés, illetve a csillagokon trónoló Úr mózesi és dávidi képével bizonyítja. Igen merész, romantikus képei vannak.

Pl. a 4.–5. versszak:

„Quae plectra vincent Amramidae lyram?
Ut Jova, Regis Nialiaci incites
Furore, mersurus Phalanges
Stelligeri pedibus subacta
Gemmata coeli limina proterens
Consistit! iratus velut, igneos
Vibravit enses brachiis, et
Naribus ingeminavit aestum.”⁸⁵

A kortársak egy másik sárospataki professzort, Kézy Mózeszt tartották a legtöbbre, mint latin költőt. „*Opuscula poetica*” (1822) c. kötetét olvasva, inkább csak hagyományos, noha kétségtelenül fölényesen megalkotott alkalmi verseket találunk. A leghatásosabb az idősebb Wesselényi Miklós, az erdélyi ellenzéki vezér halálára írott gyászvers. A költő egyedül tébolyogva sír a mezőn, midőn láto-

⁸¹ NAGY, Francisci, [...] *Carmina Latina*, S. Patakini, Impressa per Andream Nádaskay, 1820.

⁸² I. m. 142.

⁸³ Uo. 148.

⁸⁴ Uo. 145.

⁸⁵ Uo. 19–21.

másban részesül. Szent ligetbe jut, ahol égi fény világítja meg Wesselényi gyászpiramisát. Mellette sírnak a „Prisca Fides” és a „moestae Camoenae”. Majd Melpomené és Clio méltatják az elhunyt érdemeit, végül fiát magasztalják.⁸⁶

A debreceni református Kollégium történelemtanára, ifj. Péczely József szerkesztette azt a „*Pallas Debrecina*” (1828) c. antológiát, amely részben kortársi anyagot közöl, részben XVIII. századit: ez a filológus része sokkal érdekesebb, pl. itt jelentek meg először Németi Pál, a korán elhunyt zseniális diákköltő versei.⁸⁷ Olasz–magyar kapcsolattörténeti szempontból viszont igen érdekes Szécl Sámuel „*Rómában lakó magyar, nemes Ferenczi István úrhoz*” c. ódája, melyet abból az alkalomból írt, hogy Ferenczi a Thorvaldsen-tanítvány szobrász, Rómában elkészítette és Debrecenbe küldte Csokonai Vitéz Mihály mellszobrát. A költemény így magasztalja Rómát; mint a magyar reneszánsz szülőjét:

„Régibb nagy elmék, hajdani mesterek
Szülője! újabb tsinosodás, szelíd
Ízlés, remek művek hazája
Róma! neved dicsekedve áldják

Pannon szerentsés völgyei, mellyeken
Az ó világnak vad szövevényi közt
Tudósaid törték először
A' nemesebb Tudományok útját:

Midőn, negyedfél Század előtt, amaz
Európa első akkori tsillaga
MÁTYÁS Olasz kéz közt akarta
A' Magyar' elme tüzeit nevelni.

Lobog ma is még tiszta tüzével az
A' Fáklya, mellyet Mestereid keze
Helyezettett vidúlt Egünkre,
'S hirdeti tiszteleted közöttünk.”⁸⁸

A reformkor egyik legnagyobb megrázkódtatása volt az 1831-es felvidéki parasztfelkelés, az ún. „kolerálázadás”, ahol a kolerától megvadult, nagyrészt szlovák parasztok az északkeleti megyékben lemészárolták az orvosokat, zsidókat és urakat, akiket kútmérgezéssel vádoltak. A lázadás Szepes megyei eseményeit örökítette meg – okmányok alapján, melyeknek egy részét függelékben közli is – egy különben ismeretlen körtvélyesi nemes, Kutsma András „*Brevis, horrendae rusticae, in ter- ris Scepusiensibus, seditionis descriptio*” (1834) c. verses krónikája.⁸⁹ Némi machina is van: az elején Isten és Ádám teremtése szerepel, de azután átmegy a borzalmak leírásába. Figyelemreméltó előszavában kifejtett célzata: elsősorban a közoktatást kell elterjeszteni, hogy hasonló szörnyűségek többé ne fordulhassanak elő. Ha a parasztokat zsenge gyermekségüktől fogva felvilágosodott és

⁸⁶ KÉZY, Mosis, [...] *Opuscula poetica*. – Accedunt Orationes quaedam, S.Patakini, 1822. – *In obitum Illustriissimi L. Baronis Nicolai Weselényi de Hadad*, I. Comitatus Szolnokiensis med. officii Supremi Comitís Administratoris. 1810. (7–12.)

⁸⁷ *Pallas Debrecina, seu carmina metrica Latina et Hungarica, ab alumnis I. Collegii H. C. Debrecinensis, seculo, quo vivitur, XIX.-o, ex occasionibus conscripta, partim edita, partim hucdum edita; ordine chronologico collecta. Accedunt antiquiora quaedam Pauli Némethi, et Samu- elis Szilágyi superintendentis, Junenilia. Curante Josepho PÉCZELY, [...] Debrecini, [...] 1828.*; vö. VARGA László, *Németi Pál, a debreceni kollégium diákköltője*, Debrecen, 1940.

⁸⁸ *I. m.* 108–110.

⁸⁹ *Leutschowiae*, Typis Joannis Wertmüller, 1834.

evangéliumi szellemben nevelnék, a hatás nem maradhat el. Mátyási József óta haladt valamelyest a költők népszerűlete.

Legvégül Faber Antal költészetéről kell megemlékeznünk. Ez a pozsonyi akadémiai tanár olasz ősoktól származott, nagyapja Szárдинia szigetéről vándorolt Morvaországba, ahol textílyárat alapított. A költő apja már Magyarországon, Pozsonyban telepedett le. Faber hangja meglepően modern. Műveli persze a neolatin költészetben elkerülhetetlen alkalmi üdvözlő versek műfaját is, de ezek közé korszerű személyes és politikai hangú verseket is vegyít. Pl. dicsőítőéneket (encomium) ír a szomorúságra;⁹⁰ pesszimista szemmel nézi százada haladását, ahol a Föld végső birtokbavétele polgárháborúk és országok pusztulása útján halad („Genius huius aevi”);⁹¹ szembefordul a liberalizmus hirdetőivel:

„Occupat humanas liberta aurea mentes,
Saepius et multum, quin potantur ea –
Est haec meta homini nunquam tangenda – manebit
Mancipium semper – servus et ipse suus –”⁹²

Máskor azonban osztja a derűs jövő képeit is: pl. verset ír Pest eljövendő nagyságáról.⁹³ Három kötetnyi műve külön elemzést érdemelne: itt már csak egy dolgot emelünk ki. „*Anthologia seu fascis poematum*” (1843) c. könyvében lefordítja Pier della Vigna, a Pisa mellett kivégzett kancellár és költő egy szonettjét (az olasz eredetit is közli).

„*Vetustissimum italicum carmen Petri de Vineae latinitate donatum*”

Cum nulla prorsus possit ratione videri
Sensu ullo externo nec capiatur amor
Multorum subiit stulta haec sententia menti,
Ut credant homines nil fare prorsus eum –

Nemo tamen nescit sensum si consulat imum,
Cuiusvis cordi quod dominetur amor –
Quodque per hoc tanto fiat pretiosior ipsum
Quam fieret si quis cernere posset eum.

Attrahit interna magnes vi ignobile ferrum,
Et cita vis haec est, et violenta simul –
Nemo negare potest hoc quod rapiatur ab illo,
Ut tamen hoc fiat dicere nemo potest.

Haec etiam ratio est ut credam prorsus amorem
Esse aliquid, dici nec bene posse nihil,
Quin potius credo non ullo tempore posse
Hanc populo demi nec ratione fidem.⁹⁴

⁹⁰FABER, Antonius, *Florilegium, seu Collectio Carminum, quae proximo hoc triennio in otio literario suo elaboravit* [...], Posonii, 1841. 17. skk.

⁹¹I. m. 30–31.: Genius huius aevi.

⁹²Uo. 31–32.: In hodiernos Libertatis praecones.

⁹³Újra kiadta: TRENCSENYI–WALDAPFEL, Emericus, *Laudes et luctus regiae Budae*, Bp. 1943. 66–67.: Vaticinium de Pestho. Ad Camillum meum.

⁹⁴FABER, Antonius, *Anthologie seu fascis poematum* [...], Posonii, 1843. 100–101.: Vetustissimum italicum carmen Petri de Vineae latinitate donatum.

A magyarországi neolatin költészet az általunk tárgyalt korban még igazi, élő irodalom, ha egyre inkább előtérbe is nyomulnak tudós, filológiai vagy akár műfordítói funkciói. Később, az 1850-es évektől még egyszer feltámadt, de korábbi jelentőségét soha többé nem tudta visszaszerezni.

Kitűzött témánk nem engedi, hogy a latin nyelvű prózairodalmat is áttekintsük. Csak utalhatunk rá, hogy a tárgyalt korszak elején még utópikus regények, a 48-as forradalomban már csak satírikus újságcikkek – pl. Jókai Mór művei – irattattak latinul.⁹⁵ De a latin szerephez jutott még az olaszországi csatatereken is: tudjuk pl., hogy Michele Ferrucci a Curtatone melletti csatában latin nyelvű szótartot intézett a magyar katonákhoz.⁹⁶

László Szörényi

LA SITUATION DE LA POÉSIE LATINE EN HONGRIE DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE

En Hongrie, dans la première moitié du XIXe siècle, la langue latine n'était pas seulement, et pour longtemps, la langue de la politique de l'État et des comitats, celle de l'église, de l'administration et de l'école, mais elle continuait à être utilisée par la poésie aussi, et non seulement à un degré d'école. Les représentants éminents de la philologie italienne – p. ex. Angelo Mai – ont remarqué, eux aussi, que la muse de la poésie latine s'est transplantée pour ainsi dire en Hongrie. L'étude passe en revue – après les antécédents du XVIIIe siècle – les principaux représentants de la poésie néolatine en Hongrie à cette époque. Mihály Csokonai Vitéz, Benedek Virág, János Batsányi et Mihály Vörösmarty ont écrit en latin seulement une partie insignifiante bien que non négligeable de leurs œuvres. Il y a pourtant des poètes qui ont écrit la partie la plus digne d'attention de leurs œuvres précisément en latin. Dans sa petite épopée sur la révolte des paysans roumains de Transylvanie, József Mátyás menace, le premier, la société des nobles par le fantôme d'une révolte générale des paysans. György Alajos Szerdahely, le premier professeur d'esthétique de l'université de Pest, développe encore dans ses poèmes d'occasion le genre de la poésie didactique. Dans son poème écrit sur la statue de Napoléon de Canova et dans l'émulation poétique autour de ce poème, Mihály Tórtina exprime l'idéal artistique classicisant. C'est László Peretsényi Nagy qui est le dernier à essayer d'organiser dans la cadre d'une institution la poésie latine de Hongrie et ce faisant il fait entendre les poètes latins des nationalités de Hongrie aussi, dont le hongrois n'est pas la langue maternelle. Mihály Horváth traduit en latin des poèmes italiens médiévaux. János Valentini revêt la préhistoire slave des couleurs de la bucolique latine. Ignác Kuik a écrit une épopée baroque sur la chute de Napoléon. Les *Ephemerides Posonienses*, revue latine de Pozsony (Pressburg) parue jusqu'à 1838, combine la poésie néolatine avec une activité philologique se rapportant à l'histoire de la littérature hongroise. Ferenc Vályi Nagy fait sonner en latin la poésie biblique, appréciée d'après Lowth et Herder. Enfin, il faut souligner la poésie d'Antal Faber, professeur de Pozsony d'origine italienne, qui, conduit par ses vues conservatrices, proclame dans ses poèmes sa conviction que le libéralisme amènera la ruine du monde. Il a traduit, lui aussi, en latin des poèmes italiens médiévaux. Après 1850, cette poésie de langue latine perd pour la plupart son importance.

⁹⁵ Eleutherius Pannonius latin utópiáiról vö. BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp. 1888.; Jókai satírikusan latinizáló újságcikkeit l. JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek*, szerk. SZEKERES László, II. k., Bp. 1967. 272–273.: „*Offensa epistola in uneros Wienenses schwageriones*”; III. k., Bp. 1980. 361–362.: „*Biletus dulcis in uneros angetetatos elteros Franzium kaizerum et Sophiam Kaiserinnam*”.

⁹⁶ GIUSTINIANI, i. m. 42.

EÖTVÖS KARTHAUSIJA: A KIÁBRÁNDULÁS VAGY A KIBONTAKOZÁS REGÉNYE?*

Eötvös József báró első regénye, *A karthausi* köztudottan népszerű irodalmi hagyományt követett. Az érzékenység korának kedvelt műfaját, a vallomásregényt valósította meg magyar földön, majd félszázados késéssel ugyan, de még így sem későn. Ezt bizonyítja példátlan korabeli közönség-sikere is, melyhez foghatót Eötvös írói pályáján később nem ért el. *A falu jegyzője* zajosabb fogadtatásra talált, heves esztétikai és politikai vitát váltva ki, de meg sem közelítette *A karthausi* sikerét.

A harmincas–negyvenes évek fordulóján, amikor a regény megjelent, Eötvös reformokat óhajtó, pályakezdő nemzedékének égetően szüksége volt az olyasféle lélektani fölkészítésre, mint amit *A karthausi* adott. Nem a mű cselekménye volt érdekes számára, hanem a főszereplő fiatalember, Gusztáv útkereső vívódása, emberi kinlódása, nyugvópontot nem találó belső meditációja. Voltaképp a cselekmény csak ürügy, alkalom vagy éppen illusztráció ehhez a belső meditációhoz.

Közös nemzedéki élmény lehetett a szentimentális lélek emelkedett vágyakozása és tanácstalan tépelődése. Gusztáv kínzó dilemmáját már az első lapokon megfogalmazza: „Egy elomlott világ romjai fölött állunk-e már ... vagy egy új káoszban, mely ... egy új paradicsom magvait hordja magában? éj lett-e már körülöttünk, vagy egy új nap első sugára az, mi úgy elvakít, ki tudja?”. A kérdést persze nem könnyű megválaszolni, még utólag, a későbbi fejlemények ismeretében sem.

A korszakváltás, a történelmi változás szükségességének belátásától korántsem magától értetődő eljutni a *változtatás*, a tevőleges szerep fölvállalásáig. Maga Gusztáv csupán eszmeileg, pontosabban lelkileg érik meg a feladatra. Ne feledjük, hogy ő túlságosan messziről indul. Gazdag arisztokrata család sarja, aki számára nem föltétlenül létkérdés az a munka- és szeretetközpontú rousseau-i, kispolgári életeszmeny és tettfilozófia, amit végül is elfogad. De éppen ez ad morális súlyt választásának. *Gusztáv külső kényszer nélkül, mintegy belső parancsra talál el a konkrét cselekvés-programig.*

Morálisan tiszta, mondhatja a mai olvasó, csak kevéssé meggyőző. A főhős üvegházi helyzete is oka lehet annak, hogy a regényben jóval hangsúlyosabb a kudarcok és áldozatok érzékeltetése, mint az eszmei-lelki nevelődés eredményességének jelzése. Inkább tűnhet a könyv a kiábrándulás, mint a kibontakozás példázatának. Még az önsajnálát gesztusa sem hiányzik Gusztáv beszámolójából: „Ó, én nem ismerek semmit, annyira szánakozásra méltót, mint fiatalembert a nagyvilágban” – mondja ki kerekén, egyik elmélkedése során.

Ellenérzésünk nem csupán az érzelmesség olyan, ma már nevelésnek ható, elkoptatott kliséinek szól, mint az érzéki, „bájló” élet heves elutasítása, a túlsorduló „érzemények” s a fájdalom mindenható jelenléte, a gyakori könnyhullatás vagy a „szív szavára” hivatkozó érvelés. Végül is ezek felszíni jelenségek, vélhetnénk. Az igazi baj, azt hiszem, abban keresendő, hogy maga a szentimentális magatartás vált avulttá korunkra.

A regény utóélete igen tanulságos ebből a szempontból. Igaz, a múlt század hetvenes éveiben kötelező iskolai olvasmány lett, s ennél nagyobb hivatalos elismerés nem érhetette. Beöthy Zsolt 1878-ban megjelent irodalomtörténete, jöllehet *A karthausi* kisebb művészi fogyatkozásairól is szól, nagyszerű műnek tartja. A későbbi tankönyvek az ifjú lélek idealizmusának sikerült ábrázolását mélt-

*Az Írószövetség Eötvös József Baráti Társaságának 1984. április 24-i tanácskozásán elhangzott előadás átdolgozott szövege.

tányolták benne. A századvég konzervatívabb szellemi légkörében hasznosabb hagyománynak tűnhetett, mint *A falu jegyzője* vagy a *Magyarország 1514-ben*.

Ám Péterfy Jenő 1889-es bírálata már annak az ízlésváltásnak adott elsőként hangot, amely a XIX. századi realista regényirodalom hatására következett be, és kedvezőtlen volt a szentimentális művészet megítélése szempontjából. Péterfy *A falu jegyzőjét* becsülte leg többre Eötvös alkotásai közül, de ezt sem regényként, hanem mint szatírárt, mint vádiratot az elmaradott és öntelt magyar nemesi vármegye-világ ellen. *A karthausi* ábrázolásmódja iránt Péterfy tanulmánya kevés megértést mutat. Gusztávot akarát-, jellem- és fejlődésnélküli alaknak látja, akitől mi sem áll távolabb, mint az igazi szenvedély. A könyv ellen az a legfőbb kifogása, hogy – a közvélekedéssel szemben, nem „pesszimista”, csupán – érzélgős; a regényben domináló világfájdalom ugyanis inkább előtte, semmint utána jár a tényleges tapasztalatnak.

A századforduló szecessziós önkítáruközösének divatja a vallomásirodalom újabb virágzását hozta magával, de ez sem kedvezett a szentimentális hagyománynak. Az Ady-életmű bonyolult lírai személyiségét és a prousti lélekábrázolás finomultságát méltató Szerb Antal írta a legkegyetlenebb sorokat Eötvös regényéről: „A meseszöves sosem volt erős oldala, de a Karthausi írásakor még az alapfogalmakkal sem volt tisztában. Itt érezzük, hogy a regényt nagyon fiatal ember írta, akit előkelő helyzete megkímélt attól, hogy igazi súrlódásai legyenek. A mű hőse, Gusztáv, meglát a templomban egy hölgyet, aki intimen beszélget egy fiatalemberrel. Később szerelmes lesz a hölgybe, aki leveleket küldöz általa a templomban látott fiatalemberhez. Még később megtudja, hogy a hölgy a fiatalember kedvese, és ezen annyira meglepődik, hogy élete összetörik. Az olvasó nem lepődik meg. Az ilyen ember életének össze kell törnie.”

Érthető, hogy az irodalmi megújulást a szociálissal összekapcsoló törekvések még kevésbé számoltak *A karthausi* szellemi örökségével, jöllehet Eötvösnek ez a könyve sem nélkülözi a társadalmi igazságtalanságok kényelmetlen feszegetését. Jellemző, hogy pl. Szabó Dezsőnek *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* sem tűnt eléggé radikálisnak, holott éppen Szabó Dezső nevezte Eötvöst (Petőfi társaságában) az egyetlen példaképnek a magyar glóbusz felforgatását célzó forradalmi program kialakításában. Az *elsodort falu* sem született volna meg *A falu jegyzőjének* tematikus és műfaji útjelzése s lelkesítő példája nélkül.

1945 után, mint ismeretes, módosult a hivatalos értékrend: *A karthausi* háttérbe szorult, helyét az irodalomoktatásban *A falu jegyzője* foglalta el, immár a magyar „kritikai realista” regény első reprezentatív alkotásaként. Fontos fölfigyelnünk arra, hogy a korábbi felfogásokkal való hasonlóság ellenére itt merőben más a megközelítés. Pl. Péterfy a realista jellemábrázolás és a romantikus szenvedélyek megrajzolásának hiányát egyaránt számon kérte, s nemcsak *A karthausin*, hanem az egész eötvösi életművön, csupán változó mértékben.

Sőtér István 1953-as monográfiája jelentős műnek ismeri el ugyan *A karthausit*, de végül is csak előjátéknak tartja a két későbbi nevezetes regényhez képest. Péterfy kifogásait részben elutasítja (pl. Gusztávot fejlődőképesnek látja kolostori élete során), de éppen az egyik legdöntőbb pontban, a jellemábrázolás megítélésében elfogadja. „Péterfy ellenvetései közül mindenképp megállja a helyét az a megjegyzés – szögezi le Sőtér –, hogy a regény jellemei egymásba folynak, s az érzelmesség köde burkolja be őket.” Csakhogy – teszi hozzá Sőtér – *A karthausi* története nem korlátozódik Gusztáv szerelmi csalódásának történetére, s éppen ezért tarthatjuk jelentős műnek.

Új gondolat ebben az értelmezésben a regény válsághangulatának a mű társadalmi háttéréből eredeztetett magyarázata. Eszerint Gusztáv tragédiája valójában abból fakad, hogy a francia történelem hősi korszaka lezárult, s egy eszmény nélküli, „józan” világban kénytelen keresni a fiatalság áhítatával az emberhez méltó kapcsolatot, barátságot, szerelmet. Sőtér kiemeli annak a jelenetnek a fontosságát, amikor a Párizsba készülő Gusztávot apja méltán inti attól, hogy politikai eszméikért lelkesedjen, „mert minden népmozgalomnál mindenkinek megvan különös önössége”. A polgárkirályság a fölkapaszkodott, gátlatlanul úgazdag Dufey-féléknek kedvez, és kijátssza, még nagyobb nyomorba taszítja a dolgozó tömegeket (mint az a „proletár” sorba süllyedt Armand példájából megtudható). Sőtér értelmezése némiképp a francia regény balzaci és stendhali problémafölvetéséhez közelíti *A karthausi* szemléleti pozícióját.

Ha egymás mellé állítjuk Péterfy Jenő, Szerb Antal és Sőtér István kritikai észrevételeit, a kifogások lényegében két csoportba sorolhatók. Egyrészt *A karthausi* korai mű, szerzője még nem volt

kellőképp fölkészült az írói feladatra, másrészt olyan hagyományba illeszkedik, amely fölött eljárt az idő.

Ami az ellenvetések első csoportját illeti, tagadhatatlan, hogy Eötvös első regényíró vállalkozásáról van szó. A kompozíció szeszélyei, a reflexió halmozása, a gyakori kitérők és aránytévesztések részben azzal az alkotói szándékkal bekövetkezett változással is magyarázhatók, amire az életrajzíró Ferenczi Zoltán hívta fel a figyelmet. A nyugat-európai útjáról hazatért Eötvös eredetileg egy *Svájci útinapló* című nagyobb munkán dolgozott, s ennek kézírata magában foglalta *A karthausi* mellett az írországi nyomorról, a börtönügyről és a zsidók emancipációjának szükségességéről szóló írásokat is. Ezek a művek később az útinaplószerű konglomerátumból kiemelve, önállóakká formálva jelentek meg, de megőrizve közös eredetük egymásra utaló nyomait.

Am *A karthausi* esetében aligha szerencsés írói fölkészületlenségről beszélni. A regény témaválasztása s stílusa éppen arról tanúskodik, hogy szerzője alaposan ismerte és számba vette a műfaj szentimentális és romantikus kellékeit, újításait, s képes volt ezek magas színvonalú adaptálására. Megoszlik ugyan a szakirodalom véleménye abban, hogy Eötvösnek melyik mű volt a közvetlen mintaképe, Chateaubriand *Atalája*, Sainte-Beuve *Voluptéja* vagy valamely más alkotás, de *A karthausi* irodalmi hovatartozása egyértelmű. A regény esztétikai értékeit elismerhetjük vagy tagadhatjuk, de azt föltétlenül be kell látnunk, hogy vélekedésünk semmiképp sem függetleníthető a műfaj mai teherbírásától.

Már nehezebb elhárítani az ellenvetések második csoportját. A személyiség öneszmélésének *szenimentális* mintái fölött csakugyan eljárt az idő – talán az egyetlen *Werthert*, de még azt sem teljesen kivéve. Rousseau nagy hatású, enciklopédikus teljességi regénye, a *Júlia vagy Új Heloise* is – melynek *A karthausi* nemcsak hősnője nevét köszönheti, hanem gondolati építményének szinte valamennyi pillérét is – immár menthetetlenül irodalmi tudatunk számontartott, de nem olvasott tartományába süllyedt.

Nem a kérdő vagy önostorozó lélekmutogatás idegen a mai olvasó számára. A romantikus, majd a szecessziós és egzisztencialista én-analízis azért tűnt (és tűnik napjainkban is) érdekesnek, mert a lélek ismeretlen és fenyegető bugyraiba enged bepillantást. A szentimentális lélek azonban korántsem kiismerhetetlen. Titkát nem magában hordja, hanem a környezetével való eredendően diszharmonikus kapcsolatban. Minden törekvése arra irányul, hogy elfogadtassa magát egy idegennek és ellenségesnek tudott világgal, méghozzá úgy, hogy ez a világ igazodjék hozzá.

A szentimentális hős magánya legalább annyira vállalt, mint amennyire kényszerű magány. Nem akarja, hogy besoroltassék a társaságba, mert a társasági élet szükségképpen eltorzíja a személyiséget. „Nem aszerint, mennyit érsz, hanem mennyinek tudsz látszani, szabják meg becsedet; nem az, hogy valamit tévél, de hogy mindent elkerülsz, mi az illedelmet s fölvett szokásokat sértené, teszi, hogy e társaságba fölvétessél” – olvashatjuk *A karthausban* a szinte szó szerint átvett rousseau-i gondolatot. „*Annyit érsz, amennyi vagy*”: ez a szentimentális hős mércéje, amit szembeállít a társadalom megtévesztő, látszatokon alapuló értékrendjével.

Könyvtáryi irodalom született arról, hogy mennyire megalapozott és megalapozatlan félelmek vezették Rousseau-t a társadalmi szerepjátszás szenvedélyes elutasítására, milyen kishitűen ítélte meg e mechanizmus átlátásának s általában az emberismeretnek lehetőségeit. Nemcsak a születés és a vagyon énelvesztő, besoroló erejét tartotta veszélyesnek, hanem magát az emberi értelmet és tehetőséget is, minthogy manipulálható a személyiség ellen. Így lett archimédeszi pont a szív, amely a természet szava az emberben és a lelkiismeret, amely nem enged letérni az erény útjáról.

A szentimentális hős voltaképp a természet és az erkölcs törvényeire, e két egyedül megbízható irányítóra figyel. Nem kisebb mű, mint a kanti erkölcsfilozófia emelte átfogó tanítás rangjára e meggyőződést. A szentimentális életbölcesség hite és pátozsa hatja át a híres záradék vallomását is. „Lelkem két dolog tölti be – írja Kant –, s annál jobban növekvő és újuló csodálattal és tisztelettel, minél többször és alaposabban foglalkoztatja elmémet: a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem.”

Gusztáv életútja is ezeknek az elveknek megfelelően alakul. Jóllehet gazdag arisztokrata családból származik, az ő szemében nincs értéke sem származásnak, sem vagyonnak. Ezért nem érti meg Armand kisebbségi görceit és barátságuk elhidegülését, s éri váratlanul elárultatása. Hasonló okból nem bocsáthatja meg magának Betty elcsábítását. Mindegyik esetben az igazi, az emberhez méltó kapcsolat s az ennek alapjául szolgáló bizalom esik áldozatul. Gusztávot már-már finnyás,

mondhatni, *elvont* becsület-eszménye távoltartja a valóságos életproblémáktól. Ezért elegendő az üres szóbeszéd is (Valmontné intrikája nyomán) ahhoz, hogy lemondjon hivataláról.

Vigaszt egyedül meg-megújuló reményeiből merít és a csillagos ég mindig néma, de mindig jelenvaló, megbízható tanúskodásából. „Végy anyai karjaid közé, szent természet, s tanítsd felejteti, mit az emberek között szenvedék – mondja Gusztáv, mondja általa a szentimentális lélek segélykérő fohászatát, egyszerre intézve szavait a személytelen, emberfölötti hatalomhoz és önmagához –; felejtetni a hideg számoló csalfaságot, mellyel lelkesülésem fogadtatott, az önösséget, melynek áldozata valék, a rágalmat s üldözést, melyet találtam; önmagam – azaz, mit belőlem az emberek csináltak, hogy kiválasztva a sarat, mint a víz, mely sokáig nyugalomból fel nem zavartatott, ismét tisztán álljak előtted, teremtőm!”

Ám a szentimentális hősnek nagy árat kell fizetnie magasztos elveiért. A szív és a lelkiismeret korántsem oly biztos iránytűk, mint amilyennek véli őket. Különösen a szív mutatkozik megbízhatatlannak; különös módon akkor is, amikor éppen állhatatos. Gondoljunk arra, hogy nemcsak Armand hűtlen Gusztávhoz, hanem Gusztáv is a barátjához: a Júlia iránt érzett szerelem annyira betölti lényét, hogy megfeledkezik Armandról. Ha az érzelem őszinte, akkor feltétlen és abszolút; így viszont csupán egyetlen érzelmenek élhet a szentimentális lélek.

Még nagyobb baj, hogy a mérce szubjektivizálódik és megfoghatatlanná válik. Pontosabban: *a szentimentális ember saját igazságait éli meg általános törvényként*. Ha a többiek is hasonló életelveknek megfelelően élnek, óhatatlanul konfliktusba kerül velük, mivel azok a saját igazságait követik, ugyancsak abban a hitben, hogy ezek általános érvényűek. A szentimentális létezészmény nagy paradoxona, hogy csak akkor lenne teljesíthető, ha csupán egyetlen ember gyakorolná.

Így a szentimentális hős saját érzelmeinek és meggyőződésének rabja. Ha érzelmei nem lelnek viszonzásra, nem egyszerűen boldogtalan, hanem egyszersmind értetlen és csalódott is – mivel szerencsétlenségét nem egyedi esetként éli meg, hanem a helyes életelvek megvalósíthatatlanságaként, illetve megghiúsulásaként is. Nemcsak érzelmi, hanem erkölcsi konfliktusként is. Ezért még nehezebb, sőt lehetetlen megfelelő kompenzációt találnia.

Voltaképp egyetlen lehetősége marad önmaga védelmére: kerülni a kalandot, a kockázatot. Csak az a bökkenő, hogy az érzelme ereje eleve lehetetlenné teszi ezt. A baj mindig megtörténik, s követi a csalódás. A szentimentális hős határtalan bizalom és beteges gyanakvás malomkövei közt őrlődve próbálkozik újra meg újra ereje megtapasztalásával, s retten vissza egyszersmind a kockázat nagyságától, a balsikerű kimenetel lehetőségétől. Minél magasabb a mérce, annál nagyobb a kockázat, és a hős annál kevesebbet teljesít.

Gusztáv is csak fölöttébb ritkán bocsátkozik kalandba, s az állhatatos hűségén és az együttérző hallgatáson túl nem vállal más próbátelt. A konfliktusokat és megpróbáltatásokat mégsem kerülheti el. Ismételten csalódnia kell; távolságtartása csupán annyi védelmet jelent, hogy a legtragikusabb pillanat is elégiküssá enyhül számára. Emlékezzünk a könyv egyik fontos epizódjára, amikor Gusztáv kritikus pillanatokat él át. Valmontné – az ifjú becsületszavát bírva – elárulja neki a titkot: Júlia nem őt, hanem Dufey-t szereti. Gusztáv első gondolata, hogy párbajban vesz elégtételt, majd átadja magát nagy fájdalomnak, de röviddel később a csillagos ég látványa nyugtatólag hat rá. Működésbe lépnek az elvi fékek, az önvédelem alapvető eszközei.

A *mértékletesség* elve igen nagy szerepet játszik a szentimentális ember életében. Különös, ámbár érthető módon nem a boldogság, hanem a fájdalom elviselésére szolgál. Ha már nem hárítható el a kudarc, menteni lehessen azt, ami menthető. A lelki egyensúlyt, az önbecsülés morzsáit. Az események utólagos, sokszor előzetes „megideologizálása” szinte természetes velejárója a szentimentális mentalitásnak. De az is, hogy saját intelmeit maga se tartsa be. Állandó ellentét feszül a hős elmélkedései és tettei között.

Így pl. meglehetősen furcsán hangzik éppen Gusztáv szájából – röviddel Valmontné előbb említett felvilágosítása után – az itt következő bölcsekedés: „Ó, szomorú látni az embert, ki sorsával küszködik; látni, mennyi erő, mennyi nemes érzemény vész a hosszú vitában; látni az ifjú reményeit, a férfi szilárd akaratát, az agg türelmét, mind széttörve az érzéketlen világ tompa ereje által; szomorú látni mindezt. Ó, de látni, miként küszködik az ember önboldogsága ellen; látni, miként taszítja el önkezeivel a szeretetet, melyet a sors neki, mint mindenkinek, éltében legalább egyszer nyújtott; látni, mint ragaszkodik mindenhez az életben, csak az egyhez nem, mi őt megmentheti; látni, mint veti el magától legfőbb kincsét, hogy mint a szerencsétlen, kit rémülése elámitott, éppen

a legbecstelenebb holmit mentse meg a lángokból: ó, ez szomorúbb, ezerte szomorúbb! S mégis nem látjuk-e ezt naponkint? s ha pokol a világ, nem vagyunk-e benne többnyire önmagunk legkegyetlenebb kínzó ördögeink?”

A mértékletesség elve azonban nemcsak önvédelmi reflex, pusztán ideologikus konstrukció. Mélyebb tartalmat ad neki az a felismerés, hogy „pokol a világ” s benne mi vagyunk „önmagunk legkegyetlenebb kínzó”. Ha a mérce szubjektívizálódik, akkor a mércét meg kell teremteni, akár úgy, hogy közös döntés, közös megállapodás eredménye lesz. Az emberi cselekedet korlátainak belátása szükségképpen vezet az *önkorlátozás* szükségességének elfogadásához, vagy legalább elismeréséhez. Ez az egyik legfőbb indítéka a társadalmi szerződést javasló rousseau-i tervezetnek is.

A romantikus és a realista-naturalista regényirodalom már részben más eszmények bővületében és más illúzióvesztések tapasztalatában alakította ki szemléletét. A romantikus hős – némiképp leegyszerűsítve és sarkítva fogalmazva – önmagával, míg a realista a világ rendjével szeretne tisztában lenni, s egyik sem riad vissza a tényleges próbatételtől, még ha ez kudarccal végződik is. Az erényesség megítélése lassan elveszíti utolsó metafizikai alapjait is, és nyíltan megállapodás kérdésévé válik. A személyiség méretei pedig vagy határtalanra tágnak, de reális háttér nélkül, vagy pedig ijeszten zsugorodni kezdenek, s az egyre nagyobb felelőtlenség-érzet illúzióknak mutatja a világ poklával való szembenállást, esetleg még az elkülönülést is.

Am aligha helyes a későbbi fejlemények perspektívájából megítélni a szentimentális hős magatartását, tekintet nélkül annak belső logikájára. Gusztáv csalódásai szükségszerűek ugyan, de nem csupán tapasztalatlanságából, kis emberismeretéből következnek. Hanem legalább ilyen mértékben a szentimentális eszményekből, melyeket nem lehet megvalósítani. Lehet ezt az eszményvilágot naívnak vagy elvontnak, életidegennek nevezni, mint ahogy – ellenkező irányból – a szentimentális attitűdöt nem tűró világot éretlennek vagy éppen értékidegennek. Így azonban nem jutunk messzire.

Heller Ágner például kitűnő Rousseau-tanulmányában a szentimentális hőst emelte piederestárla, a romantikus hős kárára. „A szentimentális hősnél az érzelmek rendben vannak, csak a világ nincs rendben – olvashatjuk itt –. A szerelem mindig szép és tiszta, csak meg nem valósítható. A romantikus hősnél maguk az érzelmek problematikusak, szétszakítottak, gyakran torzak, rútak. A szentimentalizmus nem ismeri a gonoszt mint principiumot (az emberek 'természettől fogva' jók). A romantikában a gonosz metafizikus hatalommá válik, démonikussá. (...) A szentimentális hős átlát a másikon, mint ismert szeretit. A romantikus hős érzelmek és tettei irracionálisak. Nem lát bele a másik lelkébe, s magát is az inkognitó jellemzi. A szentimentális hősök világa egyszerű. A poézissé vált köznap világa. A romantika otthona a kaland, a csoda. *A szentimentalizmus a felvilágosodás hídja az utópikus szocializmus felé, a romantika a restauráció hídja a dekadencia felé.*”

Figyelmet érdemel ez az értelmezés, már csak azért is, mert megfordítja a szakirodalomban domináló értékrendet, s fogyatékoságként tárgyalja a hős összetettségét, érzelmek bonyolultságát s mindazt, amit a romantika többletének szoktak tartani. Még ha eltekintünk attól a fogalmi csúsztatástól, hogy Heller a szentimentalizmus leírásába beleérti a schilleri-„széplélek” klasszicista eszményét is, még így is szembetűnő a konstrukció egyoldalúsága. A jellemzés részben találó: a szentimentális hősnél az érzelmek rendben vannak, csak a világ nincs rendben; a szerelem szép és tiszta, csak meg nem valósítható. De önként adódik a kérdés: mi az oka annak, hogy a világ nincs rendben s a szerelem meg nem valósítható?

Alapos értelmezés nem kerülheti meg a szentimentális lélek *sui generis* elégedetlenségének problémáját, s akkor nyomban világossá válik, hogy a szentimentális hős érzelmek is „problematicusak”. De ezt akár pozitívumként is értékelhetnénk. Jóval nagyobb baj, hogy a szentimentális hősök „egyszerű világa” nagyfokú intellektuális beszűkülés eredménye. A világlátás a tapasztalatot (és a tapasztalható is) a morális értékrendhez hasonló két pólusú logika szerint rendezi. Ami nem fér be a gondolkodás keretei közé, azt irracionálisnak (vagy éppen immorálisnak) idegeníti el, utasítja el magától. A világ áttekinthetőségének hite ebben az esetben sem több illúzió, mivel egyúttal fontos (vagy legalábbis fontosnak minősíthető) régiók ismeretének kizárásával. Tehát aligha állja meg a helyét Hellernek az a megállapítása, hogy a „szentimentális hős átlát a másikon”.

Éppen ezen a ponton ítélték – elsőként a romantika művészei – a felvilágosodás szentimentalista áramlatának látásmódját korlátozottnak. Természetesen a romantika korlátatlanság-fikciója hasonló joggal mondható illúzióknak, de eszméletörténeti, illetve érzületörténeti szerepe, indokoltsága egyiknek sem vitatható. A látásmódok két pólusú szembeállítás és kizárólagos, jó és rossz szerinti osztá-

lyozása, melyre Heller Ágnes is vállalkozik, valójában hasonló mentalitást érvényesít, mint a szentimentális irodalom. Más kérdés, hogy az eszmei kapcsolatteremtés az utópikus szocializmussal (és tegyük hozzá, a szocializmus nem utópikusnak nevezett, de ugyancsak illúzorikusnak bizonyuló változataival) mennyire megalapozott. Mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy a romantikát nem lehet egyedül a restaurációhoz kötni, s még kevésbé a „dekadencia” képviselőjének nyilvánítani.

Mindenesetre figyelembe kell venni a szentimentális életeszmény változó történeti súlyát *A karthausi* esztétikai megítélésében is. Eötvös regénye azonban *nem egyrétegű mű*. Énközpontúsága, világfájdalma, vallomás-műfaja, a történetmondást elmélkedéssel és érzelmi állapotrajzzal sűrűn megszokító előadásmódja kétségtelenül az érzékenység korának irodalmi mintáit követi. De sokat köszönhet a kortárs francia regényirodalomnak is: a *lélektani elemzést társadalombírálattal egyesíti*, s így a szentimentális életérzés pontosan megjelölt politikai-erkölcsi kiábrándultsággal egészül ki.

A karthausi egyik emlékezetes jelenete, amikor Gusztáv Avignonban, nénje házában a júliusi forradalom hírére pánikba eső arisztokrata társaság hitvány viselkedését tapasztalja. Először valamenynyüket rémületbe ejti az utcáról fölhangzó Marseillaise, később azonban, amikor a piac felől azt hallják, hogy „Éljen a király! le a republikánusokkal!”, „abbéknk s az egész társaság, mint Mózes kígyóvá vált botja, egyszerre felugrott, s egymást megölelve s tapsolva szökdele körül a teremben. — Most hős vala mindenik, mindenik megveté a gyáva pórt, mindenki kész volt meghalni királyáért, maga a gazdasszony diadalmasan suhogtata egy napernyőt, melyet éppen a málhába kelle raknia, esküdvé, hogy mind fel kell akasztani a lázadókat — míg egy új ellenkező kiáltás az egész örömmel s bátorságnak véget vetett”.

E jelenet ismeretében válik érthetővé a *helyszín* megválasztásának jelentősége, s Gusztáv sokatmondó szavai Párizsról a könyv elején: „csodálatos város ez, melyben a nép ötven esztendő alatt egy évezredet él”. Természetesen Gusztáv fölénye (az arisztokrata társaság többi tagjához képest) éppen abból fakad, hogy kívül áll az eseményeken, azok nem érintik igazán őt. *A történelem változásai csupán bizonyosságul szolgálnak további kívülmaradásához*. Kellő távolságból az ellenfelek egyaránt alantasnak mutatkoznak, a dolgok pedig a helyükre kerülnek.

Így van ez az idézett avignoni riadalom után is. „Kevés napok múlva a béke helyreállt — olvashatjuk az igen rövidre fogott beszámolót —; néném kirakta bútorait, s házában ismét a régi rendesség uralkodott, a városban mindenki visszatért előbbi foglalatosságaihoz, s egy hónap után alig marada más e nagy forradalomból, mint egy új király s egy már unalmassá vált beszélgetés tárgya.” A gyors politikai helyzetváltozásokat is meg lehet szokni, sugallja a szöveg, s az események gyorsan veszítik jelentőségüket. A politikai élet mozgalmassága is csömört szül, előbb-utóbb fásulttá teszi az embereket.

A regény illúziótlan társadalomképe és a főszereplő szentimentális alakja közötti ellentmondást igen plasztikusan állítja elénk Sőtér István egyik újabb, 1974-es tanulmánya: „Eötvös egyrészt balzaci tematikát dolgoz föl — ezt persze Balzac ismerete nélkül is megtehetette —, másrészt ebben a balzaci világban olyan hőst léptet színrre, akit ez a világ már nem ismer, és nem ismerhet. Werther, aki megjelenik Lucien de Rubempré, Rastignac, Goriot és Gobseck környezetében: így jellemezhetnők *A karthausit*. Ezt az anakronizmust csak az fejtheti meg, hogy a wertheri (...) Gusztáv, akinek típusa az 1830-as években már eltűnt a francia társadalomból, valójában a magyar reformkor tapogatódzva és bátoratlanul kialakított embertípusa.”

Talán helyesebb volna, ha nem kétféle irodalmi hagyományra korlátoznánk *A karthausi* forrásvidékét. Ne feledkezzünk meg arról, hogy a 19. század eleji francia regény maga is igen sokféle hatást fogadott magába, s még Stendhal vagy Balzac műveiben is a realista alkotóelemek elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a romantikusokkal. Még a kifejezetten szentimentális hős sem idegen ettől a regényvilágtól, gondoljunk például Stendhal *Vörös és fehér* című művének morálisan tiszta és életidegen főszereplőjére, aki — Gusztávhoz hasonlóan — mint vagyonos ifjú engedheti meg ezt magának. A polgárosulás kibontakozása éppenséggel nem tette érvénytelenné a rousseau-i civilizációkritikát: még Balzac is osztja azt a nézetet, hogy az új, mesterséges örömök hajszolása állandó feszültségben s boldogtalanságban tartja az embereket (jóllehet ha valaki, hát Balzac föltétlenül igenelte a kapitalista vállalkozó szellemet).

A mértékletesség eszménye fontos szerepet játszik a 19. századi regényirodalomban is. Nemcsak az ókori hagyomány morális értelmezésében, hanem a szentimentális felfogást követve, lelki szabályozóként is. Elsőként talán Dickens regényeiben válik a tömeges pauperizmus miatt érzett bűn-

tudat erkölcsi alapjává és a burzsoá mértéktelenség javasolt ellenszerévé. A *karthausi*ből sem hiányzik ez a funkciója: a magyar reformkor kiütkezésében – mint erről később még bővebben szólni fogok – döntő szempont volt a nyugat-európai társadalmak szélsőségeinek elkerülése. Gusztáv előkelő s kívülálló pozíciója alkalmas volt arra is, hogy felülemelkedjen a polgári hétköznapiak pénzaházhoz világlán s ennek nemkívánatos következményein is.

Tehát művészi ideológiáját tekintve *heterogén* regény a *karthausi*. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy a különféle irodalmi konvenciók azonos súllyal szerepelnek benne. Nyilvánvaló például, hogy a *hangulat* a *meghatározó* Eötvös regényében, *nem a jellemek*. Gusztáv meg sem próbálja az érvényesülést a közéletben, elegendő számára mások tapasztalata. Így maradhat mindvégig jóhiszemű és becsületes, aki mások és saját érzelmeinek áldozata, s akit szenvedései és önként vállalt vezeklése fölmagasztosítanak. S hasonló a helyzet a két, meglehetősen idealizált lányakkal is, annyira, hogy a különböző szereplők körvonalai valóban egymásba mosódnak.

Péterfy azonban – a romantikus és realista hagyomány fölül bírálva a regényt – nem vette észre a *karthausi* ábrázolásmódjának árnyaltságát. A jellemzést aligha nevezhetjük fogyatékosnak, ha meggondoljuk: itt mindent és mindenkit Gusztáv szemével látunk, ritkán történés alanyaként, de gyakran elbeszélés, sőt meditáció tárgyaként. Gusztáv érzékenységet és meditáló hajlamát pedig kielégítően hitelesíti édesanyja korai elvesztése és a számára megfelelő példakép hiánya is. A baráti és szerelmi kapcsolat túlfűtött kezelésében éppúgy a tártalanság és elhagyatottság nyomasztó érzése s ennek az állapotnak leküzdése vezérli Gusztávot, mint az önmagához intézett, önmagával folytatott belső monológjának állandó kényszerében.

Így válik döntő művészi tényezővé a hangulat, s teszi a *karthausit* egyedülállóan egységes hatásúvá Eötvös életművében. Pontosabban: az egységes atmoszféra és a *példázatos jelleg*. Gusztáv nem cselekvő, hanem *kontemplatív* lény, aki a tapasztalatait kizárólag gondolati síkon dolgozza fel. Fejlődésképes – ha ezen azt értjük, hogy felismerései révén mozgósítani tudja mindazt az értéket, melyet személyisége magában rejt. A nevelésregények didaxisa egyáltalán nem idegen a *karthausitól*; végül is Gusztáv mint figyelmeztető példát éli meg saját életét és ekként is mutatja be.

Ez magyarázza a Betty-történet szerepeltetését is. Az értelmezők egy része szerkezeti törésnek véli, s úgy tűnik, joggal. A méltatlan fogadás létejét a könyv kellőképpen motiválja ugyan, Gusztáv viselkedését mégsem érezzük hitelesnek, annyira ellentmond elveinek. Erre az epizódra azonban igen nagy szükség van a regény szándékolt végkifejlete szempontjából. Egyrészt Gusztáv nem maradhat mindvégig szemlélődő és ártatlan, önértékelésében meg kell őt rendíteni. Ha nincs a Betty-történet, Júlia nem vághatná Gusztáv szemébe: úgy bánik Bettyvel, mint Dufey övele. Ne ítélj, hogy ne ítéltesz. Júlia szelíd, türelemre intő szavai mélyreható válságot tudatosítanak Gusztávban. Rá kell döbbernnie, hogy megméretett és gyöngének találtatott. Ez a felismerés vezeti őt a karthausi kolostorba.

Másrészt többről van szó, nemcsak Gusztáv büntudatáról és bűnhődéséről. A Betty-epizód a szentimentális magatartás legebevezetőbb pontjára hívja föl a figyelmet: az éntudat még oly magas mérce alapján történő elkülönülése is önzést takar, az egyéniség minden kockázatot kizáró védelmét. Ám a legindokoltabb kétségek sem menthetik föl a személyiséget a felelősség alól, s nem szabad, hogy a boldogulás elvont eszménye gátat emeljen a személyes kapcsolatokban megvalósítható tényleges boldogulás elé.

Gusztáv mintegy erkölcsi végrendeletként fogalmazza meg „kézirata” végén azt, hogy az ő útja – a szentimentális magatartás érvényesítése – kerülendő út: „S ha netalán napok jönnének, hol szívetek, elfáradva annyi kínzó tapasztalás után, kételkedni kezd . . . akkor gondolatok reám, s élettemnek emléke őrizze meg önösségtől lelketekeket; bús napjaitok el fognak múlni; a világ fájdalmát kedveseitek ölelései, kedveseitek sértéseit a világ ki fogja pótolni, csak az önösnek nincs vigasztalása e földön.” A *karthausi* tehát nemcsak láttatja belülről a szentimentális magatartás logikáját, hanem egyszerűen elidegeníti is azt.

Ugy is fogalmazhatunk, hogy Gusztáv *elbeszélése* a kiábrándulás életérzését teszi uralkodóvá, Gusztáv *sorsa* viszont – példázattá emelve – a kibontakozás lehetőségét sugallja. Az az anakronizmus, amiről Sőtér István beszél, Eötvös egyik legszerencsésebb leleménye. Igaz, némi zavart teremt a múlt és a közelmúlt, az előzmény és a következmény szervesen egymás mellé rendelésével. De éppen ezáltal tudja hitelesíteni Gusztáv *kétértelmű* szerepét a regény értékvilágában. Gusztáv úgy tartja távol magát az eseményektől, mintha csupán látogató lenne a francia történelemben; úgy für-

készi e társadalom mozgató rugóit, mintha az üdvössége múlna ezen; úgy ábrándul ki értékeiből s éli meg tehetetlenségének kínját, mintha felesleges ember volna; s végül úgy szolgáltat igazságot – önmaga ellenében is –, mintha újra lehetne kezdeni.

A kortárs francia realista regény jellemábrázoló művészete föltehetően alkalmatlan lenne *A karthausi* címszereplőjének megjelenítésére. Nem a szükségét kívánom erőnné avatni ezzel a megálapítással. Csupán azt szeretném érzékeltetni, hogy a realista jellemzés számonkérését elhibázottnak tartom. A regény elfogadhatja azt az írói megoldást, hogy Gusztáv alakja mindvégig némiképp *elvont* marad.

Föltűnő, hogy a reflexiók túlnyomó része nem az elbeszélte történethez fűződik, hanem az elbeszélés (illetve az elbeszélő) lélekállapotához. A reflexiókat összegyűjtve valóságos kis enciklopédiát állíthatnánk össze Gusztáv nézeteiből, arról, hogy miképp vélekedik barátságról, szerelemről, társasági és családi körről, vallásról, művészetről, politikáról. A reflexiókban szereplő értékek Rousseau meghatározó szellemi hatását mutatják *A karthausi* írójára. Itt csak néhány fontos értékre utalnék: az egyén szabadságára és méltóságára, a kölcsönösségen alapuló szeretetre és megbecsülésre, a mértékletes, munkás életvitelre, amely távol tartja a nyomor és gazdagság egyaránt torzító végleteitől az embert, az intimszférára, azaz a „kis körök” világára, melyben igazán érvényesülhet a szeretet, s végül az eszményi társadalomra, amely éppen ezekből a kis körökből épülne föl.

Nem tagadva az egyező elemeket, sem hiszem célravezetőnek, hogy *A karthausi* életszemléletét a *biedermeier*rel hozzuk összefüggésbe. Ismeretes, hogy a napóleoni háborúk és a 48-as forradalmak közötti, viszonylag nyugalmas évtizedek jellemző kispolgári–nyárszolgári mentalitásának hangot adó irodalom, illetve neki tetsző képzőművészet életérzését és stílusát jelölik ezzel a szóval. A szakirodalom részben a reznációt, részben a harmonikus középut keresését, részben pedig az apolitikus, kis örömeknek élő, intimitás-központú életvitelt emeli ki a *biedermeier* alapvonásaként. A Szent Szövetség által biztosított európai rend nem kedvezett a szabadságvágyaknak, s a rousseau-i tanok aprópénzre válva éppen elegendők voltak a korabeli német, angol és – kisebb mértékben a – francia kis- és középpolgárság számára.

Kétségtelen, hogy a reznáció, a mértékletesség eszménye és a politikából kiábrándult, intimisták kedvelő életvezetés egyaránt fontos összetevője *A karthausi* világának. Lehetne vitatkozni azon is, hogy a rousseau-i tanokat miképp adaptálja, milyen mélységben teszi magáévá. De az semmiképp sem állítható, hogy ezeket a hangulati és szemléleti elemeket föltétlenül igelené s példaképp állítaná az olvasó elé.

Jellemző a második rész elején található elmélkedés, amely az ifjúság vágyakozását állítja szembe a kiegyensúlyozott polgári életvitellel: „Mit is találhatna az ifjú képzele kíváncsi a tartományi életben? Házi boldogságot, de ez korlátlan lelkének bájait nem nyújt; az ifjú át nem tudja látni, hogy e földön csak keveseknek élhetünk, csak kevesekkel örülhetünk, mértékkel élvezhetünk undorodás nélkül. Sok fáradozás után középszerű vagyont gyűjteni, mely egy családnak mérsékelt kényelmet szerezhet; ősz fejjel egy kis város maire-jének választatni s becsültetni egypár ezer által, ez nem oly cél, melyet magunknak hűsz esztendőskorunkban kitűznénk. Az ifjúnak több kell, házi kör helyett nemzeti, egy város közbecsülésének helyébe dicsőség s dús vagyon, mely korlátlan kívánságainak elég legyen s nagy örömek...”

A fogalmazás meglehetősen kétértelmű: olvasható úgy is, mint az ifjú törekvéseit természetesnek tartó, s úgy is, mint azt korholó-elutasító álláspont. Eötvös éppoly ambivalens ebben a kérdésben, mint Balzac is, amikor ifjú törtetőt útját kommentálja. Csakhogy fontos különbség, hogy *A karthausi* hőse csak gondolatilag járja be ezt az utat, a számbajövő lehetőségeket mérlegeli, s morálisan nem, illetve igen keveset vét. A végső válasz is más, mint a balzaci regényé, de eltér a *biedermeier* befelé fordulás eszményétől is. *Másoknak élni* – mint azt Justus doktor teszi – Gusztáv legfontosabb felismerése, s ez az utolsó szava is, melyet intelemként az egész emberiség számára címez. A reformkor altruista cselekvés-programja nem fér a *biedermeier* életforma keretei közé.

Annál fontosabbnak látszik az az eszmei kapcsolat, amely e korai regény és a jóval későbbi állambölcséleti számvetés, a XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra között fennáll. Az Eötvös-irodalomban többen is fölfigyeltek erre, Sőtér István azonban óv a kettő közvetlen megfeleltetésétől, minthogy az *Uralkodó eszmék* már 1848 tapasztalatai nyomán született. A hang-

súlyok módosulását valóban el kell ismerni, s az összehasonlítást nyilván az is korlátozza, hogy egyfelől művészi, másfelől bölcséleti alkotásról van szó.

Am Eötvös szépe az általa különben igencsak óhajtott nyugat-európai fejlődés negatív tüneteivel szemben már *A karthausi* írása idején kimutatható, s magának a regénynek is egyik fontos élményanyaga. A pauperizmus, a vallási türelmetlenség és a többi riasztó jelenség alapvető gondot jelentett Eötvös és reformer társai számára. A civilizációs folyamat meggyorsításának programja korántsem tűnt olyan magától értetődőnek a centralisták szemében, mint azt ellenfeleik állították róluk. Eötvösök eleve *javított kiadást* terveztek.

Ehhez járult még – az Eötvös következetes liberális nézőpontjából ugyancsak érthető – félelem a demokrácia „zsarnokságától”. „... Mi, kik félszázados szabadságunknak csak azon egy következtét látjuk, hogy a nép az uralkodó s jobbágy hibáit egyiránt fölvevé, s hízelgőinek adja bizodalmat” – fakad ki Gusztáv, saját (az 1789-es nagy forradalom és hősi korszak után föllépő) nemzedékének csalódásait számba véve. Ebben a kérdésben is Rousseau Eötvös legfőbb szellemi kalauza, a polgári társadalom formális demokráciáját bíráló szavaival és annak a perspektívának bemutatásával, hogy az egyén szabadságjogait miképp lehet eltiporni az állam nevében.

Ezek az ellenvetések és aggályok *A karthausi* lapjain csak mint elszórt reflexiók bukkannak fel, nem kifejtve, mint az *Uralkodó eszmék*ben. Ahogy egykor Rousseau, Eötvös sem talál megnyugtató választ ezekre a problémákra – s ezt a centralista hagyományhoz kapcsolódó polgári radikális Jászi Oszkár szóvá is tette a századelőn, az *Uralkodó eszmék* kitűnő elemzésében. Hasonló kifogás nem merülhet föl *A karthausi* esetében, ahol az írói feladat semmiképp se több a francia politikai élet tapasztalatainak rövid összefoglalásánál.

Nyilvánvaló, hogy a francia fejlődés *nem egészében* követendő minta Eötvös számára, s regényével éppen erre kívánta föl hívni a magyar olvasó figyelmét. Így azonban a kiábrándulás és kibontakozás nem egymás ellenében, hanem együtt, egymáshoz tartozva vannak jelen a regény kérdésfeltevésében. *A karthausi* eldönthetetlen dilemmákat állított középpontba s próbált megválaszolni, szűkegképpen bizonytalanul. De Gusztáv és környezetének apró és nagy, egyéni és közös csalódásai, csalatottságai – jóllehet ezeken van a hangsúly – csupán kiindulópontul szolgálnak az igazi perspektíva megtalálásához. A mű többrétege mellett ez a szerkezet biztosíthatja leginkább, hogy *A karthausi* – egyes, nem jelentéktelen részeinek, összetevőinek elavulása ellenére is – utat találhat a mai olvasóhoz, bevonva őt saját befejezhetetlen meditációjába, bevégezetlen maradt közös gondjainkba.

András Veres

LE CHARTREUX D'EÖTVÖS: ROMAN DE LA DÉSILLUSION OU DU DÉPLOIEMENT?

Le premier roman de József Eötvös, *Le Chartreux*, a réalisé le roman de confession, genre préféré de l'époque du sentimentalisme, sur la terre hongroise, certes avec un demi-siècle de retard, mais pourtant pas en retard. Sa valeur historique est incontestable, parce que notre littérature de roman a commencé en partie par lui. Mais reste à savoir s'il a quelque chose à dire pour le lecteur d'aujourd'hui. On a l'impression que l'attitude sentimentale qui caractérise son héros, Gustave, est devenue vieillie pour notre époque. La présente étude tâche, avant tout, de découvrir les contradictions intérieures du sentiment de la vie et de la conception du monde sentimentaux.

Cependant *Le Chartreux* n'est pas un ouvrage ayant une seule couche. Il doit beaucoup à la littérature de roman française du début du XIXe siècle et le sentiment de vie sentimental se complète en lui par une sociographie réaliste. Le poids des diverses influences n'est pas égal das le roman mais la manière de représenter et le monde des idées de l'ouvrage deviennent par elle très complexes. Il ne fait pas voir seulement intérieurement la logique de l'attitude sentimentale, mais en même temps il l'aliène. Le récit du personnage principal, Gustave, fait dominer le sentiment de vie de la désillusion, le sort de Gustave, par contre (élevé en exemple) suggère la possibilité d'un déploiement.

Selon la manière de poser la question du roman, la désillusion et le déploiement ne sont pas présents l'une contre l'autre, mais ensemble, appartenant l'une à l'autre. Par là, l'écrivain a voulu attirer l'attention de son lecteur hongrois sur le fait que l'évolution ouest-européenne n'est pas seulement un modèle à suivre pour changer l'état arriéré du pays hongrois, mais qu'elle amène en même temps des phénomènes indésirables aussi (le paupérisme, la tyrannie de la démocratie etc.), ce qui est à éviter à tout prix.

A MAGYAR SZÉPIRODALMI SZEMLE ÉS A NÉMET KÖLTÉSNET

„Ma több kell a szerkesztéshez. Az elv,
a rendszer fő dolog.”¹

1. A „külirodalom” bemutatásának alapelvei. „A Magyar Szépirodalmi Szemle jelentőségét az irodalomtörténet felismerte, feldolgozása mégis várat magára. Ezért, valamint a szerzők névtelensége miatt a lap egésze kiesett a köztudatból” – írja T. Erdélyi Ilona a folyóirat eddigi legalaposabb elemzésében.² Vállalkozásunknak már ez a tény is többszörös érdeket ad, s nemcsak azért, mert saját diszciplinánknak egyik korai előképét, tehát az irodalmi tudat történeti kutatásának, s egyúttal saját ízlésbeli előzményei iránti tudós érdeklődésének törekvéseit is fölfedezhetjük benne, hanem azért is, mert e történetiségében kibontakozott kritikai öntudat a reformkor lehetőségeinek hazai csúcspontjaira jutott el, s magas színvonalú szintézist teremtett meg vele.

Követendő példát, az evolúciós elv szempontjából, az a Kölcsény adott Erdélyinek és munkatársainak, akit egy évtizeddel korábban Eötvös még *Haza és külföld* címmel megjelentetni tervezett szemléjének támogatására kérhetett föl ezekkel a szavakkal: „Érdemtelen kezekben volt a Magyar Kritika eddig, állj hozzánk, s látni fogod, mily varázshatalmú neved, a rossz befolyása semmivé válik, s szabad leend ismét literatúránk, mely a szép örök, változhatatlan törvényei, bírósága alá vetődik általa.” Célját pedig így fogalmazta meg: „A magyar nem ösmeri hazáját, önereje nagy titokként áll előtte, nem ösmeri a külföldöt, s bámulja vagy utálja, mert becsülni csak az tud, ki ösmér. E hiányt pótolni lesz Szemlénk fő feladata.”³ Főleg közhasznú ismeretekről esik itt szó, s bár nem történik említés a korszak folyóiratainak hasonló szándékú jelentős kezdeményezéseiről, a megállapítás aktuális diagnózisra vall. E szemle egyik munkatársa pedig, mint az a levélből kiderül, épp Pulszky Ferenc, Eötvös barátja, *A falu jegyzője* majdani bírálója lett volna, s Erdélyi ezzel a cikkel indította meg 1847 januárjában a *Magyar Szépirodalmi Szemle* első számát.

Kölcsény, Eötvös, Pulszky és Erdélyi találkozása nem csupán jelképesnek tekintendő: a folyóirat egész szelleme bizonyítja ezt. Egyebek között pl. Erdélyi *Berzsenyi Dániel Összes Műveit* elemző tanulmányában mutatkozik meg az egyértelmű rokonszenv Kölcsény „szigorún, de igazságosan” mondott kritikája iránt, mely a másinak fájdalmat okozott ugyan, „főleg ha meggondoljuk a *szempon-tot*, melyből felfogta bírálója, ki az ő és új idő legnagyobb íróit ismervén, nem hazai költőinknek egymáshoz vetéséből – mert itt Berzsenyi talán a legnagyobb magyar költők egyike ma is, hanem összes költészetünknek a világ művelt nemzetei költészetéhez állításából szeretett itélni.”⁴ Ez a Köl-

¹ ERDÉLYI János, *Széptani irányok és tévedések*. Magyar Szépirodalmi Szemle (a továbbiakban: Sz.) 1847. II. köt. 286. L. még: ERDÉLYI János, *Filozófiai és esztétikai írások*. Sajtó alá rendezte T. ERDÉLYI Ilona. Bp. 1981. 597. (A továbbiakban: FEI.)

² T. ERDÉLYI Ilona, *Magyar Szépirodalmi Szemle* (1847) in *A magyar sajtó története I. 1705–1848*, Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979. 647. – A korábbi szakirodalomból első sorban CSÁSZÁR Elemér, *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig* c. könyvét (Bp. 1925. 331–361.) és HARASZTHY Gyula, *Irodalomelméleti kérdések a múlt század második negyedében* c. tanulmányát (BpSz 1932. 227. köt. 55–79, 183–200.) említhetjük meg.

³ 1836. jún. 13. In EÖTVÖS József, *Levelek*. Szerk. OLTVÁNYI Ambrus. Bp. 1976. 104. Előszőr: WALDAFFEL József, *Eötvös József két ismeretlen irodalmi levele*. ItK 1937. 192–194.

⁴ Sz. I. 20.

csejt méltató megállapítás egyszersmind legjobb itthoni hagyományként átvett, programszerű célkitűzés is: „a magyar egyedül csak úgy lehet európai családtag, ha egyes nagy nevek tiszteletet parancsolnak számára külföldön is”, s ebből egyenesen következik, hogy „idejét látjuk eléggé, erre is gondolnunk, s a művelt nemzeteknek számolunk műveltségére.”⁵

A fejlődés előmozdítójaként és nélkülözhetetlen feltételeként értelmezett kritikának egyik meghatározó szempontja az önelvűség: „Szemlénk a tisztán aestheticaira leszen tekintettel”.⁶ Ez a tétel Kölcsy kantiánus nézeteit visszahangozza. „Az esztétika (...) a köingsbergi bölcselőnél vált véglegesen önálló tudománygá: az ő nyomán szabadult meg idehaza is az esztétikai teljesítmény mindenfajta morális, vallási stb. kötöttségtől. A szép Kölcsy művészetéről alkotott felfogásában éppúgy független és autonóm fogalom már, mint Kantéban – s főképp az ő hatására” – írja Fenyő István.⁷ Annak, hogy ez az alapkérdés milyen intenzitással és mekkora ellenállással szemben merül föl újra a 40-es években, Erdélyi folyóiratának, s főképp a divatlapokkal folytatott vitáinak tanulmányozása során lehetünk tanúi. A „művésziesség követelménye” Horváth János fejlődéstörténeti rendszerezése szerint is e korszakban bontakozik ki programszerűen, mégpedig Kazinczy, főleg pedig Kölcsy kezdeménye nyomán, s teremti meg annak az irodalmi ízlésformának az alapjait, amelyet Erdélyi *konkrét* klasszicizmusnak nevezett.⁸

Tisztázandó tehát az a – Kölcsy, majd Bajza felfogásához képest jelentékeny újdonságot, s egyben különbözést képviselő – megszorítás, amelyet Erdélyi idézett terminusa összegezett, s amelyet legtűzetesebben a *Szemle* Erdélyi és Henszlmann írta *Egyéni és eszményi c.* tanulmánya fejtett ki.⁹ A cikksorozat VI. fejezete határolja el világosan saját álláspontját a Kölcsytől, aki, „ha többet ismer a képző művészetekből, bizonyosan kitisztuland az ideál ábrándjaiból, s csak egy fokkal szállva is leebb, alapítója leendett nálunk az újabb criticának, holott így félig az ő félig az újabb tanok vallóihoz tartozik”.¹⁰ Bajzát pedig így jellemzi: „eclecticus, választató, ki a természetben elszórt tökélyeket akarja egyesíteni. Ezen eljárásra nézve azonban meg kell jegyeznünk, hogy ily úton életműi, organicus egységhez soha nem fog jutni a művészet”.¹¹

Európai viszonyítás és önelvűség, magas esztétikai mérce és rendszerben gondolkodás: a *Szépirodalmi Szemle* itthoni hagyományokat megújító vállalkozásának fő vezérelvei. Bírálataiban így szükségképpen központi szerepe lesz a „külirodalomnak”, amely, mint azt a Toldy Ferencről írt *Vezérszó* kimondja, „habár csak legjelesb tüneményeiben, szinte ismertetési tárgya leszen”.¹² A kiválasztás mozzanata tehát már eleve értékítéletet is hordoz, s erre utal – legalábbis a folyóirat első kötetében – a megvizsgált hazai művek és idegen nyelvű irodalmak bemutatásának sorrendje is. (Igaz, mindössze néhány hónapnak kell eltelnie ahhoz, hogy keserű szájjal adjanak kifejezést annak a *Szemle* munkatársai, hogy irodalmunk nehezen állja a nemzetközi összehasonlítást, s ezt belátva „ítéljük meg minden költőt vagy író magából, nem máshoz hasonlítva, s hagyjunk fel még egy kissé az europaszerűség ábrándjaival.”¹³) – Mindemellét a megszerkesztettség, a belső logika, a cikkek egymásra épülése és összefüggérendszerre olyan szemléleti egységre is vall, amely a műbírálatok és elvi tanulmányok egészéből kirajzolódó elméleti szintézis rekonstrukciójára is lehetőséget ad. Ennek megkísérlése viszont mindenekelőtt a bemutatott világirodalmi – ezúttal a német – anyag tér- és időbeli dimenzióinak feltérképezését, a viszonyítási pontok kijelölését, s az értékítéletek

⁵ Sz. I. 20–21.

⁶ *Szigligeti újabb színművei*. Sz. I. 101.

⁷ *Az irodalom reszpublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*. Bp. 1975. 240.

⁸ *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp. 1976. 331, 343.

⁹ Sz. II. 49–51, 97–100, 129–133, 161–164, 196–200, 353–357, 376–379. Vö. T. ERDÉLYI Ilona, i. m. 648.; FEI 1006. L. róla: SÖTÉR István, *Nemzet és haladás*. Bp. 1963. 19–21.

¹⁰ FEI 590.

¹¹ Uo. 591.

¹² Sz. I. 1.

¹³ *A három divatlapról*. Sz. I. 258.

elemzését igényli. Dolgozatunkban ezeket a belső összefüggéseket szándékozunk leírni és értelmezni, úgy, hogy a magyar szépirodalomra vonatkozó és az elméleti cikkeket csak annyiban vesszük figyelembe, amennyiben az az egybevetések vizsgálatához okvetlenül szükséges.

2. *Élet és irodalom viszonya a német költészet kritikájában.* Közismert tény, hogy a reformkori iskolázottság elválaszthatatlan volt a latin és a német nyelv ismeretétől. „A sajátos magyar viszonyok következtében közművelődésünk a klasszikus ókori irodalommal, annak poétikájával annyira át volt itatva, hogy nálunk a modernséget nem lehetett szembeállítani” vele – írja Solt Andor,¹⁴ s megállapítását a *Szemle* is igazolja. Az antikvítás tisztelete irodalomszemléletének alapelvei közé tartozik, s mint történeti hagyományait szintetizáló „romanticizmus”-felfogásának szerves kiegészítője, gyakori viszonyítási pontként szolgál a klasszicizmust és romantikát ötvöző összetett ízlés értékítéleteiben.

A folyóirat rendszeresen és alaposan ismerteti a Kisfaludy-Társaság klasszikus auctorokat magyarul megjelentető kiadványait – így a *Széptani remekírók* és a *Hellen könyvtár* kötetét –, s „Classica literatura” c. rovatában több magyar fordításból mutat be részleteket, azok bírálatával.¹⁵ A kritika tárgya itt elsősorban maga a tolmácsolás, tehát az, hogy mennyire „hű az eredetihez anyagban, szellemben s kifejezésben, s hű egyszersmind azon nyelv szelleméhez, melyben az eredeti nem annyira fordítatik mint ujra teremtetik”.¹⁶ A szemelvények kiválasztásának azonban nemegyszer aktuális célzata is van, mint az Hugo Károlyról szólva is elhangzik: „Nem rég közlők Sophocles Antigonéjának egy jelenetét azért főleg, hogy mintát állítsunk dramáiróink elé a párbeszédre”;¹⁷ sőt olykor még a közélet állapotára nézve is jelentéssel bírhat: „Sok hiányzik annál, ki szónoki pályán működik, és Demosthenes és Cicero beszédeit tárgyaul nem tette”.¹⁸

A klasszika-filológiai ismeretek legfőbb célját és értelmét Szabó Károly fogalmazta meg: „nemzetünk, (...) ha szellemi műveltségét biztos és való alapra akarja fektetni, kitűzött magas célja felé törekvésében a hajdankor szellemileg nagy nemzeteinek tanulságos pályájára visszatekinteni, irodalmaik örökbecsű kincseit sajátjává tenni, s e tekintetben régi mulasztását, a nyelv s irodalom előhaladásának örömjaja közt is, lelkiismeretesen után pótolni fő teendője.”¹⁹

A klasszikus ókor felfogása azonban más, mint azt Winckelmann *Geschichte der Kunst des Alterthums* (1776) c. művében összefoglalta. Az *Egyéni és eszményi* III. fejezete ismerteti és bírálja az ő nézeteit, melyekkel az „eszményiség” elvének „rendszerbe kidolgozója” lett, Schiller pedig annak „gyakorlati művelője is”.²⁰ Az „egyéni” esztétikája szerint a keresztyén művészet az antiknál értékesebb, mert elevenebb, eredetibb és szellemibb – azaz lélektanilag mélyebb – a „legáltalánosabb” és „legtypicaibb” ábrázolással szemben; Shakespeare így Szophoklész, Goethe pedig – hasonló megfontolásokból – Schiller elé kerül a rangsorolásban.²¹ Ez a (Henszlmann és Erdélyi korábbi tanulmányaira visszavezethető és a német romantika elméletiről, sőt már a Querelle des Anciens et des Modernes egyes állásfoglalásaitól is inspirált²²) megkülönböztetés teszi teljessé és indokolja meg a *Szemlének* a legnagyobb európai irodalmakra kitekintő értékítéleteit.

Schiller és Goethe összehasonlítása azonban más szempontból is meghatározó jelentőséggel bír. A G. P. aláírással közölt, németből fordított, *Az irodalom jelentősége s befolyása az életre* c. tanulmány az „ethico-politicum” költője és a „kirekesztőleg művész” ellentétét jellemzi kettejük szembeállításával: Schiller eszerint költészetének tartalmát és irányát éppoly lényegesnek tekintette, mint a

¹⁴ A magyar Shakespeare-kép kialakulása a felvilágosodás és a romantika korában in *Shakespeare-tanulmányok*. Szerk. KÉRY László, ORSZÁGH László, SZENCZI Miklós. Bp. 1965. 15.

¹⁵ Szabó István „*Odyssea*”, Szücs Dániel Szophoklész- és D. Székács József Plutarchos-fordításáról részletes kritikát, a „magyar” Euripidész-, Cicero-, Vergilius-, Ovidius- és Quintilianus-szövegekből pedig szemelvényeket közöl.

¹⁶ *Homer Odysseája*. Sz. I. 240.

¹⁷ *Nemzeti Színház*. Sz. II. 240.

¹⁸ *Marcus Tullius Cicero beszéde*. Sz. II. 329.

¹⁹ *Sophocles színművei*. Sz. II. 386.

²⁰ Sz. II. 130.

²¹ Sz. II. 50.

²² *Kisfaludy-Társaság évlapjai. I–VI. kötet*. Sz. II. 89–90.

forma kérdéseit, s „a francia irodalomnak új eszméi, melynek kicsapongásai és iszonyatai ellen (...) a leghatározottabban s legerélyesebben nyilatkozik, költői organumot, lelkesedett és tisztakeblű papot találának benne”; Goethe viszont, vele szemben, „művészek, szemlélődő, kevésbé practicus szellemek által magasztaltaték leginkább”. Közönségük így a „törekvő, tettvágyas ifjúság” és „az érettebb életkorok” között oszlik meg, s bár a közvélemény inkább Goethének tulajdonítja „a természeti költési tehetség legnagyobb gazdagságát” s az idősebb nemzedék tapasztalatai is felülmúlják a fiatalabbakét, azok lelkesedése is feltétele az előrehaladásnak, s így „egyik nagy szellemnek sem tulajdonítunk abszolút elsőséget a másik fölött”.²³

Jean Paul és Börne a „szépirodalom és politika egybeolvadásának” újabb fokozatait illusztrálja; bemutatásuk egyre határozottabb állásfoglalásokkal párosul. A politikum Börne munkásságának csaknem kizárólagos tárgya; „szenvedelmess” és kíméletlen túlzásait csupán jelleme és írásainak epés humora menti, nem úgy, mint utódait, „kik, visszautasítva a komolyabb politika teréről, mely igazságot s valót kíván, valamint az irodalom mezejéről, mely tisztaságot s jó formát igényel, (...) legtöbbször elenyésznek s feledtetnek.” A politika azonban „kevésbé önző és szenvedélytelenebb szempontból, mint Börne s más újkori írók” esetében, fontos kölcsönhatásba kerülhet az irodalommal, annak élesztőjeként, s attól „humanizálva”.

A költészetnek a haladást kell szolgálnia, de „a feltűnőleg sebes változások épen úgy gyöngeség, mint erőteljesség jelei lehetnek valamely organismusban”; így tehát „leghasználatosabb volna (...) a politikai életnek folytonos, mérsékelt haladása”, s az irodalom maga is a jelen valóságában, „visszafelé, de előre is tekintve” fejlődjék. „Eredetében népszerű vagy demokratai” lévén, „újra felölté népszerű, népies jellemét”; nem eshet tehát sem az „aristocratai” mesterkedtség, sem pedig a „pór-népi” aljasság szélsőségeibe: „e két túlság között kiengesztelő s közbenjáró a valódi nemzeti irodalom volna, (...) megtestesítvén különféle alakban a nemzet törekvésének, érzése s gondolkodásának quintessenciáját”.²⁴

A fentebb összefoglalt gondolatmenetben a *Szemle* felfogásának számos lényeges elemét ismerhetjük föl. Az organikus fejlődés és a túlzásoktól való tartózkodás elvének, a népiesen át nemzetivé emelkedő költészet eszményének s a politikai ihlet eluralkodása iránt fenntartásokkal élő, de tőle el nem zárkozó, s mindenek fölött a műalkotás esztétikai értékét számon kérő követelményrendszernek közveték kifejezése ez.²⁵ Erdélyiek ízlésük és normáik szemléleti gyökereit és poétikai eszményeit vetették össze a „külirodalom” új jelenségeivel, s e szembesítés – mint a francia irodalom esetében is – külföldi tanulmányismertetésekkel történt meg.

Freiligrath, Geibel, Heine és Herwegh közül az első hármat A. Nodnagel portréi mutatják be, az utolsót – kivételképpen – maga Erdélyi jellemezte. A közelebbi német forrást csak Heinére vonatkozólag nevezi meg a *Szemle*: eszerint a róla szóló cikk az *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* az évi, III. kötetében jelent meg. Ennek az adatnak utánajárva ugyanott, Ludwig Herrig és Heinrich Viehoff braunschweigi folyóiratában találhatjuk meg a darmstadti tanár két másik közleményét is, mégpedig annak a *Studien über deutsche Dichter* c. tanulmányának egy-egy fejezeteként, amelynek harmadik része Heinével foglalkozik.²⁶

Erről szólva érdemes tehát összehasonlítani a „pártatlanul, szenvedély nélkül ítélő critica” eredeti szövegét és annak magyar „kivonatát”,²⁷ hogy azután a *Szemle* saját megnyilatkozásaival is megkísérelhessük a szembesítést.

Az *Archiv* Heinével végzi, a *Szemle* pedig vele kezdi a sort, ezzel is nyomatékosan hangsúlyozva az ő szerepét. A fordításban szükségképpen elmaradnak a tanulmány előtörténetére s a tárgyalt anyag iskolai tanítására vonatkozó, konkrét feladatokat is ajánló fejtegetések és a szövegidézetek; fontos lesz viszont a témához szorosabban kapcsolódó megjegyzések elhagyásának vagy módosulásának a számbavétele.

²³ Sz. II. 308.

²⁴ Sz. II. 308–314.

²⁵ Vö. SÖTÉR István, I. m. 13.

²⁶ I. Freiligrath: 1–16. II. Emmanuel Geibel: 17–21. III. Heine: 22–34.

²⁷ Sz. II. 367.

Freiligrath²⁸ Nodnagel szerint jellegzetes példája a kor költőinek. Az értékelés központi problémája az a „nagy meghasonlás” („grosser Zwiespalt”), amely korábbi és későbbi korszakát különíti el, s ezek között nincsen szerves átféjlődés, „semmi híd”. Kezdetben „csak néhány szerelmi virágot [„erotische Blüten”] terme”; politikai érdeklődése ezután „bölcseleti és történeti műveltség hiánya miatt balfogásokat” eredményezett. Nem „közértelmű politikai dalos” („politischer Sänger im gewöhnlichen Sinne”) kívánt lenni, mert „a költő szerinte, magasabban áll, mint a pártok” (a németben itt két verssor áll: „Der Dichter steht auf einer höhern Warte, Als auf den Zinnen der Partei”). Longfellow barátságát műfordításaival nyerte el, Hoffmann von Fallersleben hatása viszont „teljesen váratlanul”, hirtelen fordulatot hozott költészetében.

A bíráló nyitva hagyja a „lyrica” és a „napi politica” alapkérdését, de csak az elmélet szintjén marad semleges. Freiligrath „egyáltalán nem való politikai költőnek”, mert annak „szíve kell, hogy népe közepében éljen, abban minden fájdalom és seb utánasajogjon, az olykor látnokilag [„prophe-tisch”] előlegesen is fájjon”. A „valódi politikai költőnek oly egy oldalnak kell lennie, mikép mon-daték” (Herwegh „Partei! Partei! ...” kezdetű, a fordításban elmaradt versrészletére való célzás ez); „azért nincs is egy valódi a jelenkor úgynevezett politikai költői közt; lelkesedések mesterkél-t, szerelmök üres hangzaj [„hohler Pathos”]; görcsösen függnek egyeseken [„Einzelheiten”], vagy személyiségen”.

Egyre több tehát a gyakorlati kifogás, amelyek közül az egyik a fordításban még erősebb nyomatékot kap: „emez idegen mezőre [„ihm fremdes Feld”] kikalandozás költői fejlődését veszedel-mesen megzökkenté”. Heinével ellentétben, Freiligrath nem ismeri a „lánglobogású korbács” és a „kis szatíra” fegyvereit. Ez az észrevétel ellensúlyozni látszik az általánosítás lehetőségét, alapot ad viszont rá Nodnagel summázata, mely egyértelmű állásfoglalással zárja a gondolatmenetet: „A napi politica záját és civodásait igaz költő nem állhatja ki sokáig.”

A két szövegnek a terminológiai neológiák szempontjából is tanulságos vizsgálata (pl. „verhäng-nisvolle Rolle” – „viszályteli szerep”; „Deklamation” – „szóhajtas”; „die künstlichsten Versfor-men” – „a mesterséges versformák”; „Sentenzen” – „értemények”) olykor egyenesen nélkülözhe-tetlen a *Szemle* szókincsének jobb megértéséhez. A magyar változat viszont két ízben is ellentétébe fordítja az eredeti jelentését,²⁹ s félreértés vagy szintaktikai botlás következtében mond ellent az épp az idézett mondatban megfogalmazott – s a klasszikusok fordításáról szólva is hangsúlyozott – ideális nyelvi áttétel igényének. Mindez arra figyelmeztet, hogy a szöveg értelmezése e folyóirat ese-tében is az olvasat jelentéstani rekonstrukcióját kívánja meg, ehhez pedig komoly segítséget nyújthat az eredetivel való összehasonlítás. Másrészt, a fordító kiletére nézve is némi filológiai alapunk lehet: a német anyanyelvű Henszlmann Imrét a fentiek alapján, úgy hisszük, kizárhatjuk (Toldyval és Pulszky-val együtt) a szóba jöhető munkatársak sorából. Erdélyi korábbi munkái,³⁰ az, hogy a Herwegh-bírála-tot ő maga írta, s főképpen az, hogy Freiligrath ismertetésének egyes gondolatai, mint látni fogjuk, ott is visszatérnek, arra engednek következtetni, hogy talán Nodnagel tanulmányát is ő fordította le.

A cikksorozat második, Geibelt bemutató fejezete³¹ magáról a költőről, főleg pedig drámájáról, „Roderich királyáról” kevés jót mond. Eszme és „tragikai tett”, lélektan és jellem, cselekvény és

²⁸ Sz. II. 7–10.

²⁹ „De én nem csak nem hiszem, mond bíráló, hogy Fr-ból soha sem lehet jelentékes politikai költő” – „Ich glaube aber nicht allein, dass Freiligrath nie ein bedeutender politischer Dichter werden kann”; „ő mindent egészen igyekszik adni, s az eredetinek gyöngébb színét sem törteni el; ő nem költ hozzá apró vonásokat és cifrákat, habár szépítne is az eredetin” – „Er strebt stets ein Ganzes zu geben und auch die schwächeren Tinten des Originals nicht zu verwischen; er dichtet selbst kleine Züge und Ausschmückungen hinzu, wenn entweder die Stelle nur gewaltsam dem deutschen Worte sich fügen würde oder das Original glücklich verschönert werden kann!”

³⁰ A Junges Deutschland Nodnagel tanulmányában megemlített vezéregyéniségei közül Erdélyi jól ismerte Mundt és Wienbarg munkásságát: az előbbinek az irodalomtörténetét gyakran forgatta (vö. FEI 1085.), az utóbbinak *Ästhetische Feldzüge, dem Jungen Deutschland gewidmet* c. művét (ill. ennek nagyobbik részét) egy évtizeddel korábban ő fordította le (uo. 688–743. Vö. 1021.).

³¹ Sz. II. 91–94.

nyelv szempontjából egyaránt gyenge műről esik itt szó, amelyben a kor divatos jelenségét mutatja föl a szerző: „Sajátos viszketeg az, mely a mi lyrai tehetségeinket, dramáirásra unszolja – magok kárával.” („Ez így van a magyar irodalomban is, jeleül önerőnk félreismerésének” – teszi hozzá a klasszicista poétikákat idéző szerkesztői jegyzet.) – Annál több viszont a líratörténeti érdekű kitekintés. „Rückert (...) versformákban páratlan; Uhland és Eichendorff hű társak a romanticában, kiket nem felejtünk; Freiligrath egyénisége által vonz, uralkodik a nyelven, (...) Lenau szegény, de csókolni való rajka [„liebenswürdiger Schwärmer“], (...) Grün kamarási frakjában is hű maradt zászlaíához; míg Herwegh költészete, fénylő szónoklatiságával [„mit ihrer glänzenden Rhetorik“], nem mindig bár, a célpontot találja” [„nicht immer so ganz neben die Scheibe trifft“]. Hozzájuk képest Geibel verseiben csak erőtlén formái „ügyesség” található, mint ahogy azt már Gutzkow is kimondta.

A viszonyítások középpontjában ismét Heine áll, megítélése azonban nem egyértelmű: „kétségkívül legnagyobb talent az élők közt s ha szaggatottság és világfájdalom költészet volna, lángésznek is vallhatnók őt”. A fordítás azonban nem egészen pontos itt („Heine ist unstreitig unter den noch Lebenden das grösste Talent, wenn Zerrissenheit und Weltschmerz allein die Poesie wäre, müsste man ihm Genie zugestehen”), s a látszólag csak hangsúlybeli különbség – a *Szemle* ízlésbeli normáinak a világfájdalomra vonatkozó felfogásához viszonyítva – már szemléleti távolodásra is következtetni enged.

Az ő „eszmevillámiból” („von Heine's Gedankenblitzen”) semmit sem találni Geibel műveiben; s a dráma nemében is „a criticától legföljebb Heine Ratcliffe-je menekülhet”. Mind Nodnagel, mind pedig a *Szemle* állásfoglalásaiból s a már eleve a cikk közzétételének tényéből is – az derül tehát ki, hogy az ő költészete a világirodalmi összehasonlítások egyik mértékét jelentő és az esztétikai értékítélet normáit – és szemléleti alapjait – megpróbáló, azok újbóli megfogalmazását megkövetelő tényezővé vált a kor irodalmi tudatában.

A vele foglalkozó fejezet³² szerkesztői bevezetése is a „kiválólag eredeti német költő” bemutatását ígéri s adja meg az alaphangot. Elismerések és komoly fenntartások következnek ezután a Nodnagel rajzolta összképben. Az *Úti képek* humora, „bája, incselgő könnyűsége” („Anmuth und neckische, Leichtigkeit”), s a *Dalok könyvének* értékei egyértelművé tették, hogy „Heine, mint lyrai költő, legjelentekesb; teremő ereje, teljes győzelem.”³³

Költészetét viszont nem szerves fejlődés készítette elő: az a történeti folyamat, amely az ő föllépéséhez vezetett, Goethe utolsó éveit óta „erőszakos változást” mutat, „mely a német irodalmat regényes érzélemből [„aus romantischer Sentimentalität”] politikai irányba vitte át.” A következő kritikái megjegyzés erkölcsi természetű, s önismeretével és eredetiségével függ össze. Különösen Börne hatott rá, bár Heine „eltagadja azt”, s elődjéről szólva „szégyenoszlopot állít magának”. A harmadik kifogás pedig versformáinak szabálytalansága s a szabad versnek a prózához való közeledése ellen emel szót.³⁴

³² Sz. II. 367–371.

³³ Az ezt megelőző mondat fordítása nem pontos: „A gyöngéd költői illat, a kéjmámoros természetű élet, sőt a pillanatnyi szanaság (Zerrissenheit) és önfájdalom kigúnyolása, búróval ragada meg mindenkit.” („Der zarte poetische Duft, das wonneberauschte Naturleben, selbst die augenblickliche Zerrissenheit und das Verspotten des eigenen Schmerzes – Alles erfasste mit Zaubergehalt.”)

³⁴ „Versei legnagyobb része szabálytalan lábakon jár; jambus és anapästus önkényesen váltják egymást, s gyakran közel van ahhoz, hogy csak nem prosára oszlik.” A német szöveg a versszakot jellemzi, s Goethehez és a népköltészetéhez is viszonyít: „der grösste Theil seiner Gedichte ist in einer ungeregelten einzeiligen Strophe gedichtet, in welcher Jamben und Anapäste so willkürlich sich mischen, wie es etwa im Volksliede sonst Gebrauch war und wie bereits Göthe in seinem: »Da droben auf jenem Berge« u.s.w. gezeigt hatte. Solche Verse von drei oder vier Hebungen sind ächt deutsch, allein Heine verfährt mitunter so nachlässig damit, dass sie der Auflösung in Prosa ganz nahe stehen.”

De nem ez a valódi hiba: „a vers kecske nélkül is tudunk örülni a genialis gondolat és költői magvában, csak ne sértene olykor a keresett, dagályos, metszővé kényszerült fordulat [„pikantseinsollende Wendung”] a bevezetésnél. Mondák: Heine pompás szobrot vésőz, s mikor kész, bepiszkolja azt, vagy letöri az orrát és fülét. A kép találó [„Das Bild hat etwas Treffendes” (!)], s a költőnek van szerencsétlen órája, melyben neki witzén felül – vagy a mit ő ennek hisz – semmi sincs, s így igen sok szép versét *tette semmivé*” („in diesen Stunden hat er aber leider einige seiner vortrefflichsten Gedichte durch solche Pointen und Tiraden selber wieder *entstellt*”).

A magyar szöveg itt keményebb, mint az eredeti. Freiligrath esetében is tapasztalhattuk már a hangsúlyok felerősödésének felfogásbeli távolodásra utaló jelenségét; s a műalkotás megsemmisítésének és elcsúfításának különbsége is egyenes összefüggésbe hozható a *Szemle* mű-eszményével. A kifejelesztett és bevezetett egész, a szerves forma normarendszerének a mű egységét számon kérő logikája ellenkezik itt a deformálás gesztusával, s meggyőződéséhez híven joggal tekintheti azt – a maga nézőpontjából – a mű tönkretételének. Nodnagel egyik megjegyzése, mely szerint „eredeti költőt csak önmagából kelletik megítélni”, nem érvényesül az övétől eltérő ízlés megítélésében; a *Szemle*-ben pedig, úgy tudjuk, ez a tétel nem hangzik el ilyen tételelesen. A klasszicista és a romantikus elvek egyeztetésének kérdését kialakulásának folyamatában kell megvizsgálnunk; ezúttal mindössze azt a következtetést szűrhetjük le az összehasonlításból, hogy a fordító – látszólag csak árnyalatnyi változtatásokkal – a maga képére formálja át, vagy legalábbis ahhoz közelíti a bírálat eredeti szövegét.

Egyebek között ez indokolhatja fontos részletek kihagyását is, mégpedig elsősorban azokat, amelyek Heine remekműveit dicsérik. A német kritikus ezt írja pl. a *Buch der Lieder* egyes darabjairól: „Wäre hier der Raum dazu, ich könnte eine Reihe dieser Gedichte einweben, die ewig schimmernde Juwelen im Kranze der wahren Poesie bleiben und zu keiner Zeit veralten werden.” A magyar kivonat nem veszi át azokat a megjegyzéseket sem, amelyek a kötetlenebb verssor- és strófaeképek elmaradását ellensúlyozzák: „Bei diesen Liedern gefiel zugleich die ungemein natürliche, bisweilen selbst nachlässige Form der Strophe und des Werkes.”

Költészetének szemléleti alapjairól hangzik el azonban ott is a legtöbb ellenvetés. „Heine a jelen idő félremagyaráztában [„in *unseltiger* Missdeutung der Gegenwart”] darabolta fel s pazérla el saját dus erejét”. Modorossága önmaga ismétlésével jár, mintha tanítványai utánoznák; „az ámulást [„die schöne Illusion”] hideg elméncséggel vagy orcátlan ötletekkel” rontja el; s egyes újabb dalainak „himpellérsége [„Frivolität”], csupaszsága megbotránkoztat”. A „gúny” („Satyre”) főképp Németország ábrázolásában „gyönyörködtet és nevetésre izgat”, de „aljasság is fut el rajtok”; s „a nedély (humor)” pedig „gyakran oda viszi, hogy a szentet sem kiméli”. Csak töredékeket írt, „önmagában bevezetett” munkát nem: ez az esztétikai szempontú összefoglalás; „sem vallást, sem filozófiát nem ismer, semmi elég nagy, semmi elég kicsin, mit Heine meg nem pök, ha gonosz kedve úgy hozza magával”: ez világképének és modalitásának kritikája. A gondolatmenet végül erkölcsi szembeállítások sorába torkollik: Börne „hibáiban is nagyobb jellem, mint erőnyeiben Heine. Börne a nép embere; Heine csak kacérkodik a néppel, mi előtte alaplag egy a csöcseléssel. (...) Börnében több férfias nemes érzet volt, mint ellenében.” A végkövetkeztetés pedig: „Heine elpazarl nagy tehetségét; dalain kívül alig fog egyéb átmenni tőle a maradékra”.

A *Szemle* zárókommentárja sokatmondó tömörséggel idézi egy francia lap véleményét, amellyel egyúttal a cikket bevezető értéktétele kontextusát is fölvezolja: „szomorú dicsőség, mikor valamely író puszta tollaért dicsérhetni”. Ez egyszersmind arra is vall, hogy a folyóirat kritikai szellemének esztétikai autonómiára való törekvése nem kizárólagos, hanem relatív, s e fő szempontjának érvényesítésében – mint azt a *Valami a romantizmusról* c. tanulmány is összefoglalta – nem iktatja ki ízlésformájának és koncepciójának történeti alapjait és normarendszerének azokkal összefüggő egyéb követelményeit. Pontosabban: nem esztétikai értékelésének megindoklásaként él világképének axiómáival és ezekből levezetett, életbeli – elsősorban etikai – viselkedést szabályozó alapelveivel, hanem ezeknek kétségbevonását utasítja el a művészetben is.

Heine *Archiv*-beli jellemzése elsősorban azért hívhatta föl magára a figyelmet, mert a Kisfaludy-Társaság folyóiratát többszörösen érdeklő kérdéseket vetett föl, s azokra az ő felfogásához hasonló válaszokat is adott. Ilyen volt mindenekelőtt élet és irodalom kapcsolata, tehát az irányköltészetről folytatott vita egyik fő pontja, s ezzel együtt a satíra és a humor esztétikai problémaköre. Ilyen volt másrészt a „littérature moderne” modorával való összefüggés, az önismétlés, az utánzás, a sab-

lonosság ott is elmarasztalt dívata. S mint a francia és a hazai művek esetében, ezúttal is tárgyalásra került a tárgyasítás igényével ellentétben álló, s a világhírdalommal szorosan összefüggő, a gúny határait nem ismerő „alanyi” szemlélet és önszemlélet is.

Heinéról magáról a *Szemle* más cikkeiben is többször esik szó. Dux Petőfi-fordításainak előszavából ezt a részletet idézi a kötet bírálója: „A Heineféle hanyag forma, mely Petőfinek szemére vetetik, költeményei költői belbecsét nem csökkenti tetemesben: egyébiránt e hiba újabb dolgozásaiban észrevehetőleg gyérül.”³⁵ Pulszky viszont így hasonlítja össze kettejüket: Petőfi verseinek (a *Dedk-pályám, Apám mestersége s az enyim, A világ és én, Rossz verseimről, A nap házaselete* címűekről van szó) „aljasságuk nincsen elmésség által nemesítve, mint Heinének néhány aljasabb költeményeiben, hol a genius szárnyalását még akkor is érezzük, mikor az sárral dobálja azon tárgyakat és személyeket, melyekről kegyelettel szoktunk szólni.”³⁶ Az *Egyéni és eszményi* pedig így említi meg: „Ha igaza volt Heinének valaha, igaza volt akkor, midőn azt mondá: könnyebb angylt fösteni, mint foghúzó borbélyt, mert ennek fogyatozásaira közember is ráismérhet.”³⁷ Az első viszonyítás – a külföldhöz szólna – menti, a második – *Az irodalom jelentősége s befolyása az életre* c. tanulmányból ismert elv jegyében – elmarasztalja Petőfi említett verseit. S távol áll az elismeréstől a Heinét idéző mondat is, éppúgy, mint Erdélyi későbbi írásaiban.³⁸

Herwegh *Gedichte eines Lebendigen* c. két verskötetnek bírálata³⁹ az *Archiv* több gondolatát visszhangozza. Schiller, Uhland, Rückert és Heine bevezető jellemzése Nodnagel tanulmányának második és harmadik fejezetére utal vissza, s egyúttal a *Szemle*-ben már ismertetett német költők és Herwegh közötti összefüggésekre is rámutat;⁴⁰ a politikai költészetről szólna pedig a Freiligrathot bemutató cikk egyik alaptételét ismétli meg: „a politikai költőnek egy, vagy inkább önoldalnak kell lennie, de ezen egyoldalúság még nem félszegség, hanem örök rendű és változhatlan törekvés, minő az iránytűnek éjszakra hajlása, s mindenkor tisztán maradván az, megóvatik a pártok fekete sarától s nem osztozik az idő bűneiben.”

A versek tárgyánál fogva és a kérdés hazai aktualitásából következőleg Erdélyi a politikai élet és a költészet közötti kapcsolatáról adja elő elveit. Pártokról csak országonként lehet szó, s a haza és a nemzet eszméje fölöttük áll; így „egyiknek sincs előjoga a másik felett kizárólagos hazafiságra,

³⁵ *Ausgewählte Gedichte von Petőfi*. Sz. I. 293.

³⁶ *Petőfi Sándor összes költeményei*. Sz. I. 297.

³⁷ Sz. II. 377.

³⁸ „Ha Heine, mondja egy német író, úgy tudá vala mint én, hogy Kantnak mindig utána vitte az esernyőt inasa, nagyobb lármát csinál vele, mint Kant a tiszta ész bírálatával” (*A hazai bölcsészet jelene*. In: *FEI* 73.). Vö. Sz. II. 370.: „Nyolcszor ment ő alá s fel ott, és ha homályos volt az idő, vagy terhes felhők esőt hirdettek, láták hogy szolgálja, az öreg Lampe, aggódva járkál utána, hosszú esernyővel hóna alatt, mint képe a gondviselésnek». De a kanti philosophia mélységéről Heine mit sem látszik tudni. Természet szerint, ki annyira függ a külsőségen, bezárul szeme a belső életnek, és fogadni mernék, mond sz., Heine, ha úgy tudta volna mint én, hogy Kant a poloskák szaporodását a világosság befolyásának tulajdonítá, miért tudtával soha sem volt szabad fölnyitni háló szobájá ablaktábláit: többet szólt volna erről, mint bíráló bölcsészetről.”

L. még *FEI* 140.: „Heine, ki csúfot üzött, ha szeszélye úgy hozta magával, Kantból, Hegelből, önmagából és mindenikből, tudott érthető lenni bölcsészeti dolgokban.” Börnéról és Heinéról pedig egyebek között ezt írja *En, a forma és a próza* c. vitacikkében: „Munkásságuk valamely szívelgő politikai térre volt irányulva, oltárt emelvén sokképen a francia élet és ízlésnek, melynek áldozatából csak a füst ment saját nemzetükre. (.) Egyébként ők csak vegyíteni akartak a német elembe a franciából. (.) Igaztalanság többre becsültetniök, mint ahogy magok is elégnék látták” (uo. 669.).

³⁹ Sz. II. 33–36; 55–58.

⁴⁰ „Az a nemes pathos, mely Schiller nemzeti értelmű, szabadsághevű dalait jellemzi, az uhlandi kedélyes unszólások a német nemzet régi jó igazaiért, a Rückert páncélos sonettei, miket napoleoni időkben népe gyalázatára vagy inkább a franciák elleni lelkesítésére irt, a heinei nedély és gúny, mind azon alapeszmére vihető vissza, melyre a Herwegh költészete; de a különbség egyedül akkor tetszik föl valamennyi között, ha észrevettük, mint hajtának azok ki ugyanegy törzsokról.” (Sz. II. 33.)

meddig ez az *érzékekben* marad". A gyakorlati cselekvés különböző – „szabad.” vagy „nem szabad-elmű” – akaratában azonban „a költői elem helyét politikai alkalmazkodás foglalja el”, s a költőknek „alábocsátkozni a részletességre, annyi volna, mint arról írniok: burgonyát vagy kukoricát kell-e termesztetni.” Lamartine szavai világítják meg ezt: „a költészet eszme, a politika tény; a mennyiben az eszme felül van a tényen, annyiban a költészet is felül a politikán.” A politikai költészet mint terminus is „szerencsétlen”, ha „a hazafiság és a nemzet dicsősége” nem legfőbb érdeke; „a mit jobb és bal oldal nevezet alatt értünk a politikai életben, igen alacson eszme költőnek”. Ha ő valamelyikhez is föltétlenül csatlakozik, „megfeledezett állásáról, vagy eladta magát külsőségnek, mikor hizelgő leszen, (...) s legfőjebb is nagy száju pártvezért vagy hatalmast fogad el főnökeül, mint az eszmének látható helyettesét.” Mindazonáltal, a költőnek „részt kell venni az idő mozgalmában a maga méltósága szerint, tekintvén úgy az embert, mint eszközt a haza dicsőségére: de pártot, mely emberekből, az elvek gyarol szolgálából áll, soha nem istenleni.”

Ez, Erdélyi szerint, a politikai költészet „tisztá felfogása”, s ettől távolodott el Herwegh, ellentétben a francia költőkkel, akiket „soha sem volt eszében sem közönségnek sem criticának politikai pártok elvei után ítélgetni”. Heinétől is az különbözteti meg e szempontból, hogy ő „nemzeti érdeken volt szabadelmű”; Herwegh viszont már csak a „*felekezeti* szabadelműség” híve, s „nem hagyta magát zavartatni a költőiség igényei által”.

Lírája tudatosan egyhangú; eredetisége pedig abban áll, hogy „határozottság mellett eszmedusabb, mélyebb és átáljában szónokibb”, mint a többiek. Retorikája – amelyet Nodnagel Geibel-bíráta is hangsúlyozott – „verseinek oly erőt ad, mintha élő szó volnának”. A nemzet egységéért lép föl, de olykor e téren is tulzásokba esik; váratlan fordulataival „nevetségesig megy”, s pusztá szójátékokat, „fattyú kihajtású”, csak „élce kedveért” írt verseket is kiad. Költészetének egyik fő veszélye az a „hamis pathos”, amelyből az *Archiv* Freiligrath-portréja is óvott. *Frühlingslied* c. verse „már nem költészet”, s „nem is szónoklat; ez valódi szeszély, meg lehet genialis szeszély, mihez képest a mi nézetünk igen szűkkörű, de azért mégis szeszély, még pedig lázas ember szeszélye, ki fálnak megy s ajtó helyett ablakot használ. Korcsosulása ez Herwegh igaz beszédű, egyenes modorának” – így Erdélyi ítélete.

Ennek szempontjai szorosan kapcsolódnak irodalomszemléletének és kritikai normáinak rendszeréhez; megjegyzéseit tehát nem külön-külön és önmagukban, hanem csakis e rendszer belső összefüggéseit szem előtt tartva lehet értelmeznünk. Erdélyi és *Szemléje* korántsem zárkózik el korának időszerű problémáitól. Politika és szépirodalom viszonyáról vallott nézeteikre vonatkozólag fontos adalék az is, amit Vahot Imre *Országgyűlési Almanachjáról* tudósítva mond: azt a kívánságát fejezi ki, hogy ez a vállalkozás „adjon némi emelkedést a nálunk igen alásüllyedt almanach-irodalomnak. Nincs mező, melyen annyi serkentő és gyönyörködtetőt lehetne összezsúfolni, mint az országgyűlés terén. – Itt pezseg politikánk a poesisban, poesisunk a politikában; innen lehet egyszer igazán elevenére tapintani a nemzetnek; innen kaphatni hevenyében az eszmét, a lelkesedést, sőt ama nemes fölhevülést, mely költők ajkain jóslásig magasul, és együttbeszél a jövővel.”⁴¹

Politika mint ihlet tehát nemzeti politikát jelent itt az irodalom, a *Szemle* értelmezésében: nemzeti irodalom számára; ez a kettő között az ideális kölcsönhatás egyedüli és egyben szükséges érintkező pontja. Az irodalom jelentősége s befolyása az életre c. cikkfordítás egyik központi gondolata is ez, s egyúttal Freiligrath korai állásfoglalására emlékeztet, Herwegh meggyőződésével ellentétben. A nemzeti önismeret, mint az irodalom tárgyi alapja és feltétele; az eredeti önkifejezés, mint annak megnyilatkozási formája; s az irodalomnak a legmagasabb esztétikai szintre emelése, e program betetőzéseként: ez a nemzeti politika és az irodalom közötti kapcsolat lényege a *Szemle* gondolatrendszerében. Ennek az eszménynek a védelmében tiltakozott a „középszerű, politikai vegyületű darabok” közönségikere ellen,⁴² s válaszolt így a divatlapok bíráló megjegyzéseire: „minket politikai sympathiák után józanul meg nem ítélhetni”.⁴³

⁴¹ *Értesítő. Sz. II. 335.*

⁴² *Az angol költészet. Sz. I. 63.*

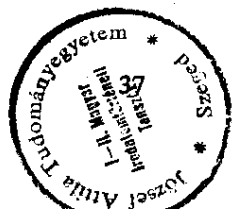
⁴³ *A három divatlapról. Sz. I. 304.*

LA REVUE HONGROISE DES BELLES-LETTRES (MAGYAR SZÉPIRODALMI SZEMLE)
ET LA POÉSIE ALLEMANDE

Tendance à l'autonomie esthétique et mise en relief de l'analyse comparée, esprit systématique et solidité de la réflexion: ce sont les principes fondamentaux qui déterminent le programme de cet hebdomadaire, chapitre important de l'évolution de la critique littéraire hongroise. Publiée en 1847 et rédigée par János Erdélyi, la revue apporte sa contribution au perfectionnement des idées et des méthodes théoriques sur l'art européen, contexte organique de la littérature nationale dont elle s'engage entièrement. En créant une synthèse entre les traditions classicistes et romantiques, elle se prononce pour un goût dont les normes se dessinent nettement dans les articles traitant la littérature universelle.

Ayant défini les critères cohérents du "roman dramatique", elle lui oppose les inconséquences des extrémités du mélodrame français. Au sujet de la poésie lyrique – et surtout allemande – elle se propose d'analyser les correspondances entre l'art et la vie actuelle. La littérature, avertit-elle, doit se garder de la prédominance des inspirations extérieures, voire politiques, menaçant l'authenticité et l'unité organique de l'expression poétique.

Freiligrath, Geibel et Heine sont présentés à partir d'une étude d'une revue allemande (Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen). La confrontation du texte original avec la traduction nous permet de tirer des conclusions relatives à la différence des accents de l'interprétation aussi bien qu'à la formation des termes techniques hongrois. La critique donnée sur la poésie de Heine est ambiguë: l'appréciation du talent s'y formule avec des réserves esthétiques et morales, preuves d'une certaine relativité de la conception de l'immanence. L'essai sur Herwegh, écrit par le rédacteur, aborde le problème thématique des discussions des différents partis politiques, inférieurs aux intérêts collectifs du pays et de la nation. "C'est en gardant sa dignité que le poète doit participer aux mouvements du temps" – voici le point d'aboutissement de cette réflexion.

ARANY JÁNOS KRITIKUSI VILÁGNÉZETE

A kritikai norma kiválasztása máris elkötelez, a kiválasztott norma alkalmazási módja azonban sokféleképpen minősítheti ezt az elkötelezettséget: mindenáron való foganatosítása véglegesítheti, módosított érvényesítése továbbfejlesztheti, átmeneti feladása szűkebb hatáskörre vonhatja össze, következetes mellőzése hatályon kívül helyezheti. A normaválasztás világnézete tehát különbözhet a normahasználat világnézetétől; a kritikus világnézet dinamikus kölcsönhatásukból bontakozik ki. A norma vajmi ritkán egyetlen kritikusra, viszont szembesítése a művel mindig egyedi helyzetben történik, ezért alkalmazási módja a kritikusnak közösségéhez való viszonyára is fényt vet. Arany már jóval kritikus szerepvállalása előtt, 1854-ben helytelenítette a kritikai normák szemellenzős érvényesítését,¹ Kemény Zsigmond pedig, aki 1853-ban a kritikai elvhasználat szigorú következetességét szorgalmazta, egyszersmind azért emelt szót az Athenaeum korának kritikátörténeti túlértékelése ellen, mert bírálói kölcsönözött és betanult, de kellőképp át nem gondolt elveiket gépiesen és egy törvénytár mindenható cikkelyeként használták vitás ügyek eldöntésére.² Normaválasztás és normahasználat dialektikájáról írt Gyulai is, 1861-ben, elismerve a vállalt közmegegyezéstől való egyéni eltérés esetenkénti jogosságát. Szerinte az elvnek és mértéknek nemcsak kiválasztása, hanem alkalmazása is „pártokat szül”, s az utóbbin belül is előfordulhat különvélemény, ahogy esetenként a példamutatón egységes francia és német folyóiratok közmegegyezéseitől is eltért egy-egy munkatársuk nézete. Precedensekből elvont normarendszer és részben precedens nélküli új műérték kritikai feszültségének érzékelésére vall, hogy a kivételes eltérések megtűrése a magyar kritikus szerint „nem az elv ellenére történik, hanem az elv mellett sem kerülhető el, mert elvégre is sohasem lehet az életet egészen beszorítani az absztrakció merev formáiba, mert akármely rendszer is a legvégsőbb következményekig vive ritkán áldásos.” Az ebből következő tétel, mely kritikustársai gyakorlatában is felismerhető, immár nemcsak kritikai folyóirat és munkatársa viszonyára érvényes, hanem a világnézeti is vállalt kritikus közmegegyezésnek s az egyedi irodalmi értékkel szembekerült kritikus egyéni belátásának felelősségteljes dilemmájára is válasz lehet: „A fődolog tapintatosan venni gyakorlatba a rendszert, az elvet s midőn módosítjuk is, folyvást szolgálatában állanunk.”³ Az elvek folyamatosságát megőrző esetenkénti módosításnak, mondhatnánk: a megszüntetve-megőrzésnek ez a stratégiája 1849 és 1867 között az irodalomra alkalmazandó világnézeti normák használatán jól megfigyelhető. A normaválasztásukban hasonló kritikákból rekonstruálható az a – nemegyszer tételként is megfogalmazott – közmegegyezés, az a nem vívódás nélkül, de önként és tudatosan vállalt, mintegy „kötelezővé fogadott ideológia”⁴, amelyet azután a műveket latolgató egyes kritikusok esztétikai és lélektani minőségérzéke gyakorta továbbfejlesztett, megszorításokkal minősített, kivételképpen vagy akár következetesen hatálylanított. A következőkben előbb a közmegegyezés eredeti

¹ Arany János Tompa Mihályhoz, 1854. június 23. in Krk. XVI. 449.

² KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér* in K. Zs., *Élet és irodalom* Szerk. TÓTH Gyula. Bp. 1971. 260, 257–258.

³ GYULAI Pál, *Egy pár jegyzet a „Visszatekintés” című cikke* in Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye Bp. 1927. (A továbbiakban: Kdúgy) 38–40.

⁴ NÉMETH G. Béla, *Előszó* in *Az el nem ért bizonyosság Elemzése Arany lírájának első szakaszából* Szerk. NÉMETH G. Béla. Bp. 1972. (A továbbiakban: Aenéb) 10.

formáját kíséreljük meg visszaállítani, majd ütközetről ütközetre figyelemmel kísérjük azt a hol rejtettebb, hol nyíltabb, de óvatosságában is elszánt következetességű harcot, melyet e kor talán legfogékonyabb kritikusa, Arany János folytatott a konszenzussá avatott világnézeti alapszabvány finomításáért, végül normaválasztásának és normakezelésének világnézeti jelentéseit összehasonlítva arra keresünk választ, hogy a belőlük kibontakozó kritikus világnézet milyen vonásokkal járul hozzá ahhoz a szellemi arcképhez, amelyet költői működéséből vagy egész életművéből szoktak megrajzolni.

I. A „kiengesztelődés” mint közös világnézeti norma

Az értékes művek világnézeti ismerveire vonatkozó közmegegyezést a korszak vezető kritikusai többnyire akkor fedik föl, amikor a költészet, az irodalom, vagy általában a művészet funkcióját határozzák meg és kéri számon. Az alapkérdést a Hebbel eposzát bíráló Arany így teszi föl: „egészen nyújtja-e eposzunk azon engesztelést, melyet a költésztől jogosan követelünk?”⁵ Erdélyi, valószínűleg az 1850-es évek elején, úgy látja, hogy „a művészet célja az igazságot érzéki műalakban leplezni le, s kiengesztelni azon ellentétet, melyben az ember egy felől el van fogulva az időszertint közrendű valóság, az élet és a természet sanyarúságai, a szenvedélyek megrohanásai által; másfelől eszmei világban él, az akarat törvényeit, szigorúságát hordja lelkében, s elfásulhat az elvontságokban.”⁶ Ugyanő 1862-ben „a költészet világvigasztaló hivatása”-ról ír.⁷ Kemény Zsigmond 1853-ban felsorolja a drámára vonatkozó egyetemes „szépműtani” törvényeket; ezek közt kap helyet „azon követelés, hogy az erkölcsi világrendről érzéseink s eszméink ne rendíthessenek meg, vagy más szóval, hogy a költői igazságát egy mű bevégezésével engeszteljen minket ki, s állítsa vissza keblünkben az összhangzást, melyet az íróknak az életet visszatükröző költészet céljai és az érdekesség fölfokozása miatt szükség volt a darab folyama alatt megbontani (. . .).”⁸ Gyulai Pál 1855-ben arról ír, hogy számára a gyönyörködés kiadhatatlan forrása „a valódi költészet, e második isteni kijelentés, mely kibékít bennünket az élet nagy meghasonlásaival.”⁹ Ezek az idézetek, s egyelőre kizárult társai, a művésztől kiengesztelő, kibékítő hatást várnak: a megbomlott belső harmónia visszaállítását. Arany gondolatmenetében, melyből idézetünket kiszakítottuk, a mű nem közvetlenül az olvasó, hanem a világ „dissonantiáit” és a „társadalmi széthangzást” „engeszteli ki” (a művön belül), ezzel azonban a befogadóra gyakorol jótékony hatást, hiszen másként, úgymond, hiába akar-nánk a műhöz „menekülni” a rideg valóság elől.¹⁰ Erdélyinél a művészet célja az „ember” léthelyzetének, belső ellentétét „kiengesztelni”, s az ember itt az alkotót és a befogadót egyaránt jelenti: másutt azt írja erről, hogy az alkotó folyamat során a költőnek előbb önmagát, majd művén keresztül a befogadót kell kiengesztelnie. Kemény Zsigmond szerint is „minket” kell a költői igazságtételnek kiengesztelnie, mibennünk kell az összhangot helyreállítania, mint ahogy Gyulai tapasztalata is az, hogy „bennünket”, olvasókat békíti ki a valódi költészet az élet meghasonlásaival. Bár a kiengesztelődés követelményének van a mű belső felépítésére vonatkozó, tárgykritikai értelmezése,¹¹ az alkotó és műve kapcsolatára figyelő, kifejezőkritikai jelentése, s a mű és a világ megfelelését ellenőrző, ábrázoláskritikai vonatkozása, elsősorban a mű és befogadó viszonyára összpontosító, hatás-

⁵ ARANY János, *Anyá és gyermeke* in Krk. XI. 36.

⁶ ERDÉLYI János, *Szépirodalmi alapvonalak* in E. J., *Tanulmányok* Bp. 1890. 516.

⁷ ERDÉLYI János, *Az ember tragédiája* (Magyarország, 1862. aug. 28–szept. 2.) Kötetben: *Erdélyi János válogatott művei* Kiad. LUKÁCSY Sándor. Bp. 1961. (A továbbiakban: EJVM) 551.

⁸ KEMÉNY Zsigmond, *Eszmé Szalaynak „Magyarország története” című munkája fölött* (Pesti Napló, 1853. okt. 11–15.) Kötetben: K. Zs., *Élet és irodalom*, 290–291.

⁹ GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* in Gy. P.: *Kritikai dolgozatok 1854–1861* Bp. 1908. (A továbbiakban: Krdolg) 138.

¹⁰ ARANY János, *Anyá és gyermeke* in Krk. XI. 36.

¹¹ L. pl. Gyulai levelet Pákh Albrethez, 1851. május 24. in *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*. Sajtó alá rendezte SOMOGYI Sándor. Bp. 1961. 77.

kritikai normaként értelmezték és alkalmazták.¹² S nem csupán esztétikai szempontból jelölték meg a kiengesztelődésben a mű kívánatosnak tartott hatását (ahogy például August Wilhelm Schlegel tette, aki azért zárta ki a feloldatlan meghasonlást hordozó haragot, irigységet és kétségbeesést a lírából, mert a szépséghez hozzátartozik a disszonancia feloldása),¹³ hanem – az esztétikáitól nem független – világnézeti megfontolásból is. Ez a művészetértelmezésből kifejlő közös norma az a viszonyítási pont, melyhez képest az egyes kritikuskok normahasználatának eltéréseit bemérhetjük.

E poétikai és világnézeti normává avatott közmegegyezés az irodalmi mű értékének eleve csak szükséges, de nem elégséges feltétele volt; ezért a kiengesztelő mű fenntartás nélküli magasztalásával ritkán találkozunk. A világnézeti normának megfelelő és értékes mű kritikai elismerésének példája, amit Erdélyi a Vörösmarty legjobb művei közé rangsorolt *Salamon*-ról ír: ez a „nagy átok és lágy-szelíd csillapodás” egymás utáni két tételből fölépülő költemény (egyéb értékei mellett) éppen azért oly becses, mert a meghasonlásra következő kiengesztelődés dramaturgiáját követi.¹⁴ Poétikai és világnézeti normák együttes kielégítését dicséri Arany is Zrínyi eposzában, bár a poétikai normának, ha szellemén nem is, betűjén tágitania kell hozzá. A kompozíció elismerő áttekintése után megjegyzi, hogy „dacára a kivívott nagy eredménynek, melv a haza megmentése, dacára a hős mártírok apotheosisának, nem végződik az eposz, vihar és hánykódás után, ama teljes nyugalommal, nincsen legalább e föld szerint, a közboldogság ama csendes révpártjára vezetve, melyet az epopeia végén oly lényegesnek tartanak”; ez a fogyatkozás azonban szerinte nem Zrínyi hibája, hanem a tárgyból adódik, ellenben Zrínyi „*érdeme*, hogy adott történetet, igazán költői felfogással, úgy idomított, hogy eposzát, ha nem is örvendő elégyültséggel, de megnyugodva, engesztelődve tesszük le kezünk-ből, és a fájdalom, melyet hősei gyász sorsa kelt bennünk, nem lever, sőt felmagasztal. Bízunk e tárgyat egy Lisztire, Gyöngyösire: meglátjuk, mily végtelen jeremiádot csinálnak belőle!”¹⁵ A kiengesztelődés itt is összetett norma: tárgykritikai, amennyiben a művön belül bizonyos szerkezeti követelményt támaszt; hatáskritikai, amennyiben a műtől elvárja, hogy a megnyugvás érzését keltse föl a befogadóban; ábrázoláskritikai, amennyiben valóságosan „adott” történet művészi alakítását is minősíti; s mindezen keresztül világnézeti, amennyiben a felmagasztaló megnyugvást és kiengesztelődést (szemben a vígasztalódnival nem tudó jeremiáddal) nem pusztán műfajpoétikai megfontolásból állítja be elérendő lelkiállapotként. Arany kommentárjából kitetszik a kiengesztelődés spirituális jellege: földi közboldogság nélkül, sőt a hősök „gyász sorsa” ellenére is létrejöhet. (Ezt látszik bizonyítani, mintegy a másik oldalról, a Koszorú első évfolyamának egy szerkesztői üzenete is, 1863-ból, mely egy beküldött versben a valószerű, de átszellemítetlen anyagi szenvedések megszűntét kevésnek ítéli a „költői kiengesztelés” hatáskritikai-világnézeti kieszközléséhez.¹⁶)

A világnézeti normát kielégítő művek kritikai elismerésével azért találkozunk ritkán, mert a kritika az erkölcsi eszmény megközelítésének poétikai, lélektani, sőt olykor szociális hitelesítésére is igényt tartott. Kritikáik bővelkednek olyan leletekben, amikor az előíró, Arany szellemes metaforájával: rőfhöz mérő bírálat képviselőinek minden okuk megvolna a mű magasztalására, hiszen az megadja az elvárt kiengesztelődést, korszakunk vezető kritikusi azonban mégsem fogadják el, mert a kiengesztelődés nem az emberi meghasonlás legyőzésével, hanem megkerülésével jött létre, s így nincs hitele. Gyulai 1853-ban éles határvonalat húz az igazi irodalom tartományába számító vallásos költészet, illetve olyan ultramontán regények vagy pietisztikus dalocskák között, „melyekben korlátozott világnézetek s beteges érzések megtagadni töreksenek a szív és élet igazait s néha a keresz-

¹² E terminusokat M. H. Abrams felosztása sugallta; vö. M. H. ABRAMS, *The Mirror and the Lamp: Romantic Theory and the Critical Tradition* New York. 1958. (Első kiadás: 1953) 3–29. Az „expressive criticism” magyarításaként vezetjük be a „kifejezőskritikát”, a „mimetic criticism” megfelelőjeként az „ábrázoláskritikát”, a „pragmatic criticism” pótlására a „hatáskritikát”, s az (angolban is félreérthető) „objective criticism” helyett a „tárgykritikát”.

¹³ A. W. SCHLEGEL, *Vorlesungen über philosophische Kunstlehre* Szerk. August Wünsche. Leipzig. 1911. 134–135.

¹⁴ ERDÉLYI János, *Vörösmarty Minden Munkái* in EJVM, 190.

¹⁵ ARANY János, *Zrínyi és Tasso* in Krk. X. 435–436.

¹⁶ Alföldi gazda: Arany szerkesztői üzenete a Koszorú I. évf. II. félévi 21. számában. in Krk. XII. 237.

tyén vallás szellemét, nem is említve azon erőszakot, mit a művészetnek elkövetnek.” A szív és élet igazát megtagadó korlátolt világnézet azután hiába elégitené ki a normát; Gyulai ebből a szempontból a Protestáns lap, a Religio és a Családi Lapok vallásos költeményeivel egyaránt elégedetlen; „fagyos ájtat vonul át rajtok, mely nem vérből forrt érzés hangja”; amint hogy ugyanez a baja szerte Sulyánszky Antal kötetének, ha főként „széptani” szempontból nézi, bármennyire „épületes s igen ajánló olvasmány” volna *egyébként*.¹⁷ A világnézet lélektani hitele itt az esztétikai követelmény része. Jóval később, 1873-ban a szoros összefüggés másik következményére világít rá: ha a feltüntetett erény esztétikai értékét tönkreteszik, erkölcsi értékének is ártanak vele.¹⁸ Művészet és erkölcs viszonyának kései összefoglalásában (1887) a művészet célját abban látja, hogy „szép művet alkotva, gyönyörködtesse a lelket s a szívben fenséges, nemes és kedves érzéseket keltsen”, majd a hatáskritikai szempontú, némileg a Horatiuséra emlékeztető művészetértelmezést fontos megszorítással egészíti ki: ha a művészet „a szép helyett az erkölcsi jót fogadja el vezérelvül, veszti hatását, a nélkül, hogy az erkölcsiségnek valódi szolgálatot tehetne.”¹⁹

Arany a világnézeti normák műbeli megközelítésének poétikai, lélektani és társadalmi hitelesítését tanulmányaiban, kritikáiban, szerkesztői megjegyzéseiben és leveleiben egyaránt számon kérte. A poétikailag szervesen tanító célzat minden formájától idegenkedett: az „előre fogant”, kívülről bevitt vagy „parázson befektetett” gondolatot, mely különválnak vagy különválasztható a költemény egészétől, sosem mulasztotta el kifogásolni.²⁰ A poétikai és lélektani hitelesítés igényének együtt is hangot adott;²¹ az erkölcsi feddhetetlenség két lábon járó szobrától hűvösen fordult el. Vergiliusnak, szerencséjére, nem teljesen sikerült minden gyöngeségtől mentes „példányhóst” alkotnia Aeneásban, Tassonak, sajnos, jobban sikerült: Godofrédja „igen kegyes ember, de érzéketlen gép”, úgy, hogy szeretet, gyöngédség vagy bánat távol áll tőle; ezzel szemben Zrínyi érdeme, hogy főalakjából nem csinált „fogalmi hóst”.²² Az érzéstől nem hitelesített kegyesség irodalmi hiábavalóságára Arany az Új testamentumból kölcsönöz szemléltető metaforát: „Mi olvastunk néhány újabb korban keletkezett vallási éneket, de megvalljuk, egyikben sem találtuk azon negélylés nélküli, igaz bensőséget, azon szívből buzgó vallásos érzelmet, a melytől régibb énekeink jobbjai át vannak hatva. »Igazság!« itt is, mint a költői productio minden ágában: ha ez nincs, akkor a szép szavak árja: csak zengő érc és pengő cimbalom.”²³ Az Aranytól kiemelt két kifejezés Szent Pálnak a korinthusbeliekhez írott első leveléből származik (13. l.), s ott nem az igazság, hanem a szeretet nélkülözhetetlenségére tanít; az igazság normája Aranynál itt igaz bensőséget, szívből jövő vallásos érzelmet vár el a vallási énekektől, az érzelem hitelességét kéri számon rajtuk, egy mindenfajta költészetre érvényesnek tartott – kifejezéskritikai – követelményt alkalmazva a „költői productio” egyik „ágára”. (Az általános költészeti – azaz alighanem: irodalmi – norma kielégítéséhez ugyanakkor itt sajátos, a többi költészeti ágból nélkülözhető inspiráció kell; Arany másutt kifejtett idevágó nézete a maga kontextusában nem általában a költészetre, hanem csak a zsoltárköltészetre vonatkozik: „Jó éneket írni nincs a mai kor szellemében, mert vallási ihlet nélkül költői sincsen.”²⁴) A hatáskritikai alapjellegű világnézeti követelménynek Arany olyan lélektani hitelesítését igényli, mely normakészletét ki-

¹⁷GYULAI Pál, *Sulyánszky Antal vallásos költeményei* in Kdúgy, 16–18.

¹⁸GYULAI Pál, *Szigligeti és újabb színművei* in Gy. P., *Dramaturgiai dolgozatok I–II.* Bp. 1908. II. 426.

¹⁹GYULAI Pál, *Művészet és erkölcs* (Elhangzott a Kisfaludy-társaság 1887. február 6-án tartott ülésén.) in Gy. P., *Emlébeszéddek I–II.* Bp. 1902. II. 244, 247–248. Vö. Gy. P., *Zilahy Károly munkái* (1866) in Kdúgy, 203.

²⁰ARANY János, *Költemények Szász Károlytól* in Krk. XI. 201–202, 214–215. *Bulcsu Károly költeményei* Krk. XI. 117.; *Zrínyi és Tasso* in Krk. X. 364.

²¹ARANY János, *Tompa Mihály költeményei* in Krk. XI. 460.

²²ARANY János, *Zrínyi és Tasso* in Krk. X. 438–439. L. még hasonlóra ARANY János, *A pörös atyafiak* in Krk. XI. 49–50.

²³Arany szerkesztői glosszája a Szépirodalmi Figyelő I. évf. 11. számában. in Krk. XII. 17.

²⁴ARANY János, *Töredékes gondolatok* in Krk. XI. 555.

fejzeáskritikai szemponttal gazdagítja: író és mű kapcsolatára figyelve az őszinteség és spontaneitás kritériumait alkalmazza, amelyek megsértése szerinte a mű belső világában is károkat okoz (felcifrázott és kiüresedett költői nyelv, affektált és oda nem illő népieskedés, esetlenül kopogó és „toldott-foldott” asszonáncok), tehát tárgykritikai szempontból is megrovandó, sőt ilyen formában a köznép is elfordulna tőle,²⁵ azaz (ismét:) hatáskritikai álláspontról sem hagyható jóvá. Rádadásul ezekhez társulhat Aranynál, társadalmi problémát fölvető mű bírálatakor, a világnézeti norma szociális hitelesítésének igénye, mely ábrázoláskritikai normákat is mozgósít. Hebbel eposza hiába zárul idillikusan, nem nyújthat meggyőző „engesztelést”, mert a társadalom feltárt bajára (a pauperizmusra) kínált gyógyír a kritikus szerint hatástalan marad. „A nyomor (...) egy mákszemnyivel sem kevesbült azáltal, hogy a *gondviselés* egy jószívű kalmár képében, minő csak a valóság határain kívül rem, egy nyomorultat boldoggá tön.”²⁶

A „kiengesztelődés” irodalomkritikai normává avatott világnézeti közmegegyezését jobban megérthetjük, ha továbbfejlesztésének és felfüggesztésének esettanulmányai előtt megkíséreljük értelmezni és eredeztetni. A norma értelmezéséhez a korigény felidézése történelmi és lélektani kontextussal szolgálhat. A korszakkal foglalkozó lépten-nyomon beigazolódní érzi a véleményét, mely szerint a „reménytelenségen, a csüggedésen, a pesszimizmuson való *túlhaladás*” volt a világos utáni kor „legmélyebb, emberi-világnézeti drámája.”²⁷ Tanulmányozzuk bár a szellemi élet legkülönbözőbb övezeteit, köztük a ránk maradt irodalomkritikai szövegeket, mindenütt azt tapasztaljuk, hogy a legsajátosabb igény *erőforrás* keresésére ösztönzött. A világnézeti tanítások mérlegelésékor eszközértékük rendkívül nagy súllyal esett latba: azt figyelték, mennyi erőt lehet meríteni belőlük. A sztoicizmus újjáéledését is részben ebből magyarázhatjuk.²⁸ Csengery Antal, a munkaszeretet és kötelességvállalás e mintaképe, akit a szabadságharc után szörnyű családi sorscsapások is értek, s 1855 november 27-én „dült kedéllyel”, de összeszorított foggal dolgozva maga is attól tart, hogy lelke „megtörök”, mielőtt valami értékessel gyarapíthatná az irodalmat, december 24-én így buzdítja Gyulait: „Igyekezéssel nyugalomra. Stoicizmusra van szükség e korban; sokat kell elviselni tudnunk.”²⁹ Csengery szerint Eötvös nagy állambölcseleti munkája, a XIX. század uralkodó eszméiről, azzal is szölgálatot tesz, hogy benne a magyar olvasó, „világfájdalma ellen”, gyógyszerre lelhet.³⁰ Arany a vanitatum vanitas bölcssességét vette „kedélyflastrom”-ként igénybe,³¹ túrni tanult, fejét igyekezett „feltartani”, valóságos receptkönyvet kísérletezett ki a bajok elviselésére,³² s egy polémikus szerkesztői megjegyzésében nem véletlenül ismerte föl az ember mindenkori szükségét erőt adó menedékre.³³ Hasonlóképpen figyelt az erőforrás belső igényére Greguss, amikor 1872-ben vallás, művészet, tudomány és erkölcs hatásainak közös elemét abban látta, hogy „mind a négy kiemel bennünket a véges és gyötrelmes világból egy végtelen és boldog világba”, miután „tökéletlen és igaztalan” világunkban föltámadt bennünk „a tökéletes és igazságos világ szükségének érzete”.³⁴ Az irodalomtól várt kiengesztelődés közös normává avatása a szellemi alkotások eszközértékre beállított, főként hatáskritikai mérlegelésével függ össze. Ennek korabeli tudatosságára vall az a megjegyzés, melyet Gyulai, 1854-ben, Györfly Gyula *Romvirágok* című „Ballada-, románc- és regefüzér”-éhez fűzött. A túlságosan „ellágyult” lírai kötetek özönében örvendetesnek tartja az elbeszélő költemények gyűjte-

²⁵ Uo., 555.; Krk. XII. 17.

²⁶ ARANY János, *Anyá és gyermeke* in Krk. XI. 36–37.

²⁷ SÖTÉR István, *Nemzet és haladás Irodalmunk Világos után* Bp. 1963. 229.

²⁸ Megkíséreltük ezt összefoglalni: Gyulai Pál *történelemszemlélete* ItK 1972. 592–596. A sztoicizmusról Arany világnézetében I. SZÖRÉNYI László, *A humoros elégia* in Aenéb, 228–232.

²⁹ Csengery Antal Gyulai Pálhoz, 1855. november 27-én, illetve december 24-én. in Gyulai Pál *levelezése 1843-tól 1867-ig* 227, 237.

³⁰ Csengery könyvismertetése a Budapesti Hírlapban, 1855. március 14-én. in Csengery Antal *összegyűjtött munkái* I–V. Bp. 1870–1884. (A továbbiakban: CSAOM) V. 309.

³¹ Arany János Tompa Mihályhoz, 1859. június 4. in HIL, III. 465–467.

³² Uo. 465.; Arany János Tompa Mihályhoz 1867. május 30. in HIL, IV. 275.

³³ Arany szerkesztői megjegyzése a Koszorú I. évf. II. félévének 23. számában; in Krk. XII. 312.

³⁴ GREGUSS Agost, *Az első mesterségek jelképei* (1872) in Greguss Agost *tanulmányai* I–II. Pest. 1872. (A továbbiakban: GÁT) I. 396.

ményét, mert, úgymond, „szeretnénk kigyógyulni fásultságunkból, a tettek és események világából merítvén ösztönt és erőt újabb tettűs közhasznú életre, szeretnénk kiemelkedni a szív önmagába süllyedéséből, az objektív költészet karjain, egy emelkedettebb pontra, hol a tágabb láthatár mozgalmassága oszlassa ködbe vesző ábrándjaink, elűzze démonaink, kibékítse meghasonlásunkat.”³⁵ Az irodalmi mű békítse ki meghasonlásunkat és meríthessünk belőle erőt; (sőt, talán:) az irodalmi mű békítse ki meghasonlásunkat, hogy erőt meríthessünk belőle. Az 1849 és 1867 közti kritika a Világos utáni kor fő feladatát az erőre kapásban látta; konszenzusa ennek érdekében az irodalomnak nemcsak létértelmező és létmegítélő, hanem (lehetőleg) létigenlő és lételfogadtató szerepet szánt.

Ha a közös világnézeti norma létrejöttére közvetlenül ható korigénytől a norma végső eredetének forrásvidéke felé akarunk visszaindulni, figyelmünket a kor lelki támaszként újraértékelt tudatformáló szellemi övezetei közül azoknak a korabeli viszonyára kell fordítanunk, amelyeket Greguss az első két helyen sorolt fel: a vallásra és a művészetére. A vallás mint vigasztaló erőforrás gondolata sűrűn felbukkan kritikusaink írásaiban.³⁶ Ez a vigasztaló hatás Gyulainál a belső megbékélés, Isten akaratába való belenyugvás keresztény tanításából fakadhat; az egyik „ó-székely” népballadában megdicséri, hogy az anyának haldokló lánya fölötti fájalmában „a keresztény rezignáció oly szépen olvad össze a népi gyöngédséggel”, egy másikból pedig különösen szépek érez nyolc sort, mondván: „A fájdalom és keresztény rezignáció hangja ez. Mély fájdalom s az Isten akaratjába való mély megnyugvás olvadnak benne össze. Mily eszmeiség s mily plasztikailag kifejezve!”³⁷ Greguss „a jelenkor világfájdalmas, önmagával meghasonlott hangulatában” helyeslően idézi azt a véleményt, mely szerint a műélvezet „a legnemesebb bódító szer; csillapító, békítő, engesztelő hatására nézve egyenrangú a vallás jótékonyosságával”, majd további megfontolás után annyit helyesbít rajta, hogy „a műélvezetet nem is mondhatjuk bódítónak, hanem inkább világosítónak, tisztítónak, nemesítőnek.”³⁸ Vallás és művészet e hatásbeli hasonlóságát, melyben tehát a világgal és önmagával meghasonlott kedély kibékítése, kiengesztelése is közös elem, Greguss keletkezéstörténeti fejtegetésekkel is magyarázza: eredetileg a művészet, tudomány és erkölcs egyaránt a vallás eszközei voltak.³⁹ Gyulai, művészetelméleti nézeteinek kései rendszerezésében, hasonló történelmi együttfejlésből magyarázza vallás és költészet kölcsönhatását.⁴⁰ Az a kritikus, aki 1855-ben „az élet nagy meghasonlásaival” kibékítő „második isteni kijelentés”-nek tekintette az igazi költészetet, 1887-ben arra szólít fel, hogy úgy gyönyörködjünk a művészetben, „mint az ég adományában, a melyet földérítésünkre, nemesítésünkre, vigasztalásunkra szánt” (ami azonban nem mond ellent szerinte annak, hogy a művészet „önmagának célja”).⁴¹ Ha ehhez hozzátesszük, hogy Gyulai – megfogalmazásából sejtethetően – azért tiszteli második isteni kijelentésként a valódi költészetet, mert „kibékít bennünket az élet nagy meghasonlásaival”, megértjük, mi késztette a korszak (Gyulai e mondatát olvasó) monográfusát a következtetésre: „ez a kor ugyanazt kereste a költészetben, amit más korok a vallásban”.⁴²

³⁵GYULAI Pál, *Romvirágok* Pesti Napló, 1854. aug. 2. Kötetben: Gy. P., *Bírálatok Cikkék Tanulmányok* Sajtó alá rendezte BISZTRAY Gyula és KOMLÓS Aladár. Bp. 1961. (A továbbiakban: BCT) 53. Idézetünk Gyulai bírálatának első részéből való, mellyel kapcsolatban óvást emelt: szövegét ugyanis Török János szerkesztő – önkényesen – frázisokkal díszítette föl. (Vö. Hölgyfutár, 1854. aug. 2., ill. BCT, 636–637.) Az áttisztázás azonban aligha érinthette a szempontunkból lényeges összefüggést, s bizonyosan nem a „kibékítse meghasonlásunkat” kifejezést, mely nincs túldíszítve s Gyulai máskor is használta, vö. pl. Gy. P.: *Szépirodalmi szemle* in Krdolg, 138.

³⁶Gyulai Pál tanévnnyitó beszéde a kolozsvári református főiskolán, 1861-ben, jó példa erre. Megjelent a Kolozsvári Közlöny 1861. szept. 7-i számában. Kötetben: BCT, 271–272.

³⁷GYULAI Pál, *Két ó-székely ballada* (1862). in Kdúgy, 93–94, 123.

³⁸GREGUSS Ágost, *Az esztetikáról* (1870) in GÁT, I. 165–166.

³⁹GREGUSS Ágost, *Az első mesterségek jelképei* (1872) in GÁT, I. 396–397.

⁴⁰GYULAI Pál, *Művészet és erkölcs* (1887) in Gy. P.: *Emlékbeszéddek* I–II. Bp. 1902. II. 253.

⁴¹GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* in Gy. P.: Krdolg, 138.: Művészet és erkölcs, in *Emlékbeszéddek* II. 248–249.

⁴²SÖTÉR István, *Nemzet és haladás*, 302.; ugyanő in *Irányok Romantika, népiesség, pozitívizmus* Írta és összeállította FENYŐ István, NÉMETH G. Béla, SÖTÉR István. I–II. Bp. 1981. I. 560.

Más korok ugyan több mindent kereshettek a vallásban, s ez a kor sem pusztán és mindig kibékítést keresett a költészetben, de a kettőtől elvárt hatás érintkezési pontját valóban becsesként tartották számon.

Ha csak azokat a gondolataikat ismernénk, amelyek költészet és vallás határbeli érintkezésére céloznak, hajlamosak lehetnénk azt hinni, hogy a „magyar viktoriánusok”⁴³ álláspontja és érzelmi vonzódása mindenestül megegyezett az angol viktoriánus kritika egyik vezéralakjának, Matthew Arnoldnak elképzelésével, aki szerint a költészet mindinkább át fogja venni a vallás szerepét az ember életében mint létértelmező, vigasztaló és megtartó erő.⁴⁴ Aranyt, aki „égi költészet”-ről, „irodalmi hitvallás”-ról és „széptani *credo*”-ról szeretett írni, vádként is jellemezték már azzal, hogy életében a költészet foglalta el a vallást megillető központi helyet, s a költészetét és esztétikát elvrendszerezt sűrűn átszövő bibliai motívumok e „helytelen értékelés” bűnjelei, elárulván, hogy „*Isten igéjének a világot*” nyersanyaggá alacsonyítva építette be az esztétikum neki „mindenek fölött drága” világába.⁴⁵ A *vigasztaló* híres versszakából: „Mi a tűzhely rideg háznak, (...) Az vagy nekem, óh költészet!”, ugyancsak a poézis trónbitorló „*Idegen Isten*”-ére következtetett ez a vád: „Ha mindez a költészet volt számára, természetes, hogy nem lehetett az ige és a testté vált Ige ez a számára.”⁴⁶ Eltekintve az utóbbi következtetés omladékonyságától, mely arra épít, hogy ha a költészet tűzhely, akkor tűzhely csakis a költészet lehet, erős tulzás, hogy Aranytól ilyen behelyettesítődés ment volna végbe. Idáig sem ő, sem általában a magyar viktoriánusok nem mentek el: ők nem a vallást leváltó költészet, hanem a vallás lelki funkciójához közel álló költészet jegyében gondolkodtak; költészeteszményük tiszteletben tartja a vallást, nem akarja kiszorítani, s megvan a saját törvénye. A Lisznai költeményeit bíráló Erdélyi szerint „gyakran kér ugyan ihletet, szentséget a religiótól a művészet, s viszont ettől dísz, fényt, pompát amaz, de azért mindkettőnek megvan saját eleme annyira, hogy míg (...) a religióban a külső semmi, hanem az ájtat, a szív belsősége minden: addig a művészet csak mint külsővé lett belső, alakba öltözött eszme felfogandó.” Egymás tartományába átszaporító tévhírdések bizonyos mértéken túl egyik irányban sem üdvös: „A szép, ha túlnyomó érzékkel, fölös mérvben vitetik át a religióba, úgy megvesztegeti, elkülsőíti azt, mint ez, uralkodó befolyást nyervén amarra, belső töprengéssé, rejtelmes alakossággá, értelmetlen mithosszá teszi a költészetet.”⁴⁷ Erdélyinél, akinek világnézetét éppen a „vallásos maradvány” visszahúzó balasztja miatt (oly tévesen) kárhoztatták egykor,⁴⁸ a költészet úr a maga portáján: szerinte a korábban népieskedő Lisznaitól „a szentnek módján túli használata” azért újabb egyoldalúság, „mert a költészetnek nem szent kell, hanem szép; a szentnek mint olyannak semmi köze a széppel, vagy csak elem s alkatrész gyanánt.”⁴⁹ Salamon Ferenc, Arany három vallásos érzelmű művének elemzése után, így húzza meg a határvonalat: „Művészetben nem tartjuk fódolognak (...) az érzelmek minőségét vizsgálni; ez legalább a művészi oldalhoz nem tartozik, legfeljebb a költő egyéni meggyőződéseire vet világot. Hogy a vallásos érzelem ARANYban erőteljes, azt láthatjuk nevezett műveiből;

⁴³ E sok szempontból találó elnevezéssel Halász Gábor először (1939) Deákot, Aranyt, Keményt, Eötvöst, Gyulait, Szalayt, Csengeryt és Trefortot illette, majd *Magyar viktoriánusok* című tanulmányában a névsort kibővítette. Vö. Halász Gábor *válogatott írásai* Szerk. VÉBER Károly. Bp. 1959. 479–480.; HALÁSZ Gábor, *Válogatott írásai* Bp. 1977. 304–346.

⁴⁴ „More and more mankind will discover that we have to turn to poetry to interpret life for us, to console us, to sustain us.” Matthew Arnold: *The Study of Poetry* (1880) in *Selected Criticism of Matthew Arnold* Szerk. Christopher RICKS. New York és Scarborough, Ontario. 1972. 171. Vö. Vincent BUCKLEY, *Matthew Arnold: Poetry as Religion* in: *Matthew Arnold a Collection of Critical Essays* Szerk. David J. DELAURA. Englewood Cliffs, New Jersey. 1973. 150–167.; Basil WILLEY, *Arnold and Religion* in *Matthew Arnold* Szerk. Kenneth Allott. London. 1975. 236–258.; DÁVIDHÁZI Péter, *The Importance of Matthew Arnold's Critical Theory* Acta Litteraria 20, 1978. 339–350.

⁴⁵ ARANY János, *Zrinyi és Tasso* in Krk. X. 427.; *Irodalmi hitvallásunk* in Krk. XI. 403., 404. PODMANICZKYNE VARGHA Ilona, *Arany János és az Evangélium* Bp. 1934. 38–39.

⁴⁶ PODMANICZKYNE VARGHA Ilona, i. m. 41.

⁴⁷ ERDELYI János, *A magyar líra, 1859* in E. J., *Tanulmányok* Bp. 1890. 68–69.

⁴⁸ HELLER Ágnes, *Erdélyi János* in E. J., *Válogatott esztétikai tanulmányok* Bp. 1953. 9.

⁴⁹ ERDELYI János, *A magyar líra, 1859* in E. J., *Tanulmányok* 66, 69.

hanem fődolog művészetére nézve azt tekintenünk, hogyan van kifejezve.”⁵⁰ Salamon még nem azt mondja, ami majd jó fél évszázad múltán válik elvvé, hogy *minden* a kidolgozáson múlik;⁵¹ nem zárja ki az érzelmek minőségének vizsgálatát (vizsgálták is eleget), csak azt szögezi le, hogy a művészetkritika fő szempontja a kifejezés minősítése. Az esztétikum autonóm birodalmának saját szempontrendszer e kor kritikusi szerint nem más szempontok teljes kirekesztésében, hanem e szempontok sajátos fontossági rangsorában, más övezetekhez képest hangsúly- és arányeltolódásában mutatkozik; ez magyarázza azt a minden addiginál elmélyültebb figyelmet, amellyel ez a kritikátörténeti korszak a művek elemzését végezte, nemegyszer előlegezve, sőt olykor megszegyenítve az utánuk következő századot, beleértve a századelő – mégoly programszerűen esztétizáló – impresszionista kritikáját. Ez a súlypontmeghatározás ad magyarázatot részben arra is, hogy amikor a Világos utáni irodalomkritika, az erőforrás igényétől is sarkallva, normává avatta a meghasonlásokkal való kibékülést, a történelmi katasztrófa viszont fogékonnyá tette a kritikusokat a meghasonlás élményére, akkor nem voltak hajlandók a világnézeti normát gépiesen érvényesíteni, hanem a hitelesen kifejezett sötét világképi műveket is el tudták fogadni. (Igaz, csak jelentős esztétikai érték kedvéért; ellenkező esetben pl. Arany, akinél az „ép”, „egészséges” jelzők számítanak dicséretnek, nehezményezi, hogy a mű „sötét világnézet” *nyavalydjában*!) szenved.⁵²)

Miközben az erőforrásra szomjázó kor az erőtadó kiengesztelődés igényével fordult a hatásában egymással érintkezőnek remélt valláshoz és művészethez, a kiengesztelődést feltétlen értéknek tekintő és világnézeti követelménnyé avató irodalomkritikai közmegegyezés többé-kevésbé tudatában volt annak, hogy ebben a normában ősi vallási és művészeti hagyományokat egyesít: az engesztelő áldozat, illetve a katarzis más-más értelemben megtisztító rítusait. Eddigi idézeteinkből már kitűntetett, hogy a „kiengesztelődést” többnyire a vallásos felé hajló értelemben használták; még inkább erre vall, ahogy Gyulai, aki Aranyhoz hasonlóan⁵³ költészetnek tartotta a vallásos költészetet, s termékeit a szokásos poétikai bírálatnak is alávetette, a költészetnek ezt az ágát jellemezte: „A vallásos költészet felüláll a tanok és emberi csinálmányok prózáján; a lírában kiömlése az egy önmagába szállt léleknek, melyet öntörpesége és gyarlósága lesújt s Isten nagysága fölemel, vágya a szívnek, hogy megnyíljk az ég sugallatainak s kiengesztelje magát. Éppen az, mi az imádság, csak hogy költőbb helyzeteket keres s a szép tömjénjével is áldozik.”⁵⁴ A kiengesztelődés teológiai értelmezése az Új testamentumban Szent Pál műve, akinek tanításai a kálvinizmusban egyébként is döntő szerepet kapnak s Arany, Erdélyi és Gyulai irodalomkritikai gondolataira kimutathatóan hatottak. Az apostol az ószövetségi zsidó engesztelő áldozat rítusának fogalomkészletét, az ártatlan vérré való behintésnek bünt hatálytalanító, és ezáltal a haragvó Istent kibékítő szertartásának értelmezését módosítva alkalmazta, amikor Krisztusnak a bűnös emberiségért vére ontásával bemutatott áldozatát, s ennek jelentését és értékét magyarázta, amely áldozatot immár nem az ember kezdeményezte, hanem Isten irgalmassága ajánlotta fel, az emberiségért s mintegy az emberiség helyett, kiengesztelődésképpen. Mivel minden bűn végső jelentése az Istennel szembeni lázadás, a bünt hatálytalanító engesztelő áldozat mindkét formájában közös, hogy helyreállítja a harmóniát ember és Isten között.⁵⁵

⁵⁰ SALAMON Ferenc, *Arany János kisebb költeményei* (1856) in S. F., *Irodalmi tanulmányok* I–II. Bp. 1889. I. 85–86.

⁵¹ Vö. KOMLÓS Aladár, *Gyulaitól a marxista kritikáig*, (A magyar irodalmi kritika hét évtizede) Bp. 1966. 116–136.

⁵² ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban*, in Krk. X. 530.

⁵³ Vö. ARANY János, *Kemenes költeményei* in Krk. XI. 18.

⁵⁴ GYULAI Pál, *Sulyánszky Antal vallásos költeményei* in Kdúgy, 16.

⁵⁵ Vö. *Bibel-Lexikon* Kiadta Herbert HAAG (4. kiadás) Leipzig. 1981. 1833–1839.; *Biblikus teológiai szótár* Szerk. X. LEON-DUFOUR, J. DUPLACY, A. GEORGE, P. GRELOT, J. GUILLET, M.–F. LACAN. Róma. 1974. 317–319, 761–763.; *Újszövetségi görög–magyar szótár* Szerk. KISS Jenő (2. átdolg. és bőv. kiadás) Bp. 1951. 81.; URBÁN Ernő, *Krisztus keresztje Anselmus tanítása Jézus Krisztus váltságsszerző haláláról* Budapest–Sopron. 1941. 174–192. E (szakterületen túli, felkészültségemet meghaladó és további stúdiumot igénylő) kérdéskörben az első lépéseket Tóta Péter Benedek és Reisinger János szíves segítségével tudtam megtenni; nekik ezért köszönetet mondok.

(E gondolkör esszenciája szűródik le Arany szavaiban, amikor szerinte Tassonál „a természet fölötti erő, mely a keresztyárokat »isten akarata« véghezvitelében segíti, istápolja, nem lehetett más, mint a végtelen kegyelem, mely önfíát adta a bűnös emberi nemért.”⁵⁶) Bár az engesztelő áldozat az Istennel meghasonlott ember Istenhez való visszatérését teszi lehetővé, tárgyalt korszakunk irodalomkritikusi viszont többnyire az étlettel, a világgal és önmagával meghasonlott (alkotói és olvasói) kedély kiengesztelését várják az irodalmi műtől, a különbség nem oly nagy, mint első pillanatra látszik: a világ egészével való meghasonlás az ő szemükben általában egyet jelentett az annak terem-tőjével való meghasonlással, s az ember kiengesztelődését a meghasonlott lázongás bűnének elhárítá-saként, az Istenhez való visszatérés lépcsőjeként fogták fel. A hangsúlyeltolódás nem szakítja meg a folyamatosságot: eredetileg a különböző bűnök jelentették az Istennel való szembefordulást és a terem-téssel való meghasonlást, s a kiengesztelésnek e bűnök hatálytalanítása révén kellett helyre-állítania a jó viszonyt ember és Isten között, az 1849 és 1867 közti irodalomkritikai gondolkodásban viszont már az étlettel és a terem-téssel való meghasonlás és az Istennel szembeni békétlenség lett az a bűn, amelytől a művészet kiengesztelő hatásának az embert, a világgal s terem-tőjével kibékítve, meg kellett tisztítania. Még szekuláris megfogalmazású gondolataikon is ott az átutalás, ha az eszté-tika tartományában pár szónyi mellékmondattá tömörítve is, a transzcendens szférával kapcsolatot tartó, tágabb világképre.

A meghasonlott kedély kiengesztelődését azonban nemcsak a „keresztyén rezignáció” jegyében kérték számon, hanem a belső megtisztulás ókori befogadáslélektani és művészetszociológiai elképze-lése, műfajpoétikai és hatáskritikai normája: a katarzis nevében is. Keresztény kiengesztelődés és pogány katarzis párhuzamos értelmezését figyelhetjük meg Erdélyi gondolatmenetében, amikor a „sors”, illetve Isten fensőbb akarata való belenyugvás sugallt tanulságai egymás mellett s egyaránt behelyettesíthetőként jelennek meg a Vörösmarty *Salomon* című költeményéből nyert kibékülés magyarázatában: „És mi szép az a kibékülés, melyet érzünk a magába vagy a tisztán emberihez visszatért léleknek aggodalmain! Az a főigazság, hogy ember fölött valami uralkodik, sors, vagy isten, hogy ember nem fog ki sem egyiken, sem másikon, bármi gőgös, bármi ábrándos is, itt kép-ben, költőileg van előadva, érzékeid elé vezérelve, és ha nem hiszesz abban, mit látsz, hogyan fognál abban, mi nincs szemed előtt?”⁵⁷ Habár a kálvinizmus gondolatvilágában (a közgondolkodás, nem pedig a teológia szintjén) a sors képze (és a sorsvállalás erénye) szerephez jut, s a predesztináció tana révén Istentől meghatározott, tehát végül is Istent mintegy magában hordozó fogalom-má válhat, idézetünkben a „sem egyiken, sem másikon” szétválasztás elárulja, hogy nem ilyen sorsfogalomról van szó, hanem a kontextusból vélhetően inkább az antik fortunáról, sőt fátumról; nem *sors avagy Istenről*, hanem *vagy sors, vagy Istenről*. (A végzetnek a klasszikai, illetve a keresztény hagyomány-ban tulajdonított kétféle jelentőségét Arany is világosan megkülönböztette, amikor Tasso eposzához a következő megjegyzést fűzte: „isten és pokol között nem lehet az az ellenkezés, mi a klasszikai eposzok istenségei közt van; mert ezek egyenlők, mindnyájan a hatalmasb fátum alá vetvék; míg amott a győzelem már eleve bizonyos, mert az egyik fél (isten), kinek akarata fátum is egyszers-mind, uralkodik a másikon.”⁵⁸) Próbáljuk ki: a „sors” szót letakarva Erdélyi szövege keresztény értelmezést sugall, melyhez az utolsó kérdés biblikus nyelve (vö. Ján. 20, 29.; 1 Pét. 1, 8.; 2 Kor. 5, 7.; 1 Ján. 4, 20.) jól illik; az „isten” szót letakarva viszont a szöveg a *hübrisz*, *fátum* és *katarzis* gondolkörében értelmezhető. Vörösmarty e költeményének kritikai fogadtatása világosan példázza a kor fogékonyságát a művészet általi kiengesztelődésnek mindkét változata iránt: míg Erdélyi értel-mezésében sors *vagy* isten jelenik meg, a Gyulaiében az előbbi, a Gregusséban az utóbbi kap nagyobb szerepet.⁵⁹

⁵⁶ ARANY János, *Zrinyi és Tasso* in Krk. X. 436.

⁵⁷ ERDÉLYI János, *Vörösmarty Minden Munkái* in EJVM, 190.

⁵⁸ ARANY János, *Zrinyi és Tasso* in Krk. X. 436.

⁵⁹ GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza in Gyulai Pál válogatott művei I–II*. Bp. 1956. Sajtó alá rendezte HERMANN István. II. 339.; GREGUSS Ágost, *A balladáról és egyéb tanulmányok* Bp. 1886. 162. (Gyulai véleménye 1866-ban, Gregussé 1864-ben látott napvilágot, Erdélyié már 1845-ben.)

A katartikus megtisztulás gondolata e kor irodalomkritikai gondolkodásában gyakorta fölbukkan. Más vonatkozásban idéztük már, hogy Arany szerint Zrínyi eposzának olvasóját a hősei „gyász sorsa” fölött érzett fájdalom nem leveri, hanem felmagasztalja, s „ha nem is örvendő elégteliséggel, de megnyugodva, engesztelődve tesszük le kezünkéből”.⁶⁰ Ugyanaz a kritikus tehát, aki e mű és előképei viszonyát vizsgálva gondosan elemzi „a mythologia és a keresztyén világnézet közt levő különbséget” s poétikai következményeit,⁶¹ a mű hatását úgy írja le, hogy abban vallásos kiengesztelődés és katartikus megtisztulás összeolvadni látszik. Abban, hogy ő is, Gyulai is oly határozottan tagadták az erkölcsi eszmény gáncs nélküli megtestesítőinek irodalmi érdekességét, részben szintén a katartikus hatás féltése kapott hangot. Gyulai meg is fogalmazza az összefüggést: „Már Aristoteles megmondotta, hogy a tragédia nem választhatja hőseit se az egészen erényes, se az egészen gonosz embereket, mert nem kelthetik föl a félelem és szájalom vegyes érzelmeit.” Ezt Gyulai érvényesnek tartotta az elbeszélő költészetre is, s ezért érezte Homérosz „haragvó” Achillesét költőibbnek, mint Vergilius „kegyes” Aeneasát. „Az erkölcsi eszmények hidegen hagyják vagy legfőljebb bámulatba ejtik az emberi szívet, de a küzdő és szenvedő ember megindítja.”⁶² Láttuk, hogy Aeneasról, s még inkább Tasso Godofrédjéről, Arany is így vélekedett; sőt regénybírálatban is ír hasonlókat: Vas Gereben egyik regényhőse tökéletes jellemével „szilárd, mint egy axióma”, tiszteljük, ám „nem költ bennünk emberi érdeklődést”, s csak a regény végén „ragadja meg teljes részvétünket”, amikor megbetegszik s állapotával dacolva családjáért küzd, „így az addig szobor merevségű jellem utoljára mozgóvá lesz, s az olvasót felindulásban hagyja el.”⁶³ Ugyancsak idéztük már, Kemény Zsigmondtól, a kiengesztelődés normájának drámapoétikai-hatáskritikai értelmezését, mely az arisztotelészi katarziszelmélet nyomait is magán viseli.⁶⁴ Mindehhez járulhatnának a katartikus megtisztulásra vonatkozó kritikai tudatosságnak – külön tanulmányt igénylő – bizonyítékai: azok a fejtegetések, amelyek a tragikus, illetve az epikus hősnek a világrendhez való viszonyát taglalják.

II. Arany küzdelme a világnézeti közmegegyezéssel

Ahhoz a hol burkolt, hol nyílt, de mindig következetes és szívós küzdelemhez, amelyet Arany az irodalomkritikai normává avatott világnézeti közmegegyezés finomításáért folytatott kritikáiban, nem valamiféle személytelen gondolkodással kielélt poétikai és létfilozófiai meggyőződés adta kezébe az érvelés fegyvereit; elvont, tárgyyszerű és általános érvényű elméleti tételeinek fogékony-ságára mélyen személyes tapasztalat jussán tett szert. A világnézeti konszenzust megszüntetve-megőrző, ellene fel-fellázadó, sőt lázadásra bujtogató kritikuskor közül ő szenvedett alkotóként is legtöbbet a művein számon kért közös normától. Részben igaza volt Gyulainak, amikor Arany líráját „a fájdalom és vigász” költészetének nevezte, amelyben a megtisztuló fájdalom vigasza „épen úgy sziv-ből jó, mint maga a fájdalom”, de tegyük hozzá: a fájdalom hullámai olykor túlcaptak a vigasz gátján; lírája benső lényege valóban „küzdelem az emberi élet nyomorúságai, a pesszimizmus, a kétségbe-esés ellen”, s összhangra törekedve, a meghasonlás „árjai” ellen valóban a „vallás, a philosophia s a szeretet nagy érzése költészetével küzd (. . .), hogy nyugpontot találhasson”.⁶⁵ de ismét tegyük hozzá: az összhangra törekvő lélek a meghasonlásnak olyan mély örvényeit is ismerte, amelyekből nem mindig tudott felszínre jutni. Az az Arany János, aki majd kritikusként Tompát olvasva, a teljes értékvesztés és halálvágy élményétől félti a költőben az embert, 1852. október 1-én, egy minden törekvése da-cára újra meg újra elkomoruló levelében maga is így fakad ki – éppen Tompának: „Kerényi meg-halt! Bozzai Pali meghalt! miért nem halunk meg mindnyájan!”⁶⁶ 1853. június 28-án önmagával

⁶⁰ ARANY János, *Zrínyi és Tasso* in Krk. X. 435–436..

⁶¹ Uo., 436–438. .

⁶² GYULAI Pál, *Művészet és erkölcs* in Gy. P., *Emlékbeszédek* II. 245.

⁶³ ARANY János, *A porös atyafiak* in Krk. XI. 49–50.

⁶⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Eszmék Szalaynak „Magyarország története” című munkája fölött* in K. Zs., *Élet és irodalom* Bp. 1971. 290–291.

⁶⁵ GYULAI Pál, *Arany János* (1883) in *Emlékbeszédek* I. 261–262.

⁶⁶ *Arany János Tompa Mihályhoz*, 1852. okt. 1. in HIL, III. 274.

való meghasonlásáról ír „jeremiadot” barátjának.⁶⁷ Amikor 1856. június 4-én Tompa ír neki panaszos levelet („kedélyem megromlott; lelkemnek mind két oldalán anginája van; mely oly nehézé teszi neki a lélekzést. Undorodom az élettől, haragszom mindenkire; másra, magamra”⁶⁸), Arany válaszából kiderül, hogy neki is személyes szüksége volt a kiengesztelődésre, bár nem ugyanúgy: „A lélek-angina, melyről írsz, nálam sem szokatlan dolog, azon különbséggel, hogy én a világra soha sem haragszom, de szeretnék belőle menekülni.”⁶⁹

Meghasongott pillanataiban sem haragszik a világra, mégis menekülne belőle, amire viszont nincs mód; ez az életérzés mindvégig gyakran elhatalmasodik rajta, ezért érzékelteti helyzetét oly gyakran a befogott állat képével. Meglehet, hogy életútján „önmegadó türelemmel” haladt,⁷⁰ mely „a végzet ellen sohasem lázadt kifakadásokra”, s még utolsó korszakának szenvedéseit is „zugolódás nélkül”, a „sorsában való megnyugvás”, a szeretet és csöndes humor jegyében viselte el,⁷¹ de milyen sokat mondó az a (korábban erotikusan értelmezett) megfigyelés, hogy költészetében „legtöbbször és legváltozatosabban használt költői képe a tomboló, bezárt vagy foglyul ejtett állat”.⁷² Ez a gyakori kép olykor tágabban is értelmezhető: hasonló életérzésből származik, mint amelyből a *hám, iga* és *járom* kerül levelezésébe oly sokszor és annyiféle alakban, a merő szólásmondásnak tetszőtől a meg-elevenedő metaforán át a bibliai jelképre való utalásig. Már 1848. január 27-én, Szilágyi Istvánnak írva, ezt a képet veszi igénybe szabadság és befogottság ellentétéhez. A költészethez „szabadnak, függetlennek” kellene lennie, őt viszont a versírásban hivatalnoki munkája minduntalan félbeszakítja, s „ezen nem segít sem a jó isten, sem a jó emberek: hát húzzuk az igát és nézzünk a föld, nem az ég felé”.⁷³ 1854. március 9-én külső és belső állapotát úgy érzékelteti két rokonértelmű metaforával, hogy köztük néhány szóban az abszolutizmus korának drámai erejű dokumentumát adja kezünkbe: „vonom a sorstól ez idő szerint nyakamba tett igát, már harmadik éve. (...) Majd ezzel, majd azzal ijesztettek; idomítottak, dressiroztak, abrichtoltak. De még most sem vagyok egészen hámbavaló”.⁷⁴ 1858. február 24-én Léway Józsefnek írva fáradt és beteg léleknek érzi magát, akinek tompa egykedvűsége még jó is, mert „felindulás” rontana állapotán; kollégáiról, s közvetve magáról, így tudósít: „megvannak, húzzák a jármot velem együtt”.⁷⁵ Ugyanez év május 11-én élete folyamának egyhangúságáról ír Tompának, s a *járom* szónak mind igei, mind főnévi értelmét jellemzőnek érzi tevékenységére: „Járom (mily szójáték van e szóban!) leckéimet, javítok rossz gyermekstílust – olvasok napi híreket az újságból: eszem, ha van étvágy – néha egy kis bort is merek inni, mert anélkül rettegek az estvétől: ime napjaim rendje.”⁷⁶ Mielőtt a lapszerkesztésre, „e tövises pályára” adná fejét, Csengeryvel levélben latolgatják az esélyeket, s ennek Arany, 1860. február 7-én, rá jellemző szempontból tulajdonít fontosságot: „vagy módját találjuk egy ily lap létrehozásának: vagy meggyőződöm, hogy az helyzetemben nem lehetséges, aztán békén hordom tovább a jármot, mely nyakamat töri. Ez is nyereség, ha az ember megtanulja tűrve megadni magát sorsának”.⁷⁷ Néhány hónappal később, május 2-án, felesége gyengélkedéséről és saját reumatikus fejtájásáról számol be Tompának, kesernyés ironiával téve hozzá: „de azért húznom kell az akadémia igáját, mert

⁶⁷ Arany János Tompa Mihályhoz, 1853. jún. 28. in HIL, III. 302–303.

⁶⁸ Tompa Mihály Arany Jánoshoz, 1856. júl. 4. in HIL, III. 391.

⁶⁹ Arany János Tompa Mihályhoz, „A szünnapok elsőjén 1856”. in HIL, III. 394.

⁷⁰ GYULAI Pál, Arany János (1883) in *Emlékbeszédek* I. 228.

⁷¹ Arany László emlékezése a HIL Bevezetéséből. in Arany László válogatott művei Sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla. Bp. 1960. 461–462.

⁷² SZÖRÉNYI László, *A humoros elégia* in Aenéb, 223.

⁷³ Arany János Szilágyi Istvánhoz, 1848. jan. 27. in Krk. XV. 172.

⁷⁴ Arany János Szilágyi Istvánhoz, 1854. márc. 9. in HIL, III. 257.

⁷⁵ Arany János Léway Józsefhez, 1858. febr. 24. in HIL, IV. 33–34.

⁷⁶ Arany János Tompa Mihályhoz, 1858. május 11. in Arany János leveleskönyve Szerk. SÁFRÁN Györgyi. Bp. 1982. 434. (Alanyi, ill. általánosított létszemlélet filológiai párhuzamára vö. a *Zrínyi és Tasso* egy helyével: in Krk. X. 332–333.)

⁷⁷ Arany János Csengery Antalhoz, 1860. febr. 7. in HIL, IV. 174. (Filológiai érintkezésre vö. *Zrínyi és Tasso* in Krk. X. 366, és a *Visszatekintés* 25–32. soraival.)

édes az, és gyönyörűséges”.⁷⁸ Ez nyilván (szelíd humorral profanizáló) utalás Máté evangéliumára, ahol Jézus így szól: „Vegyétek magatokra az én igámat (...) az én igám gyönyörűséges, és az én terhem könnyű” (Máté, 11, 29–30.).⁷⁹ 1861. február 23-án, ismét Tompának: már öt-hat sor megírása is kimerítő, „mégis huznom kell az igát, mert nincs menekvés”.⁸⁰ 1866. november 17-én, Mentovich Ferencnek írva, az alkotáshoz kellő nyugalomra és gondtalan, „bú nélküli” életre áhítozik; közvetlen alanyi fájdalomból nem tud összhangzó költszertet teremteni, ahhoz pedig, hogy „objective” (tárgyias műfajban) írhasson valamit, az kellene, hogy őt magát ne zaklassa „a sors, a hivatal, a gond, mint az igavonó marhat”.⁸¹ Pár héttel később, december 8-án, örvendetes hírek tartja, hogy Tompát nagy bajában is élénken foglalkoztatni tudja a háza sorsa; ő maga alig ér rá érdeklődni: „én csak a magam jármával vesződöm”.⁸² 1867. április 27-én az elmúlt télről számol be barátjának; lázas hurutok, egész testére kiterjedő reuma és ebből eredő hasagató fejfájás mellett két embernek való hivatali munkát végzett, úgyhogy: „könnyíteni kellene valahogy a napok terhére, mert, bizony isten, már nekem ez sok. De hogyan vihessem ki, hogy én már *semmise* legyek? mert egyik jármot másikkal cserélni, abban nincs nyereség.”⁸³ 1868. június 5-én, amikor már „napról napra terhesebbnek” érzi „az élet kötelességei teljesítését”, belátja, hogy remélt visszavonulását sorsa nem teszi lehetővé: „Húznom kell a jármot, és húzni fogom, míg kidőlök belőle! vagy akkor érem el óhajtott *quasi* függetlenségemet, mikor már semmit sem leszek képes valósítani ábrándjaimból, melyekért szabadságomra törekedtem.”⁸⁴ Együtt olvasva a nehezen túrt járomba fogatásnak, kényszerű igavonásnak és hámba töretésnek e makacsul visszatérő, beszédes metaforáit, megérthetjük, miért volt Arany oly fogékony a kiengesztelődésnek mind igényére, mind kudarcaira: saját bőrén szenvedte el, nem kívülről próbálta megérteni, amiről itt szó volt.

A teljes reménytelenség érzése, amelyet a kiengesztelődés normája jegyében kritikusként mindig el kellett volna ítélnie, azért is számot tarthatott részéről méltányos elbírálásra, mert vonzását saját alkata, hite, világnézete mélyeiből ismerte. „Egy nagyobb gravitációjú föld a lelke, mely felé a dolgok reménytelenségük súlyával esnek. Arany derűje alatt ólmos testvériségben él a valósággal s mély meg hasonlásban az emberek reményeivel.” – írta Németh László. Ez a mozdíthatatlan reménytelenség zárta ki szerinte Aranyt a társadalomból, melynek konvencióit értelme „az idegenek előzenységével vállalta”, ösztöne azonban nem, mert nem tudott hinni bennük.⁸⁵ Kosztolányi egy típus példányát látta benne: „Pesszimisták ezek, az igazi pesszimisták és igazi tragikusok, a nemes hitetlenek, akik madártávlatból látják az élet örökké megismétlődő hiábavalóságát”, s akiknek első sorban az fáj, hogy „minden múlik és kopik, hogy a megsemmisülés felé bukácsoló ember évezredek át alig változott valamit”.⁸⁶ Az irodalomtörténetírás megkísérelte kitapogatni e pesszimizmus határait és – az alkatinál megfoghatóbb – okait. Az 1850–51-es évek költeményeit vizsgálva Horváth János úgy látta, hogy még amikor „egyetemes pesszimizmussá látszik is sötétedni líraisága, akkor is ott a szál, mely a nemzeti nagy családás forrásvidékére utal”.⁸⁷ Arany világgépének későbbi forráskutatója, Szörényi László, a pesszimizmust sejtető vonások megvizsgálása után kiemelte, hogy a költő, a pesszimizmustól eltérve, a természeti szépséget nem volt képes merő szemfény-

⁷⁸ Arany János Tompa Mihályhoz, 1860. május 2. in HIL. IV. 255.

⁷⁹ Talán ugyanerre a helyre céloz Szász Károlynak 1859. március 19-én írott levelében is: „Nehéz igát vettem magamra, sort sorral, jambust jambussal, rímet rímmel adni vissza: aligha ez így kivihető.” in HIL. IV. 78.

⁸⁰ Arany János Tompa Mihályhoz, 1861. febr. 23. in HIL. IV. 205.

⁸¹ Arany János Mentovich Ferenchez, 1866. nov. 17. in HIL. IV. 425.

⁸² Arany János Tompa Mihályhoz, 1866. dec. 8. in HIL. IV. 268.

⁸³ Arany János Tompa Mihályhoz, 1867. ápr. 22. in HIL. IV. 269–270.

⁸⁴ Arany János Tompa Mihályhoz, 1868. június 5. in HIL. IV. 306. (Kilenc év múlva majd az *Epilógus* szerint: „ha adná is már, késő”.)

⁸⁵ NÉMETH László, Arany János in N. L., *Az én katedrám* Bp. 1969. 565–566.

⁸⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, Arany János in Lenni vagy nem lenni *Hátrahagyott művei*, II. Bp. 1940. 191–192.

⁸⁷ HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi izlése* in H. J., *Tanulmányok* Bp. 1956. 448.

vesztésnek tekinteni, és saját „boldogságára nézve tapasztalati, nemzete jövőjét tekintve pedig történeti pesszimizmusa végül is sohasem emelkedett elszánt, elméletileg megalapozott pán-pesszimizmusig”, mivel azonban a nemzetért való munkálkodásban látta az emberi lét célját, s efölött ott leselkedett a nemzethalál réme, „vallásos pesszimizmus” töltötte el, jóbi elkeseredettség.⁸⁸ Imre László szerint Aranyt „kettős kifosztottság érzete” hajtotta pesszimizmusba: a földi életre nézve elfogadta a vallás erkölcsi kötelmeit, de a túlvilági jutalomban nem mindig tudott hinni, így pesszimizmusa végül is „elválasztja a vallásos gondolkodástól”.⁸⁹ Egy régebbi vélemény Arany lelki világának tragikus alapjellegét „*krisztusnélkülisége*” hatásaként magyarázta; eszerint azért érezte magát annyiszor a véletlen, a fátum vagy a balsors játékszerének, mert „*nem békélhetette az Atyával mindörökké össze a Fiút*”; a lelkiismereti köteleesség azért lett számára keserves cilicium, mert Krisztus nélkül próbálta teljesíteni.⁹⁰ Dolgozatunk végén, Arany kritikai normahasználatának tanulságai birtokában, nem térünk ki pesszimizmusának önálló eredeztetése és értelmezése elől, egyelőre azonban be kell érünk azzal, ami e mégoly különböző értelmezések közös alapja: az a reménytelenség, amelyet a korabeli irodalomkritika világnézeti közmegegyezése a *kiengesztelődés* normája jegyében elítélt, s amelyet elvileg Arany kritikáinak is mindig el kellett volna ítélniük, az ő életérzésére és világszemléletére is rányomta bélyegét. A konszenzus szerint bűnnek számító meghasonlást, melyet a művészettől elvárt kiengesztelődésnek el kellett volna távoztatnia, ő is magában hordozta.

Az ebből elkerülhetetlenül adódó konfliktusok sorozatának köszönhetjük, hogy Arany mind elszántabban lépett sorompóba a közmegegyezés normáját tüzzel-vassal érvényesíteni akaró kritika ellen. Az első összecsapásra *A nagyidai cigányok*, „ez az apokaliptikus vallomás”⁹¹ szolgáltatott okot. Thewrewk Árpád éles bírálatát (1872) a nyilvánvaló esztétikai érzéketlenség példaként veti el (figyelemre méltatás nélkül) az irodalomtörténetírás. Joggal, amennyiben a „trivialis”, „alszerű” és „aljas” képeket megrovó kritikus, aki szerint „Bunyinak kacabetyári beszédén is csak a minden emberből kivetkezettek fognak (...) röhöghetni”, valóban annyira szűken és mereven értelmezte mind a *szép*, mind az *emberi* fogalmát, hogy bírálatának tanulmányozása a *műről*, irodalomtörténeti szempontból, nem sok tanulságot ígér. Annál többet azonban, ha mint örökölt világnézeti normákat kíméletlenül számon kérő vádiratot, kritikátörténeti szempontból vesszük szemügyre. Gondolatmenete szerint Arany művét kétségbeesés hozta világra, holott „kétségbeesnie éppen a költőnek szabad legkevésbé”; mi több, éppen amikor a nemzet, gyötrelme idején, „biztató” és „vigasztaló szótartot” várt volna költőjétől, az „kétségbeesett kacajra fakad ezen imádott közanya fájdalma fölötte, – majd dorongot kapván fel, maga is csapásra csapást mér rája bűnös kezével.” (A szöveg belső logikája szerint a művész vigaszt nem találó és nem nyújtó kétségbeesése önmagában is bűn, mely még súlyosabb bűnhöz vezethet.) A „profánátio” erkölcsi vádjá alól Thewrewk szerint nem lehet Aranyt fölmenteni, mert „a frivolitásnak egyik neme, ha a költő szerencsétlen nemzete gúnyára rajzolt torzképekben keres kárpótlást az országos gyász napjaiban.” S ha a költő *tettét* menthetné is akkori lelkiállapota, az „önmagával való meghasonlás és a kétségbeesés”, a műve esztétikai értékén ütött csorbát kiköszörölni akkor sem volna mód, mert az ilyen állapot mindenütt, így a költészetben is, „csak romlást eredményezhet, csak sivatag létet idézhet elő; – s azért jaj azon költőnek, kit bármely körülményben az önmagával való meghasonlástól jó geniusa, a kétségbeeséstől művészte meg nem óv!” Az ilyen művész legfőjebb „szörnyalakokat” teremthet, melyek mind a „józan fel-fogással”, mind a „jó ízléssel” összeütkeznek, remekművet azonban nem, mert „zavart” szemei előtt „az örök szépnak szentélye” zárva marad. Thewrewk e gondolathoz fűzött lábjegyzete helyeslően hivatkozik Névy Lászlónak *A költő* című cikkére (a Figyelő 1872. évi 2. számában), mely szerint a költészetben „a sötét fellegek mögött készen kell állania a kibékítő szívárványnak”, s a

⁸⁸ SZÖRÉNYI László, *A humoros elégia* in Aenéb, 231–232, 228.

⁸⁹ IMRE László, *Az el nem ért bizonyosság* (recenzió) ItK 1974. 259.

⁹⁰ PODMANICZKYNE VARGHA Ilona, *Arany János és az Evangélium* Bp. 1934. 20–21, 24, 41.

⁹¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *i. m.* 179.

művészetben nem uralkodhat a meghasonlás és kétségbeesés.⁹² A szabadságharc és kiegyezés közti kor világnézeti konszenzusa avatta irodalomkritikai normává azt a *kibékítést*, amelyet (immár fél évtizeddel a kiegyezés után) Névy a meghasonlás és kétségbeesés kiutasítására mozgósít, s Thewrewk könyörtelenül Arany fejére olvas; csak hogy az 1867 előtti kritika jelei, látván a mű értékeit s hallván a kétségbeesett hang hitelességét, hajlandók voltak a normát tovább finomítani, a norma örököse viszont buzgalmban se lát, se hall.

Thewrewk okfejtésének főbb vádpontjai Arany már két évtizeddel korábban s több irányból hallotta; közönség és kritika értetlen megbotránkozásával szemben válaszul olyan lélektani magyarázatot adott, 1853-ban, mely egy szerényen meghúzódo mondat erejéig a pesszimista világképi művek elyszerű védelmére kel. Családi gondjai és állásának bizonytalansága „csüggesztően hatnak” kedélyére, s hozzá véve még „a közönséges bajt” (ezzel, a levéltitkot megsértő illetéktelen szemekre gondolva, nyilván a szabadságharc bukására célzott), nem csodálható, „ha a muzsa elveszti minden elevenségét, vidorságát”, s hogy olyan „Fratzé-t ír a világra s emberiségre”, mint *A nagyidai cigányok*, mely „semmi egyéb, mint a pessimismus nyelvöltögetése.” Ezután következik a számunkra legfontosabb megjegyzés: „E szempontból lehetett volna méltányolni, ha ugyan magát e szempontot méltányolni lehet.”⁹³ A „kiengesztelődés” normájához mérve azonnal kitűnik, hogy ez a szelíd, már-már tétova mondat milyen merész, sőt lázadó; nemcsak azt pendíti meg, hogy a kritikusoknak föl kellett volna ismerniük a mű pesszimizmusának lélektanát, hanem megkérdőjelezi a bármiféle pesszimizmust eleve kárhóztató világnézeti konszenzus illetékességét; a „ha ugyan magát e szempontot méltányolni lehet” mellékmondat ugyanis Arany idevágó nézeteinek ismeretében nem jelenthet mást, mint annak óvatos megkockáztatását, hogy szerinte, indokolt esetekben, *lehet*.

Közbevetőleg, ami a lélektani magyarázatot illeti: ha elfogadjuk is a mű Arany önvallomásától eltérő, de meggyőzően végigvitt új értelmezését, mely szerint „megköltéséhez az első indítást nem a szabadságharc emléke, a keserűség, a pesszimizmus adta, hanem a tiszta, salaktalan komikum dimenziójának megtalálása”, melyben „fölny (…), felszabadultság, derű, sőt akár gyönyörködő elragadottság” kap hangot,⁹⁴ a látszólag egymásnak ellentmondó, s talán inkább egyszerre, mint egymás után jelentkező kétféle ösztönzés nem hogy kizárta volna, hanem erősítette egymást: éppen a belső gátakon átcsapó, feltartóztatathatatlan keserűség adhatta meg a komikumnak azt az akkor meghökkentő, Thewrewk szemében felelőtlennek ható könnyűséget, az immár minden alól felszabadult súlytalanságot. Arany lélektani magyarázatát, mely szerint a pesszimizmustól sugallt műnek azért *kellett* világra jönnie, mert *okádkhatnékja* volt,⁹⁵ szintén nem kell elvetnünk, hogy a súlytalan komikum elméletét elfogadhasuk: hányás és megkönnyebbülés szellemekben is együtt járnak. Arany önéletrajzi levelének e műről adott műfajmeghatározása és egymondatnyi keletkezés-története is meghasonlott kedély lelki igényéből magyarázza e humoros művet.⁹⁶ Ám még ha az alkotásfolyamat során először valóban a komikum „önmagában megálló (…), rejtett vonatkozások nélküli” világa jött is létre, s ezzel egyidőben szabadult fel a költőben a cigányélet gazdag

⁹² THEWREWK Árpád, *Pandora A Nagyidai cigányok* Pozsony. 1872. 19–20, 23, 31–32, 41, 44–48. Képes Géza, aki szerint Arany e művével még „egy kritikus sem mert szembenézni”, olyan indokokkal veti el a *Bolond Istókban* utólag festett „hamis képet” és „a valószínűs helyzettől teljesen elrugaskodó” magyarázatot, amelyek akaratlanul is Thewrewk egykori ítéletét visszahangozzák, ugyanazt s ugyanúgy látva bűnnek, csak hogy Aranyról föl nem tehető, s ezért kizárandó lehetőségként. Arany visszatekintő értelmezését elfogadva a mű „mondanivalója, szabadságharcunk vérbefojtása után két évvel: érthetetlen és menthetetlen támadás volna mindenkitől – hát még Petőfi barátjától, aki egyébként maga is részese volt ennek a harcnak. Nem kétségbeesett kacajról van itt szó, hanem cigányadomákon való nevetésről.” KÉPES Géza, *Költő válaszulára A Nagyidai cigányok* It 1973. 356–357.

⁹³ Arany János Szilágyi Istvánhoz, 1853. febr. 5. in Krk. XVI. 166.

⁹⁴ BARTA János, *A nagyidai cigányok értelmezéséhez* It 1983. 905, 898–899.

⁹⁵ Arany János Szilágyi Istvánhoz, 1853. febr. 5. in Krk. XVI. 166.

⁹⁶ „(…) népies víg eposz, oly kedélyállapot kifolyása, midőn a világ folyásával és önmagammal meghasonlva, torzalakok festésében akartam kárpótlást keresni.” Arany János Gyulai Pálhoz, 1855. június 7. in Krk. XIII. 116

élménykészlete, lépett a komikum dimenziójába a „cigányperspektíva”, és csak ezután a kettőshangzatot létrehozó parodisztikus elemek: az eposz műfajáé, a mitizáló nemzetkarakterológiáé, a nemzetalkotásé, s talán csak végül a szabadságharcé,⁹⁷ ez akkor is inkább megokolja, mintsem megváltoztatja azt a tényt, hogy a már kész művet történelmi vonatkoztatással s anélkül is szokták (s lehet) olvasni, vagy azt a szempontunkból lényegesebb körülményt, hogy a kritika szemében Arany a művészettel szemben felállított közös normát akár az önfeledt komikum Arad utáni⁹⁸ felelőtlen-ségével, akár a kiengesztelést nem nyújtó pesszimizmussal, *mindenképpen* megsértette.

A vigasz helyetti gúnynak, illetve a kiengesztelődés helyetti kétségbeesésnek bűnei ellenére, mint láttuk, Arany szerint mégis lehetett volna méltányolni e művet. Az előbbinek erkölcsi mentsége, hogy ti. a gúnyolódó maga is a kárvallottak oldalán áll, már 1847. szeptember 7-i levelében felbukkan – évekkel a mű megszületése előtt – s példaként ugyanannak a szőlősgazdának „keserű humor”-ára hivatkozva (Jókai kívülálló élcélődésével ellentétül), aki majd a *Bolond Istókban* is örvöngve kacag, miközben jégvert szőlejét doronggal ütlegeti.⁹⁹ Az utóbbira a *Széptani jegyzetekben* olvasunk műfajpoétikai igazolást, mely egy bizonyos műfajban mintegy esztétikai menlevelet ad a világnézeti norma megsértőjének. A szép „vegyes fajai” közt Arany itt megkülönbözteti a satírárt a humortól, noha mindkettő „csak álarcát kölcsönzi el” a nevetségességnek: a satíra, akár víg, akár komoly, nemcsak gyönyörködtetésre törekedve tünteti fel az élet fonákosságait, hanem erkölcsbíróként javítani is akar; a humor szintén különbözik a tiszta komikumtól, mert nevetésébe „keserű íz” vegyül, sőt voltaképpen a nevetségesség álarca mögé rejtett sírás, de a satírártól is, mert nem javító szándékból, hanem „a fájdalomból ered”. Az alapjában „fönséges” humor összefoglaló meghatározása nemcsak a *A nagyidai cigányok* apológiájával rokon, hanem műfaji kivételt engedve tulajdonképpen szűkebb körre vonja a kiengesztelődés normájának érvényességét: „A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önmaga és a világ felett.”¹⁰⁰ A reménytelen kétségbeesésnek ez a műfaji törvényesítése fényt vet Arany Hebbel-bírálatának arra a fejtegetésére, mely a humoros regénynek megengedi, hogy „megoldatlan társadalmi kérdéseket” vessen föl: ez a műfaj egyrészt használhatja a regény „szabadabb forma-jogait” (s így nyilván meg tud lenni a kiengesztelődés formai, kompozicionális haszna nélkül), másrészt „humorban engeszteli ki a világ dissonanciáit”.¹⁰¹ Az átgondolt és következetes terminológiájú Aranynál a „humor” itt föltehetőleg ugyanazt jelenti, amit a *Széptani jegyzetekben*; így tehát a fájdalom kétségbeesett kacagása maga is eredményezhet kiengesztelődést. Valószínűleg ez az a szempont, amelyből szerinte a pesszimizmus nyelvöltögetését a kritikának méltányolnia kellett volna: a „humoros” műfajokban a problémák megoldatlanul maradása mellett is, a remény fölcillanása és a harmónia helyreállta nélkül is megtörténhet a kiengesztelődés, a nevetésbe rejtett sírás megtisztító hatása révén. A kétségbeesés világnézeti bűne tehát, melyen mind kálvinista, mind sztoikus elvei szerint túl kell jutnia az embernek, a művészetben mintegy megváltódhat: az író kétségbeesése kiengesztelheti az olvasót. Arany a „humoros” műfajok dimenziójában jutott legközelebb ahhoz, alkotóként és kritikusként egyaránt, hogy a feloldatlan kétségbeesést beiktassa a művészi világek képek jogosnak elismert változatai közé.

A világnézeti norma irodalomkritikai finomítását másodszor az Erdélyivel folytatott vitában kíséri meg. Bár nézeteit magánlevélben fejtette ki, gondolatai saját későbbi kritikusai normahasználatára és Erdélyi kritikusai gondolkodásának árnyalódására egyaránt hatottak, s ezen keresztül elmélyítették az 1850-es évek második felétől az 1860-as évek közepéig tartó kritikátörténeti korszak normakezelésének tudatosságát. Súlyos hiba volna e fontos vitában Erdélyi kritikusai szerepét a közös norma betűjének mereven előíró számonkérésében látni, s mintegy a konszenzustól kirótt világnézeti adó lélektelen behajótját ismerni föl benne, míg Aranyban egy kívülről ráerőszakolt s általa mindenestül tévesnek tartott norma teljes szabadságot követelő ellenfelét: szerepeik nem oszthatók fel ilyen végletesen; szembekerülésük *mindkettejük* bonyolult állásfoglalását segített tisztázni a „kiengesztelődés” ügyében.

⁹⁷ BARTA János, *A nagyidai cigányok értelmezéséhez* It 1983. 899, 905.

⁹⁸ Vö. THEWREWK Árpád, i. m. 19.

⁹⁹ Arany János *Petőfi Sándorhoz*, 1847. szept. 7. in Krk. XV. 141.

¹⁰⁰ ARANY János, *Széptani jegyzetek* in Krk. X. 542–543.

¹⁰¹ ARANY János, *Anyá és gyermeke* in Krk. XI. 36.

Mire Erdélyi 1856-ban megírta, s a Pesti Naplóban közzétette kritikáját *Arany János kisebb költeményei*-ről, már maga is nagy utat tett meg világnézeti követelmény és lélektani igazság együttes vállalása és viszonyuk kritikaelméleti kidolgozása felé. A vigasztaló és kibékítő hatás éppúgy a művészet lényegi funkciójához tartozik szerinte, mint a mindenre kiterjedő lélektani igazság bemutatása. A felvilágosodás filozófiája „nem ad menedéket a szívnek, ha kétségbeesés fenyegeti, nem nyughelyet a léleknek, ha kiáradtak szenvedései, nem vigasztalást a kedélynek, ha feltámadt a világ ellen”, viszont vallás és művészet, melyek nemcsak a régi görögöknél, hanem „nálunk is együvé forrvák (...) minden ellenmondások dacára”, képesek a kétségbeesett, szenvedő és a világ ellen lázadó embernek vigaszt nyújtani, ahogyan például ez a „két égi testvér” találkozik, „midőn a Karthauzi a »De profundis« nyugodt, fájdalomteli hangjai töltik el, s megmentik az öngyilkolástól!”¹⁰² A művészet végcélja nem a természet külsődleges utánzása, hanem „mindent, mi az emberi szellemben található, *érzékünk s lelkünk elé hozni*. Homo sum, humani nihil a me alienum puto.” (S Erdélyi, bírálatából látható, tágabban értelmezte a „humanum” fogalmát, mint előtte vagy utána a mereven preskriptív kritika – pl. Thewrewk Árpád – tette.) A művészet az „élet minden állapotain”, jön s rosszon egyaránt keresztül viszi a „kedélyt”; ezzel összefüggésben Erdélyi elfogadja a művészet egy másik „egyetemes magas” célját is: „hogy a vágyakat szelídítse, a szenvedélyeket tisztítsa, és tanítson ama régi horáci tan szerint: *utile dulci*, vagy *aut prodesse volunt, aut delectare poëtae*.” A bemutató és egyben vigasztaló, feltáró és egyben megszelídítő, kifejező és egyben megtisztító, gyönyörködtető és egyben tanító szerep, melyet Erdélyi a művészetnek tulajdonított, mintegy összefoglalását kapja meg egy harmadik meghatározásában, amelyben a művészet a való élet és az elvont eszme ellentétének kiengesztelőjeként jelenik meg, hidat verve a lélektani igazság és világnézeti elkötelezettség közt feltárló szakadék fölött.¹⁰³

Ennek a művészetelméletnek a keretei közé az Aranyról írott bírálat előtt és után is belefértek a kétely, borúlátás és kétségbeesés diszsonáns költői motívumai, sőt Erdélyi kritikái többnyire a ridegen előíró kritika tematikai szűkmarkúságával és lélektani értetlenségével szemben, mint egy fogékonyabb és engedékenyebb új kritikátípus szálláscsinálói látnak munkához. „A karthauzi ellen felhozták (...), hogy igen alanyi; hogy előkelőleg uralkodik benne a komor kedély, fekete vér, máj-, lépkórság, nem lévén kifejlődve előtte a tárgyilagos világ, hamar esik kételybe. Igen! de ha belélesik: benne van, s az éppen oly állapota lelkének, mint a szerelem vagy öröm, mint gyomrának az éhség, inyenek a szomjúság.” Még ha ilyenkor a „tárgyak világa” más volna is, érvel 1855-ben, a költő szubjektív benyomásának lélektani igazságát el kell ismernünk, másképp a költőszettől létfeltételtel vonnánk meg.¹⁰⁴ Vörösmarty: *Az emberek* című költeményét annak példajaként említi, 1856-ban, hogy „a legsötétebb színezet poézisa” is hozott „gyümölcsöt, mely ha keserű is, de azért van rajta mit csodálni.”¹⁰⁵ Az 1850-es évek végének magyar költészetét taglaló szemléjében (1859), mely már Arany érveinek elméleti hatását is magán viseli, Vajda költészete bírja engedékenységre: „Engedjük csak meg, hogy lehet és van lélekállapot, mely, ha nem mutat is optimistai derűltségre, mindamellett ugyancsak költői: és nyertünk földet a költő lábai alá, melyen szemre vehetjük alakjait.” Ő maga „nem oly merev empirikus”, hogy meg ne engedné, s így élvezni tudja Vajdának azokat a költeményeit is, „melyektől azon pszichológus, ki az ember szellemét körök ábrájával festi, haragosan fordulhatna el”. A sóhaj és feljajdulás költészeti jogának alátámasztására az érvelésnek ezen a pontján Erdélyi Szent Pált idézi: „Omnis creatura ingemiscit”. A mondat, amelyből e három szót kiemelte, s mely tágabb kontextusában a megváltás vágyával függött össze, a Vulgatában így hangzott: „Scimus enim, quod omnis creatura ingemiscit, et parturit usque adhuc”; A Károli-fordításban pedig így szólt: „Mert tudjuk, hogy az egész teremtettség egyetemben fohászkozik és nyög mind idáig.” (Róm 8, 22.) Erdélyi gondolatmenetébe azonban az *ingemiscit* igének a 'sóhajtozik', s még inkább a 'fájdalmas

¹⁰² ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* (Pesti Napló, 1855. szept. 13–nov. 24.) in *EJVM*, 295–296.

¹⁰³ ERDÉLYI János, *Szépirodalmi alapvonalak* in *E. J. Tanulmányok*, 514–516.

¹⁰⁴ ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* in *EJVM*, 293. (Közvetve Erdélyi ismeretelméletéhez is adalék lehet.)

¹⁰⁵ ERDÉLYI János, *Arany János kisebb költeményei* (Pesti Napló, 1856. aug.–szept.) in *EJVM*, 370.

nyögést hallat' jelentése illik bele; erre mutat, hogy következő mondata az érvelés másik pilléréként Salvator Rosa egy rajzára hivatkozik, melyen „minden alak öl és öletik egyszersmind”, majd így folytatja: „És a művész melancholiája, mihelyt megérthető, azonnal jogos. Tényül fogadjuk el annak okáért Vajdánál is a sötét, magával küzdő alanyiságot; megengedvén azt úgy lélektani, mint életbeli adatok alapján. (...) Vajdánál is az érzelmek siralom völgyében járunk (...)”¹⁰⁶ A komor kedély, sötét világlátás, belső meghasonlás hiteles költői feljajdulásait Erdélyi becsülni tudta az Aranyról írt bírálat előtt is, utána is.

Engedékenységeknek azonban megvoltak a maga határai. A *karthauz*-ban ugyan védelmére kelt a komor és kétkedő lelkiállapotnak, de ezt azért tehetette, mert a legcsüggesztőbb részletekben is közel van szerinte a hit vigasza, s a mű egésze segélykiáltás „istenhez a veszendőbe ment s menendő hit, szeretet és remény nevében”, úgyhogy nem a kétely regénye ez, hanem „egy nagy vallásos költészet”, melynek művészi hatását az szavatolja, hogy „végső kimenetele a legszebben összeengesztel örömet és bánatot, eget és földet, s (...) a halhatatlanság hitével ajándékozza meg lelkedet”.¹⁰⁷ Vajda némelyik sötét versét ugyan tudja élvezni, költészetét mégis elég tartózkodóan dicséri, s összefoglaló ítélete végén a bizonyítványt ezekkel a szavakkal állítja ki: „Tőle függ (...) áttérni a költészet rendes művelésére. Az nem áttérés lesz pusztán, hanem megtérés az eddigi tévelygés után.”¹⁰⁸ S az Arany-bírálat lélektani tényként elfogadja ugyan a „világfájdalom” „sötétkedő” állapotát, de művészeti igazsággá avatását már nem hagyja annyiban; szerinte ez csak legyőzendő akadály lehet a műben, azaz nem végcél, hanem csak eszköz, s „hódolattal rendeztessék a végső kibékülés, kiengesztelődés alá.” „Hitlenség, erkölcsi, vallásos és politikai vergődések, hanyatlások” egyaránt szóhoz juthatnak a műben, sőt „emelik az érdeket”, de mindegyik csakis mint átmeneti lelki tény, amelyen végül túl kell jutni: „Tapodtassék el, mint a sárkány Szent György által, hogy megjelenhessék a győző feje körül a glória.” Egy mondata fényt vet arra a meggyőződésre is, melyből szerinte e felülkerekedéshez erőt lehet és kell meríteni: „nem kell ahhoz a bölcsészeti könyvtárak átbúvárlása, hogy valaki természetesen a szellem embere, tisztába jöjjön a rendeltetéssel.” E rendeltetés biztos tudatában azután kifogásnak számít, amikor a verseket a „fekete szín” árnyalatai szerint osztályozó Erdélyi *A dalnok bűje* és a *Mint egy alélt vándor* című versekből azt hallja ki, hogy „többé nincs miért tovább élni; a csüggedés ténylegesség gyanánt meghagyatják, elfogadtatják”; vagy amikor a *Hiú sóvárgásról* azt írja, hogy „minden költői szépsége mellett is vigasztalanságban (...) hagy”, mert lelkünk „egy átmeneti állapota végképpé van elszilárdítva” benne; s amikor az *Évek, ti még jövendő évekről*, melyben a fekete szín leginkább eluralkodik, így ír: „ebben bűn az erény, jutalom a veszteség, vigasztalás a jobbak szenvedése. Mind megállhat lélektani ténynek, életbeli adatnak, mint az az indulat, mikor az ember nem szánna mást megölni, széjjeltépni haragjában, de (...) még azért mert lélektani valamely mozzanat, nem egyszersmind művészeti is azonnal. Ott nem lehet, nem szabad megállapodni.”¹⁰⁹ A sötét lelkiállapot művészetbeli szóhoz juttatásával s egyben kiengesztelésének számonkérésével Erdélyi az irodalomkritikában érvényesíti a (lelki) tények számbavételének és meghaladásának kettős igényét, a tények felülbírlásának elve jegyében, melyet e korszak művelődéstörténetének különböző övezetei más-más alakváltozatban fogalmaztak meg.

A kiengesztelődést számonkérő, s ehhez a rendeltetés belátását szorgalmazó Erdélyi gondolkodásmódja ezen a ponton, mint több más vonatkozásban is, némiképp Hegelével rokon. A történelem vizsgálata Hegel szerint lehetőséget ad Isten igazolására, amennyiben képessé tesz az előforduló rossz, sőt gonosz megértésére, s a gondolkodó szellemet az affirmatív végcél jegyében kibékíti a negatívumokkal. Az ilyen kibékítő, kiengesztelő megismerésre (zu solcher versöhnenden Erkenntnis) Hegel szerint semmi sem ösztönöz úgy, mint a világtörténelem, amelyet tanulmányozva a gondolkodó ész nem áll meg az elpusztuló áldozatok látványánál, hanem az Istentől kijelölt végcél minden rosszon győzedelmeskedő megvalósulásában talál vigaszt. A kétségbeesést legyőző kiengesztelődésnek az a dramaturgiája, amelyet Erdélyi példaként állít a műalkotás elé, Hegelnél a történelmet vizsgáló szellem

¹⁰⁶ ERDÉLYI János, *A legújabb magyar líra, 1859* (Bpi Szle, 1859) Kötetben, *A magyar líra, 1859* címmel: E. J., *Tanulmányok*, 157.

¹⁰⁷ ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* in EJVM, 295–296.

¹⁰⁸ ERDÉLYI János, *A legújabb magyar líra, 1859* in E. J., *Tanulmányok*, 159–160, 163.

¹⁰⁹ ERDÉLYI János, *Arany János kisebb költeményei* in EJVM, 370–372.

helyes belátása.¹¹⁰ Nemcsak az egyének, hanem az isteni tervet előmozdító népek pusztulásának megrendítő élményén is felsőbb szükségyszerűségük felismerése segítheti át a szemlélőt s békítheti ki a mulandósággal.¹¹¹ A hegeli történetfilozófia végkicsengése a kiengesztelődés hangját szövegezteti meg; utolsó mondata annak a belátásához vezet kibékülésért, hogy minden történés lényegileg Isten műve.¹¹² Másutt utaltunk már e szemlélet fontos mozzanatára: *kell*, hogy a negatívum esetleges legyen, s a pozitív legyen a lényegi, ugyanezt a mozzanatot kimutatták már – joggal – Erdélyi kritikusi műszemléletében is.¹¹³ Az áldozatokon át biztosan megvalósuló, pozitív és affirmatív rendeltetésbe vetett szilárd hit e nagyon is hegelies magyar változata bírta rá a magyar kritikust arra, hogy a műalkotásban kaput nyisson a kétségbeesés sárkányának, de egyszersmind ragaszkodjék annak végső legyőzéséhez. Ahogy Hegelnél „alárendeltté és legyőzötté” (Untergeordnetem und Überwundenem)¹¹⁴ kell válnia a negatívumnak az affirmatív megismeréséből fakadó kiengesztelődésben, ugyanúgy kell Erdélyinél *eltapodtatnia és alárendeltetnie* a világfájdalom sötét lelki élményének a kétségbeesésén urrá levő szubjektum végső kiengesztelődésében.

Arany sokat idézett válasza ebben a kritikátörténeti kontextusban minden látszólagos engedékenysége ellenére lázadóbbnak bizonyul, mint önmagában véve gondolnánk. Első része még csakugyan védekező és mentegető jellegű, mintha mindenestül elfogadná a bíráló elöfeltevéseit: „legkevesebbé védem pedig alanyi fájdalomaimat, melyek, hiszem, hogy művészetlenek, csupán arra kértem volna még figyelmet fordíttatni, hogy e fájdalmas versek egy bizonyos epocha szüleményei, s ha nincs is meg minden versben az engesztelődés, az egész gyűjteményben megvan ez, s a kötet vége felé már nyugodtan zengem a balladákat.” A második rész viszont már támadásba megy át a közös norma fontos előfeltevése ellen: „De kérdem: a kesergő szerelem minden dala vagy Petrarca minden szonettje meghozza-e a művészi kibékülést? Azonban ez nem az én dolgom, ki nehezen fogok többé alanyi hurokat pöngetni.”¹¹⁵ Persze nagyon is az ő dolga volt, akkor mint alkotóé, néhány év múlva mint kritikusé; a zárómondatlaltompított szónoki kérdés éle pedig határozottan mered a közös norma gyökere felé. Mi több, a válasz első részében, alanyi fájdalomainak művészetlenségét elismerve, nem az alanyi fájdalmat megszövegeztető művek mindenkori és szükségyszerű művészetlenségének általános tételét hagyja jóvá (bármilyen határozottan ítéli is el egy más kontextusban a tragikumnak szánt, de annak be nem illő „alanyi feljajdulás” egy bizonyos esetét),¹¹⁶ hanem csak saját esetéről beszél, alighanem azzal összefüggésben, amit egy évtized múltán majd így fogalmaz meg: „subjectiv bajaimból nem sokat tudok én csinálni: a mi nekem fáj, fáj mint az oldalnyilallás, és nem ad symphonikus hangot.”¹¹⁷ Ha lehántjuk az Erdélyinek küldött válaszlal a keletkezésére és a kötet egészében mégiscsak megtörténő kiengesztelődésre utaló magyarázatokat, melyek mentegetőző stratégiája önmagában talán a kiengesztelődés normájának feltétlen elismerésére mutatna, a válasz fennmaradó részei kétségbe vonják a norma egyetemes érvényességét. Az a felelet ugyanis, hogy valóban nincs meg

¹¹⁰ „Diese Aussöhnung kann nur durch die Erkenntnis des Affirmativen erreicht werden, in welchem jenes Negative zu einem Ungeordneten und Überwundenen verschwindet, – durch das Bewusstsein, teils was in Wahrheit der Endzweck der Welt sei, teils dass derselbe in ihr verwirklicht worden sei und nicht das Böse neben ihm ebensosehr und Gleich mit ihm sich geltend gemacht habe.” G. W. F. HEGEL, *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte* Kiadta J. Hoffmeister. I–II. Berlin. 1970. I. 48.

¹¹¹ „Die Vergänglichkeit ist es, die uns erschüttern kann, die wir aber tiefer als notwendig erkennen in der höhern Idee des Geistes. Da ist der Geist so gesetzt, dass er dadurch seinen absoluten Endzweck vollbringt; und so müssen wir mit seiner Vergänglichkeit versöhnt werden.” *Uo.*, I. 69.

¹¹² „Nur die Einsicht kann den Geist mit der Weltgeschichte und der Wirklichkeit versöhnen, dass das, was geschehen ist und alle Tage geschieht, nicht nur von Gott kommt und nicht ohne Gott, sondern wesentlich das Werk Gottes selbst ist.” *Uo.*, II. 938.

¹¹³ DÁVIDHÁZI Péter, *Gyulai Pál történelemszemlélete* ItK 1972. 581.; VERES András, *Erdélyi János és Az ember tragédiája* (1973) in V. A., *Mű, érték, műérték Kísérletek az irodalmi alkotás megközelítésére* Bp. 1979. 202.

¹¹⁴ G. W. F. HEGEL, *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte* I. 48.

¹¹⁵ Arany János Erdélyi Jánoshoz, 1856. szept. 4. in Krk. XVI. 756.

¹¹⁶ Vö. Arany János Tóth Endréhez, 1864. július 15. in HIL. IV. 415–416.

¹¹⁷ Arany János Mentovich Ferenchez, 1866. nov. 17. in HIL. IV. 425.

minden versében az „engesztelődés”, de a kesergő szerelem dalai és Petrarca szonettjei közül sem mindegyik hozza meg „a művészi kibékülést”, nem kevésbé fontosat implikál, mint amit kimond: Kisfaludy és Petrarca kiengesztelést nem hozó műveit mégis joggal tartják értékes alkotásoknak. S bizvást megfogalmazhatjuk a lappangó végkövetkeztetést is, mely másutt úgyis testet fog ölteni (amikor majd nem feszélyezi, hogy saját műveinek védelmében kellene a normát felfüggesztenie): a kiengesztelődés, amit a világnézeti közmegegyezés kritikai normává emelt s az értékes irodalmi mű szükséges, bár nem elégséges feltételének kiáltott ki, az irodalmi értéknek nem mindig szükséges kritériuma. A válasz megfogalmazásmódja, a közös normát tapintatosan átmentő lojalitása miatt kenyértörésre itt még nem kerül sor, s ezért nem alaptalanul értelmezték már e választ úgy, hogy Arany „egészében mégis elfogadta a »megengesztelődés« kritikusa által felállított követelményét”;¹¹⁸ de a zavarba ejtő ellenpéldákra való nyílt hivatkozás az „egészében” még érvényben hagyott norma mindenre kiterjedő illetékességét már megingatja.

A normával szembeni lázadás harmadik, az eddigieknél nyíltabb változata, még mindig e kettős, védekező és támadó stratégia egyik, de már főként támadó manővereként, abban a fejtegetésben bontakozik ki, amellyel Arany, 1862. március 27-én, Madáchot a Kisfaludy-társaságba bevezette. Tisztában volt azzal, hogy *Az ember tragédiája* ellen hangoztatott vádak legsúlyosabbika a mű világképének volt pesszimizmusát rója föl. Csengery 1862. március 7-én azt írja Gyulainak, hogy rá a mű „rendkívül pessimisticus hatással volt”, az eskimó kunyhó után a vigasz „nagyon nyomorú”, az Úr az egészben „igen nyomorú szerepet viszen”, s a mű a „földi cudarságokkal szemben” nem érzékelteti a „mennyei harmóniát”.¹¹⁹ Arany védőbeszédéből mindmáig sokat vitatták azt a gondolatmenetet, amelyben a pesszimizmust sugalló történelemképet Lucifer célzatos torzításának számlájára írja, s így nem a szerzőnek az egész művön át kifejezett világszemléletét, hanem a dráma egy szereplőjének a mű egésze által átértelmezendő különvéleményét látja benne. E termékeny vitát kiváltó műértelmezésnek igazságát vagy megindoklásának elégséges voltát kétségbe vonták,¹²⁰ szempontunkból azonban lényegesebb kérdés ennek az apológiának pontos szerepe Arany kis értekezésén belül; annak megvizsgálása tehát, hogy Arany szerint a mű értéke mennyire múlik pesszimista vagy nem pesszimista értelmezésén. Ebből a szempontból perdöntő az a néhány mondat, melyet Arany finom taktikai érzéke mintegy mellékesként bocsát előre, a „pesszimista világnézet” vádjának nagyon is kétséges irodalomkritikai illetékességéről: „Mellőzöm a kérdést, hogy a pesszimista irányú költő megszűnik-e csupán az által költő lenni, hisz úgy, pl. Byron, nem volna az. Óhajtható ugyan, hogy a költői lélek teljes harmóniában legyen a világgal: de ha nincs, ki tehet róla. A művészet harmóniája nem mindig az optimizmusa is egyszersmind.”¹²¹ Ha nem hagyjuk magunkat megtéveszteni a „mellőzöm a kérdést” némiképp elterelő nyitányától, mely után Arany nem mellőzi a kérdést, akkor ezekben a sorokban fölfedezhetjük egyik leghatározottabb szakítását a kiengesztelődés normájával, sőt alighanem itt fogalmazódik meg a (saját műveit nem szívesen mentegető) költő teljesebb, időközben tovább érlelődött válasza Erdélyi bírálatára. Erdélyi szerint, mint idéztük, a mű magában foglalhatja a sötétben látó kedély lélektani igazságát, de végül felül kell kerekednie rajta, s művészi igazsággá csak a pozitív előjelű, affirmatív szemléleti egészt szabad avatni. Ezzel az Erdélyivel szemben, aki szerint „még azért mert lélektani valamely mozzanat, nem egyszersmind művészeti is azonnal”, s aki az esetenként diszharmonikus lélektani igazsággal a kiengesztelésig eljutó, feltétlenül harmonikus művészi igazságot állította szembe, fogalmazta meg Arany, hogy a művészet harmóniája nem mindig az optimizmusa is egyben. Nemcsak a világgal való meghasonlás lélektani igazságát ismeri el („de ha nincs, ki tehet róla”), hanem a művészet harmóniájával megférő előfordulásának a

¹¹⁸ SZÖRÉNYI László, *A humoros elégia* in Aenéb, 285.

¹¹⁹ Csengery Antal Gyulai Pálhoz, 1862. ápr. 4. in Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig, 467.

¹²⁰ Az előbbi már Csengery kétségbe vonta, a Kisfaludy-társaság ülése előtt, tehát még csak magánkörben hallván az értelmezést. „Azt mondja Arany, csak az ördög látatja kétségbe ejtő színben a világot! De hát az eskimó kunyhó! (...) S nem látom kiemelve, hogy csak az ördög láttatja a ferde oldalt.” Uo., 467.; az utóbbira, tehát az indoklás számon kérésére l. VERES András, *Erdélyi János és Az ember tragédiája* in V. A., Mű, érték, műérték, 205.

¹²¹ ARANY János, *Egy üdvözlő szó* in Krk. XI. 370.

világnézeti és esztétikai konszenzushoz képest eretnek gondolatát is ki meri mondani. Így értelmezve a futó kitérőnek álcázott elméleti bevezetőt, az utána következő eszmefuttatás hatásköre sokkal szűkebbnek mutatkozik, mint önmagában volna: a madáchi, illetve a luciferi nézőpontok világképeinek különválasztása így már nem tekinthető a pesszimizmus vádjának általános elméleti illetékességét helyben hagyó, sőt hallgatólagosan megerősítő műértelmezésnek, mely csak az adott művet iparkodik kimenteni, vétlenségét bizonyítva, e vád alól, hanem a vádban kifejeződő norma előfeltevéseinek elméleti hitelfosztása után következő fejtegetésnek, mely így nem több, mint egy Arany szerint téves értelmezésnek a mű értékelése szempontjából nem perdöntő helyesbítése. Az Erdélyinek írt válaszlevél idézett részletében még a védekezés volt túlsúlyban a konszenzus iránti kétely mind határozottabb állalásával szemben, most viszont a támadásra kerül át a kettős stratégia súlypontja: akkor a normával szembeni elégedetlenségének még csak sokatmondó ellenpéldákban adott hangot (Kisfaludy Sándor, Petrarca), most már elméleti igényű általános tételt állít szembe a közös normával, s ráadásul a kor kritikusai köztudatának világfájdalom-szimbólumára: Byronra hivatkozik a pesszimista irány költői értékesítőjeként.^{1 2 2}

Aranynak a közös norma gépies használata elleni küzdelme eddig három olyan ütközetet át vezetett, amelyek nyíltsága és elszántága egyre fokozódott; éppen ezért meglepőnek látszhat, hogy a sort Tompáról írott bírálatával zárjuk, a Koszoru első évfolyamából (1863. szeptember 13.), melyet egy kiragadott és sokat idézett kis részlete alapján szempontunkból inkább ellenpéldának vélhetnénk, mintegy tünetét látva benne annak, hogy Arany a kiengesztelődés minden irodalmi műre kötelező normáját mindenestül magáévá tette és aggálytalanul érvényesítette. E félreértésnek ezúttal is a cikk gondolati egészét és belső összefüggéseit megvizsgálva lehet elejét venni; egyes mondatait gondolatmenetének kontextusában olvasva a szövegből egészen más jelentés bontakozik ki. A bevezető rész értékítélete szerint Tompa költeményeinek új (VI.) kötete „mélyebb, tartalmasabb, komolyabb”, mint a korábbiak, s fejlődésének harmadik, legérettebb korszakát foglalja magában. Elítélvén a rossz tanköltők „nem költői forrásból” eredő reflexióit, melyekben „a philosophiai gondolat nem bírja magát a szép törvényei szerint érvényesíteni”, s „csupán eszmélő fejre, de üres szívre” mutatnak, Arany szerint Tompánál nagyon kevés a nem helyénvaló, vagy „köznap” és „fagyos” elmélkedés; a többi vagy tárgy és hangulat természetes megnyilvánulása, vagy nem is csupán reflexió: „nem magukért állanak, hanem *álarcai* valamely ki nem mondott, vagy csak félig kimondott mély érzelemnek.” Az utóbbi típusra példaként az *Isten akarátja* című verset választja, amely „első tekintetre csupa reflexiónak látszik e thema fölött: meg kell nyugodnunk isten akarátján”, figyelmebben olvasva és „átérezve” azonban kiderül, „hogy a költő csak *akar*, de *nem tud* megnyugodni, s hogy e költemény forrása nem a fejből származik, hanem odalenn sötétlik egy a szív fenekén rejlő fájdalom, melyet semmi bölcsesség, még a hit sem képes eloszlatni: *fiát siratja* ez a bölcselkedő!” Arany problémaérzékenységét nem kerüli el, hogy „még mikor hosszan kibölcsekedte s látszólag megvizsgáltta is magát” a vers alanya, akkor is a sírra borul s homlokát annak hús gypén nyugtatja; ez a sokatmondó mozdulat a költői eszközválasztás ökonómiájával ad lélektani hitelt: „Valóban ez a fájdalom mélyebb, mint a ti *reflexiótlan*, felvirágzott, fűhöz-fához, tengerhez, sziklához hasonlótt fájdalomok.”^{1 2 3} Figyeljünk ismét a stratégiára: miközben Arany e gondolatmenete egy poétikai tételt hangoztat és demonstrál (hogy ti. a reflexiónak helye van a költészetben), valami egészen mást és sokkal merészebbet is művel: nemcsak arról van szó, hogy a poétikailag és lélektanilag hitelesített reflexiók költészetbeli értékesülésének példajaként mutat föl egy verset, hanem arról is, hogy mindez az elismerést épp egy olyan költeménynek juttatja, amelynek alanya csak *akar*, de *nem tud* megnyugodni Isten akarátában, s fájdalmát hite sem tudja eloszlatni. A kritikus észreveszi, hogy a költő alkotómunkájában és a hit vigaszát felidéző elmélkedésében gyógyírt lehet keresni a költő magánemberi énjének sebére, s így a *költő* mintegy kiengesztelheti az *embert*; ha azonban ez csak törekvés marad, ha a kiengesztelődés nem történik meg, s a belső harmónia a legjobb igyekezet ellenére sem áll helyre, az elkészült művet azért még sem poétikai, sem világnézeti, sem lélektani szempontból nem kell feltétlenül hibáztatni: teljes értékű alkotás maradhat.

^{1 2 2} Aranyt Byronról ld. még: *Bulcsu Károly költeményei*, in *Krk.* XI. 111.; *Gyöngyösi István*, *uo.*, 473.; vö. Németh G. Béla jegyzetével *uo.*, 670.

^{1 2 3} ARANY János, *Tompa Mihály költeményei* in *Krk.* XI. 460–462.

Ezek után áll, s ezért ezek fényében vizsgálendő, a kiszakítva könnyen félreérthető kommentár, amely a „Bár még” kezdetű költemény „nagyon sötét” gondolatokat hordozó versszakaira válaszol: „ez a pár szakasz oly mélység fölött lebeg, hol féljük az – embert. Állítson a *költő* keresztet az ily örvény fölé, s óvakodjék ott járni.”¹²⁴ A szóban forgó versszakok olyan „rossz” óra közeledtéről tudósítanak, amely „a hűség s a hit oltári képeit (...) Fővel forgatja le, család tükör gyanánt”, s az elhagyatottság érzetét keltve a vers „mélység fölött” hordozott alanyában – a megsemmisülés vágyát ébreszti fel.¹²⁵ Ezt figyelembe véve fontos mozzanat, hogy Arany nem valláserkölcsi-világnézeti értékek elbizonytalanodása fölött mond *ítéletet*, hanem az embert *félti*. Noha még hitének talán legszigorúbb kritikusa is elismerte, hogy maga Arany – Tompával ellentétben – „*Isten akaratába* a Teremtőnek a teremtménytől kijáró *alázatossággal nyugszik bele* még a legfájdalmasabb megpróbáltatásokban is”,¹²⁶ s noha magánlevélben Arany „a legbensőbb meggyőződés hangján” kalauzolja elkeseredett barátját „a *hit* balsamához”,¹²⁷ tehát mind az erkölcsi alapja, mind a benső meggyőződése megvolna a világnézeti ítéletformálás jogához, ezt nem teszi, nem ezt teszi. Akárcsak az *Isten akarja* elemzések, a befejező tanács megindult hangja ezúttal sem a norma betűjét, hanem az együttérzés szellemét követi, amikor a *költővel* állítat keresztet az *embert* elnyeléssel fenyegető örvény fölé, azaz alighanem ismét arra utal, amire a fiát sirató apa költői elmélkedésének léleküani visszahatásáról szólva célzott: maga a költői alkotófolyamat is igénybe vehető a kiengesztelődés elősegítésére, beválhat erőforrásként a sorscsapások elviseléséhez, amennyiben segíthet mozgósítani azt a megtartó értékrendet, melyet a kétségbeesés elsöpréssel fenyeget. Arany tanácsa, szórendjét és tipográfiailag kiemelt két szavát tekintetbe véve, ebben a kontextusban nem azt jelenti, hogy a válság állapotában egyáltalán ne írjon a költő (mintha ettől a válság elmúlna), hanem talán azt, hogy *költőként* állítson keresztet, tehát írhat, de úgy, hogy művében próbálja meg érvényre juttatni megtartó értékrendjét, melynek segítségével azután elkerülheti az örvényt; verse ne a válságnak önmagát átadó ember szenvedésének gáttalan kiáradása vagy egyenesen kultusza legyen, hanem a közvetlen élmények értékválasztó meghaladása. Nem az érzés- és gondolatelfojtó önfegyelem „tiltó” keresztjéről van szó, amelyet az akkori osztályszerkezetben áttörhetetlen „felfogásbeli korlátok” is magyaráznának, ahogy Arany e szavait egykor értelmezték,¹²⁸ s nem is arról, hogy a kritikus mindig tudta, s ezúttal is azt tudatosította, „mit tanácsos érezni, kimondani és mit nem”,¹²⁹ hanem az egész kritika annak belátására épül, hogy az ember nem mindig azt érzi, amit éreznie tanácsos volna, s a költőnek ezekből az érzésekből kiindulva tanácsos megpróbálnia művében a kiengesztelődést. Az „óvakodjék ott járni” tanácsát így nem téveszthetjük össze az *egyáltalán ne járjon ott* tiltásával: Arany a világnézeti válság halálvágyba torkolló élményét nem letagadni vagy kitagadni akarja, hanem az ember féltése jegyében költészettel való leírásukra ösztönöz. (Gondolkodásmódja arra a későbbi neoklasszicista költészettelfogásra emlékeztet, mely a költőben megkülönböztette a szenvedő *embert* az alkotó *elmétől*, s a költészetet bizonyos értelemben a személyestől való „menekülésnek” tartotta.¹³⁰) Arany nem a kiengesztelődés normájának csorbíthatatlanságát menti az egyéni szenvedésre ügyet sem vetve, s nem a harmónia világnézeti követelményének oltárán áldozza fel az embert, hanem a (máskor esetleg felfüggesztett) követelmény megtartó erőforrásként való alkalmazásában: értékesítésében bízva foglal állást ezúttal mellette. Amikor a pesszimista világképet elítélő norma erőszakkal kirekesztette volna az ember igaz fájdalmát, Arany az utóbbi jogáért szállt síkra, amikor viszont a fájdalom pusztulással fenyegette az embert, a norma elfogadásának támaszához pártol: látszólagos ingadozása magasabb következetesség.

¹²⁴ Uo., 463. L. még e metaforát Aranynál: *Irodalmi hitvallásunk* in Krk. XI. 406.

¹²⁵ Vö. Németh G. Béla jegyzetével, in Krk. XI. 826.

¹²⁶ PODMANICZKYNE VARGHA Ilona, i. m. 8., 1. még uo., 7, 37.

¹²⁷ Arany János Tompa Mihályhoz, 1858. nov. 28. in HIL. III. 455. Vö. Tompa válaszával 1859. febr. 12-én; uo., 456–457.

¹²⁸ L. KOMLÓS Aladár, *A magyar költészet Petőfitől Adyig* Bp. 1980. 26.

¹²⁹ Uo., 26.

¹³⁰ Vö. T. S. ELIOT, *Tradition and the Individual Talent* (1917) in T. S. E.: *Selected Essays* London. 1948. 17–21.

Arany tehát elfogadta a világnézeti és esztétikai közmegegyezés kritikai alapkövetelményének tekinthető „kiengesztelődés” normáját, a bírálendő művel szembeesítve nemegyszer foganatosította is, előfordult azonban, hogy norma és mű egyedi találkozását mérlegelve módosította vagy átmenetileg hatályon kívül helyezte a normát, anélkül azonban, hogy teljesen le akart volna mondani róla. Másutt kifejeztük, hogy a poétikai normákat is a mű értékének csak szükséges, de nem elégséges feltételeiként kezelte: kielégítésükben még csak „negatív” érdemet látott, s csak megsértésük elítélésében volt következetes;¹³¹ a kiengesztelődés világnézeti és poétikai normáját azonban még ennél is bonyolultabb módon foglalkoztatta: sem kielégítéséből, sem megsértéséből nem lehetett gépiesen következtetni várható elismerésére vagy megrovására, pedig e normától közben egy pillanatra sem szakadt el, sőt mindvégig (Gyulai idézett célkitűzéséből kölcsönözve a szót:) „szolgálatában” állott. Az értékelés normáiról lemondó deskriptív, illetve az értékelés normáinak tűzzel-vassal érvényt szerző preskriptív kritika Scyllája és Charybdise közt, s a Tompáéhoz hasonló világnézeti „örvényeket” kritikusként figyelve, az irány megtalálásához többféle tényezőt kellett egyszerre tekintetbe vennie.

A művekre adott kritikusi válaszainak irányadó elvét keresve abból az egyszerűsítő képletből indulunk ki – elégtelenségének tanulságai végett –, amelyet a századelő angolszász kritikája fogalmazott meg, s mely szerint az irodalomnak – és minden másnak – két alapvető és egymást kizáró megközelítési módja van: az ember vagy alárendeli magát valamely külső tekintélytől szentesített normának, s így az irodalomban klasszicista, a vallásban katolikus s a politikában konzervatív, vagy saját belső hangját követi, s akkor az irodalomban romantikus, a vallásban protestáns s a politikában liberális.¹³² Arany normaalkalmazási módjából annyi máris kitűnhetett, hogy egyik skatulyába sem gyömöszölhető be lényegi csonkítás nélkül; a szakirodalom bővelkedik annak – különösképp hangvéltű – regisztrálásaiban, hogy a három övezet valamelyikében Arany hovatartozását nem lehet megnyugtatóan eldönteni. Írtak arról, hogy „költészetét a klasszicista és romantikus jellegzetességek közti feszültség jellemzi”; hogy élete végéig a „klasszicista és a romantikus poétika között ingadozott”; s hogy poétikájának „heterogenitása” összefügg világszemléletének bizonytalanságával és politikai felfogásának ellentmondásaival.¹³³ Vallásáról (melynek kérdését, eliotti értelemben, születése és neveltetése legfőljebb részben döntheti el) leírták már, hogy „talán mélyebb az egyházi vallásnál”, ennek ellenére „sohasem lépi át azt a határt, amelyet az egyház (...) engedélyez”;¹³⁴ hogy epikus művei fölé sokszor mottóul írhatnánk az igét: „A bűnnek zsoldja a halál” (Róm 6, 23.), Tompát megindító jóakarattal buzdító levelében mégis „bizonytalan körvonalt és határozatlan tartalmú hit” szólal meg;¹³⁵ s hogy bár a „kálvinista felfogás könnyen kvietizmushoz vezethet”, „olyan gyötrődő, folytonos belső kétségekkel küzdő lelket (...) mint Arany, nem nyugtathatott meg az egyszer s mindenkorra befejezett, lezárt megváltás gondolata.”¹³⁶ Politikai nézeteire célozva pedig az Erdélyinek írt válaszevelet magyarázták már azzal, hogy a fekete színeik miatt kifogásolt versek életérzését Arany „művészigleg ábrázolhatónak tartja, de nem tudja ideológiai-esztétikai szinten megindokolni”, mert „eszmei bizonytalansága” gátolja benne: „már nem hisz feltétlenül a liberalizmus elveiben, de nem is veti el őket, hanem éppen az ebből fakadó lelkiállapotot fejezi ki, feloldatlanul.”¹³⁷ Ezek a maguk helyén termékeny észrevételek arra csábíthatnának, hogy az angolszász terminusokban folytatva a sort, Arany kritikusi módszerét a külső normarendszer és a belső

¹³¹ Vö. Arany János kritikaelmélete ItK 1982. 574–576, 584.

¹³² T. S. ELIOT, *The Function of Criticism* (1923) in T. S. E., *Selected Essays*, 23–24.

¹³³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az átlényegített dal* in Aenéb, 302, 306, 310, 318, 357. E feszültségpólusok „kivételszerű”-en előforduló „előnyös” összekapcsolódására l. uo. 328–329, 333.

¹³⁴ MÓRICZ Zsigmond, *Arany János írói bátorsága* in M. Zs., *Tanulmányok I.* Szerk. SZABÓ Ferenc. Bp. 1978. 723.

¹³⁵ PODMANICZKYNE VARGHA Ilona, i. m. 12–13, 37.

¹³⁶ SZÖRÉNYI László, *A humoros elégia* in Aenéb, 217.

¹³⁷ VERES András, *Erdélyi János és Az ember tragédiája* in V. A., *Mű, érték, műérték*. 204–205.

hang közti ingadozásként könyveljük el, ahogy Gyulai kritikusi helyzetét nevezték már – épp normakezelése alapján – átmenetinek a „klasszikus”, illetve a „romantikus” között.¹³⁸ Normahasználatáról azonban, különösen a kiengesztelődés sokoldalú normájához való viszonyáról, nem tudnánk meg sokkal többet, ha a kérdést ily módon zárnánk le, ráadásul könnyen őt tehetnénk felelőssé azért, hogy az ő módszerénél egysíkúbb kategóriáink közül nem tud választani. Egységebb és Aranyra nézve sajátosabb magyarázatot kell tehát keresnünk egyéniségének és normahasználatában kifejeződő kritikusi világnézetének összefüggéseire.

Arany alapproblémájának szemléltetéséhez analógiaként egy hegeli gondolatból indulunk ki: amikor az egyéni tudatok fölismerik, hogy az általános szabadság semmiféle „pozitív művet vagy tettet (...) nem hozhat létre” s legfőljebb a rombolás negatív tevékenységére képes (azaz egyetlen műve a halál lehet csak), e halállal terhes abszolút szabadságtól megrémülve elfordulnak az általánosságtól, „amely nem engedi meg magának, hogy eljusson a szerves tagolódás realitásához, s amelynek célja, hogy az osztatlan folytonosságban tartsa fenn magát”, és tapasztalván saját általános lényegüknek velük szembeni veszélyességét, „ismét elfogadják a negációt és a különbségeket, alárendelik magukat a szellemi területeknek s megosztott és korlátozott műhöz, de ezáltal szubsztanciális valóságukhoz térnek vissza.”¹³⁹ A tudat általános lényegének korlátlan szabadsága és meddő, sőt pusztító teljessége áll itt szemben az egyedi, s ezért részleges, de korlátait elfogadva immár alkotni képes tudattal, mely megosztott és korlátozott, de pozitív művet hozhat létre. Ennek az ellentétnek, amelyhez hasonló a művészetelméletben is megfogalmaztak már,¹⁴⁰ egyéni életpályába, alkotói fejlődéstörténetbe és kritikusi magatartástípusba ágyazott sajátos megtestesülését ismerhetjük föl Arany életművében. Alkotóként kivételes alkati gazdagságát kellett a megvalósítható műhöz szükséges korlátok közé redukálnia, ez azonban mindig fájdalmas nosztalgiával töltötte el a kiszoruló részek iránt. Nemcsak a közösséggel szembeni felelősségérzet „józan” önkorlátozása volt az övé,¹⁴¹ hanem alkotáslélektani kényszerűségből és a feladat, sőt a létezés iránti hűségéből bensőleg vállalt, de meg is szenvedett, *fájdalmas* önkorlátozás is. Idézi ugyan a határok bölcs elfogadására ösztönző Horatiust (*Est modus in rebus, sunt certi denique fines*),¹⁴² követnie azonban legalább olyan nehéz lehetett, ha más okból is, mint az antik mester többi magyar tanítványának.¹⁴³ A tárgyi és formai sokoldalúságában megnyilatkozó szellem gazdag változatosságára már Gyulai fölfigyelt.¹⁴⁴ Kínzó teljesség és kényszerű műfaji egyneműsítés feszültsége magyarázhatja meg azt a „vándorlást”, amit költészetében megfigyeltünk: új meg új műfajok dimenzióját próbálta ki s hagyta ott a sikerült kísérlet után – a következőért.¹⁴⁵ Az alkati teljesség vágyott megvalósítani magát akkor is, amikor az élet vegetációjában való amorális gyönyörködést éppúgy szomjazta, mint a morális stilizációt, vagy amikor a – hegelies – tragikumértelmezéshez vonzódott, ahol a tragikus léthelyzetben „egymással összeütköző

¹³⁸ KOMLÓS Aladár, *Gyulaitól a marxista kritikáig (A magyar irodalmi kritika hét évtizede)*. 21.

¹³⁹ G. W. F. HEGEL, *A szellem fenomenológiája* Ford. SZEMERE Samu. Bp. 1973². (Első kiadás: 1961.) 300–307., főként 303–305.

¹⁴⁰ Winckelmann nyomán Schelling és Coleridge; vö. F. W. J. SCHELLING, *Über das Verhältnis der Bildenden Künste zu der Natur* Marbach. 1954. 25.; S. T. COLERIDGE, *Biographia Literaria* I–II. Szerk. SHAWCROSS. Oxford. 1969. II. 262., vö. még uo. 320. L. még ezzel távoli rokon gondolatra SCHILLER, *An Körner über die Schönheit* in F. Sch., *Über Kunst und Wirklichkeit Schriften und Briefe zur Ästhetik* Leipzig. 1975. 147.

¹⁴¹ Vö. HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* in H. J., *Tanulmányok* Bp. 1956. 436.

¹⁴² A költői eszközválasztás és eszközhasználat mértékére figyelmeztetve e horatiusi sor első felét Szász Károly-bírálatában idézi, második felét Szemere Miklóssal polemizáló cikkében (*Válasz Brassai Ismerettyűjére*); in Krk. XI. 197., ill. 379., Vö. Németh G. Béla jegyzeteivel uo. 708, 787.

¹⁴³ Vö. HORVÁTH János, *Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből Berzsenyi Dániel in H. J., Tanulmányok*, 144–145.; MEZEI Márta, *Bevezetés in Berzsenyi Dániel válogatott művei* Sajtó alá rendezte MAYER Erika. Bp. 1961. 21–22.

¹⁴⁴ GYULAI Pál, *Keveháza* (Szépirodalmi Lapok, 1853. I. félév, 16. sz.) in Kdúgy, 13–14.

¹⁴⁵ BARTA János, *Arany János és az epikus perspektíva* in B. J., *Klasszikusok nyomában* Bp. 1976. 167–190.

erkölcsi erők jogosultsága mindig egyforma”,¹⁴⁶ s részben akkor is, amikor a műfaji anakronizmus veszélyét ismételten vállalva epikus műbe fogott, melynek változatos jellemeiben és történelmi szokásrendjeiben mégiscsak többet valósíthatott meg zavarba ejtően gazdag személyiségből, mint a viszonylag szűkebb és számonkérhetőbb lírában, ahol így is előfordul, hogy „nem képes saját kiválasztott beszéd-helyzetébe beszűkülni és ezáltal felfedi magát a szerepet létrehozó bonyolultabb szubjektumot”.¹⁴⁷ Ugyanezért tud levélíróként oly bámulatos beleérzéssel azonosulni címzettje világával. Ezért érzi munkája nagyobb részét töredékesnek, innen van „lappangó romantikája, gyötrő ambivalenciái”¹⁴⁸ (a romantikus magatartás lényegét látták már a korlátokba való beletörődés megtagadásában, alkati képtelenségében vagy lázadó elvetésében), s kritikusként ezért olyan fogékony egy-egy mű normasértő értékeire. Ami az elszigetelt esetekben elbizonytalanodó következetlenségnek látszhat, abban csillapíthatatlan sóvárgás és elkötelezett hűség nyilvánul meg az elveszített teljesség iránt.

Innen tragikuma és heroizmusa. Nem hiába foglalkoztatta az árral szemben úszó s egy ideig negyszerűen küzdő „tragikai egyén” szerepének kockázata, s vonzotta az epikus hős, aki küzd a sorsával, noha nem hiszi legyőzhetőnek.¹⁴⁹ Olyat vállalt ő is, ami eleve reménytelen volt: az ellentmondásokat szülő, egyszerre megvalósíthatatlan teljességet, melyet renddől csak redukálni lehet, s mely hiányérzetet hagy hátra a rend létrehozójában, fölkavarva lényének és tehetségének „anarchikusabb”¹⁵⁰ mélyrétegeit. Mélységes reménytelenség-érzetét a külső, magánéleti vagy történelmi események megerősíthették, alapjában véve azonban eredendő, élet és történelem előtti, a létezés szerkezetéből következőnek érzett reménytelenség volt ez; annak ösztönös sérelmezése, hogy itt minden csak töredékesen s ezért tökéletlenül valósulhat meg. A neki jutó töredéket teljességnek képzelő, sodró zseniális egyoldalúság önfeladt vagy önmagától megittasult magabiztossága, vagy az egyetlen szempontot kizárólagossá emelő hit boldogító tudata nem adatott meg neki; választania kellett az általános szabadságban rejlő pusztítás hegeli „fúriája”, illetve a létezés feloldhatatlannak tudott ellentmondásai között. Az utóbbit választotta és vállalta életfogytig, nagyon hasonló módon ahhoz, ahogyan egy későbbi (őt mélyen értő és bensőségesen szerető) magyar költő a „mozdulatlan elkötelezettség” magatartását meghatározta: „magunkra venni a világ képtelenségének súlyát, mintegy beöltözve a lét és tulajdon ellentmondásainak terhébe”.¹⁵¹ Műveiben Arany nem engedi magát „a vizionáló önkívületig (. . .) hol aztán a széttöredezett, ellentmondásos világ helyébe a vízió szubjektív egyneműsége (. . .) lép”, hanem a heterogén elemeket ironiával és melankóliával próbálja harmonikus művé kényszeríteni, „föl nem adva az egység követelményét s el nem tagadva lehetetlenségét”,¹⁵² ahogy a mozdulatlan elkötelezettség is belátja, hogy le kell mondania az álom adta egység tiltott paradicsomáról, mert „az ébrenlét nehéz ellenállásában” kell „megtalálnunk először a rendet, majd azon is túl az egységet.”¹⁵³

Életében és műveiben sok mindent megfigyeltek már, ami összefügghet ezzel a mozdulatlan elkötelezettséggel. Móricz önelfojtó bátortalanságban látta annak az okát, hogy Arany, akinek vallása mélyebb, hazafisága tisztultabb és életszemlélete kozmikusabb volt az egyház, a közhatalom, a bíróságok által megkívántnál, sohasem lépte át az egyház, a politika és a törvény által engedélyezett határt, hanem azt tette, amit nem kellett volna: hordozta a szobrát is meggörnyesztő, „valóban

¹⁴⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az átlényegített dal* in Aenéb, 338.

¹⁴⁷ ACZÉL, Richard, *Szubjektum és történelem Arany János lírai költészetében* Kézirat. 21.

¹⁴⁸ NÉMETH G. Béla, *Türelmetlen és késlekedő félszázad A romantika után* Bp. 1971. 68.

¹⁴⁹ ARANY János, *Irányok* in Krk. XI. 155.; *Zrínyi és Tasso* in Krk. X. 366–367. Leveleiben olykor eposzi hősnek érzi magát: *Tompa Mihályhoz*, 1854. okt. 18. in HIL. III. 361.; fátumát említi: *Szilágyi Istvánhoz*, 1859. jan. 8. és okt. 25. in HIL. III. 261–262, 263.; a fátum továbbélésében hisz: *Szemere Miklóshoz*, 1855. aug. 7. in HIL. IV. 109. Tompa viszont a „praedestinatio-ban” látja a magyarzatát Arany boldogtalanságának: *Arany Jánoshoz*, 1860. febr. 1. in HIL. III. 481.

¹⁵⁰ NÉMETH László, *Arany János* in N. L., *Az én katedrám* Bp. 1969. 565.

¹⁵¹ PILINSZKY János, *Ars poetica helyett* in P. J., *Nagyvárosi ikonok* Bp. 1971. 165.

¹⁵² NÉMETH G. Béla, *Türelmetlen és késlekedő félszázad A romantika után* 79–80.

¹⁵³ PILINSZKY János, *i. m.* 164.

rettenetes terhet”.¹⁵⁴ Ám a bátortalanságnak kijáró sajnálkozó rosszállás helyett ugyanezért inkább bámulhatjuk Aranyt: a terhek türelmetlen lerázásánál nehezebb utat vállalt; az ellentmondások terhébe való beöltözés ugyanis, ahogy a mozdulatlan elkötelezettség hirdetője megfogalmazta, „minden, csak nem meghátrálás”.¹⁵⁵ (S nem biztos, hogy ha alkatából kibújhott volna, s terheit levetetheti, művészetének ez javára válik.) Életműve egészéből azt olvasták ki, hogy „tudata legmélyén Arany nagyon is igényli a végzetserű tragikus megkötöttséget”; szándéka szerint ugyan „a végzet elkerülésére kíván tanítani, szíve legmélyén azonban elfogadja a végzetet, sőt ragaszkodik a végzet mélyen erkölcsi, tudatos vállalásához.”¹⁵⁶ Itt ugyan végzetéről van szó, s leveleiben Arany is fátumát emlegette, a mozdulatlan elkötelezettség magatartását pedig az evangélium szókincsével fogalmazták meg, az ellentmondások terhének kényszerű, de önkéntes vállalása mégis lényegi érintkezési pontot határoz meg a kétféle szemlélet között. Lírájáról megállapították, hogy „minden ízében kötött élethelyzetből” fakad, hogy „nagyon is kötött életmagatartás és szemléletmód szülte”, s mivel Arany „egész lényében érzékeli a kor társadalmi-gazdasági kötöttségeit”, ezek meghatározóak költszete minden rezdülését, úgyhogy ez a költészet „Felvette magába a meghatározó elemeket.”¹⁵⁷ Mozdulatlan elkötelezettségéhez lehet köze annak is, amit humoráról állapítottak meg: ez a humor olyan szemléletmódra vall, melyben „az élet minden részletjelensége (...) a nagy egész részeként (...) jelenik meg”; „a fájdalmas tárgyi beleérzés és a megnyugtató beletörődés áthatják benne egymást”; ez a humor „elemző, kibontó, megvilágító folyamatként jelentkezik, a megértés, megbocsátás, a rezignáció és reflexió hangsúlyával”, „értő és megbocsátó tudás”, mely „a jelent a múlttal telíti”.¹⁵⁸

Az utóbbi mozzanat, a múlttal való telítettség, Aranynak a múlt tényeihez fűződő bensőséges szeretetével függ össze, mely a mozdulatlan elkötelezettség egyik legsajátosabb megnyilvánulásaként is értelmezhető: a mozdulatlan elkötelezettség hasonlatos ahhoz a teljes odaadáshoz, amellyel a művészet a múlt mozdíthatatlan valóságához fordul.¹⁵⁹ Aranyak a múlttal való eljegyzettségét sokféleképp megfogalmazták. Már Erdélyi úgy látta, hogy Arany az eseményeket „mintegy a színpad mögletében megvonulva szereti elmúlva látni”; nem *indítványozó* és *romboló*, hanem „múlton maradó vagy mindent elmúlni hagyó szellem”, aki nem firtatja, hogy „s mint lesz valami, „hanem elfogadja, mint bölcs, a valót, vagy istenre hagyja, mint jó keresztyén”, míg nem a valóság „űgyszólván be van végezve, körrajzai készek, biztosak”. Az ilyen „múlthoz édesedett költői elmének” természetes szokása „a való, a bevégzett s a már kész tárgyakkal foglalkozni, vagy a történetbe vetni magát”.¹⁶⁰ Erdélyinél e találó megfigyelések elismerő gondolatmenet részeként jelennek meg, Móricz hasonló megfigyelésből Arany bátortalanságának illusztrálásához akar érvet formálni: e „konstatáló költő” nincs „jelen az eseményekben, lezárt dolgok azok az ő számára, amelyekre a közérzés által ráparancsolt lelkesedéssel tekint föl”.¹⁶¹ Ha leválasztjuk a megfigyelésről az utóbbi – megalapozatlan – félmondatot, akkor a lezárt eseményeket konstatáló költő képe hasonló ahhoz, ahogy Erdélyi látta Aranyt. Legátfogóbb szerepet azonban Babits Arany-értelmezésében kap ez a motívum: ő a múlt iránti előszeretettel Arany „faculté maitresse”-éből magyarázta, azaz „valami előkelő szenzibilitás”-ból, mely a külvilág érintéseit el nem múló sebként hordja magában, úgyhogy a lélek „folyton gazdagodik a múlttal”. A jelen sebző valóságából a költészet menekülés a múltba, melyet Arany „erkölcsi lelkiismeretesség”-étől sarkallva is őriz: „Aki múltját mindig magában hordja, annál a lelkiismeretesség lényege a múlthoz való ragaszkodás és erkölcsi következetesség, mert minden legkisebb ellentét múlt és jelen közt új seb és örök lelkifurdalás.” Arany ezért lehet az „erkölcsi emlékezet” zsenije, akit irodalomtörténeti érdeklődése, történeti

¹⁵⁴ MÓRICZ Zsigmond, *Arany János trói bátorsága* in M. Zs., *Tanulmányok*, I. 723.

¹⁵⁵ PILINSZKY János, *i. m.* 165.

¹⁵⁶ SÖTÉR István, *Elért és el nem ért bizonyosságok* in S. I., *Félkör Tanulmányok a XIX. századról* Bp. 1979. 89, 90.

¹⁵⁷ BARÁNSZKY JÓB László, *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye* Bp. 1957. 16–17.

¹⁵⁸ *Uo.*, 52–53.

¹⁵⁹ PILINSZKY János, *i. m.* 163.

¹⁶⁰ ERDÉLYI János, *Arany János kisebb költeményei* in EJVM, 345–346.

¹⁶¹ MÓRICZ Zsigmond, *i. m.* 723.

érzéke, tényekhez és adatokhoz ragaszkodó tudósi lelkiismeretessége (az „önmegtagadó lelkiismeretességi józanság”) a modern (1910-ben!) szubjektív kritikusok ellentété tesz s a filológiai módszer hazai megalapozójává avat.¹⁶² A múlthoz vonzó szenzibilitásnak és az erkölcsi emlékezetnek ez a filológiában is gyümölcsöző, de a tudományos módszertani megfontolásoknál mélyebbről jövő, áhítatos ténytisztelete, mely – tegyük hozzá – a tudós Aranynál a tények értékeléséhez is elvezet (ezért ő mindig erősen kritikai irodalomtörténetet ír), s a költőnél az „epikai hitel” ténybeli, vagy legalább mondabeli alapjához való ragaszkodásában ölt testet, lelki eredetét tekintve nincs messze attól, ahogyan a mozdulatlan elkötelezettség a mi századunk történelmi tragédiáit elítéli és elvállalja: „Mindaz, ami itt történt, botrány, amennyiben *megtörténhetett*, és kivétel nélkül szent, amennyiben *megtörtént*.”¹⁶³

Az így felfogott mozdulatlan elkötelezettséggel vállalta Arany a kiengesztelődés normája és a kiengesztelődést nem hozó művek közti szakadékot mint problémát: teljes szívvel sohasem tudott az emberi tartományokat kirekesztő norma mellé állni, mert túlságosan érezte a kirekesztett belső tények jogosultságát; de ugyanúgy nem fogadta el a normáról eleve lemondó, kiengesztelődésre nem is törekvő belső tartalom pusztá kiélését, a lelki tény értékelés nélküli tárgyiasítását, felülbírálás nélküli regisztrálását. Ahogy alkotóként a műfajok dimenziói közti vándorlással, kritikusként a világnézeti konszenzus kritikai alapnormájának érvényesítésével, módosításával vagy felfüggesztésével fejezte ki azt a kettős belátást, hogy normatív szűkítés nélkül nem teremthetünk semmi pozitívát, de a teljességről számot adni csak a norma alkotó kiegészítésével lehetséges. A teljesség igényéről soha le nem mondó, de a kultúrához elengedhetetlen (mindig redukáló) renddel is szolidáris kritikus normahasználata ezért keresett és talált esztétikai és poétikai érveket a kiengesztelődésre törekvő, de ebben kudarcot valló mű megmentésére, másrészt ezért kérte számon a világnézeti normákat valahányszor nem érezte a műben a belső tények számbavételének és meghaladásának kettős alkotói erőfeszítését. Ezért olyan izgalmasak az ő kritikái: kimenetelük nem norma és mű szembesítése előtt, hanem mindkét fél igazának fogékony meghallgatása és mérlegelése után dől el. Az ítélet ezért van nála jó kezekben.

Péter Dávidházi

LA VISION DU MONDE DE JÁNOS ARANY EN TANT QUE CRITIQUE

Par le choix d'une norme critique, on est aussitôt engagé du point de vue de la conception du monde, mais la manière d'employer de la norme choisie peut modifier cet engagement; la conception du monde du critique s'exprime dans l'influence réciproque du choix de la norme et de son emploi. La manière d'employer de la norme jette de la lumière sur la relation du critique avec sa communauté aussi, étant donné qu'il arrive très rarement qu'une norme appartient à un seul critique, par contre, sa confrontation avec l'ouvrage littéraire s'accomplit toujours dans une situation individuelle. Entre 1848 et 1867, la critique littéraire hongroise a accepté comme une norme commune que l'ouvrage doit réconcilier, apaiser l'homme entré en conflit avec le monde. La norme de la "réconciliation" peut être expliquée en partie par l'exigence sociale qui cherchait dans la littérature, tout comme dans tous les autres produits de l'esprit, une source d'énergie capable à endurer les difficultés; la dernière origine de cette norme peut être ramenée en partie à la doctrine de réconciliation de Saint Paul, et en partie à la théorie aristotélicienne de la purification cathartique. L'un des plus grands critiques de l'époque, János Arany a mené une lutte de plus en plus ouverte pour raffiner la norme consacrée par le consensus et déterminer le plus exactement possible son cercle de valabilité. Après la reconstruction et l'interprétation de ce consensus, la présente étude poursuit cette lutte, pour résumer enfin la conception du monde d'Arany, le critique littéraire.

¹⁶² BABITS Mihály, *Petőfi és Arany* in B. M., *Irodalmi problémák* Bp. 1917. 168–176. Vö. ZOLNAI Béla, *Megjegyzések Arany „tematikájáról”* in Az MTA nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei. XIII. köt. 1–4. sz. 190.

¹⁶³ PILINSZKY János, *i. m.* 162.

IDŐ, NÉZŐPONT ÉS ÉRTÉKSZERKEZET AZ ARANYSÁRKÁNYBAN

„Es gibt keine Erlösung für den, der so an sich selber leidet, es sei denn der schnelle Tod.”

(Friedrich Nietzsche: Also sprach Zarathustra. – Vom bleichen Verbrecher.)

Barta János a következőképpen jellemzi az *Aranysárkány* íróját, kiemelkedően jelentős, majd fél évszázad távlatából nézve is alapvető tanulmányában: „az ő hősei (...) válságaikat vegetatív életrendszerükben élik ki – s ha a külső, megfoghatatlan életteher már elviselhetetlen, ugyanilyen megfoghatatlan a kirobbanó reakció is: Novák tanár úrnál öngyilkosság, Édes Annánál a gyilkosság.”¹

Ez a határozott érvelés, melynek hatása máig észrevehető a szakirodalomban,² két sarkalatos tételt tartalmaz:

1. Kosztolányi világa lényegében a bio-pszichikai létre korlátozódik.
2. Novák Antal öngyilkossága váratlan hirtelenséggel következik be.

A továbbiakban ezzel a két állítással kívánunk foglalkozni. Vizsgálódásunkat az *Aranysárkányra* korlátozzuk, azzal a hallgatóságos előföltevéssel, hogy egy regény értékszerkezetéből aligha lehet egész életműre általánosítani, hiszen e műfajnál csakis akkor beszélhetünk egyedi műalkotásról, ha a teremtetett lehetséges világ törvényszerűségei bizonyos mértékig csakis egy adott szövegre érvényesek. Bármennyire is akadhat hasonlóság az *Aranysárkány* és a közvetlenül utána írt *Édes Anna* fölépítése között, a különbség is számottevő. Novák a szóbeli kifejezésnek összehasonlíthatatlanul fejlettebb szintjén áll, ezért cselekedeteinek belső indokoltságát bajosan hozhatnók közös nevezőre Édes Anna külső megnyilvánulásainak belső mozgatóival.

1. Idő

Valóban a biopszichikai lét határozza-e meg az *Aranysárkány* értékszerkezetét? Erre a kérdésre úgy próbálunk választ keresni, hogy legelőször a regény időszemléletét vesszük szemügyre, mert föltevésünk szerint ennek függvényeként lehet jellemezni a mű világképét.

A történet oiyasféle kisvárosban játszódik, amilyen a *Madame Bovary*-ban, vagy Turgényev és Csehov egyes könyveiben is találkozik az olvasó. Sárszeg nem ismer célelvűen előre haladó időt. Az egyik tanár, Bíró Gyurka például „nagy reményekkel, becsvágygal indult”, de ide kerülén, már „a harmincon innen elszürkült”, a „hogy egykor lélek volt, azt csak azzal akarta bizonyítani, hogy borotvált szakállát-bajuszát, nem hordott botot, hajadonfőtt járt, és barátkozott a diákokkal” (VII.).³ A regény eleje tehát valóban a mindennapok eseménytelen világáról szól, ahol az idő

¹ BARTA János, *Vázlat Kosztolányi arcképe* (1938) in *Klasszikusok nyomában*. Esztétikai és irodalmi tanulmányok. Bp. 1976. 444.

² L. pl. HELLER Ágnes, *Az erkölcsi normák fölbomlása*. Bp. 1957., REISINGER János, „Hanem hát ki vált meg engem?” (Babits és a kereszténység; Babits és a katolicizmus). *Mint különös hirmondó*. Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára. Szerk. KELEVÉZ Ágnes Bp. 1983. 53–56.

³ A regényből vett idézetek után szereplő római szám a továbbiakban mindig a fejezet számát jelöli.

nem egyéb állandó körforgásnál, ugyanazok az események ismétlődnek napról napra, sőt évről évre, s az emberi élet ritmusa megegyezik a természetével. Nincsenek jelentőségteljes, súlyos következménnyel járó találkozások és elválások, a folytonosságot nem szakítja félbe nagy megrázkódtatás, az idő szünteszta tartamnak látszik.

Nemsokára helyesbíteni kell azonban első benyomásainkat, s be kell látnunk, hogy nem ez a körkörösség szervezi meg a regény fölépítését. A XII. fejezet egészen más időfölfogást sugalmaz. Az a jelenet, melyben Novák Antal a csillagokat mutatja meg lányának az iskolai messzelátóval, mintha azt sejtetné, hogy az idő a világmindenség egyetemes törvénye, voltaképp az égitestek mozgásával mérhető, vagyis az emberi élethez képest óriási léptékű változásokból tevődik össze.

Hamarosan azután ez az időszemlélet is érvényét veszti a regény világában. Ha a mindennapi lét kisszerű körkörössége afféle előtér szerepét játssza, akkor ez a kozmikus idő embertelen, rideg, közönyös háttérként tűnik föl. E kétféle idővel szemben végül is egy harmadik szervezi meg a regény cselekményét. Voltaképp tehát az időbeliség különböző szintjeivel kell számolnia a regény értelmezőjének, melyek közül a közepes léptékű időszemlélet jut döntő szerephez. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a hősök ennek a közegében mozognak, sokkal inkább azt mondhatjuk, hogy e harmadik idő teljességgel a szereplők függvénye. Egyénenként más-más szerkezetű lelki idő, s szorosan összefügg azzal, hogy a regény cselekménye különböző nyelvek kölcsönhatásaként bontakozik ki.

A tanári kar tagjai, a közmondásokra hivatkozó Novák Antal és a szólásokat mindig hibásan idéző Fóris, Novák és Csajkás Tibor vagy Novák és az öreg Liszner Kálmán, tanár és diák, illetve tanár és kiskereskedő annyira külön nyelven beszél és gondolkodik, hogy szinte reménytelen közöttük az érintkezés. A mintadiák Ebeczy Dezső nyelve is éppoly öntörvényű, mint a bukott tanulóké, Profétái s Cseke Bélusé. A társadalmi, foglalkozásbeli, nemzedéki, sőt alkati különbség egyaránt megnyilvánul a nyelvben s az idő értelmezésében.

Az érettségi bizonyítvány kiosztását elbeszélő XIV. fejezet két olyan szemléletet fogalmaz meg, amelyek nemcsak öntörvényűek, de teljességgel összebékíthetetlenek. Novák Antal fülével hallgatjuk a frissen éretteket elbocsátó szónok beszédét:

„A főigazgató arról elmélkedett, hogy az élet, az igazi élet most kezdődik. Ő azonban gondolatban ellentmondott neki. Az élet, az igazi élet tulajdonképpen most végződik. Ami jön, az szürke és hétköznapi (. . .).”

Az *Aranysárkány* időszerkezetét kettős szembeállításra lehet visszavezetni. Egyedül a jelennek van léte, de ez kiterjedés nélküli, „máris eltűnt” – ahogyan a XII. fejezetben olvashatjuk. A múlt s a jövő ugyan mérhető, de csakis a lélekben, vagyis azáltal, hogy várakozunk és emlékezünk. A regény utolsó két fejezete azt ábrázolja, mint zsugorodik össze a jövőre vonatkozó várakozás az egykori diákokban, és miképpen gyarapszik bennük a már nem létező múlt emléke.

Ez az időszemlélet messzemenően párhuzamos Szent Ágoston fölfogásával, akinél visszatérő gondolat a jelen pontszerűsége.⁴ Talán még annak a lehetőségét sem lehet teljesen kizárni, hogy Kosztolányi értékcsökkenéses időértelmezése, mellyel értekező prózájában,⁵ sőt verseiben – így a *Boldog, szomorú dalban* vagy *A bús férfi panaszaiban* – is találkozhatunk, közvetlenül is összefüggésbe hozható a *Vallomások* hatásával. Annyi bizonyos, hogy a költő némely önéletrajzi írása, pontosabban a bennük kifejezett szubjektív időértékelés meglehetősen emlékeztet Augustinus

⁴ „Hosszú időt és rövid időt mégis emlegetünk. Ezeket a jelzőket múltból vagy jövőből mondhatjuk csupán. (. . .) Ha tehát kiragadjuk az időből a részletekre, még a pillanat parányi részeire sem oszthatót, csupán az nevezhető jelennek. Ez azonban olyan sebesen surran át a jövőből a múltba, hogy időbeli kiterjedése nincsen. Ha ugyanis volna kiterjedése, már fölloszthatnánk múltba és jövőre. A jelennek azonban nincsen terjedelme.” Aurelius AUGUSTINUS, *Vallomások*. Ford. VÁROSI István. Bp. 1982. 359, 361. Szent Ágoston időfölfogásáról: Paul RICOEUR, *Temps et récit*. Tome 1. Paris, 1983. 19–53.

⁵ „(. . .) milyen gazdagnak éreztem a jövőt akkor, hogy semmi tapasztalatom se volt, s mily szegénynek most, hogy ezek a lehetőségek be is teltek.” *Nyelv és lélek*. Bp. 1971. 452.

művének, az időről szóló XI. könyvnek egyik-másik részletére.⁶ Ha azonban e hatás nem áll fönn, a szemléleti rokonság még akkor is elgondolkasztó, különösen azért, mert azt bizonyítja, hogy Kosztolányi időértelmezését nem a képzetjárás szenzualista-empirista vagy akár vitalista hagyományából, de kifejezetten lételméleti, sőt metafizikai megfontolásokból lehet levezetni.

Mindez fokozottan érvényes az *Aranyáskányra*, mely ebben a vonatkozásban talán legmaradéktalanabban valóítja meg Kosztolányi eszményét, amikor a visszaemlékezést és a várakozást – Szent Ágoston kifejezésével a „meminit” és az „expectat” tevékenységét – a jelen létezési módjaként tünteti föl, vagyis az időt nem külső, de belső mozgásként ábrázolja, s léptékét teljesen az egyén lelki alkotásának rendeli alá. Novák Antal figyel (adrendit), az ő szemével látjuk a főigazgató beszédét hallgató érettségizetteket, de egész lényével átérzi, hogy a jelennek nincs tartama, hiszen az csak múltból és jövőből szól.

Az *Aranyáskány* értékszerkezetét voltaképp két idő és két tér szembeállításának a függvényeként határozhatjuk meg. Az iskola zárt világából nézve a külső lét a szabadság megtestesülésének látszik, visszatekintve ellenben az iskoláskor bensőséget jelent s ezért értékesebb, mint ami túl van rajta. E kétféle minősítés közül az utóbbi végül is érvényteleníti a másikat; a cselekmény ennek az átértékelődésnek az igazolása. A múlt központú értékszerkezet legalább háromszoros indoklást kap, az elbeszélő helyzetnek, a tudat ábrázolásának és a szereplők egymásról adott értékelésének a jelentésszintjén. Mivel a múlt csak emlékként létezhet, nem lehet megállapítani a hitelét, tehát nem szerepelhet mindentudó elbeszélő a regényben. A jellemek felől nézve ez a hiány éppen gazdagság: az emlékezés a mély gondolkodás, a lelki élet záloga, mivel csakis a visszafelé haladó elme ébred rá az emberi egzisztencia mibenlétére. A mulandóságnak föltétlen értéke van, s ezt már a diákok is tudják, hiszen Novák éppen azért nem kelt részvétet bennük, mert számukra csakis olyan jelenlétként képzelhető el, melyhez nem tartozik múlt s jövő.

Viszonylag kevés alkotóelem sokféle bonyolítása: ez a gazdaságos szerkesztés emeli az *Aranyáskányt* legművészebb regényeink közé. Múlt és jövő egymásvonatkoztatása az elsőtől az utolsó mondatig ellenőrzése alatt tartja a szöveget, ezért kelti a mű a rendkívül szigorú végigkomponáltság benyomását az olvasóban.

„A pisztoly eldőrdült.” Ez a mondat tökéletesen fölkelte a várakozást, melyet a történet kielégít. Még azt is mondhatjuk: ha először olvassa valaki a regényt, az idézett szavak eleinte hamis előrejelzésnek bizonyulnak, hogy azután később megkapják igazi értelmüket. Önmagában talán sem Liszner Vili versenyfutása, sem Novák öngyilkossága nem ironikusan értelmezett esemény, a két jelentettnek egy jelentővel összekapcsolása azonban már kétségtől értékviszonylagosságot sugall. Hasonló a helyzet a könyv zárlatával. Noha az utolsó mondat már a közvetlen szövegösszefüggés miatt is lehet csufondáros – az asztaltáncoltatást végül is nem vehetjük egészen komolyan, hiszen majdnem eldönthetetlen, mennyiben utánozza az elbeszélő Hilda gondolkodásformáját s mennyiben beszél a saját nevében –, a megnyilatkozás öncáfoló vagy legalábbis saját maga hitelét megkérdőjelező jellege különösen akkor nyilvánvaló, ha nem feledjük: az utolsó szavak arra a korábbi jelenetre utalnak vissza, melyben Novák arról beszél lányának, hogy a világűr részei rendkívüli messzeségben helyezkednek el s teljes idegenséggel viseltetnek az emberi világgal szemben.

Előre- s visszautalások bonyolult szövevénye okozza, hogy a jelen nemcsak az ábrázolt tárgyiaság szintjén, de az olvasás idejében is kiterjedés nélküli. Az egyes szövegrészek jelentése általában csak utólag válik világossá.

Voltaképp nem is az első mondattal, de már a címmel kezdetét veszik az előrejelzések. Egy regény címe legtöbbször csonka mondatra emlékeztet, afféle lélektani alany (topic), melyről a

⁶ „Benned mérem lelmem az időt. (...) A múlt dolgok benyomást (affectio) gyakorolnak reád és ez akkor is megmarad (manet), ha tovaillantak ezek a dolgok: ezt mérem, mint jelen valamit. Nem a dolgokat, melyek tovaszállanak, hogy ez a benyomás világra jöhessen, hanem magát ezt a benyomást mérem, mikor az időt mérem. Tehát vagy ez maga az idő, vagy nem az időt mérem.” AUGUSTINUS, *Vallomások*. 375. „A jelen számomra többnyire értéktelen. Meg kell várnom, míg a jelen múlttá válik. Ez a múlttá vált jelen a jövőben váratlanul életem dob egy arcot, egy tárgyat, utóat, mely már emlékké nemesedett bennem, s szervesen életemhez tartozik.” KOSZTOLÁNYI, *Sötét bujdoska*. Bp. 1974. 103.

szöveg (comment) állít valamit. Valahányszor a cím egyszerre utal a szövegnek egy adott alkotórészére és az egész szövegre, eleve adva van a kettős jelentés lehetősége, hiszen a cím egyrészt az egész szöveget megteremtő alapelem, másfelől kiemel valamit az elképzelt világból.⁷

Kosztolányi címei is olyan jelentők, melyeknél a szöveg határozza meg a jelentést, de az *Arany-sárkány* lényegesen különbözik e tekintetben a többi regényétől, sőt talán általában véve is ritka típust képvisel a világirodalomban. Az *Edes Anna* esetében a cím egyértelműsíthető a könyv elolvasása után, s *A rossz orvosról* és a *Pacsirtáról* is hasonló mondhatunk, legföljebb első föltevésünket kell utóbb félretenni. Egyszerre bonyolultabb s egyszerűbb a helyzet a *Mostohával* s a *Neróval*, mert a cím jelentése itt már több szöveg közötti viszonytól is függ. Sokak emlékezetében ott él a mese a gonosz mostoháról, és elvileg nincs kizárva, hogy az olvasónak eleve van valamilyen elképzelése Nero császárról, talán még az is előfordulhat, hogy valaki Tacitust és Suetoniust ismerve veszi kézbe Kosztolányi könyvét. Itt tehát sokkal több előföltevéssre van mód, mint a korábban említett műveknél, s így a regény szövege nem annyira kiegészíti a címben foglaltat, mint inkább módosítja a cím által előhívott korábbi ismereteinket.

Az *Arany-sárkány* Kosztolányi összes többi regényétől eltér, hiszen címe jelképpé válik a szövegben, s talán még többszöri olvasás sem egyértelműsítheti cím és szöveg viszonyát. Mit is jelképez az arany-sárkány? Az utolsó fejezet szerint a szabadság múló káprázatát s azt, hogy csakis a még vagy már nem létezőnek van tartama. A II. fejezet ezzel szemben a szárnyalás képzetét társítja a sárkánnyal, amelynek arctalanságát Fóris fenyegető hatásúnak véli. A későbbiek ismeretében ez a magyarázat is elfogadható, hiszen a sárkány előbb Novák Antal háza fölött, majd Liszner Kálmán fűszeresboltja előtt áll meg. Utólag még Novák ártatlannak hangzó szavai is kapcsolatba hozhatók ezzel az értelmezéssel: ő azt említi meg, hogy Benjamin Franklin az istennyila vizsgálatára használta a papírsárkányt. A címben megjelölt tárgy szerepeltetése tehát mindenképpen a regény nézőpontszerkezetének a függvénye: az aranyszínűre festett s így a napban csillogó, a városka fölött szeszélyesen cikázó papírsárkányt egyes szereplők ártatlan játéknak, mások ésszel föl nem fogható fenyegetésnek látják, s a történetmondó nem dönt e lehetőségek között.

Kosztolányi köztudottan nagyra becsülte a humort, ezért Novák Antal jellemének mérlegeléskor súlyosan esik a latba, hogy nagyon kevés humorérzéke van. Ez a fogyatékosság tulajdonképp annak egyenes következménye, hogy az *Arany-sárkány* főhőse mindaddig nem képes kívülről nézni önmagát, amíg a kettős csapás: lánya szökése és tulajdon megaláztatása nem billenti ki lelki egyensúlyából. Az előrejelzések olykor éppen onnét származnak, hogy az elbeszélő másodlagos jelentéssel ruházza föl Novák kijelentéseit, vagyis olyan értelmet ad nekik, melynek ő maga nincs tudatában. Nemcsak a már idézett II. fejezet példa erre, de az a jelenet is, amelyben az apa vallatóra fogja lányát, mivel is töltötte idejét késő este Csajkás Tiborral:

„– Miért járt itt?

– Zongoráztunk.

– Remélem, Schumannt – szól Novák. – Schumann az jó zeneszerző. Mindig Schumannt.”

(VIII.)

Kosztolányi értő zenehallgató volt, sőt élete végéig zongorázott. Schumann hol bensőséges, önmagához beszélő (quasi parlando), hol hirtelen (rasch) váltásokkal, mozaikszerűen építkező, sokszor irodalmi ihletésű műveit különösen becsülte, de a beethoveni kidolgozás (Durchführung) hiányát, a folytonosság szüntelen megszakítását – a *Szeptemberi düh* tanúsága szerint is – alighanem a tudathasadással hozta összefüggésbe. Novák tehát nem tudja, mit beszél, amikor Schumannt kéri számon a fiatalokon. A zűrzavar ellen harcol a rend nevében, de valójában öbenne is kuszaság lakozik, csak nincs ennek tudatában. Belső diszharmoniját hallja bele a zenébe abban a jelenetben is, mely közvetlenül előzi meg a csillagnézést, a Holdon található Kétségbeesés Völgyének a megmutatását:

„Hilda zongorázott az apjának. Finoman, érzéssel játszotta Chopin es-dur nocturne-jét, az anyja kedves darabját, melyet a megboldogult gyakran zongorázott, s halála előtt egy héttel is ennél

⁷ A cím általános vizsgálatáról: Leo H. HOEK, *Pour une sémiotique du titre*. Documents de Travail et pré-publications. Urbino. Numeri 20/21, genn.-febr. 1973.

hagyta nyitva a hangjegyfűzetét. Ködszerű mélaság áradt a szobára a nocturne-ből, olyan fájdalom, mely régi volt, úgy rémlett, az embernél is régiebb. Novák a karosszékben halgatta.” (XII.)

Chopin op. 9. no. 2. jelzésű darabjának első két hangja (bé – gé) megegyezik Schumann *Schlummerlied* című művének kezdetével – ez utóbbi az *Albumblätter* sorozat része, melyet szerzője már elmebajának elhatalmasodásakor, 1845-ben fejezett be. Bár nem tételezhetjük föl, hogy Kosztolányi tudott e két darab összefüggéséről – noha a századfordulón mindkettő szerepelt a zongorázni tanulóknak kiadott kottafűzetekben –, annyi valószínű, hogy a Chopin nocturne idézett jellemzésén érezhető annak a kultusznak a hatása, mely az álmot a halállal azonosítja s melyet a német romantikus irodalomból Schumann származtatott át a zenébe.

A két zenei utalást mindenképpen előrejelzésnek foghatjuk föl, ugyanúgy, mint a közeledő vihar képét az utolsó számtan-fizika órát elbeszélő XI. fejezet élén. Mindegyikük várhatóvá tesz későbbi mozzanatokát a regényben, anélkül hogy folytonosságot teremtené. Sőt, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy éppen az előrejelzések figyelmeztetnek arra, hogy ne várjon folytonosságot az olvasó.

Tavasszal s reggel kezdődik a történet, de már a II. fejezet olyan kánikuláról szól, amely hirtelen, átmenet nélkül követte a telet. Az elbeszélő nem egyenletesen adagolja, de tömörszerűen építi föl a cselekményt: a sokszori történés állóképserűségét mindig hirtelen szakítja félbe az egyszer végbement esemény. A szereplők életéből is hiányzik a folytonosság, sőt koruk sem azonos éveik számával. Novák Hilda tizenhét éves, de hol kisbabakosztort eszik, hol harmincéves asszonyként viselkedik, Liszner Vili már második évtizedét is maga mögött hagyta, de eltűri, hogy apja úgy bánjék vele, mint kisfiúval, maga a főszereplő pedig „hirtelenül vénemberré” lesz, amikor arra a következtetésre jut, hogy egész addigi életében téveszmék vezérelték. A folytonosság cáfolatával a regény mintegy fölteszi a kérdést, vajon nincs-e összefüggés a vonalszerű előrehaladás eszménye s a vér szerinti leszármazáson alapuló családszemlélet között.

Kosztolányi regényei voltaképp mind arról szólnak, miként is válik lehetetlenné ez a vonalszerű előrehaladás. Az anya elveszíti gyerekeit s e hiány saját személyiségét is eltorzítja (*Édes Anna*), a mostoha minden igyekezete ellenére sem tud anya lenni (*Mostoha*), a szülő gyereke halálát akarja (*A rossz orvos, Pacsirta*), vagy legalábbis hozzájárul, hogy ne saját gyereke lépjen az ő örökébe (*Nero, a véres költő*). Az *Aranyásrkány* is kivihetetlennek mutatja e folytonosságot, amikor alapjaiban kérdőjelezi meg a hagyományos családesezmény zálogát, az apai tekintélyt. A közös sajátosság azonban egyik regényben sem több az összjelentés egyik összetevőjénél, s ez így van az *Aranyásrkány*nál is: ezúttal már nemcsak a családi folytonosság, de minden emberi hagyomány alapja, a nevelés válik kétségessé.

2. A személyiség belső meghasonlása

Kosztolányi előszeretettel használta formaalkotó elvként a különböző szövegek ütköztetését. A *Pacsirta* szövegébe elképzelt, kitalált dokumentumként iktatta be a címszereplő levelét, a *Nero* és az *Édes Anna* esetében betét helyett mottóval élt, megjelölve azokat a szerzőket – Tacitust és Suetonijust –, akiknek történetmondását a saját regényével összehasonlítandónak vélhette, illetve női személyre alkalmazva egy latin könyörgés szövegét, ily módon is kiemelve az általa elmondott események példázatszerűségét.

Az *Aranyásrkány* ebben a tekintetben is külön figyelmet érdemel. Itt is idézet jelzi a példázatos-ságot, csak hogy ez az idegen szöveg sokkal inkább el van rejtve a regényben. Nem a történetmondó, de a főszereplő hivatkozik tekintélyre, leghosszabb s egyúttal utolsó közvetett, elbeszélte monológjában, öngyilkossága előtt. „Quem dii odere” – ez a három szó csak első fele annak a latin szállóigének, melynek éppen idézetlenül hagyott folytatása – „paedagogum fecere” – jelzi az *Aranyásrkány* jelentésének példázatszerű vetületét. Novák Antal érthetően hagyja el a főmondatot, hiszen latinos műveltségű gimnáziumi tanár, akinek csak emlékeztetnie kell magát olyan szállóigére, mely a századfordulón annyira közkincsnek számított, hogy nemcsak a legismertebb közmondásgyűjtémé-

nyekben szerepelt,⁸ de gimnáziumi segédkönyvben is, hol a dült betűkkel szedett mondatok közé sorolták, s ezeket minden gimnazistának meg kellett tanulnia.⁹

Novák Antal korántsem hirtelen megvilágosodásában ismeri föl a latin mondás igazát. Belső átalakulása már azután megkezdődik, hogy lánya szökését követően újabb megaláztatás éri, Liszner Vili és Próféta hátulról, orvul támadja meg a sötét utcán. Tekintélyekre sokat adó, tanáros észjárásának megfelelően, ekkor is szólásmondásokhoz folyamodik helyzetének értékelésekor. „Bízzatok rám a gyermekek nevelését, s megváltoztatom a világot.” Ennek a Leibniznek tulajdonított alapelvnek segítségével magyarázza saját addigi gondolkodásmódját, azt az észelvű magatartást, melyet legújabb élményeinek hatására teljesen elhibázottnak tart. „Aki a lámpát viszi elől, gyorsabban megbotlik, mint aki követi.” Ezzel a mondással összegezi a tapasztalataiból levont keserű tanulságot. A nagyravágás emberi fogyatékoság; senki nem formálhat arra jogot, hogy meghatározza egy másik ember életcélját.

Novák Antal végső elhatározása tehát korántsem meglepetésszerű. Ellenkezőleg: rendkívül körültekintően van előkészítve. A véletlennek tulajdonképp kicsi a szerepe a regényben. A tanár megveretése sokáig halasztódik, s e késedelem, valamint annak megemlítése, hogy az előző években hasonló, noha kisebb sérelmek érték más tanárokat, azt hivatott sugalmazni, mennyire szükségszerű is ennek az eseménynek a bekövetkezése. Ugyanez a helyzet Hilda szökésével: ez is elkerülhetetlennek látszik, az olvasó csakis úgy foghatja föl, mint előbb vagy utóbb föltétlenül bekövetkező történést. A regény világában tehát nincs igazán nagy jelentősége az esetlegesnek: nem lenne döntő súlya annak, ha valami egy perccel vagy egy órával előbb vagy később történnék.

Igen sok bizonyítékot lehet fölhozni a főhős sorsának megindokoltására. Hilda és Tibor egyaránt kétségségre vonja Novák értékrendjének jogosságát, s kételyüket megalapozottnak tünteti föl a történetmondó. A tanár hangsúlyozottan polgári életmódot folytat, melyet a regény kifejezetten ridegnek münösít. Novák a legjobb sakkozó s megbízható időjós hírében áll, s e két mozzanat rendkívül jellemző, hiszen a fizika s a számtan oktatója magát az életet is okszerűnek látja, véleménye szerint csakis az általa némileg lenézett szépirodalomból hiányoznak az ésszerű összefüggések, „csak a regények ilyenek, mikor az író egymásba torlaszolja az eseményeket, s nem indokolja meg kellően” (XX.). Úgy is mondhatjuk, hogy a pozitívista természettudomány megszállottjaként mulandót nem, csakis örökkévalót ismer, s e történetietlen szemlélet az oka annak, hogy túl sokra vállalkozik. Személytelen tanár, csakis „nevelési objektumot” lát diákjaiban, örökösen oktat s mindig a közmondások elvontságában él, akár lányát korholja, akár Liszner Vilmosról elmélkedik. Mivel nincs tudatában az ellentétes értékek közötti feszültségnek, könnyűnek hiszi az arany középut megtalálását, azt hirdetvén: „a természet munkáját nem szabad meggátolni, csak arra kell törekedni, hogy fattyúhajtásait megnyirbáljuk, egészséges, helyes fejlődését biztosítsuk” (VIII.). Prédikációi üresen csengnek azoknak fülében, akikhez szólni kíván, mivel csakis elvont igazságról tud, így például fiatalság és tapasztalat általános szembeállításával bíbelődik, miközben nincs érzéke a kézzel fogható helyzet iránt. Tiborral s Hildával ezért nem képes megfelelő hangot találni. Lisznerrel is amiatt kerül feszültségbe, mert sem a szenvedélyt, sem a butaságot nem képes megérteni, pontosabban minden emberi megnyilvánulást észérvekkel próbál magyarázni.

Novák értékrendjének egyoldalúsága indokolja, hogy az elbeszélő távolságot tartson vele szemben, sőt olykor ironikusan szemlélje őt. Kérdés, mi az oka annak, hogy mindazonáltal a tragikum sem hiányzik az *Aranyársarkány* főszereplőjének a sorsából. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához időbeli vetületben kell szemügyre vennünk a jellemeket.

A regény szereplőinek többsége viszonylag kevésbé változik. Az események általában nem sokat rombolnak és nem is sok újat hoznak létre bennük, inkább csak a befejezett személyiség tartósságát teszik próbára. Kizárólag két szereplőnél következik be lényeges átalakulás: Nováknál és Liszner Vilinél. Más szóval: a szereplők túlnyomó része alig fejlődik, jellemük inkább eleve adott lényeg, mely szinte kívül van az időn. Egyedül Novák Antal és – sokkal kisebb mértékig – Liszner Vili jellemének lényegét érinti az idő. Az a tény, hogy a regény egyik fő eseménye nemcsak Novákot,

⁸TÓTH Béla, *Szálló igék lexikona*. Bp. 1906. 291; MARGALITS Ede, *Isten a világ közmondásaiban*. Bp. 1910. 47.

⁹*Salse dicta* (Latin közmondások és szállóigék). Összeállította: BITTER Illés. Bp. 1925. 24, 3.

de némileg Lisznert is kibillenti lelki egyensúlyából, arra enged következtetni, hogy az *Arany-sárcsákány* világában bizonyos fokig még az erőszak is közelítheti egymáshoz az embereket. Az erőszakos tett elkövetője és elszenvetője között bizonyos mértékű lelki azonosság teremthető, ha mindkettőben van némi hajlam a másik megértésére. Talán még azt állítani sem egészen képtelenség, hogy Novákot és Lisznert ugyanaz az esemény emeli ki az átalakulásra jórészt képtelen emberek köréből. A megveretés után mindketten elvesztik belső egyensúlyukat: Novák azt képzei, hogy üldözik, Vili pedig rémálmod lát s tévképzeteknek lesz kiszolgáltatottja. Mindkettejükben kétely támad korábbi tetteik érvényességével szemben: Novák az erőszak szerepét ismeri föl a világban, Liszner viszont éppen az erőszak jogosulatlanságát érzi át.

Mi a jellem átalakulásának mélyebb jelentősége az *Arany-sárcsákányban*? Az elbeszélő így akarja arra készíteni a történet befogadóját, hogy kétségbe vonja a szereplőnek mint egységes személyiségű lényeknek a létjogosultságát. Más szóval, Novák jelleme nem lényegi, de létezésmódbeli ismérvek összességéeként jelenik meg. Mindenekelőtt az őt ért megaláztatásra adott különböző válaszai bizonyítják ezt. Eleinte saját szegénységét látja lánya szökésében s a botrányt akarja elkerülni. Megveretése után először megtorlást, igazságszolgáltatást akar, majd igyekszik nem venni tudomást a történetekről, hogy azután ismét bosszút tervezjen, vagy legalábbis képzeletben igyekezzék legyőzni Liszner Vilit, míg végül az elmagányosodás nem készíti annak föltételezésére, hogy az ember létere rányomja bélyegét a kiszolgáltatottságra.

Ezek a különféle magatartásformák azonban csupán nyilvánvaló jelei annak az összetettségnek, mely Novák Antal jellemének kettős – ironikus-tragikus – értékelését okozza. A rejtettebb okokat a főhős személyiségének olyan önellentmondásaiban kereshetjük, melyek úgyszólván a regény leg-елеjétől fogva észrevehetők.

Szabadelvű oktató kíván lenni, aki ügyel méltóságára, de baráti kapcsolatot is keres a diákokkal, célját azonban nem tudja elérni, mert csak ő képzei azt, hogy közvetlen a tanulókkal, valójában soha nem képes kilépni a fölülről beszélő tanár szerepéből. Magatartása azért tetszik fogyatékosnak, mert voltaképp nem egyéb, mint belső meghasonlottság leplezése. Novák azt színleli, hogy nem befolyásolja a diákok véleménye, de valójában alkalmazkodik hozzá. Amikor névtelen levélben gúnyolják új nyakkendőjét, széttepi a gúnyolódo üzenetet, de többé nem veszi föl a kifogásolt ruhadarabot. Nem biztos önmagában, s hiába próbál ragaszkodni elveihez, lépten-nyomon következetlen. „Ő, aki az iskolában semmi elkalandozást nem tűrve, határozott cél felé vezette tanulóit, otthon ingadozott” (VII.). Megveti a hazugságot, ám Hilda szökése után ő is hazugsághoz folyamodik, elvesztvén így erkölcsi fölényét Hildával vagy akár Fórisssal szemben is, akik gyakrabban vétének az igazmondás szabálya ellen. Ésszerűséget prédikál s elengedhetetlennek tartja az önuralmat, de többször előfordul, hogy nem képes fegyelmezni magát s ésszerűtlenül cselekszik: pofon vágja lányát, az utolsó számtan-fizika órán megalázza Liszner Vilit, és az iskolaszolgán tölti ki mérget, amikor „valami ocsmányságot” kap egy csomagban. Elvileg, értelmével elítéli a zsidók iránti ellenszenvet, gyakorlatban, érzelmileg viszont maga sem tud szabadulni tőle.

Első pillanatra úgy érezhetjük, az *Arany-sárcsákány* vége a zűrzavar győzelmét hozza a rend fölött, de ha figyelmesebben mérlegeljük, miként is értékeli az elbeszélő a főszereplőt, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül: Novák úgy próbál rendet kényszeríteni környezetére, hogy nem ismeri el az egyéniség jogait, s közben a saját lelkében is zűrzavar uralkodik. Végső soron nem is az okozza belső válságát, hogy olyan igazságot ismer föl, mely korábban nem létezett a számára. Sokkal inkább arról van szó, hogy nem néz szembe a lét értelmének vagy céltalanságának a kérdésével. Úgy cselekszik, mintha a világ cél felé haladna, de valójában csak gépiesen ismétlődő tevékenységbe menekül a céltalanság érzete elől: „félt az ünnepnapoktól, melyeken megáll a kattogó munka, s a hirtelen támadt csöndben még inkább érzik az élet hiábavalóságát” (XXVIII.).

Novák Antalt próbatétel elé állítja a kudarc, lánya szökése és tulajdon megveretése. Személyisége nem állja ki azt a kettős próbatételt, mely a rendező elv szerepét játssza a mű cselekményében. Olyan értékrenddel kerül szembe, mely tökéletesen cáfolja a sajátját. A kihívásra teljes belső átalakulással is válaszolhatna, de csak részleges lelki változásra képes. Ezért nincs megváltás a számára. Kosztolányi tehát némiképp ellenpéldáját teremtette meg annak a nevelési regénynek, mely a XIX. században az elbeszélő széppróza uralkodó műfajai közé tartozott.

3. Elbeszélő helyzet és nézőpont

Összefüggésbe hozhatjuk-e az *Aranyrákány* világképét Kosztolányi esetleges deizmusával? Noha a zárlat ad némi alapot efféle vélekedéshez, mégsem fogadhatjuk el érvényesnek az ilyen magyarázatot. Azért nem, mert a nyíltan allegorikus jelentés alighanem következetesen értelmező történetmondót tételezne föl, ilyennek jelenlétét pedig nem lehet kimutatni a regényben. Talán még úgy is fogalmazhatunk, hogy az allegorikus magyarázat és a szereplők belső megközelítése kölcsönösen korlátozza egymást, s ezért mondhatjuk, hogy az *Aranyrákány* átmeneti műfajú, a példázat ötvöződik benne a lélektani regénnyel.

Milyen a történetmondó viszonya saját beszédműveletéhez, magyarul, hihető-e a történetmondás, megbízható-e az elbeszélő? Erre a kérdésre nem lehet egyenes választ adni, mert az elbeszélő 1. a szereplőknél kevesebbet, de többet is tud a történetről; 2. hol azonosítja magát a történetbefogadóval, hol elhatárolja magát tőle; 3. hol belső, hol külső nézőpontot használ; 4. ironikusan kétségbe vonja a nyomtatott betű hitelét; s végül 5. a külső és belső nézőpont egyidejű alkalmazása miatt úgyszólván eldönthetetlenül teszi, vajon idézőjelben értendő-e a regény zárlata.

Számos apró szövegrész jelzi, hogy a műből hiányzik a mindentudó elbeszélő. Nem dönthető el, vajon igaza van-e azoknak, akik azt állítják, hogy Novák kékciskos nadrágtartót visel, különböző találgatások vonatkoznak arra, miért is jön ki Liszner Vili utolsóként, egyedül a nyolcadik osztály utolsó számtan-fizika órájáról, s az is megfektetetlen rejtély marad, mit is csinál Fóris Novák Antal látogatása előtt s után. Túlzás lenne azonban azt képzelnünk, hogy az *Aranyrákány* történetmondója tárgyiasra törekszik, vagyis elrejtje magát a szereplők mögött, hiszen az is előfordul, hogy többet tud a szereplőnél – erre példa a IV. fejezet, melyben arról szerzünk tudomást, hogy Novák „közönséges pletykafészeknek tartotta” Flóri nénit, de az elbeszélő helyesbíti ezt az ítéletet, mondván, hogy ez nem egészen felelt meg a valóságnak. Hasonló „következtetlenség” figyelhető meg a történet elmondójának és befogadójának viszonyában. A IV. fejezet többes első személyű értelmezése – „A ravaszság egyik legjobb módja az, hogy nem ravaszkodunk, csak azt közöljük, amit akarunk, hogy megtörténjék, könnyedén, félvállról, hogy ne lássék a szándékunk” – elbeszélői kiszólásnak hangzik, és a szereplőt közös nevezőre hozza a történet elmondójával s befogadójával. Egészen más beszédhelyzet fejeződik ki a következő mondatban:

„– Most ez kibabrál velem – suttozta Vili a fogai között, de ezt nem egészen így mondtá” (XI.).

Az elbeszélő itt a történetbefogadó és a szereplő között áll. Más szóval, a regény világa itt nem úgy jelenik meg, mint a mi világunk, távol helyezkedik el tőlünk, s csakis közvetve kaphatunk tudósítást róla, önmaga jelenlétét éreztető s a dolgokat bevallottan átértelmező történetmondó révén. Sőt, még olyan megnyilatkozásforma is akad a regényben, mely kifejezetten elidegeníti a teremtett világot:

„Micsoda édes egy alak az öreg, mikor szép, ápolt, fehér kezeit lefekteti az asztal lapjára, s percekig gyönyörködik bennük, vagy kifújja az orrát kockás zsebkendőjével, s a zsebkendőt utána gondosan összehajtogatja, mintha mi sem történt volna. Ti azt nem érthetitek.” (III.).

Az első mondat alighanem összetett beszédhelyzetre enged következtetni: a történetmondó talán a diákok szavait tolmácsolja. Ez a kettősség teszi nehezen egyértelműsíthetővé, kire is vonatkozik a többes második személy a rákövetkező mondatban. Lehetséges, hogy mindazokra, akik kívül esnek a szabadkai gimnázium zárt világán, de az is elképzelhető, hogy csakis a történet befogadóira.

Annai bizonyos, hogy nem dönthetjük el egykönnyen, közösségi vagy egyéni hang szól-e hozzánk a regény lapjairól. Miféle hitelességre is formál jogot az elbeszélő? Erre a kérdésre nemcsak a beszédhelyzetek, de a nézőpontok váltogatása miatt is nehéz válaszolni. Tagadhatatlan, hogy a történetmondó gyakran belülről közelíti meg szereplőit, s valahányszor azt jeleníti meg, amit néz a hős, mindig egyénileg értelmezett látványt ábrázol, ám a belső nézőpont gyakran váltakozik külsővel, vagyis hol alanyként, hol tárgyként szemléljük a szereplőt. A történetmondó nem engedi meg, hogy az olvasó megfellebbezzék a jelenlétéről, az elbeszélt tudatot még az öngyilkosságot megelőzően is külső nézőpont keresztezi („Negyvennégy éves arca ettől a megértéstől ellágyult.”),

magyarázó következtetéseivel még ekkor is távlatát hangsúlyozza az elbeszélő hőseivel szemben („Novák az életet közönségesnek érezte és utálatosnak.”), s kihasználja a kettős nézőpontot annak érzékeltetésére, hogy nem ismeri tökéletesen hőst („Bátorította magát, vagy elhessentette a rettenetes gondolatot?”).

A XX. századi regény fejlődését nagy vonalaiban ismerő olvasónak föltűnhet, hogy Kosztolányi soha nem folyamodik első személyű, jelen idejű, közvetlen belső magánbeszédhez. Fölvetődik annak a lehetősége, hogy e hiánya a regény műfajának hagyományörző szemléletére vall, hiszen végül is olyan íróról van szó, aki remekműként üdvözölte a *Thibault-családot*, miközben nem tudta végigolvasni az *Ulyssset*.¹⁰ Azért nem jogosulatlan ezt megjegyeznünk, mert Kosztolányi nem osztotta a hiedelmet, mely szerint regényeknél nincs különösebb jelentősége a nyelvi megformáltságnak.

A magunk részéről mégis inkább más tényezőkkel magyaráznók azt, hogy Kosztolányi elbeszél s nem idézett, valahányszor hőseinek lelki életét akarta érzékeltetni. Egyfelől így könnyebben biztosíthatta az átmenetet külső és belső nézőpontú szövegrészek között, nemegyszer a szereplő tudatának ábrázolásába rejtve az elbeszélő megjegyzéseit, vagy éppen ellenkezőleg, a szereplő nyelvének egy-egy jellegzetességét csempészve be a történetmondásba, átlépve a határt különböző nyelvek s hiedelemrendszerek között.¹¹ Másrészt az *Ulysses* első fejezeteinek olvasásakor, a húszas évek elején Kosztolányi még a lélektani regényírást tartotta korszerűnek, s célja elérése szempontjából – Musilhoz hasonlóan¹² –, azért vélte használhatatlannak a közvetlen belső monológot, mert úgy gondolta, hogy az kizárólag a tudat felszíni rétegéről tudósít. Más szóval, Kosztolányit nem az a különös – gyakori szörendcserékkel tarkított, a lélektani alanyt kihagyó, töredékes szintakszisú, címzett nélküli – megnyilatkozási forma foglalkoztatta, melyet belső beszédnek nevez a lélektan,¹³ de a Freud műveiben szereplő tudattalan. Valószínűleg ezért nem vonzotta Joyce példája, szemben a Proustéval, kinek jellemfölfogását közel érezhette a magáéhoz.¹⁴

Van-e a kettős nézőpontnak olyan előnye, mely föltétlenül összefügg az *Aranyáskönyv* művészi sikerével? Erre a kérdésre csakis igennel válaszolhatunk. Közvetlenül a nézőpontváltások gyorsasága, s így közvetve az idézett belső magánbeszéd hiánya teszi lehetővé annak ábrázolását, amit a személyiség belső hasadásának nevezhetünk. Mind Csajkás Tibor, mind Novák Antal idegenként hallja tulajdon hangját a VIII., illetve a XX. fejezetben, közvetlenül azután, hogy lelki sérülés érte. A nézőpont egyszerre különbözteti meg egymástól az ábrázolt lelkiállapotokat és a szereplőket, ugyanakkor szerkezeti elv szerepét is játssza: Az V. és a VIII. fejezet Tibor lelkiállapotának a kifejezésével indul, bebizonyítván az olvasónak, mennyire nem a fiú döntésének lesz eredménye a fiatalok szökése, a XV. fejezet elején a külső nézőpont Liszner Vilmos alakját merevíti ki, közvetlenül előkészítve Novák megveretésének elbeszélését, pontosabban annak nézőpontját, a XX. fejezet élén a hasonlóan elidegenítő távlat viszont módot ad arra, hogy az olvasó szabadon képzelje el, miféle hatással is lehet a tanár lelkére a megaláztatás. E részek mindegyike más és más követelményét állítja föl a történetmondói hitelességnek, s a regény voltaképp igen messze elmegy a szóbeli kifejezés igazságértékének megkérdőjelezésében: Ebeczky és Glück szembeállításából már-már azt sejthetjük, hogy a szavakkal bánni tudás egyértelmű a lelki érzékenység hiányával, a Bahó Attila szerkesztette időszaki zuglapocská, a nyílt rágalmazásokat közlő *Ostori* pedig egyenesen azt sugalmazza, hogy a nyomtatott betű korlátlanul szolgálhatja a hazugság hatalmát, mert a papír mindent elbír.

¹⁰Ércnél maradandóbb. Bp. 1975. 452–453, 464–466.

¹¹E „kétszólalmú” megnyilatkozási formáról: Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *Szlovo v romanye* (1935). Voproszi literaturni i esztetyiki. Issledovanyija raznih let. Moszkva, 1975.

¹²Robert MUSIL, *Tagebücher, Aphorismen, Essays, und Reden*. Hamburg, 1955. 584.

¹³Lev Szemjonovics VIGOTSZKIJ, *Gondolkodás és beszéd*. Bp. 1967.

¹⁴Nyelv és lélek. 283–285.

Föltölul a kérdés, vajon nem az értékek teljes viszonylagosságát fejezi-e ki olyan regény, melyben emílyre kétségessé válik a nyelvi megnyilatkozás hitele.

Igen durva torzítás lenne elfogadni ezt a föltevést. Való igaz ugyan, hogy a regény igen kevés nyilvánvaló értéket mutat föl, de ezek éppen csekély számuk, szűk körük miatt kapnak különösen nagy hangsúlyt. A részvét és az önzetlenség bizonyul a lelki gazdagság fő zálogának, és Barabás doktor, illetve Pepike szerepeltetését részben ezeknek az értékeknek a kiemelése indokolja. E két magatartásforma jelentőségét csak fokozzák a nem kevésbé egyértelmű negatív értékek, mindenekelőtt a szenvedéssel szemben tanúsított közöny, mely a világmindenségből árad Novák Antal megveretésének éjszakáján. Főris jellemzéséből az olvasó azt sejtethi, hogy a közöny általában a hatalomvágy velejárója, az idősebb s ifjabb Ebeczky alakja pedig azt sugalmazza, hogy a részvétlenség nemcsak a törekvés, az önértzet, az életben verekedni tudó magabiztosság következménye lehet, de egyenesen a polgári viselkedésmódot is jellemezheti. Ezért sem bizonyul hiteles létformának a regényben a polgár, akinek figyelmét teljességgel leköti a mindennapi érvényesülés, és így nem képes saját egzisztenciájának tudatára ébredni. Az *Aranyáskány* szürkének, személyiség nélkülinek mutatja a polgárembert; az idősebb s az ifjabb Ebeczky tökéletes hasonmása egymásnak.

Fontos megjegyeznünk, hogy a regény nem teremt szükségszerű megfelelést adott értékek és egy-egy szereplő között, hiszen éppen a személyiség egységét, azonosságát teszi kérdésessé. Minél egységesebb a jellem, annál kevesebbet foglalkozik vele az elbeszélő. A főhősök szinte mind ellentmondásosak, de még a mellékszereplők között is akad olyan, akinek személyiségéből hiányzik a folytonosság. Glück Laci például mély részvéttel van tanára iránt, ám későbbi pályafutása nincs összhangban diákkori eszményeivel: ő is ügyvéd lesz s nem tanár, polgári radikális mozgalmat szervez, de gazdagon nősül.

A kiüresedésen túl még egy tényező bonyolítja a regény világpépet, s ez az értékek vagylagos szembeállítás. Már a regény legeleje is azt sugallja, hogy az értékek egy része kölcsönösen kizárja egymást. Liszner Vili gyorsan fut, de csúnyán. A fizikai erő s a szépség nem fér meg egymással, a későbbi fejezetek hasonlóan ellentétet állítanak föl hatékonyság és szerénység, sőt kifejezés és érzés között. Ebeczky önelégült, de ő a legjobb tanuló. Nem érez olyan mélyen, mint Glück Laci, de sokkal folyamatosabban tudja kifejezni magát.

A kétértékűség tehát döntően befolyásolja a regény világát. Voltaképp maga a címadó jelkép is ezt bizonyítja. Az arctalan aranyáskányt Főris félelmetesnek látja, Novák viszont csak játéknak, mely bevezet az életbe. A dolgoknak nincs önértékük, csak a szereplő tulajdoníthat nekik ilyen vagy olyan jelentőséget. A regényben teremtté válnak ezt az alaptörvényét jól megfigyelhetjük a katonai lőtér megjelenítésében:

„Kékruhás bakák mozogtak a mezőn, hirtelen hasra vágódtak, fölugrottak, puskával kezükben szaladtak előre, a század egyszerre sütötte el puskáját a lángoló égbe. Úgy tetszett, mintha a golyók lombokat söpörnének, megsebesítenék a levegőt s magát a felhők közt ülő Istent is. Játéknak látszott az egész, üde, tökéletes játéknak. Vili örömeiben a fák felé ugrált. Glück Laci komoran szemlélte. Ő kiérezte ebből a komolyságot, az élet irtózatosságot, nyereségét.” (XIII.)

Elképzeltető tehát, hogy a regény üzenete a megalázás, az erőszak ellen irányul? Megint csak egyszerűsítés lenne ezt állítani. Glück Laci valóban elítéli az erőszakot, de a bosszú gondolata nem, csak a módszer áll távol tőle, sőt a XXII. fejezet vége egyenesen azt állítja, hogy az ő módszere talán még kegyetlenebb, lassúbb s szívósabb lenne.

Tagadhatatlan, hogy az *Aranyáskányban* kísért az értékviszonylagosság. Legfőljebb az a kérdés, vajon teljes érvényűnek minősül-e ez a szabályszerűség. Amikor a tanárok Novák öngyilkosságának okát vitatják, a legkülönbözőbb magyarázatokkal élnek: egyesek a diákokat, mások a lányát, a feleségét vagy a túlfeszített munkát emlegetik. Az olvasó tudja, hogy egyiküknek sincs igaza, hiszen Novákot voltaképp saját gyarlóságának meglátása készítette a végső elhatározásra. Ha viszont mindenki fogyatékos, létezhet egy abszolútum, amelyhez mérhetnek a többiek. A regény más részeithez hasonlóan a lövőgyakorlat leírása sem állítja, pusztán sejteti ilyen abszolútum létét. A zárlat sem ad nagyobb bizonyosságot, mivel hitele kérdésessé válik amiatt, hogy nehéz eldönteni, milyen mértékig fejezi ki Novák Hilda, illetve a történetmondó vélekedését.

Kosztolányi nagy fontosságot tulajdonított a kihagyásoknak a regényben, márcsak azért is, mert minden emberi cselekedetet többféle ok maradéktalanul kifürkészhetetlen kölcsönhatására vezetett vissza.¹⁵ Novák Antal sorsát is ok s okozat többféle párával lehet magyarázni, tehát nemcsak egyféleképp általánosíthatunk belőle. Ezért nem allegória a regény, s emiatt lehet különböző válaszokat adni a kérdésre, minek a példázatát is írta meg Kosztolányi az *Aranyrákányban*. Az elbeszélő csak részleges tudásra formál jogot, s ezzel mintegy kihívja a történetbefogadót, vagy legalábbis bizonyos fokig szabad kezét ad neki a történet magyarázatában. Az események jelentése nem nyilvánvaló, s ez némi nyitottságot ad az értelmezésnek. A történés irányát meghatározó cselekedetek indoklottsága mindenestre kevésbé egyértelmű, mint *A rossz orvosban*, a *Neróban* vagy a *Pacsirtában*. Ebből talán még arra is következtethetünk, hogy már az *Aranyrákányban* megkezdődik az a távolodás a lélektani regénytől, mely azután az *Esti Kornél* megírásához vezetett.

Vizsgálódásunk elején két föltevést idéztünk a szakirodalomból. Közülük a másodiknak helyesbítését viszonylag könnyen össze lehet foglalni. Novák Antal öngyilkossága tökéletesen elő van készítve, amennyiben megfélel Arisztotelész követelményének, aki szerint „az érzelmeket leginkább az váltja ki, ha az események a várakozás ellenére, de egymásból következőleg történnek”.¹⁶

A második állítás cáfolatához némi eszméletörténeti kitekintésre van szükség.

Goethe – akit Kosztolányi nagyon közel érzett magához – az Isten fogalmát a pantheisztikusan fölfogott Természetével váltotta föl. A pozitivisták azután még egy lépéssel tovább mentek, föl számolván az emberfölötti léttel szemben érzett kötelességet. Helmholtz – Kosztolányi apjának a tanára – kísérletileg igazolta az energiamegmaradás elvét, Darwin pedig alapjában rendítette meg a Teremtés bibliai magyarázatát. Kosztolányi annak a természettudományos pozitivizmusnak a szellemében nevelkedett, mely nemcsak az emberek eredendő egyenlőségét hirdette, de egyúttal kétségbe is vonta a nevelés létjogosultságát.¹⁷ Az *Aranyrákány* világképe azonban nyílt szembe fordulást jelent ezzel a hagyománnyal, olyan szellemi értékek nevében, melyek létjogosultságát sem a természettudomány, sem a fajfenntartás ösztöne nem indokolja. Valószínű, hogy ellenvéleménye megfogalmazásakor Kosztolányi ösztönzést kapott Nietzsche-től – akinek *Zarathustrájáról* már 1907-ben cikket írt –, hiszen e német gondolkodó nagyon határozottan ítélte el az értékek pozitívista tagadását bölcséleti fő művében, a *Der Wille zur Macht*ban.

Az *Aranyrákány* mindazonáltal másként fordul szembe a pozitivizmussal, mert nem vitális értékek fontosságát hangsúlyozza. Novák Antal ugyan fölismeri saját szemléletének egyoldalúságát, s a vele szembekerülő életelvet is az erőszakban keresi, ám a regény e másik értékrendet sem minősíti érvényesnek, sőt szinte azt sugalmazza, hogy az sem mentes a pozitivizmus szellemétől, amennyiben a létért való küzdelem Spencer és Darwin által megfogalmazott biológiai elvét emeli át a metafizikába.

Ha az *Aranyrákányból* bizonyos távolságtartás olvasható ki Nietzsche világértelmezésével szemben, akkor ez kétségkívül változást jelent Kosztolányinak néhány korábbi művéhez képest, mert a háború alatt írt rövid történetek közül a *Káin* értékrendje például kétségkívül egybevág a *Der Wille zur Macht* alap gondolatával. Az *Aranyrákány* érték szerkezete már egészen más: ez a regény nem általában a nevelést helyteleníti, hiszen szükségesnek mutatja azt, hogy az ember – mégpedig minden egyén a legfelsőbb indítékból – ráébredjen saját egzisztenciájának tudatára. Ennek a művének a vizsgálata alapján tehát határozottan cáfolni kell a föltevést, mely szerint Kosztolányi biopszichikai törvényekben gondolkodott, hiszen ez a mű olyan minőségeket helyez a legmagasabbra, amelyek az emberi fajfenntartást nem, legföljebb a szellem differenciálódását szolgálják.

Ha figyelembe vesszük, hogy az *Aranyrákány* nem közvetlenül példázatos regény, mivel főhőseinek jelleme részben ironikus, részben tragikus minősítést kap, akkor el kell ismernünk, hogy a tragikum jelenlétét főleg olyan értékek okozzák, mint a türelem és a kiszolgáltatottság iránti részvét, ezek pedig mind a pozitívista, mind a Nietzsche által képviselt értékvilágból jórészt hiányoz-

¹⁵ L. pl. *Nyelv és lélek*. 467; *Sötét bujócika*. 75.

¹⁶ ARISZTOTELESZ, *Poétika*. Ford. SARKADY János. Bp. 1974. 24.

¹⁷ E két alaptétel pozitívista összekapcsolásáról: Gottfried BENN, *Nach dem Nihilismus* (1932). in *Gesammelte Werke in acht Bänden*. München, 1975. Band 3. 713–723.

nak. Talán még annak a föltevését is megkockáztathatjuk, hogy Kosztolányi részben a polgári szabadelvűséghez és végső soron a kereszténységhez nyúlt vissza, mikor a türelmet és a részvétnek Nietzsche által joggal kereszténynek s ezért a maga számára használhatatlannak tartott¹⁸ lélekállapotát emelte legfőbb értéké, másfelől viszont az egzisztencializmushoz közeledett. Ez utóbbira főleg az *Aranyárkány* időszemléletéből következtethetünk. Az időn belüli létnek a közönyös világ-mindenség okozta szorongás a jellemző sajátossága, s az időérzéklet afféle előre „gondolás” határozza meg, mely némileg rokon azzal, amit Heidegger a „Besorgen” szóval jelöl.¹⁹ A regény egész világának ideje egyszerre kapcsolódik a csillagos ég jelképezte világmindenséghez és emberi egyénekhez, vagyis objektívebb minden objektumnál, de szubjektívebb is minden szubjektumnál.²⁰ Más szóval, a szereplők olyan időtartamokat élnek meg, amelyeknek nincs mennyiségi értelemben mérhető hossza, kiterjedése. Mivel Novák Antal ismeri föl legmélyebben, hogy csakis ebben a szubjektív időben jelenik meg az, amit valóságnak lehet tekinteni a regényben, az ő jellemének kifejezetten az egzisztencia (*Dasein*) adja meg lényegét, életét a halál távlata minősíti. A regényalaknak ez az egzisztenciális átértelmezése teszi az *Aranyárkányt* prózairodalmunk kiemelkedően eredeti teljesítményévé, s egyúttal azt is bizonyítja, hogy Kosztolányi már a húszas években szembe fordult azzal a pozitivista vitalizmussal, mely fiatal korában oly nagy hatással volt költői világképére.

Mihály Szegedy-Maszák

TIME, POINT OF VIEW, AND VALUE STRUCTURE IN KOSZTOLÁNYI'S *GOLDEN DRAGON*

It has become a commonplace to call the poet and prose writer Dezső Kosztolányi (1885–1936) a kind of nihilist, in whose works the world is ruled by accidents, and the biological is the only authentic mode of existence. The aim in this essay is to challenge these assumptions. The analysis of three semantic levels (chronotopoi, point of view, and narrative speech act) of *Golden Dragon* (1925), the last but one novel written by Kosztolányi, shows that its author reacted strongly against the Positivism of the turn of the century. The suicide of the hero, a grammar school teacher in a provincial town, is highly motivated: the humiliation he must undergo (he is beaten by his former students and his only child escapes from the paternal home) brings it home to him that his conception of the world has been unduly rationalistic. He must die, because he is unable to view himself as a becoming rather than an essence. He is treated by the narrator as someone not aware that the subjectivity of time uncovers the reality of the world at its most real.

Kosztolányi's conception of time may have been influenced by St. Augustine's, and shows analogies with that of Heidegger: within-timeness is interpreted in terms of care, concern, and anticipation, durations have no length in a sense of a quantitative stretch, and world-time is treated as more objective than any possible object and also more subjective than any possible subject. In other words, the world created by Kosztolányi is governed not by the rules of biological life but by those of the existential interpretation of *Dasein*. This ontological interest contests the premisses upon which previous ideas of character are based and makes Kosztolányi the most original Hungarian novelist of the early 20th century.

¹⁸ „In ihrem Mitleiden war ihr Geist etrunken, und wenn sie schwollen und überschwollen von Mitleiden, schwamm immer obenauf eine große Torheit.” Friedrich NIETZSCHE, *Also sprach Zarathustra*. – Von den Priestern. Insel Taschenbuch. Siebte Auflage. 1982. 95.

¹⁹ Martin HEIDEGGER, *Sein und Zeit*. Dreizehnte, unveränderte Auflage. Tübingen, 1976. 121.

²⁰ Uo. 106, 419.

Kőszeghy Péter

A BALASSI-SZÖVEGHAGYOMÁNY NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

(Részlet az 1981. május 23-án, Debrecenben elhangzott előadásból)*

I. (Balassi 'másik' könyvéről)

A Balassi-kódexnek van egy nehezen értelmezhető, sok szempontból zavaros pontja, a 61. vers utáni rész.¹ Itt a világi, sorszámozott versek után egy prózai bejegyzés található,² majd két istenes vers, azután üres lapok (ezekre egy későbbi kéz Zrínyi költeményeit másolta), ezt követően pedig újra világi jellegű versek, ismét – 71-től 75-ig – sorszámmal ellátva. E zavaros hely magyarázatára a kutatás már rendelkezik elfogadható megoldási javaslattal. A legjelentősebb filológiai eredmény, hogy – Klaniczay rekonstrukciója nyomán³ – ismerjük azt a hét verset, amely a Balassi-kódex üres lapjairól hiányzik, s azt is tudjuk – Horváth Iván bizonyította meggyőzően⁴ –, hogy a bejegyzés utáni kilenc vers eredetileg nem szerepelt Balassi 'maga kezével írt' könyvében. Van azonban egy – nem is jelentéktelen – alkérdés, ahol legalábbis kétséges, hogy a fentebb említett két kutató – s a munkásságuk nyomán többé-kevésbé kialakult közmegegyezés – helyes úton jár. Megállapításuk szerint az ősmásoló által a 61. ének után beírt istenes versek nem lehetnek azonosak a bejegyzés említette 'más könyv'-ben lévőekkel.⁵ Mi sem állítjuk, hogy az ősmásoló előtt Balassi vallásos könyvecskéje lett volna, azonban bizonyíthatóan véljük, hogy a könyvecske 10 éneke közül 9 azonos a kódexbéli kritikus énekekkel.

Korábban a kutatás egybehangzóan azt vallotta (Waldapfel, Varjas)⁶, hogy a bejegyzéstöredékben nyilván azért van szó Balassinak az istenes verseit tartalmazó könyvéről, mert a másoló ebből kívánja folytatni munkáját. Waldapfel szerint a bejegyzést követő énekekhez esetlegesen jutott a másoló, majd pedig azért hagyott ki több üres lapot, mert észrevette, hogy „további istenes énekek is jutnak kézírata számára – az eredetileg kihagyott, mert Balassinál is más könyvben volt, énekeknek”.⁷ Lényegében Varjas is hasonlóképp gondolta: „A másoló azonban talán hosszabb ideig

*Az eredeti előadás gondolatmenetén sehol nem változtattam, azonban – ahol ez szükségesnek látszott – figyelembe vettem az azóta megjelent szakirodalmat. (1982. őszéig) Nem foglalkozhattam a kézirat leadása után megjelent munkákkal, így pl. BÓTA, *A Balassi–Rimay-versek első kiadásának keletkezéséhez* (ItK 1983. 173–189.) c. írásával, amelyben az enyéimmel rokon ötletek is megfogalmazódtak.

¹A szaktudomány ezzel kapcsolatos álláspontjának részletes ismertetését l.: HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp. 1982. 12–49.

²A Balassi-kutatás egyik leggyakrabban citált, közismert szövegéről van szó, ezért elégségesnek gondolom jegyzetben idézni: „Meg vadnak ennenhanj Inhez ualo énekek kiket a psalmusokbolis magatulis szerzett ki mindenestülis tiz, azok mas könyvben vadnak nemis adgia azokat ki medig tob psalmust nem forditt meg azokhoz Azert euilagi eneket a Iephtes Historyatutl ei ulva ki meg nem kesz” (VARJAS Béla, *Balassa-kódex* Bp. 1944. 80.)

³KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, in MTA I. OK, XI, 268–277.

⁴I. m. 41–45.

⁵Az átfedéseket természetesen nem tagadják, hiszen Balassinak 1589-ben még nem volt tíz (a 'más' könyvben) plusz kilenc (a másoló által gyűjtöttek), azaz összesen tizenkilenc istenes éneke, vagy ha igen, akkor ezek közül sok mára elveszett.

⁶Waldapfelt és Varjast idézi HORVÁTH Iván, i. m. 44.

⁷Idézi HORVÁTH Iván, i. m. 26.

is hiába várt, az említett istenes énekeket (a 'másik' könyvet, K. P.) nem tudta megszerezni, viszont időközben egy vagy több másféle Balassa vershez mégiscsak hozzájutott. Hogy gyűjteményébe ezeket is lemásolhassa, helyet hagyott a tíz istenes éneknek, s azontúl lemásolt minden Balassa költeményt, ami éppen a keze ügyébe került."⁸

Waldapfel és Varjas elméletének kétségtelen fogyatéka, hogy azt a tényt, miszerint a számozás kilenc verset feltételez, az istenes versgyűjtemény pedig tíz verset tartalmaz, a másoló gépies, felületes munkájával tudták csak magyarázni. Legalább ilyen jelentős a másik probléma: valószínű, hogy a kódex üres lapjainak az indoklása nem az, hogy az ősmásoló helyet hagyott volna a be nem szerzhető verseknek, hanem az, hogy a Balassi-kódexet 1660 tájt összeíró, bizonyíthatóan valamely nyomtatott kiadás birtokában levő másolók a kiadásban is előforduló versek másolását későbbre halasztották; s címet, kezdősört megjelölve – vagy mint az üres lapok esetében: azt sem – kihagyták az ilyen verset helyét.

Bóta ismerte fel, hogy erről lehet szó,⁹ s a kódexet összevetette a Bártfán kiadott rendezetlen kiadással. Ő úgy vélte, hogy a 61. ének után az ősmásoló „megjegyzéssel hozzáírta egy másik könyvből a tíz istenes éneket (...)”.¹⁰ Tehát – eltekintve az üresen hagyott lapok kérdésének megválaszolásától – Bóta is a Waldapfel–Varjas-féle felfogást tette magáévá. Az elmélet ellen Horváth Iván a következő súlyos kifogásokat hozta fel: „Bóta elméletének két fogyatéka volt. A jelentéktlenebb az, hogy a kódexben a nagy kihagyás utáni első vers a 71. számot viseli (Vitézek karjokkal), a kihagyás előtti 61. (Vitézek mi lehet...) és a 71. vers között pedig nem tíz, hanem csak kilenc számára van hely. Varjas ezt a hibát korábban a tíz vers számára helyet hagyni akaró ősmásoló gépies eljárásának tudta be, ami nagyon természetes feltevés, de nem alkalmazható Bóta ősmásolójára, akinek ezt a tíz verset a kilenc sorszám alá *le is kellett írnia*. Az elmélet másik fogyatéka, Bóta így fogalmazta meg: 'az érdekel, hogy vajon melyik lehetett az a tíz istenes ének, amelyeknek a helyét a 4. kéz a bártfai kiadás párhuzamos darabjaira való tekintettel kihagyta. Azt hiszem, e problémát határozott pontossággal egyelőre lehetetlen megoldani.'"¹¹ A Waldapfel–Varja–Bóta-elméletnek a kegyelemadóest Klaniczay nagy hatású tanulmánya adta meg,¹² melyben a szerző minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy az ún. rendezett kiadások szerkesztője az összekevert Balassi- és Rimay-versek szerzők szerinti szétválasztásához – többek között – egy olyan kéziratot használt, amely a 75. énekig azonos a ránk maradt Balassi-kódexszel. (Más kérdés, hogy 1957-ben írt cikkében Klaniczay ezt még Balassi 'maga kezével írt' könyvével gondolta azonosnak.) A Balassi-kódex és a lőcsei 1670. évi kiadás – a legkorábbi fent maradt rendezett kiadvány – megfelelő énekeit párhuzamba állítva sikerrel rekonstruálta a kódexből hiányzó hét éneket. Cáfolhatatlanul bebizonyította, hogy az őskéziratban is csak kilenc – és nem tíz – istenes ének volt, így feltétlenül jogosultnak látszott a következtetés is: a kódex eme része nem lehet azonos Balassi 'más könyv'-ével. Klaniczay ezt az álláspontját még más érvekkel is megtámogatta, és véleményét így foglalta össze: „Ezek szerint tehát *elképzелhetetlen*, hogy a kilenc éneket mind a másik könyvből írták ki.”¹³

Horváth Iván, akinek kódexrekonstrukciója nagymértékben támaszkodik egyrészt Klaniczay fenti tanulmányára, másrészt az általa „Gerézi–Klaniczay sejtésnek” nevezett, az akadémiai irodalomtörténetben kifejtett elméletre¹⁴ (az előbbi, mint láttuk, nyíltan tagadja a Waldapfel–Varjas–Bóta felfogást), természetesen elutasította a 'más könyv'-ből származó tíz istenes versnek és a kódex verseinek az azonosítását.¹⁵ Az általa képviselt koncepció szempontjából felfogása már csak azért is tökéletesen logikus, mert e – túlhaladottnak látszó – elmélet hívei a kódex 61. versének a végét egyben Balassi 'maga kezével írt' könyve végének is gondolták, s ez semmiképpen nem egyeztethető

Varjas -
Bóta

⁸ VARJAS, i. m. xix.

⁹ Vö. VÓTA László, *Balassi istenes verseinek kronológiájához*. ItK 1954. 426.

¹⁰ BÓTA, uo.

¹¹ HORVÁTH Iván, i. m. 28–29.

¹² KLANICZAY, i. m. 268–277.

¹³ I. m. 278.

¹⁴ Vö. HORVÁTH Iván, i. m. 31–33 és *A magyar irodalom története* I. Bp. 1964. GERÉZDI Rabán és KLANICZAY Tibor által közösen írt Balassi-fejezetével.

¹⁵ HORVÁTH Iván, i. m. 44–45.

össze a Horváth Iván által vallott 2×33 -as teóriával.¹⁶ Jegyezzük itt meg – bár egyelőre ez nem látszik összefüggni az eddig tárgyalt kérdéssel –, hogy Horváth Iván elméletének egyik sarkpontja Rimay – meg nem valósult – Balassi-kiadásának tervezete. A szerző bebizonyítja, hogy Rimay koncepciója és a Balassi-kódex, ill. a rendezett kiadások szöveg hagyománya egyetlen ponton mond ellent egymásnak: a Szentháromság himnuszok esetében. Horváth Iván arra a végkövetkeztetésre jut, hogy ebben az esetben súlyosabb érvek szólnak Rimay mellett, azaz a Szentháromság himnuszok a vallásos versek elejére helyezendők.¹⁷

Nézzük ezeket, hogy létrehozható-e egy olyan elmélet, amely nem mond ellent sem Klaniczay, sem Horváth Iván bizonyítékainak (következtetéseknek esetenként már igen), nem hozhatók fel ellene a Waldapfel–Varjas–Bóta-álláspont jogos kritikái, s mégis vallja, hogy a Balassi-kódex kilenc verse a költő istenes gyűjteményében voltak közül kilencel azonos.

Egy ilyen elméletnek feltétlenül tudnia kell a következőket:

1. Meg kell magyaráznia a kilenc hely – tíz vers kérdését. Ez szerintünk csak egyféleképp képzelhető el: ha feltételezzük, hogy a vallásos liber tíz verse között egy olyan is volt, amelyet már *korábban bemásoltak a kódexbe*. Ne felejtjük el, hogy esetünkben az ősmásolóról, nem pedig a későbbi, nem ritkán ugyancsak figyelmen kívül hagyó scriptorokról van szó! A Balassihoz közelálló, gyűjteményét nagy gonddal összeszedő – vö. a kódex idézett bejegyzésével! – ősmásoló nyilván nem fogja kétszer ugyanazt a verset leírni.

2. Olyan forrást kell felmutatni, amelyben a többi kilenc versből hét azonos a Klaniczay meghatározta énekekkel, kettő pedig a kódexben a 61. ének után található két vallásos versel.

Ez a két pont a szükséges – de nem a feltétlenül elégséges – feltételeket tartalmazza. Teljesülésük esetén egyetlen – korábban ismertett – ellenérv sem állja meg a helyét. Jó lenne azonban, ha az elmélet szerinti forrás még többet tudna, így pl. az alábbiakat:

3. Élén lehet(leg) a Szentháromság himnuszok legyenek, hiszen Balassi istenes verseinek a gyűjteményét – Rimay tanúsága szerint – ezek nyitották meg.

4. Mint a 2. pontban mondtuk: kilenc versnek azonosnak kell lenni a Klaniczay által meghatározottakkal, *a versek sorrendjének azonban nem*. Ez esetben ugyanis megállna Horváth Ivánnak az az észrevétele, hogy ellentmondás van a Balassi-kódex bejegyzése (Balassi nem adja ki az istenes verseit tartalmazó könyvét) s azon tény között, hogy ezután a kódexben istenes versek következnek. De ha a *verssorrend más*, csupán a versek azonosak, ez az érv elesik; a másoló nyilván *nem jutott hozzá a könyvecskehez*, s így annak tartalmát – melyet valószínűleg ismert, különben honnan tudta volna, hogy éppen tíz énekről van szó!¹⁸ – *nem a szóban forgó könyvecskéből*, hanem más kéziratokból próbálta meg összegyűjteni. Ez a gondolatmenet mindenesetre kiküszöböli azt a szépség hibát, amely Horváth Iván elgondolásában meglehetősen feltűnő: ellentmondást kell feltételeznie a *másolótól származó bejegyzés* és a *másoló által beírt versek* között.

5. Az énekek közt zsoltároknak feltétlenül szerepelniük kell, igen valószínű, hogy Balassi összes, 1589-ig írt zsoltáraparafázisa megvolt a gyűjteményben. (Vö. a Balassi-kódex idézett bejegyzésével.)

6. Jó, ha besződleges érveink is vannak. (A versek esetleges egymásrahivatkozása stb.)

Próbáljunk meg összeállítani egy olyan versegyüttest, amely kielégíti a fenti pontok követelményeit. Figyelembe véve az 1. pontot, két vers jöhet számításba: a Balassi-kódex 32. Áldj meg minket Úristen... kezdetű, és a 33., a Bocsásd meg Úristen... kezdetű éneke. Az 5. pont alapján az előbbi választjuk.¹⁹ A 2. pontból következik a többi kilenc vers. Sorrendjüket a 3. 4. és 6. pont határozza meg. Az utóbbit annyiban vettük figyelembe, hogy mivel a Nincs már hova lennem kezdetű vers címében az 'Egy könyörgés. Új' megjelölés található, a Segélj meg engem szövege pedig 'új könyörgés'-re hivatkozik, ('Új könyörgést hozott neked új ág helyett'), feltételezzük, hogy Balassi istenes versgyűjteményében a Nincs már hova lennem megelőzte a másik verset. A többi ének – leszámítva a Szentháromság himnuszokat – *kivételesen zsoltár*, így igen valószínű, hogy egy tömböt képezhettek.

¹⁶ I. m. 34–48.

¹⁷ I. m. 36–37., 40.

¹⁸ Ezt az érvet Bótától kölcsönöztem, vö. BÓTA, i. m. 428.

¹⁹ A Balassi-kódex versei közül ez az *egyetlen* zsoltáraparafázis (a 67. zsoltáré); egy 1589-ben vagy előtte összeállított zsoltároskönyvben feltétlenül szerepelnie kellett.

A mondottak alapján a könyvecske így rekonstruálható:

- I. 1–3. Szentháromság himnuszok
4. Nincs már hova lennem ...
5. Segélj meg engem ...
6–10. Zsoltárok (Az én jó Istenem Az te nagy nevedért ... , Mint a szomjú szarvas ... ,
Mennyei seregek ... , Áldj meg minket Úristen ...)

VAGY:

- II. 1–3. Szentháromság himnuszok
4–8. Zsoltárok
9. Nincs már hova lennem ...
10. Segélj meg engem ...

VAGY:

- III. 1–3. Szentháromság himnuszok
2. Nincs már hova lennem ...
3–9. Zsoltárok
10. Segélj meg engem ...

(A zsoltárok tömbjén *belül* természetesen semmiféle információnk nincs a sorrendre nézve, ezért a fentiek csak a zsoltárok megnevezéseinek tekintendők.)

Látható, ha rendelkezünk az I. vagy II. vagy III. szöveget tartalmazó forrással (vagy legalább olyanal, amely az 1. és 2. pontot kielégíti), a Waldapfel–Varjas–Bóta-elmélet egyik döntő mozzanatát megtarthatjuk, s ugyanakkor nem kerülünk ellentétbe az újabb kutatási eredményekkel sem.

A keresett versgyűjtemény az ún. rendezetlen kiadásokban fellelhető.

II.1. (Az ún. rendezetlen őskiadás forrásáról)

Állításunk bizonyításához tüzetesebben meg kell vizsgálni ezt a kiadáscsoportot, amelyből összesen négy példány, ill. a töredéke maradt ránk: a bécsi, a bártfai, a kassai és a nagyszombati. Az említetteken kívül még legalább két rendezetlen kiadásnak kellett megjelennie, Váradon és Lőcsén, ezekről a kolozsvári rendezett kiadásokban fentmaradt előszó tudósít. A pontos megjelenési évet csak a két későbbinek, a kassainak és a nagyszombatinak tudjuk, mivel csak ezeknek maradt fent a címlapjuk; az előbbi 1665-ben, az utóbbi 1699-ben adták ki. A bécsi megjelenését Varjas 1932/35-ben határozta meg, a bártfai nyomtatás évét pedig még Dézsi tette 1640 körülre, – e datálások ellen azóta sem merültek fel megalapozott érvek.²⁰ A Balassi-filológia ez idejű véleményét a rendezetlen kiadásokról úgy summázhatjuk, hogy a bécsi és a bártfai egyaránt közös ősrre megy vissza, mely talán szintén Bártfán adatott ki, s *egyikük sem tekinthető az istenes énekek első editiójának*.²¹ A kassai nyomtatvány a bártfainak, a nagyszombati pedig a bécsinek – legalábbis a Balassi-részben – hű lenyomata, sőt a nagyszombati a bécsi krudában maradt íveit használja fel.

Ezek a kiadások, amelyeket bár 'rendezetlen', ill. 'összezavart' jelzőkkel szokás illetni (mindkét terminus és egyben felfogás általánosan jellemző a szakirodalomra), nem is olyan összezavartak vagy rendezetlenek, mint első látásra hihetnők. Fel kell, hogy tűnjön (l. 1. ábra): Balassi és Rimay versei egyáltalán nincsenek összekeverve, jól felismerhető csoportokban követik egymást.

²⁰ Holl Béla véleményét – aki a bécsi kiadást 1635/36-ra datálja – nem tartom kellően indokoltnak. In HOLL Béla, *Ferencffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Bp. 1980. 108–110.

²¹ Vö. KLANICZAY: i. m. 296–309.

	1. R!	}	„A”			27. R	}	„D”
	2. B					28. R		
	3. B					29. R		
	4. B					30. R		
	5. B					31. R		
	6. B					32. R		
	7. R	}	„B”	Madách G. kézirat		33. R		
	8. R					34. R		
	9. R					35. R		
	10. B!					36. R		
	11. R					37. R		
	12. R					38. R		
	13. R							
	14. B	}	„C”			40. B!		
	15. B					41. R		
Szt. Háromság himnuszok	16. B	}	„C”			EPICÉDIUM		
	17. B							
– Könyörgés	18. B							
	19. B							
	20. B							
	21. B					Balassi „másik” könyve		
Zsoltárok	22. B							
	23. B							
	(24.) J.P.C.!							
	25. B							
– Könyörgés	26. B							

1. ábra

Egyelőre csak mechanikusan megkülönböztetve a versek csoportjait, négy blokkot kapunk. (1. ábra; A, B, C, D). Ezek mindegyikében *csak egy* más szerzőtől származó vers van (táblázatunkban felkiáltójellel jelöltük); a C és D blokk esetében idekerülésük is jól magyarázható. A C részben található 24. vers (Dicsőült helyeken mennyei paradicsomban . . .) ugyanúgy a 148. zsoltár parafrázisa, mint az előtte álló Menyei seregek . . . kezdetű Balassi-költemény; a D egység 40. éneke (Vitézek, mi lehet . . .) is a tematikai rokonság miatt kerülhetett a 39. (Katonák hadnagya . . .) mellé. Hasonló eljárásra – a rokontémájú költemények egymás mellé helyezésével az egyébként konzervatívan megőrzött verssorrend néminemű megváltoztatására – jó néhány más példát is ismerünk.

A legvalószínűbb feltételezés, hogy az őskiadás szerkesztője négy kéziratból jutott (A, B, C, D blokkok), az ezekben talált verseket – melyek mindegyikét Balassinéak hitte – többnyire sorrendjük megváltoztatása nélkül nyomtattatta ki. A kéziratokhoz képest azonban háromfajta változtatás elképzelhető részéről. Ezek:

1. nyilván csak egyszer adta ki azokat a verseket, amelyek esetlegesen több kéziratban is előfordultak.
2. Tekintettel volt arra, hogy a rokontémájú énekek együvé kerüljenek.
3. Kihagyta – ha volt ilyen egyáltalán a kéziratban – a világi jellegű költeményeket.

Vegyük most egyenként szemügyre a blokkokat. Mivel A és B esetében nem tudjuk meghatározni azt a kéziratot, amelyből a szerkesztő dolgozhatott, meg kell engednünk azt a feltételezést is, hogy az A és B csoportokat versenként, vagy csak néhány költeményt tartalmazó másolatokból állították össze. Ez azonban kevésbé valószínű. Ellene mond a szerzők aránylag pontos szétválasztása (A = Balassi versei, B = Rimayéi), és az az analógia is, hogy C és D blokkok esetében bizonyítható: nem esetlegesen idekerült énekekről, hanem egy-egy kéziratnak, versgyűjteménynek a kiadásba való átvételéről van szó.

A C csoport összesen 13 verset tartalmaz. A 24.-ről (Dicsőült helyeken mennyei paradicsomban...) — amelyről a kiadó is közli, hogy *nem* Balassi szerzeménye, hiszen lenyomatja az auctor monogramját: J. P. C. — az előbb mondottak (tematikai rokonság) miatt bizvást állíthatjuk, hogy a szerkesztő bábáskodta ide, az *eredeti kéziratban nem szerepelt*. Marad tehát 12 Balassi-vers. Ezek közül a 14. (Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása...) *nem volt ott az őskiadásban*, tehát a forrásul szolgáló kéziratban sem. A Balassi-filológia figyelmét Klaniczay Tibor hívta fel arra a Tholnay Ferencről származó, vegyes tartalmú kézira, amelyet segítségül kell hívnunk állításunk bizonyításához.²² Klaniczay megállapította erről a kötetről, hogy a benne található bejegyzések egy olyan nyomtatott kiadásra utalnak, amely 'rendezetlen' volt, de nem azonos egyik fentmaradt kiadvánnyal sem, valószínű, hogy az *énekek első kiadása*. Különösen meggyőző az „Oh kegyelmes isten, nézz szépen reám...” (Rimayé) kezdetű ének esete. Mint Klaniczay közli, ugyanazzal a kézzel, amellyel a költeményt leírták, az ének előtt a „Rimai éneke” felirat áll. „Ezt a későbbi kéz áthúzta, s helyébe írta: 'Istenes Eneki B. B. 25'. Ugyanez a kéz a szövegben erős javításokat eszközölt, néha egész sorokat mással helyettesített, s hozzáírta az énekeknek a kéziratban eredetileg hiányzó ötödik strófáját.”²³

Nem vitás, hogy az eredetileg helyes szerzőmeghatározást a Tholnay-kéziratba jegyező kéz egy rendezetlen nyomtatott kiadvány (itt is és még más verseknél is a kiadás oldalszámát is feljegyzi) alapján bírálja felül. Viszont e kéziratban megtalálható a Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása... is (83/a és 84/a), ehhez azonban *nem tartozik nyomtatott kiadásra való utalás, csupán egy bejegyzés: „Rimayé”*. Ennek csak egyetlen magyarázata lehet: az 'Istenes Eneki B. B.' kötetben ez a vers *nem szerepelt*! Érdekes, hogy Klaniczay, aki más verseknek az első nyomtatott kiadásból való hiányát hasonló módon állapítja meg, ezen a ponton a miénktől eltérő következtetésre jut. Idézzük érvelését: „A Tholnay-kézirat tulajdonosa által használt kiadásban nem voltak bent sem Pécseli Király, sem Nyéki Vörös versei. Sem pedig a bártfaiban megtalálható „Gazdag bő kegyelmű” kezdetű Pécseli, sem pedig a bécsiben közzétett 'Hajtsd meg füleidet' kezdetű Nyéki Vörös vers szövegénél nem találunk nyomtatott kiadásra való utalást, vagy egy nyomtatott kiadás ismeretében való javításokat.”²⁴ Tehát Klaniczay a bejegyzések hiányából von le következtetést. A mi érvelésünk ennél erősebb: a kiadásra utaló jelek hiányán túl egy beírás is támogatja állításunkat. Kézenfekvő, hogy ha eme kiadványban benne lett volna a Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása..., a szerzőt a javítató kéz ugyanúgy Balassira írta volna át, mint tette volt azt az Oh kegyelmes isten nézz szépen reám... esetében. Klaniczay is nagy jelentőséget tulajdonít a kritikus vers fölé írt 'Rimayé' feliratnak, „különös”-nek minősíti, „a Balassi-ének esete (...) rejtélyes” — írja másutt,²⁵ sőt hajlandó ennek alapján a vers szerzőségét is megkérdőjelezni. Véleményét mégis így foglalja össze: „Ez a kiadás (a Tholnay-kézirat tulajdonosa által használt nyomtatott kiadvány K. P.) tartalmilag teljesen megegyezhetett a bártfai kiadással, annak 245. lapjáig”²⁶ (kiemelés tőlem, K. P.).

Megerősíti nézetünket a bártfai kiadásban történő *dupla közlés* is, amelyre a figyelmet szintén Klaniczay Tibor hívta fel.²⁷ A legelfogadhatóbbnak látszó feltevés az, hogy az első kiadás szerkesztője még a vegyes énekrészbe helyezte ezt a költeményt, egy későbbi kiadó — más kéziraéhoz jutva, az ugyanabban a kötetben szereplő két közlés szövege ui. eltér egymástól²⁸ — bővítette vele Balassi énekeit, nem véve észre, hogy a vers a vegyes énekrészben is előfordul. Mindebből az is következik, hogy a bécsi és a bártfai nyomtatványt nem egy, *hanem legalább két kiadás* kellett, hogy megelőzze, ugyanis a fennmaradt rendezetlen kiadásokban az ének azonos helyen szerepel, ez pedig csak úgy magyarázható, hogy már forrásukban is ott volt, márpedig — mint láttuk — léteznie kellett egy olyan kiadásnak is, amely még nem tartalmazta — legalábbis a Balassi-részében — a szóban forgó éneket. Ábrázolva:

²²I. m. 307. és 59. jegyzet

²³Uo.

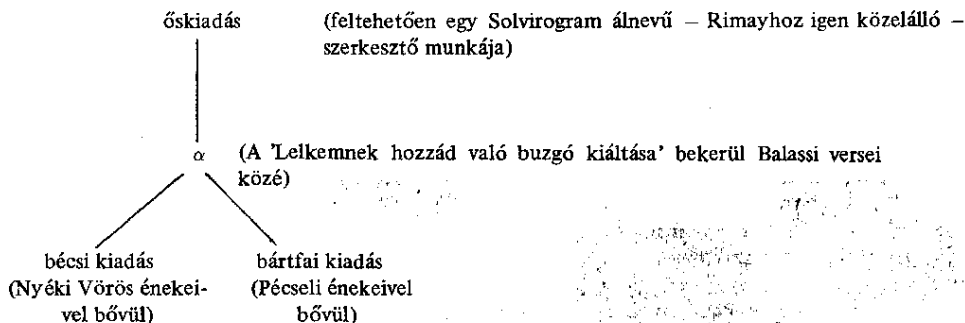
²⁴I. m. 308.

²⁵I. m. 309.

²⁶Uo.

²⁷I. m. 316.

²⁸Uo. Ezért KLANICZAY javasolja, hogy a vegyes énekrészben található verset a kritikai apparátus vegye figyelembe. A költemény szövegét is közli: i. m. 332.

(Stemmánk – a jéghegy csucsból levont következtetések – most is, és a későbbiekben felállítandó szövegleszármazási vázlatoknál is csak azt képes illusztrálni, hogy *legalább ennyi kiadás volt*, más szóval ez az elképzelhető legegyszerűbb származtatás; nem zárjuk ki azonban, hogy a valóságban ennél sokkal bonyolultabb elágazások voltak.)

A mondottak alapján a *C blokk eredeti kéziratában 11 éneket kell feltételeznünk*. Az első, az 'Oh én kegyelmes istenem' kezdetű, a kutatás egybehangzó tanúsága szerint 1589 után, tehát az istenes verseket tartalmazó könyvecske összeírásánál később keletkezett. *A többi versben a korábban kikövetkeztetett III. gyűjteményre ismerünk*. Ezt az eredményt két oldalról is megfogalmazhatjuk: egyrészt sikerült rekonstruálnunk Balassi istenes gyűjteményének tartalmát, és meghatározni azt a szövegcsoportot, amelyben e könyvecske megőrződött; másrészt azonosítottuk az istenes énekek rendezetlen kiadásának egyik forrását.

Mint volt róla szó, a D csoport versei is egy ismert gyűjtemény darabjai. Már Eckhardt megállapította, hogy az első *rendezett* kiadás elkészítőjének rendelkeznie kellett Rimay sajtókész kéziratával,²⁹ Klaniczay pedig szellemes következtetéssel e kézirat tartalmát is pontosan meghatározta.³⁰

Ebben legfőbb segítségére az az észrevétele volt, hogy az I. Madách–Rimay-kódex VII. számú füzetének versei és a rendezett kiadások megfelelő énekei azonosak, olyannyira, hogy az argumentumokban és a verssorrendben sincs – egy kivétellel – eltérés. Mindebből Klaniczay arra következtet, hogy a „váradi kiadó valóban Rimaynak sajtókész kéziratából, illetve annak valamely másolatából dolgozott. A Madách-kézirat kivonatai pedig szintén ugyane sajtókész összeállításból másoltak. Az egyetlen eltérés: az „Ez világ mint egy kert” kezdetű éneknek a „Virtus, lelki jószág” után való beiktatása a kiadásban, sokféleképpen magyarázható, esetleg még maga Rimay változtatott a sorrendben, vagy a kiadó tért el attól ez esetben.”³¹

Ha mármost a D csoport verseit vetjük össze az előbb említett szövegekkel, azt láthatjuk, hogy valamilyen rokonságnak kell fennállnia közöttük (l. 2. ábra). Feltűnő, hogy a bártfai kiadás verssorrendje ott is megegyezik a Madách-kézirattal, ahol attól a rendezett kiadásoké eltér! (A rendezetlen kiadásból hiányzó versek kérdésére több magyarázat is adható – pl. közülük kettő már az A blokkban is szerepelt, ezért nem nyomtatja le őket újra a szerkesztő, világiasabb a téma stb. – erre azonban nem térnek ki, mivel a belátandó tétel – *van összefüggés a három szövegcsoport között* – szempontjából semmi jelentőségű). A legérdekesebb különbség, hogy a D blokk versei előtt – ellentétben a másik két énekgyűjteménnyel – nem találunk argumentumokat! Azt kell tehát feltennünk, hogy az első rendezetlen kiadás készítője egy olyan szövegből dolgozott (talán Rimayéból), amelyet Rimay majd később rendez sajtó alá, alakít át, lát el argumentumokkal. (Nem vethető teljesen el, de kevésbé valószínű az az elképzelés, hogy a szerkesztő egyszerűen elhagyta volna a kéziratban meglevő verskivonatokat.)

²⁹ ECKHARDT Sándor, *Rimay János összes művei*, Bp. 1955. 171.

³⁰ KLANICZAY, i. m. 288–289.

³¹ Uo..

Madách-kézirat	Rendezett kiadások	Bátfai-kiadás
Könyörülj én rajtam	Könyörülj én rajtam	Könyörülj én rajtam
Kiáltok hozzád	Kiáltok hozzád	Kiáltok hozzád
Reménységem te légy	Reménységem te légy	Reménységem te légy
Ó ki későn megyek	Ó ki későn futok	—
Ó kegyelmes isten	Ó kegyelmes isten	—
Örök életnek	Örök életnek	Örök életnek
Boldog kinek az Ur	Boldog kinek az Ur	Boldog kinek az Ur
Hivek keresztyének	Hivek keresztyének	Hivek keresztyének
Ó Uram isten	Ó Uram isten	Ó Uram isten
Egyedül tebenned	Egyedül tebenned	—
Vitézség embernek	Vitézség embernek	Vitézség embernek
Virtus lelki jóság	Virtus lelki jóság	Virtus, lelki jóság
—	Ez világ mint egy kert	—
Kerekded ez világ	Kerekded ez világ	Kerekded ez világ
Udvar s irigy tiszték	Udvar s irigy tiszték	Udvar s irigy tiszték
Hitető szerencse	Hitető szerencse	—
Senkit a pénz és kincs	Senkit a pénz és kincs	—

2. ábra

Az elmondottak megerősítik Klaniczay nézetét, aki szerint az őskiadásban szó sincs szándékos misztifikációról, a versek tudatos összekeveréséről.^{3,2} Más kérdés, hogy a későbbi kiadványokról feltehető egy tekintélyvel nyugvó eljárás: bizonyos – gondoljunk csak Rimay nyilatkozataira mesteréről! –, hogy Balassinak a korban hihetetlen nagy híre-neve, költői rangja és hatása volt! Az ő nevével fémjelzett versek eleve kiadói sikerre számíthattak. Jó példa erre a bécsi kiadó tevékenysége: Eckhardt még úgy gondolta, hogy a szerkesztőket felekezeti szempont vezérelte, ezért hagyják el a protestáns költők – Rimay és mások – nevét.^{3,3} Ez tarthatatlan érvelés, mivel Rimayt – Klaniczay is felhívja rá a figyelmet^{3,4} – kétszer is megnevezi a szerkesztő. A kiadó eljárása szerintem kizárólag üzleti okokkal magyarázható. Másképp teljesen érthetetlen, hogy a szerkesztő, Nyéki Vörös Mátyás pl. a hét bűnbánó zsoltárt miért Balassi neve alatt hozza. Hiszen ezek – Jenei bizonyítása szerint^{3,5} – saját versei! Ezekről biztosan tudnia kellett, hogy nem Balassi írta őket, saját személye ellen se felekezeti, se egyéb kifogásokat nemigen emelhetett, ha pedig valami költői szemérem miatt hallgatja el önnön nevét, miért nem helyezi a verset a vegyes – a nem Balassitól származó – énekesportba?

II/2. (A kassai kiadásról)

A következő kiadás, amelyet érdemes részletesebben megvizsgálunk, a kassai nyomtatvány. Ebben található Solvirogram nevezetes előszava, amely a kutatás egybehangzó véleménye szerint az első kiadás készítőjének beköszöntője. A kiadványt eddig a bátfai leszármazottjának tekintették, mivel azzal a 198. lapig szinte teljesen megegyezik. A következő lapoknál azonban már zavarosabb a helyzet. Az istenes énekek bibliográfsa, Dézsi így ír erről: „... nagy eltérés van a két kiadás közt később. Pl. az „Ifjúságom vétke” kezdetű ének tizedik strofája a bátfai kiadásban a 230. a kassaiban a 302. lapon

^{3,2} I. m. 311.^{3,3} ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint összes művei* I. Bp. 1951. 9.^{3,4} KLANICZAY, i. m. 299.^{3,5} Vö. JENEI Ferenc, *Az első Balassi kiadás történetéhez* It 1951. 346.

van, ami 72 lap különbség. Mi ennek az oka? Megnehezíti a kérdés megoldását az a körülmény, hogy nemcsak a 199–300. lap hiányzik, hanem közből is jelentékeny hézagok vannak (323–362 = 39), valamint az is, hogy a két kiadás énekeinek a sorrendje a töredékekben is megegyezik. Azt kell feltennünk, hogy a kiadás új énekekkel is bővült, s azonkívül, mivel a kassai kiadás utolsó éneke és a bártfai ugyanazon éneke közt már csak 46 lap a különbség, tehát az énekek sorrendje is némi változást szenvedett.³⁴⁶

Próbáljuk meg kikövetkeztetni, hogy mit tartalmazhatott a kassai kiadás elveszett része, és hogy mi lehetett a bártfaitól való eltérés oka! Táblázatunk (3. ábra) tartalmazza a bártfai, a kassai, valamint a lőcsei 1670-es és a kolozsvári 1677-es kiadások vegyes énekrészeihez tartozó lapszámokat. Ezek közül a lőcsei és a kolozsvári rendezett nyomtatvány, ősiük – később erről még bővebben lesz szó – a váradi II. editio. Összehasonlítva a lapszámokat – némi számolgatással – a következő meglepő eredményre jutunk: *a kassai rendezetlen kiadás vegyes énekrésze a rendezett kiadások vegyes énekrészeivel azonos, ugyanazokat az énekeket és ugyanabban a sorrendben tartalmazza, mint a lőcsei és kolozsvári kiadás.* Erre az eshetőségre a figyelmemet Szabó Géza volt szíves felhívni.

	bártfai	+3 vers	lőcsei	kolozsvári	kassai
Egekben lakozó	233	—	270	202	303
Sublimi Te Pater	240	—	—	—	X
Szegény fejem	243	—	275	207	311 (2. vsz.)
Az gonosz	246	—	277	209	314
Téged Uram	256	—	284	215	322
Az Musák	261	—	287	218	X
Járulok az Urhoz	266	—	291	221	X
Lelkemnek hozzád	272	—	—	—	X
Meg adgya még	275	—	295	225	X
Az ki indul	280	—	—	—	X
Vigasságom	289	—	299	228	X
Dicsérlek Uram	291	—	—	—	X
Gazdag bő kegyelmű	294	—	300	229	X
Eljő még az idő	300	—	304	232	X
Könyörülő Szt. Isten	311	—	314	239	X
Paradicsomnak	315	—	314	241	363
Én nyavalyás	324	—	320	247	371
Egykor egy vén	330	—	324	250	X
Ne hadgy Uristen	334	—	327	253	X
Prédának	337	—	330	255	X
Paisa szegény	342	—	333	258	388
Bűn testéből	346	—	336	260	392
+ 4 vers			+ 8 vers		

3. ábra

³⁴⁶ DÉZSI Lajos, *Balassa és Rimay Istenes énekeinek bibliographiája*, Bp. 1905. 20–21. Dézsi egyébként elszámolja magát, a szóban forgó ének megfelelő versszaka nem a 302., hanem a 301. lapon található, így a különbség sem 72, hanem csupán 71 lap. A kassai kiadás mikrofilmje megtalálható az OSzK-ban, jelzete: FM 2/607.

Tételünket a következőképpen bizonyíthatjuk: belátható, hogy két különböző formátumú és tördelésű nyomtatvány között – megfelelően nagy számú mintavétel esetén – akkor és csak akkor állhat fent egy állandó arány, ha tartalmuk megegyező. Számításainkból kiderül, hogy a kassai nyomtatási képe a lőcseinél mintegy 1,3-szor, a lőcseivel azonos szövegű, de más szedésű kolozsvárinál 1,5-ször szellősebb. Ez az arány, bármelyik részét vetjük is össze a kiadványoknak, állandó marad. A bártfai esetében más lesz az eredmény. Az arányossági faktor van amikor 0,93, van amikor 0,73, az eltérések jelzik a két nyomtatvány különbözőségét. (A részletes számításokat I. a 4. ábrán!)

Dézszi problémája, hogy a két kiadás – a bártfai és a kassai – a töredékekben is megegyezik, nem jelent nehézséget, ugyanis ez a megfigyelés – az ábrából leolvasható – a rendezett kiadásokra is igaz. A vegyes énekrészben a bártfai és a rendezett kiadások igen közel állnak egymáshoz: az utóbbiban az előzőhöz képest az első két vers felcserélődik, valamint az énekekből a rendezett kiadások négyet elhagynak. Egyébként a rendezetlen kiadások 25. énekéig – eddig van információnk a kassai kiadványról – a versek is, sorrendjük is azonos.

	<i>bártfai (B)</i>	<i>lőcsei (L)</i>	<i>kolozsvári (Ko)</i>	<i>kassai (K)</i>
1.	346–233 = 113 B/K = 1,2696 K/B = 0,7876	336–270 = 66 K/L = 1,3484 L/K = 0,7415	260–202 = 58 K/Ko = 1,5344 Ko/K = 0,6516	392–303 = 89
2.	346–243 = 103 B/K = 1,2716 K/B = 0,7864	336–275 = 61 K/L = 1,3278 L/K = 0,75308	260–207 = 53 K/Ko = 1,5283 Ko/K = 0,6543	392–311 = 81
3.	315–233 = 82 B/K = 1,3666 K/B = 0,73170	314–270 = 44 K/L = 1,3636 L/K = 0,7333	241–202 = 39 K/Ko = 1,53846 Ko/K = 0,65	363–303 = 60
4.	315–256 = 49 B/K = 1,1951 K/B = 0,83673	314–284 = 30 K/L = 1,3666 L/K = 0,7368	241–215 = 26 K/Ko = 1,5769 Ko/K = 0,6341	363–322 = 41
5.	346–315 = 31 B/K = 1,0689 K/B = 0,9354	336–314 = 22 K/L = 1,31818 L/K = 0,7586	260–241 = 19 K/Ko = 1,5263 Ko/K = 0,65517	392–363 = 29

4. ábra

Ha nem tévedünk, a legnagyobb különbséget akkor kell tudnunk kimutatni a bártfai/kassai arányban, ha azt a részt vetjük össze, ahol négy vers is hiányzik, azzal, ahol nincs hiány. A számítások ezt teljes mértékben igazolják.

I.

$$\begin{aligned} K/L &= 1,3 \\ K/Ko &= 1,5 \\ K/B &= 0,7 \end{aligned}$$

II.

$$\begin{aligned} K/L &= 1,3 \\ K/Ko &= 1,5 \\ K/B &= 0,9 \end{aligned}$$

K = kassai kiadás
L = lőcsei kiadás
B = bártfai kiadás
Ko = kolozsvári kiadás

Más módszerrel is hasonló eredményre jutunk. A megfelelő arányossági tényező segítségével kiszámíthatjuk, hogy ha a kassaiban is szerepelne a bártfaiban előforduló, de a rendezett kiadványokból hiányzó négy vers, hogyan alakulnának az oldalszámok. Ha tézisünk helyes, így pontosan a két kiadás megfelelő oldalszáma közötti különbséget kell kapnunk.

Az arányossági tényezőt – felhasználva az eddig kapott eredményeket – könnyen kiszámíthatjuk. Két, egymástól eltérő arány áll a rendelkezésünkre, mivel a vizsgált részben a kassai nyomtatvány csak két helyütt maradt fenn folytonosan. Az egyik hely nagyobb terjedelmű, tehát információértéke is több, ezért kézenfekvő, hogy a két adat súlyozott matematikai közepével számoljunk. Használjuk fel először a bártfai adatait!

$$\frac{(256-243) \times 1,18181 + (346-315) \times 1,06865}{31 + 13} = 1,1023079; \quad R = 0,9071875$$

(R = reciprok érték)

A kassai adataival számolva:

$$\frac{(392-363) \times 0,9354838 + (322-311) \times 0,8461538}{40} = 0,910918$$

R = 1,0977936

A két eredménynek jó közelítéssel egyeznie kell. Ez a feltétel láthatóan teljesül. Belőlük átlagot számolva:

$$\frac{0,910918 + 0,9071875}{2} = 0,9090527$$

Először – így számíthatunk a legpontosabb eredményre – nézzük a vershiányok közvetlen környezetét (már amennyire ezt a kassai töredékes volta megengedi), majd az egész fent maradt korpuszt.

$$363-303 = 60$$

$$60 - (60 \times 0,9090527) = 5,456838$$

Tehát a különböző szedésből, betűtípusból következően a vizsgált távolságban eleve kb. 5,5 oldal különbségnek kell adódnia. A két kiadvány közötti kezdeti különbség: 303–233 = 70 oldal.

$$70-5,456838 = 64,543162 \approx 64,5$$

Ennyi lap különbségre számíthatnánk a bártfai és a kassai között az adott távolságban, ha nem lenne közöttük eltérés.

Az eltérés négy vers, ezek a bártfaiban 18 lapon helyezkednek el. Ez a 18 lapnyi vers a kassai szedésével $18 \times 0,9090527 = 16,362948 \approx 16,4$ oldal terjedelmet jelent. Ezt kivonva a korábban kapott lapkülönbségből:

$$64,543162 - 16,362948 = 48,180214 \approx 48,2$$

Ennek azonosnak kell lenni a vizsgált rész utolsó oldalainak különbségével, amely

$$363-315 = 48$$

Az eltérés a várt és a kapott eredmény között 0,18. Figyelembe véve eljárásunk szükségszerűen statisztikai, tehát nem egészen pontos jellegét, az egyezést nagyon jónak mondhatjuk.

Nézzük most az egész – a kassaiban fentmaradt – korpuszt.

Teljesen hasonló módon az előbbiekhöz:

$$46,360847$$

$$(301-230) - (392-301) + ((392-301)/0,9090527) - 16,362948 \approx 392-346 = 46$$

Az egyezés itt is igen jó, a különbség mindössze: 0,36, csak valamivel több, mint korábbi számításainknál. A nagyobb szórás várható is volt, mivel itt a különbséget adó résztől távolosó egységet vizsgáltunk.

Az elmondottak alapján a kassai nyomtatvány vegyes énekrészének a rendezett kiadások megfelelő részével való azonosságát bizonyítottak tartom.

Nem kaptunk még választ arra, hogy mi okozhatja a bártfai és a kassai kiadás közt a vegyes énekrészénél már fennálló, 71 lapos különbséget. Az eddig megállapítottakból kiindulva joggal gondolhatjuk, hogy a kassai nyomtatvány talán másban is rokonítható a rendezett kiadásokkal! Hátha a rendezettekben megjelenő, addig más nyomtatványból nem ismert 18 Rimay-vers helyezhető el a kritikus 71 lapra? Ezek az énekek a lőcsei kiadásban összesen 53, a kolozsváriban 41 lapot foglalnak el. Ha ezeket a lapszámokat megszorozzuk az arányossági faktorial, és 71 körüli értéket kapunk, feltételezésünk helytálló.

$$L: 1,344928 \times 53 = 71,281184 \text{ Ko: } 1,5408723 \times 41 = 63,175764$$

A lőcsei igen jó közelítéssel a várt eredményt adja, a kolozsvári nem. Az ok nyilvánvaló: a Rimay-féle hosszú argumentumokat a kolozsvári elhagyja, ezeket versikébe sűríti. A kassaiban tehát ott volt a keresett 18 vers, még hozzá a lőcseiben megőrzött, Rimaytól származó hosszú summácskák kíséretében, minden valószínűség szerint Balassi Bálint neve alatt.

Sikerült tehát egy olyan kiadványt rekonstruálnunk, amely egy darabig hűen követi a bártfai típust, majd hozza az idáig csak a rendezett kiadásokból ismert Rimay-költeményeket, de ezeket is Balassi verseihez csapva, végül vegyes énekrésze teljesen azonos a rendezett kiadásokéval.³⁷

Hogyan alakulhatott ki ez a kiadvány? Három elképzelés lehetséges:

1. volt egy korábbi, ránk nem maradt nyomtatvány, melyet a kassai hűen követ;
2. a kassai kiadó önállóan bővíti, változtatja a bártfai nyomtatványt;
3. részben a bártfait, részben az elveszett kiadást követi.

A második elképzelés biztosan elvethető. Nemcsak azért, mert Severina özvegyéről (a kassai kiadóról) nehezen tételvezhető fel ennyi önállóság, de azért is, mert a véletlen számlájára kellene írunk a rendezett kiadásokkal való egyezést. Ezek jól bizonyíthatóan a II. váradi kiadást követik, melyről legalább annyi biztos, hogy 1660 előtt jelent meg; eddig, a török Váradra történő bevonulásáig tartott ugyanis Szenczi Kertész váradi könyvnyomtató működése. Tehát az 1665-ös edíciójú kassai nyomtatványt a váradi kiadó nem láthatta. Marad a másik két lehetőség: az elveszett kiadás részben vagy egészen való kassai utánnymása. Melyik lehetett az istenes énekeknek ez a ránk nem maradt kiadványa? A kassai kiadás évszáma is, a tartalom is a váradi kiadások felé mutat. Ezekről a nyomtatványokról Szabó Géza bebizonyította,³⁸ hogy a korábbi szakirodalom véleményével szemben csak két – egy rendezetlen és egy rendezett – váradi kiadás volt.

A két kiadás közül nem valószínű, hogy a rendezett lett volna meg Severina özvegyének. Semmi oka nem lehetett ugyanis arra, hogy ismét összekeverje a verseket, a rendezett kiadás előszavának tudósítása ellenére, a költői kegyeletet sértő módon a bártfai kiadáshoz nyúljon vissza, egy idő után azonban attól mégis a váradi szerint térjen el. Igaz, hogy ismerünk példát hasonló magatartásra. A nagyszombati kiadó is rendezetlenül hagyja az énekeket, pedig bizonyítható, hogy használja a rendezett kiadásokat. Példánk azonban nem jellemző: tudjuk, hogy a nagyszombati nyomdász a bécsi kiadás megmaradt íveit használja fel, így jelentős nyomdai költséget takarít meg – ez magyarázza eljárását. Korábban – a bécsi kiadás kapcsán – említettem üzleti szempontokat, mint az összekeverés egyik lehetséges okát. Ez azonban itt nem áll meg, hiszen ha már egyszer napfényre került a misztifikáció, sokkal nagyobb sikere lehet a hitelesség igényével fellépő kiadványnak, mint a másiknak. A kiadói gyakorlat (1670 után, a nagyszombati leszámítva, csak rendezett kiadás

³⁷ Szabó Géza hívta fel a figyelmemet arra, hogy a kassai kiadásból hiányzó rész lapszámolásában tévedések vannak. Nincs meg az I ív után a teljes K, L, M, N ív, valamint az O ív eleje. (12-rét ívek, tehát ívenként 24 oldal.) Az ívek tanúsága szerint a nyomtatvány valahol 4 lapszámnnyit ugrik. Jegyezzük meg: számításaink mikéntjéből következik, hogy ez semmiben sem befolyásolja eredményeinket.

³⁸ SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János istenes énekei* (Az 1701-es kolozsvári, M. Tótfalusi Kis Miklós nyomtatta kiadvány fakszimile kiadása) Bp. 1983. Kísérő tanulmány, 26–27. (Előadásomban az akkor még kéziratban levő dolgozatra tudtam csak hivatkozni.)

jelenik meg) is valószínűtlenné teszi, hogy a kassai nyomdász rendelkezett volna a II. váradi kiadással.

Az I. váradi kiadás használata ellen egy sem, mellette annál több érv hozható fel.

Eleve valószínűbb, hogy egy rendezetlen kiadványnak a forrása is az. Nagy valószínűséggel tudjuk, hogy a váradi nyomdásznak a birtokában volt Rimay kézírata, sőt feltehetőleg egy bártfai és egy lőcsei rendezetlen kiadás is.³⁹ Okkal gondolható, hogy ezekben megvolt a Solvirogram írta előszó,⁴⁰ melyből Szenszi Kertész Ábrahám azt olvashatta ki, hogy Balassi énekei „sohul (avagy ha találatnak is igen ritkán) nem találhatnak mind együtt s igazán, hanem csak az Nemes és vitézlő Rimay Jánosnak leírt könyvében, melyet ugyanezen vitéz urnak emlékére ki akarván bocsátani, ez énekek eleibe írt előgiákat is helyhezettette volt.”⁴¹ Tökéletesen érthető ezek alapján, hogy Szenszi Kertész a Rimay kéziratában levő verseket, amelyek bőségesen rendelkeztek „előgiákkal”, s melyek első része Balassi neve alatt szerepel az előtte fekvő bártfai vagy lőcsei kiadványban, *Balassiéknak hiszi*. Nála „edgyütt és igazán” találhatók Rimay János könyvében a költemények, kibővíti tehát velük kiadását, ugyanakkor némileg átszerkeszti a vegyes énekrészt is. Tévedésére csak akkor jön rá, amikor még egy kézírathoz, a *Balassi-kódex valamelyik őséhez hozzájut*: ekkor végzi el a versek szerzők szerinti szétválasztását, a vegyes énekrészen azonban – miért is tenné? – már nem változtat.

Az elveszett I. váradi kiadás tartalma tehát a kassaiéval azonos, és így pontosan meghatározható.

III/1. (A rendezett kiadásokról)

A rendezett kiadások őse, mint már korábban erről többször volt szó, a II. váradi kiadás. A lőcsei és a kolozsvári kiadványnak egyaránt ez a forrása. E két kiadás vonatkozásában tehát a prioritás kérdése – kellő bizonyossággal – nem dönthető el.⁴² *A többi fentmaradt rendezett kiadásról bebizonyítható, hogy az említetteknek, vagy azok leszármazottjainak szolgálai utánnyomatai, eltéréseik sajtóhibák, vagy a lectio difficilior törvénye szerinti javítások, tehát forrásértékük nincs.* Ezért pl. a pozsonyi 1676-os vagy a kolozsvári 1677-es kiadásoknak az apparátusban való idézése – mint az a kritikai kiadásban esetenként előfordul – fölösleges. Sőt, a lőcsei 1670-es kiadás helyett is célszerűbb az 1671-est használni,⁴³ mivel a két kiadvány *betűről betűre* megegyezik, kivéve ott, ahol a későbbi nyomtatvány a korábbi hibáit javítja, láthatóan azon forrás alapján, amelyből az 1670-es kiadást is szedték. Egy leendő kritikai kiadás számára tehát az a

³⁹ Legalábbis ezeket említi Szenszi Kertész a II. váradi kiadás elé írt lectori salutemében, mint (az I. váradi kiadással együtt) olyan nyomtatványokat, melyekről tudomása van, s melyek még nem választották szét a két költő verseit. A lectori salutemet a kolozsvári kiadások őrizték meg.

⁴⁰ Ez szinte biztosra vehető; különben mely kiadások közvetítették volna az előszót a kassai nyomtatványba?

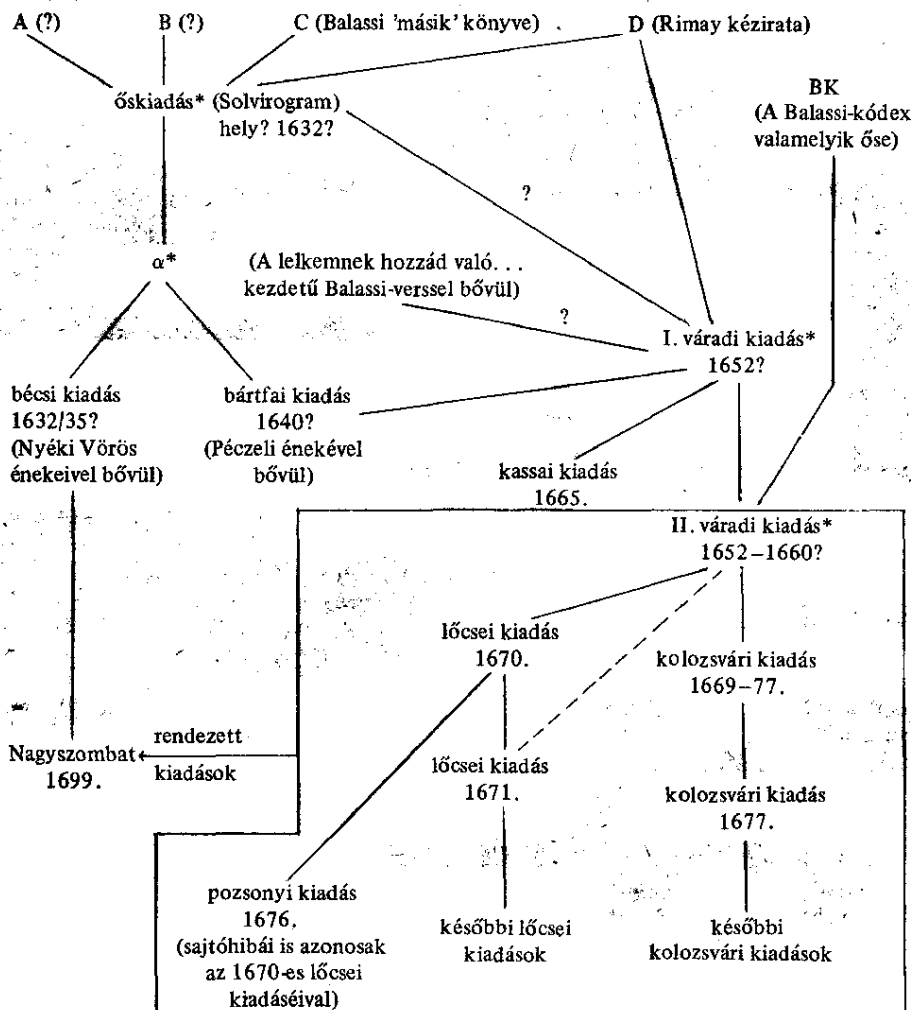
⁴¹ Vö. DÉZSI, i. m. 21.

⁴² Korábbi cikkemben (*Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról*, ItK 1976. 714–719.) – tévesen – még úgy gondoltam, hogy az 1670-es lőcsei kiadás a negyedik váradi editióra, az istenes énekek első kolozsvári kiadása (1669–1677) pedig a második váradi kiadásra megy vissza. Bár mióta Szabó Géza bebizonyította, hogy mindössze két váradi kiadás volt, ez az állítás semmiképp sem tartható, mégis, sok szempontból a kolozsvári kiadást tekinthetjük hitelesebbnek. Láthatólag hűségesebben követi az eredetijét: közli Szenszi Kertész Ábrahám előszavát, formátuma és ívjegyei azonosak a váradiéval (erre is Szabó Géza figyelmeztetett), szövege az esetek döntő többségében jobb a lőcseinél, és feltűnő az is, hogy a lőcsei 1671-es nyomtatvány az egy évvel korábbi kiadást mindenütt a kolozsvárral megegyező alakra javítja. Az 1670-es lőcsei és az első kolozsvári kiadás összesen 29-szer tér el egymástól (csak a Balassi-verseket véve figyelembe, a hangalaki különbözőségeket nem számítva), ebből a kolozsvári húsz esetben jobb szöveget hoz; az 1671-es lőcsei kiadás pedig kilenc esetben javítja az 1670-eset a kolozsvárral megegyező alakra.

⁴³ Részletes ismertetését l.: ECKHARDT, *Egy ismeretlen Balassi-kiadás*, MKSz 1955. 118–121.

tanultság vonható le, hogy az istenes énekek nyomtatott kiadásai közül a jegyzetapparátusnak a bécsi, a bártfai, az első kolozsvári és a lőcsei 1671-es kiadások változatait kell idézni.⁴⁴

Az előzőekben vázoltak alapján az istenes énekek nyomtatott kiadásainak szövegleszármazási stemmáját így képzelhetjük el:

* = kikövetkeztetett kiadások

⁴⁴ Említük meg, hogy az istenes énekek többségére ezek a kiadványok nem kizárólagos, sokszor nem is elsődleges források, 11 versre más, korábbi vagy más szövegcsaládhoz tartozó alapszövegeket is ismerünk (Balassi-kódex, Erdődy-kódex, Kassai A. nyomtatványa, UE könyvek, Kuun-kódex stb.).

EGY FELTÁRATLAN FORRÁSCSOPORT: BAROKK KORI MIRÁKULUMOS KÖNYVEK MAGYARORSZÁGI BÚCSÚJÁRÓHELYEKRŐL

Amikor egy, a magyar kutatásban eddig kevés figyelemre méltott forrásegyüttes, a magyarországi búcsújáróhelyekhez kapcsolódó barokk kori mirákulumos könyvek bemutatására teszünk kísérletet, célszerűnek látszik az ismertetést meghatározással kezdeni.¹ Mirákulumos könyvön olyan kéziratot vagy nyomtatott munkát értünk, amely a szentek vagy Mária közbenjárásának tulajdonított ún. imameghallgatások, különböző bajokból természetfeletti segítség révén történt csodás megmenekülések (miracula) leírásait tartalmazza. Ezeknek a könyveknek térben és időben változatos formái és típusai alakultak ki. A nyomtatásban megjelent gyűjteményes munkáknak például az imameghallgatások csupán egyik legszembeütőbb vonását jelentik, mivel ezek rendszerint az áhítat-irodalom területéhez tartozó más szöveganyagokat is magukban foglalnak. Valójában nem húzódik éles határ a mirákulumos könyvek és a kifejezetten áhítati célra szolgáló más művek között, s a könyvtípusok alakulása, érintkezése más rokon kiadványfajtákkal önmagában is vizsgálatra érdemes forráscsoporttá avatja ezeket a munkákat.

Emellett azonban a mirákulumos könyvek fontos forrásai egyrészt a néprajzkutatásnak, ezen belül is elsősorban a vallásos népi elbeszélés- és szokásvizsgálatoknak, másrészt az irodalomtörténetnek, amely a műfaj fejlődését kísérheti nyomon, ezen kívül pedig még számos más tudományterület (orvostörténet, hely- és személynév kutatás, településtörténet stb.) művelőinek is hasznos adatokat tartalmaznak. Innen érthető, hogy a témának nagyon jelentős nemzetközi irodalma van, míg a magyar kutatás nem rendelkezik ehhez mérhető anyagfeltárással. Anélkül, hogy a nemzetközi szakirodalom akár vázlatos áttekintésére vállalkoznánk, megemlítjük, hogy például a német néprajzkutatás már a század harmincas éveiben felismerte a mirákulumos könyvek jelentőségét,² s azóta számtalan részvizsgálat,³ átfogó néprajzi⁴ és irodalomtörténeti⁵ elemzések sora foglalkozik a

¹ A forrásanyag feltárására „A magyar népköltészet forrásai” c., az ELTE Folklore Tanszékén folyó kutatási pályázat keretében került sor. A forráskiadvány-sorozatba tervezett kötet összeállítása a mirákulumos könyvek szöveganyagából folyamatban van. Ehhez vö.: TÜSKÉS Gábor, *Kéziratok és nyomtatott mirákulumszövegek*. in *Artes Populares 8. A Folklore Tanszék Évkönyve*. Szerk. VOIGT Vilmos, Bp. 1982. 250–251. A tanulmány alapjául szolgáló doktori disszertáció: KNAPP Éva, *Barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről*. Diss. (kézirat) Bp. 1984. Itt a teljes forrás- és példaanyag, irodalomjegyzék, valamint egyes megállapítások részletes kifejtése is megtalálható.

² SCHREIBER, Georg, *Deutsche Mirakelbücher*. Düsseldorf, 1938., MEISEN, Karl, *Ein Mirakel-büchlein des 15. Jahrhunderts aus der Wallfahrtskirche Marienthal bei Hamm an der Sieg*. Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 129. 1936. 88–115., KRISS, Rudolf, *Volkskundliches aus den Mirakelbüchern von Maria-Eck, Traunwalden, Kösslarn und Halbmeile*. Oberdeutsche Zeitschrift für Volkskunde 5. 1931. 134–151.

³ WELKER, Klaus, *Die Inchenhofener Mirakelaufzeichnungen (1506–1657)* in BÄUMER, Remigius (Hrsg.), *Von Konstanz nach Trient*. München–Paderborn–Wien, 1972. 635–657., MAIS-

témával. A német kutatás újabb fellendülésére jellemző adat, hogy például a néprajzi tanszékkal rendelkező bajor egyetemek közül egyedül az 1982-es tanévben három tanszéken összesen öt, különböző mirákulumos könyvekkel foglalkozó szakdolgozat, illetve disszertáció készült.⁶ Magyar vonatkozásban rendszeres kísérlet eddig egyedül a nyugati határvidék (a mai Burgenland) kegyhelyeivel kapcsolódó barokk kori mirákulumos könyvek összegyűjtésére történt, de ez is az osztrák kutatás részéről.⁷ Ugyanerről a területről több részfeldolgozást is ismerünk.⁸ Magyar részről a néhány középkori mirákulumos könyvvel foglalkozó elemzés mellett⁹ a barokk korra vonatkozóan csupán egy-két elszórt kezdeményezést,¹⁰ illetve figyelemfelhívást¹¹ említhetünk tudománytörténeti előzményként.

A vallásos népi irodalom hatása a népi elbeszéléskincsre és a szokásanyagra a magyar kutatás előtt általában ismert, de ennél sokkal nehezebb meghatározni azokat a konkrét befolyásokat, amelyek egy-egy műfajhoz kapcsolódnak. Ha azt a tágabb műfaji összefüggést keressük, amelybe a mirákulumos könyvek beletartoznak, akkor a barokk kori áhítati irodalom egyik széles területét, az elbeszélő Mária-irodalmat, ezen belül pedig a búcsújárás irodalmát kell megjelölnünk,¹² mivel az eddig ismert magyar anyag három, az egésznek csupán töredékét jelentő kéziratról eltekintve teljes egészében Mária-kegyhelyekhez kapcsolódik. Ebben a megvilágításban a mirákulumos könyvek vizsgálata különösen jó szolgálatot tesz akkor, amikor az összefüggő kapcsolatokat keressük a teológiai elképzelések és a népi kultusz, az elméleti Mária-irodalom és a Mária-tisztelet gyakorlati megvaló-

SEN, Felici, *Das Mirakelbuch von Disentis* (1707). Schweizerisches Archiv für Volkskunde 61/1–2. 1956. 60–74.

⁶ZENDER, Matthias: *Mirakelbücher als Quelle für das Volksleben im Rheinland*. Rheinische Vierteljahrsblätter 41. 1977. 108–123., HARMENING, Dieter, *Fränkische Mirakelbücher*. Würzburger Diözesan-Geschichtsblätter 28. 1966. 25–240.

⁷BACH, Hermann, *Mirakelbücher bayerischer Wallfahrtsorte*. Diss. München, 1963., WALTZ, Matthias, *Zum Problem der Gattungsgeschichte im Mittelalter*. Am Beispiel des Mirakels. Zeitschrift für romanische Philologie 86. 1970. 22–39., OPPEL, Hans D., *Exemplum und Mirakel*. Versuch einer Begriffsbestimmung. Archiv für Kulturgeschichte 58. 1976. 96–114., ASSION, Peter, *Die mittelalterliche Mirakel-Literatur als Forschungsgegenstand*. Archiv für Kulturgeschichte 50. 1968. 172–180.

⁸Bayerische Blätter für Volkskunde 1983/4. 251–255.

⁹SEMMELEWIS, Karl, *Burgenländische Wallfahrts- und Mirakelbücher aus dem 17. und 18. Jahrhundert*, Burgenländische Heimatblätter 26/3. 1964. 131–140.

¹⁰SCHMIDT, Leopold, *Die Bedeutung der Wallfahrt Maria Einsiedeln auf dem Kalvarienberg bei Eisenstadt in den ersten Jahren ihres Bestandes*. Horn-Wien, 1948., LÁSZLÓ, Stefan, *Loretto im Burgenland*. Beiträge zur Geschichte des Wallfahrtsortes und Servitenkonvents. Diss. Trausdorf, 1936., PROBST, Franz, *Die Wallfahrt nach Stotzing*. Einsenstadt, 1954.

¹¹LOVAS Elemér, *Árpádházi Boldog Margit élete*. Bp. 1939., FÜGEDI Erik, *Kapisztránói János csodái*. Századok 111/5. 1977. 847–898., KNAPP Éva, *Remete Szent Pál csodái*. Századok 117/3. 1983. 511–557.

¹²PÁSZTOR Lajos, *A máriavölgyi kegyhely a XVII–XVIII. században*. Bp. 1943., FREY Jácint, *Egy kapucinus kegyhely ründöklése a 18. században*. Kapucinus tartományi értesítő, 1948 Karácsony, 4–13., BONOMI, Eugen, *Die Mirakelbücher der Wallfahrtsorte Óbuda (Kiscell) Kleinzell bei Altofen und Makkos Mária/Maria Eichen bei Budakeszi in Ungarn*. Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde 12. 1969. 271–300., TÜSKÉS Gábor–KNAPP Iлона Éva, *Egy dunántúli búcsújáróhely a XVIII. században*. A homokkomáromi mirákulumos könyv tanulmányai 1751–1786. Ethnographia 93/2. 1982. 269–291.

¹³FALLER Jenő, *Jásd község története*. Veszprém, 1934., BONOMI Jenő, *Búcsújárás Solymár-ra*. Bp. 1940., BONOMI, Eugen, *Der Wallfahrtsort Csobánka*. Bp. 1941., BÁLINT Sándor, *Az Etelka és Máriaradna*. in BÁLINT Sándor, *A hagyomány szolgálatában*. Budapest, 1981. 121–127.

¹⁴BRÜCKNER, Wolfgang, *Erzählende Kurzprosa des geistlichen Barock*. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 86/3. 1983. 101–148.

salása között. Ezért a bemutatás során a mirákulumos könyvek megjelenési formáin kívül fokozott figyelmet fordítottunk azokra a közvetítési folyamatokra is, amelyek során a kiadványok létrejöttek és popularizálódtak, valamint azokra a funkcionális összefüggésekre, amelyekben ezeket a könyveket használták.

1. Kézírtos előzmények, nyomtatott források.

A nyomtatott mirákulumos könyvek rendszerint kézírtos előzményekre nyúlnak vissza. A mirákulumszövegeket tartalmazó kézírtatok legnagyobb része veszendőbe ment: eddig egyetlen olyan kegyhellyel sem találkoztunk, ahol a kézírtos feljegyzések folyamatosan hiánytalanul fennmaradtak volna. Az eddigi kutatás során 16 kegyhelyről összesen 31 kézírtatot vettünk számba. Ez a kézírtos anyag mind terjedelmében, mind tartalmában, mind külső megjelenési formájában, mind pedig a keletkezés oka szerint rendkívül sokrétű. Az említett szempontok alapján a kézírtatok a következő főbb típusokba oszthatók:

1. A feljegyzések legnagyobb része a kegyhellyel kapcsolatos csodás események helyszínen történő megörökítésének szándékával, adott esetben felsőbb utasításra keletkezett. Az áthagyományozást szolgálta az is, amikor az így készített feljegyzéseket a későbbiekben részben vagy teljes egészében újra leírták, átmásolták. Ezek a feljegyzések rendszerint az adott kegyhely iratanyagában, a kegyhely egyéb eseményeivel együtt, azok közé besorolva vagy azoktól elkülönítve találhatók. Több esetben önálló kézírtos könyvet nyitottak a mirákulumok feljegyzésére, de előfordult az is, hogy a mirákulumokat a kegyhely összeállított története után, attól elválasztva, időrendben jegyezték fel. Az e feljegyzéstípusba tartozó szövegek közös formai jellemzője, hogy a leírást készítő egyes szám harmadik személyben mondja el az eseményeket. Egy-egy szöveg terjedelme a csak a legfontosabb tényekre szorítkozó, néhány szavas formulaszerű közléstől a minden részletre kiterjedő, többoldalas beszámolóig ívelhet.

2. A kézírtatok keletkezésének másik lehetősége az, amikor a csodákat tartalmazó, esetleg különböző nyelven keletkezett iratokat a kegyhelyen összegyűjtötték és megőrizték. Ilyen iratot készíthetett egy vagy több magánszemély, aki a vele történt csodás eseményt ebben a formában kívánta a kegyhely gondozóinak tudomására hozni. Az is előfordult, hogy a mirákulumot tanúsító iratot az illető személy(ek) plébánosa állította ki a kegyhely részére. Ezek a gyakran a csoda közvetlen hatása alatt keletkezett feljegyzések hűen tükrözik készítőik iskolázottságát, önkifejező képességét. Formájuk lehet oklevélszerű vagy az oklevélformula hivatalos részeit mellőző, egyszerű tanúsító levél.

3. A kézírtos feljegyzések létrejöttének további indítéka, hogy a kegyhely hivatalos elismerése érdekében készített vizitációs jegyzőkönyv részeként csodajegyzéket szerkesztettek. Ezeket a nemegyszer csupán kivonatos jegyzékeket a csodákat személyével hitelesíteni tudó, illetékes egyházi személy állította össze. Az itt található leírások a szószavú közlésen túlmenően a mirákulumok körülményeire is minél részletesebben próbálnak rávilágítani.

4. Előfordul az is, hogy nem a kegyhely elismertetése érdekében, hanem a mirákulumok hitelesítése ügyében tartott vizsgálat jegyzőkönyve tartalmazza a csodákat. Itt a tanúknak előre összeállított kérdésekre kellett válaszolniuk, s az esemény az egymásnak nemegyszer ellentmondó válaszok nyomán fokozatosan bontakozik ki előttünk. A tanúk vallomásait általában szó szerint rögzítették, s így ez a forráscsoport adja a legtagabb lehetőséget a történet lefolyásának pontos megismerésére.

5. Végül a nyomtatott mirákulumos könyvek keletkezése szempontjából a legfontosabb az a lehetőség, amikor egy kézírtatot a kegyhelyen korábban már meglevő, hosszabb ideje vezetett és összegyűjtött feljegyzések alapján készítenek el kiadás céljára. Ezeknek a kézírtatoknak az összeállítója általában ismert, a kézírtatoknak pontos címük van, szerkezetük előre elkészített beosztást követ, megfogalmazásukon érezhető az irodalmi formákra törekvés.

A mirákulumkézírtatokról összefoglalóan elmondható, hogy a kiadás céljára készített összeállítások kivételével az eseményekkel csaknem egyidőben, ex tempore születtek. A leírást készítő rendszerint olyan sémát alkalmaztak, ami már a műfaj első példáiban használatos és a későbbiekben is megtalálható. Eszerint a kérdés-feleletből álló jegyzőkönyvszerű feljegyzések kivételével minden leírás négy fő részre tagolódik, ezek a részek tetszés szerint felcserélődhetnek. Általában első helyen

szerepel a fogadalmat tevő (a csoda alanyának) neve és származási helye, ezt követi a fogadalom okának megnevezése, majd ezután következnek a fogadalomtétel a felajánlásokkal, s utoljára kerül sor a segítségkapás és a fogadalom teljesítésének rögzítésére. A kéziratok terjedelme az egy lapos feljegyzéstől a többszáz oldalas könyvig terjed, a kéziratos könyvek nagysága a folio formátum és a nyolcadrét méret között mozog. Egy részük számos író keze nyomát, a napi használat nyomait őrzi, más részük egyetlen kéztől származva, jó állapotban a kézirat becsben tartásáról, ritka használatáról tanúskodik.

A nyomtatott mirákulumos könyvek összeállítói a kéziratos mirákulumfeljegyzések és az itt nem részletezett más jellegű kéziratos források (Historia domus-ok, egyházlátogatási jegyzőkönyvek stb.) mellett különböző nyomtatott forrásokat is felhasználtak. Ezekre elsősorban azokból a hivatkozásokból következtethetünk, amelyek a mirákulumok szövegébe illesztett idézetek leelőhelyére utalnak. Az idézetanyag forrásainak vizsgálatát az nehezíti, hogy a hivatkozások a barokk kori gyakorlatnak megfelelően általában pontatlanok: a konkrétan felhasznált műre sohasem, az idézett munkára valamivel sűrűbben, leggyakrabban azonban csak magára a szerzőre utalnak, nemegyszer ugyancsak pontatlanul. Az idézetanyag aránya a nyomtatványokban rendkívül változó, ez rendszerint az összeállítók készségétől, találatosságától függ. A különböző bibliai könyvek mellett az egyházi szerzők között az ókeresztény egyházatyák és egyháztanítók mellett számos kisebb latin és görög ókeresztény szerző, középkori egyházdoktor, misztikus, kisebb hittudós és prédikátor szerzetes-író nevére, illetve munkájára történő hivatkozás található. Az egyházi szerzők közül rendszerint Clairvauxi Szt. Bernát különböző munkáit idézik a leggyakrabban, a többi szerző csupán egy-két alkalommal fordul elő. Az egyházi szerzők mellett néhány ókori pogány szerző, görög és római író neve is felbukkan a kiadványokban.

A mirákulumos könyvek összeállítói által felhasznált nyomtatott forrásanyag megítélésénél számításba kell vennünk, hogy az ókori és középkori auktorok XVII. századtól megszorodó önálló kiadásai mellett ekkor már rendelkezésre álltak a különböző példázatgyűjtemények, homiletikai antológiák, kompilációk is, amelyek mintegy összegyűjtve, egy helyen tartalmazták mindazt az idézetanyagot, amit a kiadványokban felhasználtak. Az ilyen jellegű kézikönyvek használata mellett szól, hogy ugyanattól a szerzőtől különböző kiadványokban is ugyanazok az idézetek szerepelnek. Az összeállítók eredetisége itt jórészt abban áll, hogy a tartalmi és formai lehetőségek kánonja szerint kiválogatják, „átcsoportosítják” és a megfelelő helyen alkalmazzák a rendelkezésükre álló szöveganyagot. Ezen kívül a kiadványok áhítatirodalmi részében természetesen számolnunk kell az egyházi és laikus használatra készült különböző nyomtatott imádságos és énekes könyvek, liturgikus kézikönyvek stb. anyagának alkalmazásával is.

2. Keletkezési és kiadási körülmények

Mindebből az is kitérünk, hogy míg a kéziratok többnyire belső egyházi használatra készültek, a nyomtatott mirákulumos könyvek kilépve a kolostorok és plébániai irattárak elzártágából szélesebb rétegekhez akartak szólni, s aktív hatást gyakoroltak a kor vallási életére. A nyomtatott mirákulumos könyvek keletkezési körülményei közül elsőként gyűjteményük szemügyre a kiadványok szerzőit, illetve összeállítóit. A szerzők áttekintése azt mutatja, hogy a mirákulumos könyvek szerkesztése túlnyomó részt az adott kegyhely szerzetesi közösségéhez kapcsolódik. Ez onnan érthető, hogy egyrészt a barokk kori búcsújáróhelyek többsége szerzetesi gondozás alatt állt, másfelől ezekben a kolostorokban megvolt a lehetőség arra, hogy az irodalmi adottságokkal rendelkező szerzetesek a kéziratok gazdag anyagának kiválogatásával és megformálásával nyomtatásban megjelenő könyveket hozzanak létre. A szerzetesi szerzők között több jelentős teológiai, történeti műveltségű személlyel találkozunk, és többen közülük magas rendi ranggal is rendelkeztek. Ez arra utal, hogy a mirákulumos könyvek összeállítását a kor más történeti, irodalmi műfajaival és teológiai kérdéseivel egyenrangú, felelősséggel járó, fontos feladatnak tekintették. A szerzetesek mellett a szerzők között néhány esetben az adott kegyhelyhez szorosan kapcsolódó világi papi személlyel is találkozunk, akik előljárójuk megbízásából vagy saját kezdeményezésből gondoskodtak a gyűjtemények kiadásáról.

A könyvek ajánlása, az olvasónak szóló bevezetés és előszó, valamint a hosszú címek egyes részeit felvilágosítással szolgálnak arról, hogy a szerzők milyen indítekből és milyen szándékkal adták

ki munkájukat. Az egész időszakban folyamatosan előforduló motívum a hívek Mária-tiszteletének növelése. Ehhez leggyakrabban a lelki vigasz, lelki haszon, a vallási épülés szolgálata járul. Ezenkívül előfordul a kegyhelyet gondozó szerzetesrendben különösen tisztelt szentek kultuszának az említése. Többször kerül megfogalmazásra, hogy a könyv kiadásának célja a csodák hírének terjesztése, a kegyhely (kegykép) tiszteletének növelése. Megtaláljuk a hivatkozást arra is, hogy a kegyhelyről korábban kiadott mirákulumos könyv már régen elfogyott, a szerző célja az új kiadvánnyal a búcsújárók igényeinek kielégítése. További indokként szerepel, hogy a szerző szándéka „igaz híradás” nyújtása a kegyhelyről, ami kiegészülhet a „rossz könyvek” ellensúlyozásának, a kételkedők meggyőzésének indítékával. Ellenreformációs motivációra gondolhatunk akkor, amikor a szerző arról ír, hogy a hívek térjenek vissza Mária tiszteletére „vallási tévelygésükből”. A könyvek kiadásával kapcsolatban megtaláljuk végül az országot, a nemzet felvirágoztatásának szándékát, valamint a felvilágosult gondolkodás hatásának említését.

A nyomtatványok megjelenési idejének vizsgálata nemcsak a kiadványok időbeli megoszlására vet fényt, hanem felvilágosítással szolgál a műfaj történetének alakulására is. A magyarországi kegyhelyhez kapcsolódó eddig ismert első mirákulumos könyv 1648-ban jelent meg, 1700-ig összesen 6 kiadványt ismerünk. 1701–1750 között 15, 1751–1800 között 17 nyomtatvány látott napvilágot, 1801–1850 között 9, 1851 után pedig 4 kiadvánnyal találkozunk. Ezek az adatok önmagukban is jól mutatják, hogy a műfaj kialakulása a barokkban a XVII. század második felére esik, virágkora a XVIII. századon át folyamatosan tart, hanyatlási periódusa pedig a XIX. század elejétől a század végéig húzódik.

Tanulságos a nyomtatott mirákulumos könyvek térbeli, illetve a kegyhelyek egyházi hovatartozás szerinti megoszlása is. Bár a barokkban az ország területén kb. 300 kegyhellyel kell számolnunk, a nyomtatványok által képviselt 18 búcsújáróhely a történelmi Magyarországon arányos területi megoszlásban helyezkedik el. Másfelől ezek a búcsújáróhelyek csaknem kivétel nélkül nagy jelentőségű, egy kisebb vagy nagyobb tájegység vallási központjának számítók voltak, ami jól mutatja a kegyhelyek nagysága és hírneve, valamint a nyomtatott könyvek kiadása közti szoros összefüggést. Ha a nyomtatott mirákulumos könyvvel rendelkező kegyhelyek egyházi hovatartozását vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy – amint ez a szerzők összetétele alapján várható – a könyvek nagyobb része szerzetesi, kolostori gondozás alatt álló kegyhelyhez kapcsolódik, s csak kisebb része tartozik világi fennhatóság alatt álló kegyhelyhez. A 15 szerzetesek által gondozott kegyhely közül hetet ferencesek (4 mariánus, 3 obszerváns), négyet pálosok, egyet-egyet pedig jezsuiták (majd piaristák), szerviták, trinitáriusok, illetve baziliták gondoztak, ami jól mutatja ezeknek a rendeknek a barokk kori pasztorációban betöltött helyét.

A keletkezési körülményekhez tartozik az önálló kiadványok, kiadások, illetve kiadváltozatok számaránya és kegyhelyek szerinti megoszlása. Az anyagnak csaknem kétharmadát az önálló kiadványok teszik ki, ami arra enged következtetni, hogy a mirákulumos könyvek egy élő, a változó igényekhez alkalmazkodni képes kiadványtípust jelentettek. Az új, gyakran más nyelvű kiadások viszonylag magas arányát részben az először nyilván kis példányszámban megjelentetett könyvek iránt megnövekedett kereslet, részben a más nyelvű olvasók szükségleteinek kielégítésére irányuló törekvés magyarázza. A kiadváltozatok megjelenése pedig arra utal, hogy a könyvek összeállítói ezekben az esetekben tudatosan törekedtek a korábbi munkák bővítésére, korszerűsítésére. Az egy-egy önálló kiadvánnyal rendelkező kegyhelyek esetében rendszerint a nyomtatványok alkalmi megjelenésével van dolgunk, azoknál a kegyhelyeknél azonban, ahol egynél több kiadvánnyal, új kiadással, illetve kiadváltozattal találkozunk, az alkalmi megjelenés helyett a tudatos, tervszerű kiadói, szerkesztői tevékenység lép előtérbe. Különösen jól látható ez a 3–4–5 önálló kiadvánnyal, több új kiadással és egy, illetve két kiadváltozattal rendelkező Sasvár, Máriavölgy és Máriaradna esetében. Ezeknél a kegyhelyeknél a mögöttük álló rendi támogatás, a búcsújárók jelentős igénye és az ezeket gondosan mérlegelő nyomdai vállalkozókésztség együttesen hozta létre a mirákulumos könyvek gazdag változatosságát.

A kiadványok nyelvi megoszlása megközelítő hűséggel tükrözi az ország lakosságának nemzetiségi összetételét. A nyelvi megoszlás időbeli bontása szerint a műfaj történetének 1700-ig terjedő szakaszában csaknem kizárólag latin nyelven jelentek meg a kiadványok, bár szórányosan már ekkor találkozunk nemzeti (magyar, olasz) nyelvű nyomtatványokkal. A 18. század első felében megmarad ugyan a latin nyelvű kiadványok túlsúlya, de ekkor már nagyobb számban fordulnak elő

a nemzeti (magyar, német, szlovák) nyelvű munkák. A XVIII. század második felétől a latin nyelvű kiadványok száma csökken, s túlsúlyra jut a nemzeti nyelvű művek kiadása. A XIX. század elejétől latin nyelvű munkával már nem találkozunk, a mirákulumos könyvek ettől kezdve kizárólag a különböző nemzeti nyelveken jelennek meg.

3. Megjelenési formák

a) A kéziratok átalakulása a nyomtatványokban

A mirákulumos könyvek irodalmivá válása és hatástörténete szempontjából döntő jelentősége van annak, hogy a szerkesztők milyen elvek szerint alakították át a kéziratos előzményeket, mielőtt azok nyomtatásban jelentek meg. A módosítások csak kisebb részben függtek a kiindulásként használt kézirat szövegektől, ezek jellegét nagyjából a nyomtatványok összeállítóinak nyelvi és irodalmi képességei határozták meg. Az átalakítások lehetnek többé vagy kevésbé mélyrehatóak, de a legritkább esetben önkényesek: a szándékos nyelvi, tartalmi-formai változtatás mindig a célnak megfelelően, nem a valóság „elferdítésének” érdekében történik. A részletekben való eltérések ellenére az összeállítók általában megőrzik, sőt erősítik az eredeti szövegek valóságosságát, s az eseményeknek egy lehetséges, a saját szándékaiknak és az olvasó igényeinek egyaránt megfelelő értelmezését adják. Többek között ez az oka annak, hogy az átalakítások minden szintjén megtalálhatók a hitelesség alátámasztását és a természetfölötti segítség kiemelését szolgáló toposzok.

A legfontosabb változtatások, amelyek minden nyomtatványban megtalálhatók, nyelvi jellegűek: a nyelvtani szerkesztést és a kifejezést érintik. A cél itt a bemutatás világossága, a gördülékeny előadás, s ennek érdekében a szerzők a mondat szerkesztés logikáját megkísérik közelebb vinni az események rendjéhez. Ezzel párhuzamosan a kevésbé hatásos kifejezéseket szemléletes képek, hasonlatok váltják fel, hogy az olvasó maga elé képzelhesse és gondolatban követhesse az eseményeket. Az olvasónak a történetbe való behelyezkedését elősegítő, az érzelmi hatást fokozó módosítások gyakran nemcsak a tartalmat, hanem az elbeszélés egész szerkezetét érintik: itt az egyszerű híradásból drámai elemekkel átszőtt, a részletekben és az egészben egyaránt átgondolt tagolást felmutató kompozíció jön létre. Ekkor a szerzők építő szándéka, pasztorációs célkitűzése csak áttételesen jut kifejezésre: az emberi szükséghelyzetben megnyilvánuló természetfölötti segítség bemutatása a legmagasabb szintű összeállításokban a megváltozott forma közvetítésével érvényesül.

b) Címadás, szerkezeti típusok

A nyomtatott mirákulumos könyvek külső megjelenésének első pillantásra legszembeütőbb sajátossága az allegorikus címadás. Ez a megoldás a XVII. századi előzmények után virágkorát a XVIII. században élte, ekkor csaknem kizárólagos volt, a XIX. században azonban már csak elvétve fordul elő. Az allegória a címekben többféle változatban jelenik meg, skálája a könnyen átlátható formáktól a csak nehezen felismerhető, összetett megoldásokig terjed. Az allegória kiindulópontja lehet a kegyhely neve, elhelyezkedése, a kegyzobor történetének egy jellemző részlete, bibliai idézet, ószövetségi helynév, Mária különböző jelzői vagy a kegyhelyen tapasztalt gyógyító erő valamilyen tárgyi kifejezése. A cél – a barokk allegória lényegének megfelelően – egy szimbolikus jelentéssel rendelkező reális és egy irreális (egyébként összeegyeztethetetlen) dolog meglepő összekapcsolásával mindig az olvasó figyelmének felkeltése, elmélkedésre indítása.

A könyvek további jellemzője, hogy a címlapot követően különböző bevezető részeket (ajánlás, előszó, engedély) tartalmaznak. Az ezután következő részek sorrendje, felépítése és aránya alapján a mirákulumos könyvek különböző szerkezeti típusokba sorolhatók. A műfajfejlődés korai szakaszát tükröző, legegyszerűbb felépítésű kiadványokban a bevezető részeket a mirákulumok leírása követi, amit elmélkedő rész egészít ki (1. típus). A magyarországi kegyhelyekhez kapcsolódó anyagban eddig nem találtunk példát a műfajnak a középkorból a barokkba átvetett szakaszára, amelybe a csak mirákulumot tartalmazó kiadványok (egymirákulumos rölapok, ún. mirákulumlevelek, egy-egy év mirákulumanyagát hozó füzetes nyomtatványok) és a mirákulumok mellett esetleg szentéletrajzot

is magában foglaló munkák tartoznak elsősorban.¹³ Az európai anyagban arra is van példa, hogy a kezdetben meglehetősen igénytelen megjelenésű kiadványok az ellenreformáció során testes kötetekké, nemegyszer nagy teológiai-apologetikai apparátussal ellátott főliánsokká duzzadnak.¹⁴

A kiadványok 2. típusába a csodák leírása valamilyen módon a kegyhely történetének bemutatásához kapcsolódik, s ez a típus a XVIII. század egyik legkedveltebb szerkesztési módját tükrözi. A legnagyobb számú kiadvánnyal képviselt 3. típusba azok a gyűjteményes munkák tartoznak, amelyek a kegyhelytörténet és a mirákulumszövegek mellett jelentős áhitatirodalmi részt is tartalmaznak. Ez a kötetkompozíció a XVII. század második felétől a XIX. század közepéig folyamatosan megtalálható, a legelterjedtebb a XVIII. században volt.

Az utolsó (4.) szerkezeti típusba azokat a munkákat soroltuk, amelyek a kegyhelytörténet, a mirákulumok és az áhitatirodalmi rész mellett a búcsújárással kapcsolatos gyakorlati tudnivalókat (búcsús szabályokat stb.), valamint a kegyhely állapotáról szóló ismertetést, esetleg valamilyen aktuális eseményt (pl. a kegykép megkoronázása) is tartalmaznak. Ez a szerkezeti beosztás a XVIII. század első felében jelenik meg, nagyobb számban azonban csak a XIX. században találkozunk vele, s ezért már egy új műfaj, a század végétől egyre kedveltebb, virágkorukat a XX. század első felében élő kegyhelyismertetők közvetlen előzményének tekinthető.

A könyvek mirákulumszövegeket tartalmazó egységeinek a szerkezeti típusok szerinti arányát vizsgálva szembetűnő, hogy ezek a részek a legkedveltebbnek számító 2. és 3. típusba tartozó munkákban találhatók meg a legnagyobb terjedelemben. A mirákulumokat tartalmazó egységek arányának időbeli alakulása azt tükrözi, hogy a mirákulumszövegek aránya az időben előre haladva minden típusban fokozatosan csökken. Ez a csökkenés jól párhuzamba állítható a kiadványok tartalmának összetettebbé válásával és szerkezetének differenciálódásával is.

A mirákulumszövegeket tartalmazó részek belső szerkezete alapján a kiadványok két nagy csoportra oszthatók. Az első csoportra a szövegek időrendi tagolása, a másodikra a tematikus beosztás a jellemző. A kiadványok döntő többsége az egyszerűbbnek számító időrendi tagolást követi, ez a megoldás az egész időszakban folyamatosan megtalálható. A tematikus beosztású könyvek egy részében az egész mirákulumanyag csoportosítása a fogadalomtétel oka alapján történik, más esetekben viszont a tematikus beosztás egy-egy éven belül ismétlődik. A nagyobb felkészültséget igénylő tematikus beosztású könyvek többsége a XVIII. századból való, ami arra utal, hogy ez a megoldás elsősorban a műfaj virágkorában volt ismert, azt megelőzően és utána is csak elvétve próbálkoztak vele.

A mirákulumos könyveknek a kegyhelyismertető mellett további utódai azok a mirákulumokat tartalmazó különböző füzetes kiadványok, amelyek a műfaj fejlődésének a könyvekkel részben párhuzamos, részben azonban új szakaszát tükrözik. Megjelenésükkel, illetve nagyobb számú elterjedésükkel a műfaj utolsó, hanyatló periódusában kell számolnunk. A füzetes nyomtatványok XVIII. század végi csoportja viszonylag még igényesnek mondható kiállításával mintegy átmenetet alkot a klasszikus értelemben vett mirákulumos könyv és az ún. mirákulumos ponyva között, de az összeállítók már egyikben sem törekszenek a rendelkezésre álló teljes mirákulumanyag közrebocsátására, hanem megelégszenek a röviden összefoglalt kegyhelytörténethez kapcsolt szerény válogatással. A mirákulumos ponyva a barokk kori mirákulumos könyvek leszármazottjaként a XIX. századi ponyvairodalomban önálló típusnak számít, ami további csoportokra bontható. Ezek a gyakran versbe foglalt mirákulumszöveget (szövegeket) tartalmazó nyomtatványok már csak lazán kapcsolódnak az adott kegyhelyhez, de így is jól mutatják a mirákulumos könyvek fokozatos átalakulását és maguknak a szövegeknek a továbbélését a megváltozott tartalmú és szerkezetű kiadványokban.

¹³ BAUER, Anton, *Das Schöffauer Mirakelflugblatt von 1517. Ein Beitrag zur Wallfahrtsge-schichte*. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1957. 51–56., BACH, Hermann, *i. m.* 67–70, 91.

¹⁴ BACH, Hermann, *i. m.* 115–150., BRÜCKNER, Wolfgang, *i. m.* 130–135.

c) *A mirákulumszövegek típusai*

A füzetes kiadványok után vegyük szemügyre a könyvekben szereplő egyes mirákulumszövegek főbb típusait. Ezek a típusok csak kivételes esetben fordulnak elő tisztán egy-egy kiadványban, a nyomtatványok többségére a különböző szövegtípusok keveredése, együttes alkalmazása és további átmeneti formák keletkezése a jellemző. Bár a mirákulumszövegekben több szövegfolklor kategória is összetalálkozik (memorat-, fabulatszerű történetek stb.), a beosztás alapjául mégis a kor differenciáltabb epikai-történeti alapformái kínálkoznak. Az 1. típusba a kéziratos előzményekhez legközelebb álló szövegek, az ún. tudósítások tartoznak. Ezekre általában a legfontosabb tények szűkszavú elmondása, az adatoknak egyetlen bővített mondatban történő összefoglalása a jellemző. Az egyszerű tudósítással szemben fejlettebb megoldást jelent a szövegek kikerekítése egész történetekké (2. típus). Itt mindenekelőtt a mirákulum előtörténete, a fogadalomtétel oka kerül részletes bemutatásra. A mirákulumtörténet további jellemzői, hogy benne a szereplő személyek és dolgok közötti belső összefüggésekre is fény derül, s hogy itt a nyelv már nem csupán a közlés eszköze, hanem önálló irodalmi értéke is van.

A szövegek következő fejlettségi fokára a novellaszerű alakítás a jellemző (3. típus). Az ún. mirákulumnovellákban a nemegyszer feszültségektől sem mentes cselekmény kerül az előtérbe, az események egy csúcspont köré rendeződnek. Ezeknek a szövegeknek az esetében azonban mégsem beszélhetünk teljes értékű novelláról, mivel egy speciális tárgyhoz és a cselekmény felépítését előre meghatározó alapszerkezethez kötődnek. A mirákulumnovellák gyakran nem önállóan, hanem az áhitatot serkentő keretbe foglalva, bibliai vagy más idézetekkel, novellisztikus betétekkel színesítve jelennek meg. A szövegek genezisének legfejlettebb fokát az ún. mirákulumelbeszélések alkotják (4. típus). Erre a szövegtípusra az események előzményeinek és körülményeinek fokozott részletezése, a cselekvések motivációinak bemutatása, a cselekmény menetének öntörvényűsége a jellemző. Az elbeszélő itt erőteljesen előtérbe kerül, s a szereplők sorsába való részvétellel mintegy közvetítő szerepet játszik az előadott történet és az olvasó között. Ugyanakkor ezek a szövegek sem nevezhetők tiszta elbeszéléseknek, mivel nem elsősorban a mesélő kedv, hanem a mirákulum hírül adása motiválja a szerzőket, az ábrázolás mögött itt is a csoda és a benne megnyilvánuló természetfölötti kegyelem megmutatásának építő szándéka húzódik.

Az epikai formáknak megfeleltethető szövegtípusok mellett néhány kiadványban találkoznak olyan szövegekkel is, amelyek megformálásában a szerzők pasztorációs szándéka a meghatározó jelentőségű. Ezek a szövegek a mirákulum műfajának az áhitatirodalom szövegeivel való szoros kapcsolatra utalnak, mivel ezekben a rövidre fogott történet alarendelt jelentőségű, s csupán támpontul, megerősítésül szolgál a szerzők hosszadalmas teológiai fejtegetéseihez. Ennek egyik példája az ún. mirákulum-katekézis, amelyben a mirákulum a vallási ismeretek könnyebb elsajátítását, a hitoktatást szolgálta. További lehetőség, amikor a mirákulumszöveg önálló szövegegységként megszűnik létezni, és egy átfogó kompozíció, egy másik műfaj, a dicsőítő ének (carmine heroico) részévé válik, mintegy szervesen beleépül abba, s illusztráló szerepet tölt be.

A különböző szövegtípusok példái az egész korszakban megtalálhatók ugyan, fokozott megjelenésükkel azonban csak bizonyos időszakban kell számolnunk. Míg ugyanis például a mirákulumnovella és a mirákulumelbeszélés a műfaj virágkorára, a XVIII. századra jellemző, a tudósítással és a történettel a XVIII. századon kívül jórészt a XIX. században találkozunk nagy számban, ami jól mutatja a műfajnak a szövegek redukciójával, terjedelmi csökkenésével párhuzamos hanyatlását.

d) *Illusztrációk*

A mirákulumos könyvek megjelenéséhez szervesen hozzátartoznak a címlappal szemben (a füzetes kiadványok esetében magán a címlapon), illetve a könyvek belsejében, a szöveg között elhelyezett réz- vagy fametszetű illusztrációk. Míg a címlapelőzések és a címlapillusztrációk rendszerint a figyelem felkeltését, a kiadványok nagyobb kelendőségét szolgálták, a belső illusztrációk szerepe inkább a figyelem ébrentartása, egy-egy szövegrészlet megvilágítása volt. A rézmetszetek készítőinek többsége ezekkel a munkáival jelentős feladatot vállalt a magas művészet előképeinek közvetítésében a népi ikonográfia felé, s mintegy a tolmács szerepét betöltő, ún. kétnyelvű művész volt.

A címlapelőzések az ábrázolások ikonográfiája alapján három nagyobb csoportba oszthatók. A legegyszerűbb az a megoldás, amikor a metszeten csak maga a kegykép látható. Az ábrázolások másik csoportján a kegykép alatt ott látjuk a kegytemplomot és közvetlen környezetét, a templomhoz kapcsolódó kolostort stb., esetleg a település egy részletét. Az ábrázolások harmadik csoportján az előbbieket mellett közvetlen utalást találunk a kegyhely csodatévő jellegére: így előfordul például a kegykép a gyógyulásra váró vagy meggyógyult betegekkel; vagy a kegykép alatta a kegytemplommal, körben vagy mellette különböző fogadalmi tárgyakkal. Az ábrázolástípusok időbeli megoszlása azt mutatja, hogy míg az első típus az egész korszakban folyamatosan megtalálható, a második a XVIII. században tűnik fel nagyobb számban és a XIX. században is előfordul, a harmadik pedig a XVII. században jelenik meg, virágkorát a XVIII. században éli, s a XIX. században már egyáltalán nem fordul elő.

A címlapelőzések többségén az ábrázoláson kívül szöveges felirat is olvasható. A felirat lehet a kegykép szimbolikus megnevezése vagy helymeghatározással bővített elnevezése, amit a kegykép csodatévő voltára utaló részlet egészíthet ki. A feliratok bővítésének további lehetősége, hogy a szöveg a kép történetének valamilyen jelentős eseményére (küldésére, könnyezésére, megkoronázására stb.) utal. Gyakran előfordul az a megoldás, hogy a felirat Máriának szóló dicsőítést, rá vonatkozó idézetet, esetleg élő személynek szóló ajánlást tartalmaz.

A belső illusztrációk, illusztrációsorozatok, illetve ezek változatai a címlapelőzésekhez hasonlóan különböző kiadványokban, illetve ugyanannak a műnek különböző kiadásában és kiadásváltozataiban egyaránt előfordulhatnak. Itt a legfigyelemreméltóbbak talán azok, amelyek szorosan a miráculumszövegekhez kapcsolódnak, mintegy azokat jelenítik meg, mint például az 1762-es zágráb-remetei könyv 15 darabból álló, ismeretlen kéztől származó rézmetszetsorozata, vagy az 1742-es máriavölgyi könyv kilenc darabból álló sorozatának egyes darabjai. Az előbbi kiadvány ábrázolásainak felépítése a fogadalmi képek hagyományos szerkezetét, négyes tagolását követi: rendszerint megtalálható rajtuk a baj, a fogadalomtétel, a segítségül hívott kegyzobor és a bajból történő megszabadulás bemutatása. Az utóbbi metszetek a máriavölgyi szentkút felett 1697-ben emelt kápolna falait díszítő freskók alapján készültek, s némi egyszerűsítéssel ugyanazokat a jeleneteket ábrázolják, a metszetek alatt olvasható latin feliratok pedig megegyeznek a kápolna freskóit az 1742-es kiadásban bemutató szöveges részek alcímeivel.

4. Használat

A miráculumos könyvek használatára elsősorban a magukban a kiadványokban található possessor bejegyzések utalnak, amelyek ezen túlmenően fényt vetnek a különböző kolostorok és rendtárgok között egykor meglévő kapcsolatokra is. Ezek a bejegyzések túlnyomó részben a könyvek egyházi, szerzetesi használatára utalnak, ami részben természetes, részben pedig azzal magyarázható, hogy ezeknek a munkáknak jellegükből következően elsősorban a szerzetesi könyvtárakban volt meg az esélye a fennmaradásra, még akkor is, ha a könyvtárak állományát s velük együtt nyilvánvalóan a miráculumos könyveket már a XVIII. század végi felosztások is megtizedelték. A világi személyek possessor bejegyzéseinek XIX. századi megjelenése viszont arra utal, hogy a könyvek ebben az időszakban már nem csupán az egyházi használat céljait szolgálták, hanem a világi olvasóközönség igényeit is széles körben kielégítették.

A possessor bejegyzések mellett a könyvek használatára vet fényt az 1698-ban megjelent boldogasszonyi könyvnek az a részlete, amely szerint egy tábori katona „a Förtői Boldog Asszony csudálatos cselekedetiről írott könyvecskét (mellyet egyébaránt mindenkor magával hordott) az üdőnek könnyebben való mulatása-ért, a vagy áhétatosság kedvéért... nagy szorgalomossággal, figyelmes-séggel, és áhétatossággal” olvasgatta. Az idézett részlet minden valószínűség szerint a boldogasszonyi miráculumok egy korábbi, talán német nyelvű kiadására vonatkozik. Az 1703-ban kiadott sümegi miráculumos könyv használatára és becsben tartására utal a sümegi Historia domus 1881-es bejegyzése. Eszerint a műből ekkor két példány van kéznél a ferences kolostorban, az egyik a vasárnapi, a másik az ünnepi szónoknál: mindkettőt világi hívek őrizték meg és adták át a rendháznak, miután bekötöttették. Ez az adat arra utal, hogy a sümegi könyv nemcsak a sümegi hívek körében örvendett kedveltségnek, hanem a prédikációk, a miráculumok szószékéről történő továbbadásával az egyházi

pasztorációban is jelentős szerepet játszott. Mindezeket az utalásokat általánosabb érvényűnek kell tekintenünk, és bizonyos mértékig a többi kiadvány használatára is vonatkoztathatjuk.

Közvetve a kiadványok lehetséges használói körére, szerző és közönség viszonyára utalnak a címlapoknak, ajánlásoknak, előszavaknak azok a részletei, amelyekben a kiadvány összeállítója megnevezi vagy megszólítja az olvasót. Ezekből a megszólításokból következtetni lehet arra, hogy a szerző könyve összeállításakor milyen közönséget képzelt maga elé. A megszólítások legegyszerűbb típusa az, amikor a szöveg általában az olvasók jóakarátát, kegyes hajlandóságát, vallásosságát hangsúlyozza. A másik lehetőség, hogy a szerző az olvasót Máriával is kapcsolatba hozza, s az olvasó feltételezett Mária-tiszteletére hivatkozik. A megszólításoknak ez a viszonylag szűk skálája, a vallásossággal és a Mária-tisztelettel jellemzett olvasónak ez a meglehetősen személytelen, egyöntetű megjelenése azt mutatja, hogy a szerkesztők munkájuk összeállításakor nem gondoltak a lehetséges közönség, a kiadványok használói körének pontosabb körülhatárolására, differenciálására.

A valóságban azonban – amint arra már a könyveknek a prédikációkban történő felhasználását tanúsító adatok is utaltak – legalább kétféle közönséget, két különböző használói réteget tudunk megkülönböztetni. Az egyik az írott szöveget közvetlenül olvasó, azt a prédikációkban és más összefüggésekben felhasználó papság, amelyhez a műveltebb világi olvasók egyre növekvő, társadalmi összetételét tekintve egyre szélesedő csoportja kapcsolódik. Ők együttesen alkotják a mirákulumos könyvek közvetlen vagy elsődleges közönségét. Számolnunk kell azonban egy másik, ennél lényegesen kiterjedtebb közönségréteggel is, amely az eredetileg sokszor latin nyelven írt szövegeket anyanyelvén, a papi élőbeszéd közvetítésével hallgatja, s a hallottak továbbmondásával, motívumainak variálásával maga is fontos közvetítő szerepet játszik. Ez a közvetett vagy másodlagos közönség a kiadványok jellegének átalakulásával, olcsóbbá válásával párhuzamosan a XVIII. század végétől fokozatosan elsődleges közönséggé, a nyomtatványok közvetlen használójává válik.

A kétféle közönségréteg igényeinek együttes figyelembevétele az olvasói megszólításokon kívül jól tükröződik a kiadványok tartalmában is. Az általánosan feltételezhető vallási ismeretanyag mellett a könyvek többsége számos olyan részletet is tartalmaz, amelyek megértéséhez nem kis felkészültséggel kellett rendelkeznie az elsődleges vagy másodlagos használónak. Ez a szerkesztésmód pontosan megfelel annak az egyelőre jórészt még csak képzőművészeti példákban ismert gyakorlatnak, amely szerint a barokk kori kegyhelyeken az ún. népi és az ún. magas (tanult) kultúra körébe sorolt megnyilvánulási formák és velük együtt a különböző befogadó rétegek csak mesterségesen választhatók szét, a valóságban azonban szerves egységet alkotnak.

Végül a lehetséges használókra utal maguknak a nyomtatványoknak a formája, külső megjelenése is. A XVII–XVIII. században a mirákulumos könyvek többnyire díszes, időtálló, kemény kötésben, igényes kiállításban jelentek meg, s csak a XVIII. század végétől kezdve találkoznak papírkötésű, puhafedelű füzetes kiadványokkal. Előfordult az is, hogy ugyanazt a kiadványt kétféle (papír, illetve bőr) kötésben is megjelentették, ami mutatja a különböző rétegek eltérő vásárlói igényének a figyelembevételét. A külső megjelenésnek ez az átalakulása is jól tükrözi azt a folyamatot, melynek során a mirákulumos könyvek a magasabb társadalmi körök közvetlen használatából átalakult formában fokozatosan az alacsonyabb rétegekhez kerültek át.

5. Összegzés

A mirákulumos könyvek a vizsgált korszakban többféle, az időben változó funkciót töltöttek be. Fontos szerepet játszottak egyrészt a vallásos népi elbeszéléskincs és szokásanyag alakításában, másrészt a kegyhelyek kultuszának terjesztésében. Az ellenreformációs vonás és a nemzeti gondolat mellett találkozunk a könyvekben a felvilágosult gondolkodás szent- és képtiszteletet érintő kritikájának ellenhatásával, amelyben még a XIX. század első harmadának végén is a késő barokk álláspont érvényesült. A vizsgált időszak elején a mirákulumos könyvek csaknem kizárólag egyházi használatban vagy egyházi közvetítéssel funkcionáltak, a XVIII. században azonban már a világi társadalom magasabb rétegei is megjelennek a közvetlen használók között. A XVII–XVIII. században az orvostudomány alkalmazása csak egy nagyon szűk társadalmi rétegre terjedt ki, és itt is csupán korlátozott lehetőségeket, bizonytalan eredményeket nyújtott, s innen érthető, hogy ezek a természetfeletti segítség lehetőségét sugalló könyvek a nemesi családok körében ekkor mintegy az általuk ugyancsak

használt kéziratos gyógyító könyvek vallási alternatíváit is jelentették. A XVIII. század végétől azonban az orvostudomány fejlődésével és a felvilágosult gondolkodás terjedésével a magasabb társadalmi rétegek egyre kevésbé tartottak igényt ezekre a kiadványokra, amelyek aztán a korábbi közegekben funkciójukat veszítve tartalmi és formai szempontból egyaránt átalakultak és fokozatosan az alacsonyabb rétegek használatába mentek át. Ezzel párhuzamosan a XIX. században az irodalmi formák rovására előtérbe kerül a kiadványok tájékoztató, ismeretterjesztő feladata. Ekkor tűnnek fel nagyobb számban a szélesebb olvasóközönséghez is eljutó füzetes kegyhelyismertető, mirákulumokat tartalmazó ponyvanyomtatványok, s ettől kezdve látnak napvilágot azok a különböző gyógyfürdők-höz kapcsolódó reklámfüzetek, amelyek a mirákulumszövegekkel csaknem teljesen megegyező – most már nem valamiféle természetfölötti erőnek, hanem a gyógyvíz hatásának tulajdonított – „csodás” gyógyulásokat tartalmaznak, s így a műfaj egyik kései, profán utódjának tekinthetők.¹⁵

A kiadási körülmények és a megjelenési formák vizsgálata azt mutatja, hogy a műfajt európai viszonylatban Magyarországon bizonyos megkésetttség jellemzi. Ennek okát joggal kereshetjük egyrészt a reformáció jelentkezésében, amely egy időre például német területen is törést okozott a műfaj történetében, másrészt a török jelenlétében, amely a középkori búcsújáróhelyek nagy részét elpusztította, illetve egy időre használhatatlanná tette. Nem véletlen, hogy a legelső mirákulumos könyvek csaknem kizárólag olyan kegyhelyekhez kapcsolódnak, amelyek a töröktől mentes (Terzátó) vagy csak alkalmászerűen látogatott (Máriavölgy, Boldogasszony, Lorettom) területen fekszenek. Másfelől fontos kiemelni, hogy ugyanezek a területek voltak a legközvetlenebbül kitéve a dél és nyugat felől érkező olasz, illetve bajor–osztrák kulturális hatásoknak.

Nyilvánvaló, hogy az egykori anyagnak csak egy töredékét tudtuk számba venni, másfelől ezt az így is sokrétű forráscsoportot csupán néhány szempontból vettük szemügyre, s a részvizsgálatok helyett az általános bemutatásra törekedtünk. További elemzést kívánnak például a mirákulumos könyvek itt csupán érintett szerkezeti egységei, az eredetilegendát tartalmazó kegyhelytörténeti részek és a kifejezetten áhítat céljára szolgáló szövegek (imádság- és énekanyag stb.), amelyek a mirákulumszövegekkel együtt jól összevethetők az áhítatirodalom más műfajaival (legenda, exemplum).¹⁶ Az illusztrációs anyag elemzése jelentős adalékokkal járulhat hozzá a „magas művészet” formáinak népszerűsítését vizsgáló újabb művészettörténeti kutatásokhoz.¹⁷ Valójában csak az egy-egy kegyhelyre vonatkozó teljes kéziratos és nyomtatványanyag beható elemzése, az egyes mirákulumos könyveket részletesen bemutató, a bevezetőben említett tudományágak szempontjait együttesen érvényesítő mikrovizsgálatok sora teszi majd lehetővé, hogy a következtetéseket helyesbítsük és beillesztjük a barokk kori társadalomtörténet általánosabb keretei közé.

¹⁵ Petneki Áron szóbeli közlése.

¹⁶ HINTEN, Wassilia von, *Wundererzählung als Exempel bei dem Jesuiten C. G. Rosignoli*. Jahrbuch für Volkskunde 3. 1980. 65–74., DAXELMÜLLER, Christoph, *Exemplum und Fallbericht*. Jahrbuch für Volkskunde 5. 1982. 149–159.

¹⁷ SZILÁRDFY Zoltán, *Magyar barokk szentképek*. Művészettörténeti Értesítő 30/2. 1981. 114–135.

Jankovics József

KEMÉNY JÁNOS VERSEI ÉS A HALÁLÁVAL KAPCSOLATOS ALKALMI KÖLTEMÉNYEK

I. A költő Kemény János

Az önéletrő erdélyi fejedelem Kemény János versesi készségéről, esetleges verskéziratainak fennmaradásáról ez idáig csupán egy, a címében neki tulajdonított művel, nótajelzéssel, és kései utalással rendelkezünk.¹

E gyér adatok ismeretében is feltételezhető volt, hogy léteznie kellett olyan, vagy tőle származó, vagy az ő nevében írt versnek vagy verseknek, amelyek a XVII. század második felében és később már következetesen az ő nevéhez kötődtek. Petrőczy Kata Szidónia „Kemény János erdélyi fejedelem nótájára” szerezte egyik versét, s az 1736-os datálású levélben ránk hagyományozódott *Rebellek éneke a Péro-lázadásról* is a „Kemény Nótájára” applikálódott.

A családi hagyomány is emlékeztetben tartott a tragikus sorsú fejedelemnek tulajdonított verssorokat, amelyek már népdallá popularizálódva idézik fel Kemény és társai sorsát.

A legmeggondolkodtatóbb érv Kemény János versesse mellett azonban Benkő József tudósítása volt, mely szerint az ő birtokában a XVIII. sz. vége felé még volt olyan kézirat, amelyek egyike: „Kemény János éneke, melyben siránkozik keserves rabságán. Némely elől bocsátott fontos mondások után maga az ének így kezdődött:

Sok színben változik,
Mikor hizelkedik
Világ az embernek stb.”

Sajnos, a Benkő tulajdonában fennmaradt kézirat – eredeti-e vagy másolat, nem tudjuk – a nagyenyedi kollégium 1849-es tűzvészekor megsemmisült. S vele a napjainkig egyetlen kézzelfogható bizonyíték Kemény János versírói tevékenységéről.

A Csáky-levéltár anyagából legújabbban előkerült két vers azonban, noha nem autográf kéziratban maradt fenn, minden kétséget kizáróan igazolja Benkő állítását s egyben Kemény versszerző képességét.² Ugyanakkor azt is, hogy az erdélyi fejedelem költeményei milyen mélyen gyökereznek a magyar költészeti hagyományokba. Frazeológiájuk, utalás- és képrendszerük arról győző meg, hogy Kemény kiválóan ismerte és alkalmazta az elődök ekkor már-már tradicionális megoldásait.

Vizsgáljuk meg, milyen érvek szólnak Kemény szerzősége mellett!

A *Rab Kemény János éneke* címet viselő vers maga tudósít a versszerzés körülményeiről is, köztük arról, hogy a fejedelem a verset maga szerezte „Kaloda néuő Sido Várban Bakczesarai néuő varos felet ualo köszikla tetejen”, keserves rabságában. – Ezek lehetnek azok a bizonyos „elől bocsátott fontos mondások”, amelyekre Benkő József hivatkozott, s a vers első sora egy szótag hiányával megegyezik azzal a versekzettel, amelyről Benkő azt állította, hogy Keményé. A vers datálása – In Anno 1658 Mensis Xbris – is egybevág a *Gilead Balsamuma* előljáró beszédének dátumával és a benne foglaltakkal: „Költ ez kis munka először anno 1657-ben ősszel és ki is küldetvén,

¹ Kemény János verseinek kérdését vizsgálja VARGA Imre a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 9. kötetében, a 705–708. oldalakon. Kemény versei említésének eredeti lelőhelyeit l. ott.

² Jelzete: Országos Levéltár, Csáky család lt., P 72, 73. cs. Fasc. 153.

Moldvában elveszett több írással együtt: mostaná pedig újabban végeztetett el 1658. december 15-én Krim országában tatár chám lakóhelye, Bakcsesszarai városa felett lévő kősziklákra építtetett, a' mint névvel úgy valósággal is Kaloda nevű Sido várban.”³ A vers kéziratának hátlapján az egykorú feljegyzés is valóban őt tartja a szerzőnek: „1658. Kemény János eneke rabságában.”

A másik vers születésének körülményeiről magából a szövegből szerezhetünk információkat. 1657 nyarán már kész volt, ugyanis egyik funkciója éppen az lehetett, hogy tudósítsa Lónyai Annát leendő férje sorsáról.

Kemény János verselésének természetét nem lehet abszolút érvénnyel jellemezni két költeménye alapján, az azonban megállapítható, hogy a Balassi-strófát biztos kézzel, nagy gyakorlattal valóan alkalmazza. A szerelmesvers sorainak szótagszáma meglehetősen ingadozó; 10, 11, 12, 13, 14 sőt 16 szótagú sorok egyaránt előfordulnak a versben, ahol a 14-es és 12-es sorok dominálnak. Az *aaaa* rímképletet is megbontja egy-egy váratlan, ügyetlen megoldásnak tűnő *aaxa*. Nehéz eldönteni, hogy az egyhangúságot feloldó, meghökkenítő hatás kiváltása miatt tesz így, vagy egyszerűen csak nincs türelme a szabályok pontos betartására. Ugyanígy van a költői képek és kifejező eszközök esetében, amikor ilyen sorok csúsznak ki a tolla alól: „Jobb ideig ertem innod s-imadkoznod”, vagy „Lathassunk bennünket eghő szerelmünknek / Puhan vetet ágyán, vigan vetet ágyán.”

Ami a versek struktúráját illeti, arról már több jó mondható el. A LONIAI ANNA – KEMENY IANOS nevet rejtő akrosztichon ugyan meghatározza a vers terjedelmét, de ügyes szerkesztői leleménnyel úgy tagolja a verset, hogy amíg a nő nevének betűi tartanak, addig az ő nevében szól, elmondván aggodalmát kedvese sorsát illetően, majd pedig saját nevében mintegy felvilágosítja Annát sorsa alakulásáról, fogságbeli helyzetéről, s biztosítja az otthon várakozó kedvest állhatatos hűségéről. A szerkesztői tehetséget bizonyítja, hogy zökkenő nélküli az átmenet a két rész között, s ezt ugyanannak a szerencse-képnek a variálásával éri el, amivel a verset indította.

A képeket, metaforákat szemügyre véve azt állapíthatjuk meg, hogy Kemény János jól ismerte a magyar líra hagyományait. Nemcsak a Balassi-strófa biztos kezű alkalmazása, a Rimay versét emlékeztetőbe idéző kezdősor, vagy a szerencse-motívum használatát egészen a *Ferendum et sperandum*-ig bezárólag megidéző asszociációink jelezhetik ezt, hanem a Bornemisza Váczi Menyhárt soraira utaló kép. Ha az eredeti strófát nem ismerünk, nem is érthetnénk meg Kemény sorának jelentését:

Istenem! ha rab vagy, mi haszna eltemnek,
Ha mind arany kapu fámis, csak ugyan özöved lek,
Nagy keserűségben erted ez világban élek,
Holtig való iai fejemnek, iot sem reménlek.

Bornemisza Váczi Menyhártnál:

Arranj kapü faia legen assonjallatnak
Es nagj tornia legen arranias taarhazanak
Jaj en velem ösue giasrúhaia lessen
Mint segin niomorúltak.⁴

A rabének egyes képei pedig mintha a *Sebes agynak késő sisak* olvasmányélményének távoli visszhangjai lennének.

Nótajelzése pedig a Balassi–Rimay istenes énekei között olvasható vers, Farkas János műve ismertetést jelzi számunkra.⁵

³ Kemény János és Bethlen Miklós művei, Bp., 1980. 330. (Sajtó alá rendezte V. WINDISCH Éva.)

⁴ RMKT, XVII. sz. 1. kötet, 299. (Sajtó alá rendezte: BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla.)

⁵ Vö. RMKT, XVII. sz. 8. kötet, 406–407. (Sajtó alá rendezte KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla.)

Ezúttal csak az alábbi két vers került elő abból a feltehetőleg több Kemény János-költeményt is tartalmazó küldeményből, mely 1658 végén, 59 elején indult útjára a Krímből Erdélyország felé. Remélhetőleg még több verses műve is felbukkan az idők folyamán, megerősítve azt az eddig kel-
lően nem bizonyíthatott állítást, miszerint a prózáiról s a zsoltárfordító Kemény János mellett szá-
mon kell tartanunk a versszerzőt is. Ehhez a reményhez az itt közreadott két szerzeménye feltétle-
nül kellő alapot szolgáltat...

II. Kemény János halálával kapcsolatos alkalmi költemények

A Kemény János verseit az utókor számára megőrző levéltári egység tartalmazza azt a füzetet is, amelyre későbbi kézzel a *Deploratio Annae Lonyay etc.* címet írták a benne foglalt első vers alap-
ján. Az énekeskönyv tulajdonképpen a Kemény János halála alkalmából írt halotti búcsúztatók gyűjteménye, amit még megtoldtak Wesselényi Borbála halotti búcsúztatójával. A 12 lapnyi kiselakú
füzetben a címoldal verzója, valamint az 1a–1b és a 9b oldalak üresek. A 2a–3b oldalakon foglal
helyet a *Deploratio Annae Lonyai*, a 4a–6b-n a *Valedictio Illustrissimi Joannis Kemény ad uxorem
charissimam Annam Lonyai*, a 7a–9a oldalakon a *Deploratio Transylvaniae ergo duos principes,
Rakoczi et Joannem Kemény*, s végül a 10a–12a-ra írták be a *Valedictio Barbarae Wesselényi a'
charissima matre Anna Lonyai c.* halotti búcsúztatót.

A füzet összeállítója vagy a versek szerzőjére vonatkozó adatot sem a szöve-
gekben, sem a szöveggörnyezetben nem sikerült fellelni. Felmerülhet a kérdés, hogy az első vers
utolsó szakaszában szereplő „Iráni ezt Médgyes varában / Keserues nagy ohajtasban” sorokat meny-
nyiben vonatkoztathatjuk magára Lónyai Annára. Vagy az aranyosmeggyesi udvarában szolgáló egy-
háziak körében kell keresnünk a szerzőt? A kérdés azért is izgalmas, mert esetleges megválaszolásá-
val újabb adalékokat szolgáltathat a Kemény János halálának és temetésének tisztázatlan körülmé-
nyeit is pontosabban feltárni kívánó kutatás számára.

A történetírók (Bethlen János, Krausz, Cserei) úgy tudják, hogy a nagyszöllősi csata után Ke-
mény János holttestét nem ismerték fel, illetve a fejétől elválasztott törzset egy tömegsírban helyez-
ték nyugovóra. Lónyai Anna egy – Kemény Katához írt – levele szerint az ütközet után két héttel
sem tudta, mi történt férje holttestével. Ezt látszik igazolni mind a *Deploratio*..., mind a *Vale-
dictio*..., ahol a „Hidegh testet se nezhessem”, illetve a „Tudom, haláloamat szomoruan hallot-
tad, / Annal keseruessebb, hogy testem sem lattad”, de még inkább a „Vegső szükségemben nem te
löl takarom, / Hanem el temete egy szomorú halom” kitételek, s egyáltalán, maga a búcsúztató meg-
léte, arra engednek következtetni, hogy a temetési szertartást, ahol a búcsúztatók elhangzottak, a
halott nélkül tartották meg. Így megkérdőjelezhető az a családi legenda, mely szerint a Bethlen
család keresdi kastélyának falába beépített XVII. századból való Kemény-címeres, felirat nélküli sír-
kő fedte volna Kemény János holttestét.⁶

Valószínűleg ugyancsak Lónyai Anna körében kell keresnünk a II. Rákóczi Györgyöt és Kemény
Jánost egyszerre elsirató vers szerzőjét is. Szerzetetésének legfeljebb megközelítő idejét határozhat-
juk meg, viszonylagos pontossággal. Kemény halála után – 1662. január 23. – hívei az év folyamán
többször is próbálták felvenni a kapcsolatot Lipóttal. Valószínűleg az ő 1662 májusi hangulatukat
fejezi ki és örökíti meg a vers, mikor is Szatmárban tartották gyűlésüket. (Ezért nem akar tudomást
venni arról, hogy I. Apafi Mihályt már 1661 szeptemberében fejedelmül választotta az erdélyi or-
szággyűlés.) Az utolsó versszakban említett folyóvíz melletti bújdosás is Szatmár vára köré lokalizál-
hatja a vers keletkezését. De ezt a datálást és helymeghatározást támaszthatja alá az is, ha időrendi
elvet tételezünk fel a füzet összeállításában. A gyűjtemény utolsó darabja – mint már esett róla szó
– Wesselényi Borbála halotti búcsúztatója. Lónyai Anna temetési meghívóleveléből értesülünk, hogy
Wesselényi Istvánnal kötött első házasságából származó lánya, Borbála – akit Kemény János első
házasságából született fiának, Simonnak szántak feleségül –, 1662. július 7-én hunyt el, Szatmár

⁶ A kérdéshez ld.: RÓNAY Elemér, *Kemény János fejedelem halála és nyugvóhelye*. Erdélyi Iro-
dalmi Szemle, 1929, 49–61., illetve Új Magyar Múzeum, 1853. 228.

városában, s a temetés Aranyosmeggyesen lesz.⁷ Kemény János halálának dátuma és ez az adat elég pontosan behatárolja a vers keletkezésének időpontját, kijelöli terminus ante- és post quem-jét. A legvalószínűbbnek tűnik a május–június hónap, s a szerzőt valahol Kemény alsóbb rendű literátus hívei között kell keresnünk, aki a fejedelem megmaradt hadából ez idő tájt Szatmár vára körül a Szamos mentén táborozott-bújdosott. Ebbe a „Szatmár vára körül” tágabb helymeghatározásba természetesen a Lónyay-birtok Meggyes (Aranyosmeggyes) is beleértendő, Szatmár várához való közelsége okán.

Rab Kemény János éneke.

Melljet maga szerzet keserues rabsagaban, Kaloda néuő Sido várban Bakczesarai néuő város felet ualo köszikla tetejen, Ad Nótam Járulok az Úrhoz, mennyei.attjamhoz mostanj szűksegemben etc.

- (11.)* 1. Sok színben uáltozik, mikor hízlekedik uilagh az embereknek,
Hazud s mindent íger, joban hibas es giér, nem al ígeretinek,
Czaland és uáltozo, hamis jutalmazó erdemes szemeljeknek.
- (10) 2. Oly mérges és fogós, nezeseben rauasz, hogy mindent vágh, kit láthat,
5. Szabadsagban előtt, gonozt s. Isten félőt mikoron megh ragathat,
Uigan élő nagy dust, rongios szégény koldust sarban edgiütt tapodhat.
- (5) 3. Némellyet kiczinyről uiszen szegeny rendről uri nagy meltosagra,
Ki terjet értekkal, jeles hirel néuel emelj állapotra,
De azért sok munkát told s. fold rea, s javat fordittya uégre bura.
- 10 (8.) 4. Allapotot ronto, 's baratsagot bonto irigy fiai uadnak,
Uigsagh helyet sirast, aldasért nagy romlast kik giakorta forralnak,
Jokat tépnek, vagnak, szép hirtől megh foztnak, pajtsasai Momusnak.
- (6) 5. Irigy mint vipéra, ki annyát halakra ragia, hogy ő elhessen,
Irigis másokat, nallanal jóbbakat rágh már igen mergessen,
15 Arulkodo 's fondor, hazudozo 's lator, hogy mást törben ejtessen.
- (7.) 6. Jeles férfiaknak, meltosagosoknak elmejeket megh rontya,
Régi hű szolgaknak, erdemes fiaknak hiteleket el bontya,
Hízlekedő szokkal, álnok czalardsaggal buban 's karban boréttya.
- (9.) 7. Nekemis irigim, gonosz viperaim nem kevesen voltak,
20 Kikkel uagy jot töttem, uagy nekik nem vettem, többet azok artották,
Elömentsegemet bánuán eletemet, ellenem fondorkodtak.

⁷ Lónyai Anna levele Csáky Istvánhoz, 1663. január 12. Jelzete: OL, Csáky cs. lt., P 71, 123. cs. „... Ez keserues példák az en hazamatis üressé nem hadtak, hollot mideön az Néhaj Tekintetes Méltóságos Geörömonostorj Keménj Janos szerelmes vram Erdélj Fejedelem szomorú, de dicziretes es emlekezetes halálan kesergenem, es abbol pihenést sem vehetnék, az en gjakrabban szomorusa-gokkal böueölkedő mostan peniglen el feleithetetlen keserüséggel teljes hazamnak egik ekességét, szerelmes Leanjomat, Tekintetes Nagyságos Vesselényi Barbaratjs az Vr Isten az eő titkos iteletibeől az el mult 1662. esztendőbélj szent Jakab Hauának 7. napian ejel egy s. két ora közzeöt keues napokig tarto, de sulios betegségi utan, eletének szép viragiaban, 14. esztendejeben, Zatthmar Varas-sában ez Világbol k' szolita...”

*A sorok előtt zárójelbe tett versszak sorszámkok, melyek a kéziraton megtalálhatóak, az EMENI-JANOS akrosztichont adják, azonban a versszakokat így átrendezve a vers szerkezetbe felbomlik. Most visszafelé olvasva kapjuk az értelmes akrosztichont.

- (2.) 8. Ezek nagy sokakat, 's megh hatalmasokat uezstemre köszörölték,
Törüenytelenségre 's erő szak tételre csak nem erőel uítotték,
Igaz hűségémért, sok faratsaginért uezstemre igiekeztek.
- 25 (3.) 9. Megh üressítették 's keduetlenítették erdemlet böczöllettel,
Uálot el rontották, árniékat mutatták ket színő erkölczökből,
Csak azon voltanak, hogy megh foszthassanak tisztetmől s. életetmől.
- (4.) 10. Edes nemzetemnek 's jo fejedelmeknek en öromöst szolgaltam,
Eröm erkekeuel, sok törödesimmell melléttek faradoztám,
Halal 's uezzedelem, sok kar es felelem között sokszor forgottam.
- 30 (5.) 11. Kegietlen irigim 's. gonosz akaróim az jot bennem giülöltek,
De az nagy émberek 's. meltosagos rendék észekben nem véhettek
Mert hízelkedessel 's álnok mesterseggel azokat el hitettek.
- 35 12. Kar, hogy az nagy rendék, 's ókos fejedelmek ez modot nem követik,
Hogy edgy fel peresnek, ellenkező felnek törüénj nem tetethetik,
Mind ket fele reszről, uadlotol 's. mentötől szemben nem kerdeztek.
- 40 13. Illik mindeneknek, de fejedelmeknek ezt jól megh gondolniok,
Erdemes szolgálakat 's jo haza fiakat nem kel megh utalniok,
Irigy fondorokat s. udvar hazugokat el kel tauoztatniok.
- 45 14. Ostor, ronto 's uezstő, rut pestis es himlő uduarokban az irigy,
Erdemetlent uer, ront, titkon 's. nyiluan uert ont, tisztességh ölö mirigy,
Magánák tecző gaz, jot giülöl 's rágalmaz, titkos uádlo, hámis így.
15. Szolgáltam hazámnak, 's jo szível uramnak, mind othon s. mind hadákban,
De irigim miat, sok czel-czápo miat, volt ólly jutalmazásban,
Hogy sokszor lelkemet, buual tölt eltemet hordoztam csak markomban.
- 50 16. Uramért 's hazamért, edes nemzetemért lantzot, usat uiseltem,
Elmémben busulast, testemben kinlodast nem keuesset sénuedtem,
Hazamtól nagy mészze, poganiok kézeben ertek magam ejtettem.
17. Ezeknek halaja, ha nem lesz ualaha szerelmes nemzetimtől,
El uezsem az aldast es megh boldogulást mennjégben Istenemtől,
Jo emlekezetem hirdettetik nekem sok uitéz nemzetektől.

In Anno 1658 Mensis Xbris.

Egymás szeretőknek hű siralma

1. Laptahoz haszonlo vilagh kereksege,
Aristotelesnek áll ezen elmeie,
Sőt más bolczeknekis ezt teszi beszede,
Gördül szerenczeie, ne bizzal ő benne.

- 5 2. Oh, szerenczetlen vilagnak fia!
Oh, nemzetünknek meg romlot agay,
Magiar orszagnak pusztá megyei,
Edes hazánknek vitez hű magyarai.

- 10 3. Neszter vize leön hohera tatár s- az kozaksagh
Nemzetünknek lön rabsaga tatári poganyсах,
Gyalazatya, halálais. Jai, szegeny magiarsagh,
Vallyon s-el hova vitetet illy szep majorsagh.
- 15 4. Ighen varom vala napiat, keseredet szivem czellyat,
Napnak, *Holdnak* szolgálatyat szerenczes oraiat,
Nincz hazamban, mert nem latom, fel keresem hat,
Isten leszen uti tarsom, mutat igaz utatt.
- 20 5. Arva fejem gyamolito tellyes remenseghe,
Erted ejjel nappal szivem melly heaban epede,
Csak tudhatnam, en aranyam, rab vagyé, vesztélé,
Meg iöne valamint meghis lelkem czendessege.
6. Istenem! ha rab vagy, mi haszna eltemnek,
Ha mind arany kapu-fámis, csak ugian eözved lek,
Nagy keserüsegben erted ez vilagban élek,
Holtig valo iai fejemnek, iot sem reménlek.
- 25 7. Atta volna Isten letemet ne ernem,
Ne engedet volna kenieretis ennem,
Ez atkozot földön giamoltalan elnem,
Illy keserüsegben vilagra születnem.
- 30 8. Nem tudom, ha merjemé azt meghis gondolni,
Tatar mia vesztél volna, mert im, kezdek halni,
Mondgiák aztis, rabia volrá! Krimben tatár hamnak,
Igy ha bumban nem halokis, mindenkoron sirni.
- 35 9. Ninczen már ketseghem, szivem, rabsagodban,
Csak en azt tudhatnam, miczoda fogsagban,
Mire van szükseged ez nyomorult sorsban,
Könyithete valaki illyen nyavalyadban.
- 40 10. Aldom Istenemet, eletben megh tarczon,
Hamar idön raytad, szivem, köniörüllön,
Erted iomat, sem eszemet, penzemet sem szanom,
Magamatis neked adom, csak Isten ki hozzon.
11. Kerekhez hasonlob mégis az szerencze,
Csalatik feleteb, ki bizik eö benne,
Nincz az laptanakis oldalt allo helye,
Vilagon embernek forgo szerenczeje.
- 45 12. En az szerenczenek alaia vetetven,
Minden tagiaimnak feje meszsze leven,
Atta volna Isten, fejem elő esven
Temethetek volna, ráb ne volnek elven.

5 fia 14 holnad

13. Most illy gialazatban s-nagy keserűségben
 50 Rabiais nem volnek senkinek ez földön,
 Utolso sem volnek magyar nemzetemben,
 Vilagban sem elnek holtigh özvedségben.
14. En az kozakoktól ámbár veszttem volna,
 Vagy edes hazámért szaszor veszttem volna,
 55 Penzem s-maradekom bár el marát volna,
 Tsak el hagiót kinczem ne keserget volna.
15. Nem illik, azt mondgiak, szokot epekedni,
 Job, kiről nem tehecz, bekevel szenvedni,
 De en azt kivanom masra magyarazni,
 60 Mondomis, ne epedgi, iob nekem meg halni.
16. Ide vendegsegben rabokat nem hoznak,
 Minketis, meg vallom, szaniaran tartanak,
 De ki mint uranak ha meg sanczolhatnak,
 Nem felő, halaltól mind meg szabadulnak.
- 65 17. Isten legyen adig gyamolod, en kenczem,
 Miglen az uramnak tetsik igeretem,
 Penzül igit sanczom hamnak eleg h leszen,
 Maga eből felel, s-mondgia, eleg h leszen.
18. Ambár esztendeig Krimben ráb legiekis,
 70 Szanczol, en el hittem, adig töb magiaris,
 Enhödik haragia talam az hamnakis,
 El szabadit bennünk pénzünk s-Istenünkis.
19. Nincz hat, kis aszonykam, miért ighen agodnod,
 Vegső nyavalyadra azal okot adnod,
 75 Illy ighen csak ezért nem melto buszolnod,
 Job ideig ertem innod s-imadkoznod.
20. Olly alhatatosnak tárcz igeretemet,
 Melly ighen kivanod erted eletemet,
 Keduelli, nem ketlem, Isten szerelmünket,
 80 Latnunkis meg kenczem örömmünket.
21. Szent Mihály havának versem hatod napian,
 Krimből adatatvan, tanüllyon vigabban,
 Lathassunk bennünket eghő szerelmünknek
 Puhán vetet ágyán, vigan vetet ágyán.

Deploratio Principissae Annae Lonyai

1. Oh, aruaknak szent Istene,
 Tekincz kegiessen igiemre,
 Lassad, mellj nagy özvegysegre
 Jutek 's. elek giasz életre.
 5 En Istenem, szand megh arua fejem.

82 tanüllyon 83 [Előbb:] szerelmünket

2. Edes szerelmes vramat
El vesztek en giamolomat,
Az kik öreghbitek bumat,
Büntesd megh, Isten, azokat.
10 En Istenem, szand megh arua fejem.
3. Ez vilaghi minden jomtol
Megh fosztanak keduesemtől,
Minden én gazdagságomtol,
Eletemnek viragiatoll.
15 En Istenem, szand megh arua fejem.
4. Nem hihettem, hogy ezt érjem,
Vram mellől így el essem,
Hidegh testet se nezhessem,
Mellj neueli en giötrelmem.
20 En Istenem, szand megh arua fejem.
5. Ezt szenveded czák hazadert,
Kedues szep czemeteidert,
Ki ream bö siralmat mert,
Kinek jajja késeruen sért,
25 En Istenem, szand megh arua fejem.
6. Enis meltosaghban valek,
Lasd, im, mostan mire jutek,
Napom megh homaljosodek,
Szerencze jatekja leuék.
30 En Istenem, szand megh arua fejem.
7. Meltosagom tekinteti,
Hazaim fris ekesseghi,
Uduaromnak szép sereghi,
Ezt zokogással keserghi.
35 En Istenem, szand megh arua fejem.
8. Minden rendel sok jot töttem,
Szegeny aruan köniörültem,
Mindeneknek kedueskedtem,
Mire jutek, en Istenem.
40 En Istenem, szand megh arua fejem.
9. El vöd töllem czillagomat,
Fenieskedő szép napomot,
Giöniörüses vramatt,
Kiert adnam en magamat.
45 En Istenem, szand megh arua fejem.
10. Szerelmes edes gyermekim,
Velem kesergő aruaim,
Ki enyhiti sok kinaim,
Megh holt dajkatok, fiaim.
50 En Istenem, szand megh arua fejem.

11. Kik neuelik aruaimat,
Kik fenyitik uduaromat,
Ki szannja aruáságot,
Hallja minden sok jaj szomat.
55 En Istenem, szand megh arua fejem.

12. Jayjal tellyes keserüségh,
Gyaszban borult disztelensegh,
Rám fordult szerenczetlensegh,
Szany megh, oh isteni fölsegh.
60 En Istenem, szand megh arua fejem.

13. Peldaja leök mindeneknek,
Méltosagos nagy rendeknek,
Kik könjhullastol epednek,
Es vrokert kesereghnek.
65 En Istenem, szand megh arua fejem.

14. Irám ezt Médgyes varában,
Keserues nagy ohajtasban,
Sok jaj szo zengh uduaromban,
Hol minden van nagy banatban.
70 En Istenem, szand megh arua fejem.

Deploratio Transylvaniae ergo duos principes,
Rakoczium et Joannem Kemeny

1. Sirhác Erdelj órszagh 's. egész Pannonia,
Mert oda magiarnak jo erős ba/nokja,
Nem tamad ez földnek most illj ket bastiaja,
Kettő egymás utan ki teged el hagia.
- 5 2. Boldoghtalansagra juta igied, Erdelj,
Félő, töb ne legyen, kitől illik hogy felj,
Mert mostis köztetek az emesztő metelj,
Nem hiszem bekeuel ez idennis telej.
- 10 3. Ket fejedelmeket hamár megh öletek,
Rakoczi Giörgy edgik, kit ti el vesztetek,
Kemenj Janos másik, kit megh emesztetek,
Ez ket artatlan vér kiált ellenetek.
- 15 4. Meltatlan törtenek ezeknek halalok,
Mert az viada/ban czák könnjen hagiatok,
Artatlan halanak ertetek, tudgiatok,
Boszszu allast kernek Istentől reatok.
- 20 5. Bőuseggel oluastad az historiakban,
Az hol pásztor ninczen, kart tesznek a' njajban,
Hogy ha Hector elne az ő hazajaban,
Mostis görögh laknék szept hires Trojaban.

6. Partolkodas miatt vesze el szép Buda,
Irigysegh, gyűlölsegh lön ennek nagi oka,
Minden rend addigh vagy az nagy meltosagra,
Magiarsagh mindenből magat mar ki szábta.
- 25 7. Ket erős fejdelmet hámar el ejtenek,
Megh maradasunkert kik vitezkedtenek,
Hazaért mezöket verekkal festenek,
Oh, ket erős Hector, mellj könnyen veszetek.
- 30 8. Curtius Romaért az tűzben ugordek,
Kiert nagy pestistöl hazaja megh szünek,
Cajus Mutiusis mereggel itatek,
Hogy hazaja erte ne kissebbítették.
- 35 9. Sok jeles dolgokat tudom erthettetek,
Az kik hazajokert sokat czelekedtek,
Ezekis hasonlot hazaert miveltek,
Kiert nemis hál megh jo emlekezetek.
- 40 10. Ez ket jo fejdelmek migh Erdeljben eltek,
Szomszed orszagokis töllök igen feltek,
Akkor ez hazához könnyen nem férhettek,
Igaz pasztorsagot mert ezek viseltek.
11. Serkeny fel álmodbol, kerlek, Erdelj orszagh,
Mert senkitöl sem fél immár a poganjsagh,
Megh holtak, a' kiktöl volt valami tartsagh,
Megh valik, mint öriz már mostan a' szássagh.
- 45 12. Nagy hatalmu Isten, tekincz kegiessen ránc,
Ne had vegsö keppel el pusztulni hazanc,
Ne had meltatlanul neuedet karomlják,
Poganyok insege ne rohannjon réanc.
- 50 13. Orszagunk jauara tamasz giamolokat, at,
Nemzetes fü rendü urj tanaczokat,
Kik igen hasznosson viselljék gondunkat,
Halgasd megh, szent Isten, fuhaszkodasinkat.
- 55 14. Minden felöl környöl vött az niomorusagh,
Oda Varad 's. Jenö 's. az egész hodoitsagh,
Lugas, Karansebes körül valo rácsagh,
Szoros foghazban van mostan az szabadsagh.
- 60 15. Szinten ugy ostorosz, mint az sidosagott,
Az ki Babilonban szenuedi rábsagott,
Migh haragod szünek, türenek fogsagott,
Isten, már nekünkis adgy vigh szabadsagott.

16. No, azért lassatok, fejdelmek kik lesztek,
Ennek az hazanak gondgiat visellietek,
Ne csak az hasznava! ti diczekedgietek,
Hogy el keröljete! ostorat Istennek.
- 65 17. Sok szegeny aruakat es az eözuedgieket
Ne fojtogassatok az edgiüggyeiket,
Mert Istennek szemet serti, ki ezeket
Eö igassagokban gatollja perököt.
- 70 18. Ez ket erös vitez fejdelmi szemeljröl
Akarek ti nektek irni eletekröl,
Hogy minden fejdelmek tanulljanak erröl,
Es ily gondolkodgiek másis maga felöl.
- 75 19. Ez ket fejedelmet meltan diczirhetni,
Ercz kö tablara kell neueket fel irni,
Az egekben melto öket heljheztetni,
Ki hazaja mellet kész eltet le tenni.
- 80 20. Iram ez verseket szomorodot szivel,
Bujdozvan viz mellet haboru elmevel,
Hol a' ket fejdelmet diczerem versekkel,
Masokis hasonlok legienek ezek kell.

Valedictio Illustrissimi Principis Joannis Kemeny ad uxorem
charissimam, Annam Lonyai

1. Oh, szomoru gyázban borult edes hazam,
Ki az minap nekem vial kedues dajkam,
Illj hirtelenséggel hogy tölled mostoham, [!]
Kiért panaszimat enis ily indittam.
- 5 2. Egesz en eiletem vilagbhan migh válek,
Sok keserüséggel megh elégitteté!k,
Hoszasz boldogsagat soha nem engedtek,
Hogy mennjei jokban reszt inkab vehetnek.
- 10 3. Sok nyomorusagos rabi eltem utan,
Midön kiuanatos napokra juthattam,
Kedues feleséggel Istentöl aldátam,
Lelki, testi jokkal ajandekoztatam.
- 15 4. Az kegyetlen parkak aztis megh irigylek,
Eiletem fonalat veletlen el mecze!k,
Nagy szomorusagban keduesimet ejtek,
Kiknek eiletemben nemis szolgalhatek.
- 20 5. Kiért szom forditom szerelmes tarsomhoz,
Keduem szerént valo Lonyai Annamhoz,
Mind en eiletemnek megh njugotojahoz,
Sok bu banatimnak vigasztalojahoz.

6. Sok varakozással es sok gyötrelemmel
Hosszas rabsagimban rettegessel eltel,
Vilagh czudajara tökelleteskettel,
Kiért veghetetlen jokat erdemlettel.
- 25 7. Mint szomorú galamb, töllem el maradtal,
Vagy gerlicze madar, tarsodtól meghaltal,
Nagyub özüegységre en miattam juttal,
Kiért tudom jaj szö hazából ki nem száll.
- 30 8. Tudom, haláloamat szomorúan állottad,
Annal kesüressebb, hogy testem sem láttád,
Minden rend halhattia csak az sok jaj szödat,
Isten mindenekben lesz vigasztalásod.
- 35 9. Isten legien hozzád, edgietlen egy tarsom,
Kinél ez világon jobbra nem találtam,
Ki könnyen szöuedted njughatatlanságom,
Ezer annj jokkal érte Isten aldgion.
- 40 10. Sok faratsagidert 's. forgolodasidert
Ejjet napot edgie töttel fajdalmimert,
Kiért Isten adgion érte jutalmas bert,
S. touabbis eltessen szögeny giernekidert.
11. Sokszor ellenzettel a' hiuataltolis,
Kiben szerenczetlen leön eltem vegeis,
Kiért giötrelmimet szöuedted már teis,
Isten ellen tudod nem alhat senkyis.
- 45 12. Istenedert kerlek, ne giötörd magadat
Ertem touab magad immar ne kinozzad,
El epedet elted touab ne faraszszad,
Minden dolgaidat csak Istenre bizzad.
- 50 13. Szerenczetlen esek ugian en halalom,
Eöregbül siralmad, nem lathad koporsom,
Vegsö szüksegemben nem te löl takarom,
Hanem el temete egy szomorú hálom.
- 55 14. Mar Istennek hadlak 's. magam utra megiek,
Isten eleiben nagy örömmel visznek,
Az szent angialokkal ez utan öruendek,
Holot nem arthatnak touab az irigiek.
- 60 15. Edes kedves fiam, Kemeny Simon kerlek,
Vegsö buczuzashoz immar mostan kezdek,
Istenedert kerlek, hogy feleségemnek
Szomorú banatit igen enyhiczetek.

29 [Egy szótaggal hosszabb sor.]

45 [A giötörd előbb: giötörd.]

16. Aruaul hagialak tegedis ez földön,
De bizonnyal hidgied, tutorod lesz Isten,
Csak mindent megh böczölj, hogy masis tisztelljen,
Minden dolgaidban jarj igen eszessen.
- 65 17. Touabbis azt hagiom, Istenedet fellyed,
Arua feleségem igen megh böczölljed,
Már Istennek hadlak, ő legyen te veled,
Minden dolgaidban segítő vezered.
- 70 18. Teis kedues hugom, arua Kemeny Katha,
Kettős arua neued tudom szomorittya,
Nem vala vilagon mar töb attiamfia,
Tudom, hogy nem szünik ertem szemed arja.
- 75 19. Rábsagomban velem teis sok jott töttel,
Gyermekekkel edgyütt mindent czelekedtel,
Szabadulasomert sokatis költöttél,
Aldgion Isten erte szerenczes elettel.
- 80 20. Kedues ket giermekim, ki mostoham valal,
Vesseljeni Palis, Borbara hugoddal,
Bokrosom teletek szomorú banattal,
Kiert tetik hazam zokogo jaj szokkal.
21. Minden en hiueim es kedues rokonim,
Belső hazam nepe es kedues szolgaim,
Minden fele rendek, kedues czemeteim,
Isten már hozzatok, minden ekessegim.
- 85 22. Raytam, touab, kerlek, ne sirankozzatok,
Magatokat ertem így ne badgiasztatok,
Temetesem helljet ne szomoriczátok,
Veghső szom mindenhez, Isten már hozzatok.

Valedictio Barbarae Wesseljeni a' charissima
matre, Anna Lonyai

1. Veletlen törtennek szomorú esetek,
Annal keseruesbek, hogy illj hirtelenek,
A kegyetlen Parkak semmire sem neznek,
Iffiat vénnel elegy, mind horogra füznek.
- 5 2. Elete embernek egeszsen változó,
Mezei viraghoz mindenben hasonló,
Vizi buborekkel hamar el mulando,
Semmi dolgaiban nem lehet állando.
- 10 3. Siralommal teljes világi boldogság,
Az Parkak fonalan mint fűg az vraság,
Csak hamar tetetik földben az meltóság,
Halal ellen, latom, nincz semmi oruosság.

4. Enis csak nem regen szep viragh szál valek,
En edes anyamnak edgietlennie válek,
15 Halal kaszajara melj veletlen jutek,
Viraghi szepsegem czák hamar el mulek.
5. Kegyelmes aszonyom, en szerelmes anyam,
Szörnyü sirasidat mellj igen arasztam,
Keserves hazadat töb jaj szoual toldam,
20 Egesz nemzetimet az giazban borittam.
6. Jaj, szerelmes anyam, ki engem fel tartal,
Az fuuo szeltölis engem oltalmaztall,
Giakrabban öledben engemet njugottal,
Mint a' szemed fenjet, szinten ugy tartottal.
7. Bokros keserüsegh miattam rád szalla,
Ennek így kell lenni, Isten így akarta,
Nem keduez senkinek az halal kaszaja,
Minden rendet emeszt mert merges fulankja.
8. Kegyelmes aszonyom, már Istennek hadlak,
Minden vetkeimről boczanatott varok,
Jaj, melj szüu hasitto siralomra hadlak
30 Edgietlen edgy anyam, hogy utra indulok.
9. Nagyságodat kérem, nekem megh boczasson,
Sok dajkasagiért semmit nem szolgaltam,
35 Czak veletlen kelle vilaghtol megh valnom,
Isten vigasztallia nagyságod, kiuanom.
10. Vesseljeni Palis, en szerelmes battyam,
Test vér attiamfia, már egiedöl voltam,
Sirast es ohajtat ratok sokat hadtam,
40 Az jdegen földre egiedöl maradtam.
11. Gyermeki voltomra hogy ha mit vetettem,
Mindenben edvedet ha nem kereshettem,
Az Istenért kerlek, megh boczasd ennekem,
Minden dolgaidban aldgion megh az Isten.
12. En szerelmes mátkam, Kemeny Simon vram,
45 Ki keues ideigh veled edgyütt voltam,
Mellj veletlen kelle tölled el maradnom,
Szomoru selliemben egiedöl szorulnom.
13. Az kis üdö alat hogy ha volt vetségem,
50 Kedued mint kiuenta ha nem kereshettem,
Kerem az Istenert, megh boczassa nekem,
Az Isten sok jokkal aldgia megh erettem.

39 [A hadtam m-je l-ből javítva.]

- 55 14. Nemzetemből allo méltosagos rendek,
Kik temeteseimre ide el jöttetek,
Halotti pompamat hogy így tiszteltetek,
Jo kiüanságomban mind reszesölletek.
- 60 15. Tyis mind fejenkent, also, felső rendek,
Vegső szükségemre kik ide gyűltetek,
Fris udvarom nepe, jobbadgiok, czeledek,
Hogy ha mit vetettem, mind megh engedgietek.
16. Utra kel indulnom, Isten már hozzatok,
En gienge testemet földben takartatok,
Földnek, az annjanak immar megh adgiatok,
Vegső szom hozzatok, koporsom fogjátok.

NÉMETH G. BÉLA: A MAGYAR IRODALOMKRITIKAI GONDOLKODÁS A POZITIVIZMUS KORÁBAN

A kiegyezéstől a századfordulóig. Bp. 1981. Akadémiai K. 429 l.

Németh G. Béla kritikátörténeti monográfiája – ne féljünk ezúttal a nagy szavaktól – korszakos értékű munka, lenyűgöző szellemi teljesítmény. Olyan vállalkozásról van szó, amely a szerzőtől legalább másfél évtizednyi kutatómunkát követelt. A téma földolgozása az előmunkálatok hiánya és a megközelítésmód igényessége miatt csak lépésről lépésre volt lehetséges.

Németh számára ugyanis az irodalomkritika nem rendelkezik egyértelmű műfaji és szemléleti határokkal. Következésképp – mondhatjuk némi túlzással – aki arra adja fejét, hogy az irodalomkritikát tanulmányozza, úgyszólván a világegyetemet választja kutatása tárgyának.

„A kritika történetének folyvást... tekintettel kell lennie arra – olvasható mindjárt a bevezetésben, a könyv 14. lapján –, hogy a kritika szakmák közti jelenség, tudományágak közti műfaj, tudatkategóriák közti terület... Poétika is, de nem poétika, pszichológia is, de nem pszichológia, etika is, de nem etika, politika is, de nem politika. Az irodalomkritika függésének és (viszonylagos) önelvűségének dialektikája, kölcsönviszonya és értékrendszere minden ideológia számára *más-más területen* válik megragadhatóvá. A művek sok tényezőjű értelmezése és értékelése majd a pszichológia, majd a politika, majd az etika, majd pedig egyéb ágazatok területén összegeződik, s alakul át esztétikaivá.”

A könyv nemcsak ígéri, hanem adja is a magyar kritikairodalom „sok tényezőjű” értelmezését és értékelését. Magától értetődő természetességgel kalauzolja el olvasóit a politikátörténet, a társadalomtörténet, a művelődésszociológia, az irodalmi élet, az alkotáslelektan és a történelembölcsélet sűrű vagy éppen ritka levegőjű tájaira. S teszi ezt úgy, hogy a megközelítés nem válik sehol parttalaná. A különböző tragikum-felfogások szellemi és politikai helyének kijelölése éppúgy, mint egy-egy fontos folyóirat vagy egy-egy jelentős egyéniség sorsának átélt fölmutatása

egyaránt közös ügyet szolgál: a XIX. század hetvenes–nyolcvanas éveiben jelentkező magyar irodalomkritikai gondolkodás *egészének* jellemzését, fejlődésrajzát.

Érthető, hogy a hangsúly hol erre, hol arra a szempontra kerül. Irodalomkritikai hagyományaink sokkal inkább igénylik a politikai, etikai és pszichológiai tényezők figyelembevételét, mint a poétikai vagy a bölcséleti összefüggéseket. Az irodalom és az irodalomkritika gyakori politikapótló és mindenkor ideológiai szerepe kényes helyzetbe hozza a szaktudományos kutatást. Kötelessége kimutatni az önállósulás hiányát, az esztétikai érték alárendelt szerepét s ugyanakkor tudomásul venni ennek társadalmi okát és jelentőségét. Az irodalom és az irodalomkritika sajátos értékei és gondjai nálunk csak akkor szoktak előtérbe kerülni, amikor e területek elveszítik politikai súlyukat és széles társadalmi vonzásokörüket.

Határt szab a megközelítésnek a szerző érdeklődése, intellektuális elfoglaltsága is. Németh G. Béla elsősorban az eszmetörténeti bonyodalmak elemzésében leli kedvét s ezen a téren adja a legtöbbet. Gyakran és szívesen él az *ideológiakritika* módszerével. Nemcsak a konzervatív szellem olyan nyílt vagy ellentmondásos képviselőinek, mint Beöthy Zsoltnak és Gyulai Pálnak politikai-társadalmi érdekelttségét képes megvilágítani, hanem a bonyolultabb kritikus egyéniségek, így Asbóth János és Rákosi Jenő ígéretes indulásában és ellehetetlenülésbe, illetve megaluvásba forduló pályájában szerepet játszó társadalmi és személyes indítékokat is.

Tipikus életutak, tipikus magatartások fölmutatása a cél, mégsem válnak az egyéniségek eszméik szócsövévé. Németh G. Béla szereti saját nézőpontjuk, logikájuk – mindenkinél más, legfőbbjénél változó – motívumai felől is láttatni a korszak főbb szereplőit. Mintha csak a könyv legrokonszenvesebb alakjának, Péterfy Jenőnek „beleélő” és „síkvaltó” módszerét követné.

De éppen Péterfy bemutatása lehet a példa arra, hogy az ideológiakritikai módszernek is (mint bármelyik más megközelítésmódnak) megvannak a maga korlátai. Péterfy ugyanis ellenállni látszik a politikaszempontú tipizálásnak: úgy tűnik, hogy ő egyedül önmagát reprezentálta.

Érthető, hogy ebben az esetben a bizonytalan társadalmi besorolás (pl. Péterfy mint a „kiábrándult értelmiségi” típusa) helyett a lélektani és a világképi forrásokra helyeződik a hangsúly. Ám ennek ára van. A Hegeltől Nietzscheig, Taine-től Ranké-ig kimutatott szellemi rokonság révén Péterfy igazán előkelő társaságba kerül, csak éppen *kívül* az itthoni – meglehet, kisszerű s bizonyos, hogy megkésett – irodalomkritikai gondolkodás világán.

Péterfy szellemi elmagányosodásának és öngyilkosságba torkolló életútjának ismeretében sem tartom indokoltnak, hogy légüres teret képzeljünk köré. Már az a tény is (amelyre a könyv Péterfy-fejezetének első mondata hivatkozik, a 295. lapon), hogy e kiváló kritikust szinte halála pillanatától legjobb értekezőink sorába számítja a magyar irodalmi köztudat, jelzi a kapcsolódás, sőt a kölcsönhatás fönnállását.

De Németh G. Béla is tisztában van azzal, hogy szellemi teljesítményeink értéke nem mérhető csupán az európai élmezőnyben elfoglalt eszméletörténeti pozíciójuk alapján. Az irodalmi elit lehetőségeit is csak akkor tudjuk fölbecsülni igazán, ha számot vetünk a kulturális „infrastruktúrával”, az intézmények és a közönség műveltségének színvonalával.

A könyv külön fejezetet szentel a magyar művelődési állapotok, mindenekelőtt a tárgyalt időszakban világvárossá fejlődő Budapest olvasóközönsége bemutatásának.

Példaképpen idézem az egyik legérdekesebb adatot, a budapesti zsidóság iskolázottsági arányának elképesztően gyors növekedéséről: „1869-ben a kb. negyvenötezerre tehető zsidóság iskolázottsági arányszáma a többi vallásfelekezetek közül az evangélikus (német) s a (jórészt hivatalnok) református magyar lakossághoz képest még elmaradt, s a katolikusokéhoz állt közel; a nyolcvanas években viszont már csak az evangélikus lakosság tartotta vele egyenlő szinten az iskolázottság arányát, majd a kilencvenes évekre az is elmaradt mögötte” (34).

Ebben az egy mondatban mindaz benne van, ami kulcsot adhat a századvégi s még inkább a XX. századi művelődésszerkezeti torzulások megértéséhez, melyek a magyar értelmiség belső megosztottságát eredményezték s kiszolgáltatottá

a konzervatív és ultraradikális politikai erők különféle manipulációinak.

S ha szükségesnek tartjuk a kultúra horizontális változásait kiváltó rétegmozgások elemzését, hasonlóan fontosnak látjuk a kultúra mélyrétegeinek, a megszokássá szilárdult hagyományok forrásainak gondos földértését.

Talán még az előző példánál is nagyobb horderejű Németh G. Béla megállapítása a vallásos mélykultúra hiányáról s ennek világnézeti következményeiről a magyar szellemi életben: „... a vallásos világnézetek, a reformáció-ellenreformációval kezdődően gyakran napi pártharcok napi jelszótárát szolgáltatották inkább, mint egyetemes életrendező, életértelmező, létformaszervező elveket. Így általában az ellenük való harc sem ereszkedett filozófiai mélységig, az emberi lét értelmezésének kérdéséig... A magyar katolicizmus sem a latin, sem a délnémet-osztrák katolicizmussal, a magyar protestantizmus sem az angol, sem az északnémet-észak-európai protestantizmussal nemigen állta e tekintetben a versenyt” (44).

A magyar filozófiai kultúra fejletlensége, melyre egykor Erdélyi János, újabban Lukács György panaszkodott, alighanem az itt említett helyzettel is magyarázható. Ilyen előzmények után eleve más megvilágításba kerülnek azok a szellemi erőfeszítések, amelyek magyar földön megkísérelték a fölzárkózást az európai élmezőnyhöz.

A könyv kitűnő megfigyelései és megállapításai még jobban megerősítik azt a benyomást, hogy a művelődésszociológiai ismeretek mennyire fontosak az irodalomkritika alapos tanulmányozásához. Éppen ezért olvasnánk szívesen többet a kritika és a közönség, valamint az irodalom és a közönség kapcsolatáról. Az összehasonlító vizsgálat nemcsak eszméletörténeti kérdésekben lehet gyümölcsöző.

Ami a könyv részterményeit illeti, a recenszens keze meg van kötve – hiszen sokszor ismételni lenne kénytelen korábbi bírálatainak megállapításait. A monográfia hosszas elkészülte miatt már korábban megismerkedhettünk Németh G. Béla nem egy fontos gondolatával, megállapításával és fölfedezésével.

Egyes fejezetek (az olvasóközönség műveltségéről, az etatisták csoportjáról, a Figyelő c. lap köréről, Riedl Frigyes Arany János-monográfiájáról, az Irodalomtörténeti Közlemények alapításáról és első korszakáról) a szerző 1976-ban megjelent, *Létharc és nemzetiség* című tanulmánykötetéből ismereteseek, míg mások (Gyulai Pál 1867 utáni szerepéről, az induló

Egyetemes Philológiai Közlöny szakmai orientációjáról, Reviczky Gyula és Péterfy Jenő értekező munkásságáról) az 1981-es *Küllő és kerék* című gyűjteményből. A könyv középső részét alkotó fejezet, amely a századvégi tragikum-vitát elemzi, 1971-ben önálló kötetként, *Tragikum és történetfelfogás* címmel jelent meg.

Németh G. Béla monográfiája tehát nem a részletekben, hanem az összképben ad újat. A korábbi publikációk ismeretében két kérdés vetődik fel. Egyrészt hogyan sikerült a különféle szempontú, műfajú és terjedelmű részmunkák összedolgozása, stílári és szerkezeti egységesítése? Másrészt ad-e s miben ad többet az egész a részeknél?

Az első kérdésre nem adható minden tekintetben megnyugtató válasz. A szöveg stílusa mindvégig egységes benyomást kelt, s kivált az összefoglaló részekben érvényesül jól a szerző frappáns, lényegkiemelő képessége. A könyv felépítése azonban nem eléggé meggyőző.

Kisebb baj, hogy az 50–51. lapokon található csoportosítás szellemében a Reform köré tömörült baráti kör tárgyalása után a Reviczkyvel fémjelvezhető törekvések bemutatásának kellene következnie, s nem a jó és kevésbé jó változásoknak egyaránt ellenszegülő Gyulai Pál ellentmondásos magatartása jellemzésének (136 skó).

Nagyobb baj, hogy a könyv tengelyébe állított korszakolás nem mindenütt követhető. Németh G. Béla 1867-től a nyolcvanas évek végéig (illetve néhány pályakép és az Irodalomtörténeti Közlemények esetében a századfordulóig) tekinti át irodalomkritikai életünket. A tárgyalat időszakot három részre osztja. Az első és a harmadik szakasz elkülönítése többé-kevésbé világos: 1875, azaz Tisza Kálmán hatalomra kerülése és a dualista rendszer konszolidálódásának kezdete nemcsak a magyar politikatörténetben jelent cezúrát, hanem művészetünk és kritikai gondolkodásunk történetében is.

Am a harmadiknak jelölt szakasz – ha jól értem – ott kezdődik, ahol az első ér véget. A második szakasz időkoordinátái nem a másik kettő között találhatók, holott maga a korszakolás ezt látszik sugallni. E periódust három szerző különböző időpontokban írt tragikum-könyvei, illetve tanulmányai reprezentálják. Beöthy Zsolt 1881-ben készült el művével, de az csak 1885-ben jelent meg. Rákosi Jenő munkája 1882-ben született. Péterfy Jenő tanulmányai 1885-ben és 1891-ben keletkeztek, s jóval később kerültek nyilvánosság elé.

Nyilvánvaló, hogy a könyvben e középső rész elkülönítését a sajátos tárgyválasztás és az analitikus feldolgozásmód tette szükségessé; éppen ezért nem volt szerencsés a kronológiai szempontot alkalmazni. Elképzelhető, hogy az anyag más rendezése egységesebb kompozíciót eredményezett volna.

Egyértelműen kedvező választ adnék a másik kérdésre. Úgy vélem, hogy a monográfia által nyújtott összkép föltétlenül többet ad, mint amit a részletekből megtudhattunk. Mindenekelőtt az *arányok* érzékeltetése révén: az etatista nemzedék jelentősége például a könyv kontextusában jóval kisebbnek tűnik, Péterfy Jenő értekező munkássága viszont a külön fejezet beiktatása nyomán (vö. 295–323) értékesebbnek, mint aminek a tragikum-vitában mutatkozik, s ebben a mezőnyben a sokak által túlbecsült Tolnai Lajos jellemzése éppen azt a két lapnyi terjedelmet kapja, amit megérdemel.

Ennél is fontosabb, hogy Németh G. Béla monográfiája pontos látleletet ad arról a történelmi pillanatról, amikor a magyar társadalom és a magyar kultúra végre lehetőséget kapott radikális szerkezeti és szemléleti fordulatra. S élt is vele, meg nem is. Nem először és nem is utoljára került szembe egymással történelmünk folyamán a gazdasági célszerűség és a szellemi értékrend, hogy gátolják inkább, semmint segítik egymás érvényesülését.

Csak méltányolni lehet e korszak gazdasági, sőt civilizációs eredményeit, kivált későbbi korok fejlődési ütemét ismerve. A birodalmi beállítottságnak köszönhetette Budapest is rendkívül gyors kiépülését, utóbb ijesztővé váló méreteit. De nem kevésbé fontos hangsúlyozni a feudális értékek átmentését is; az ország vezetésében végső soron a *dzsentróid mentalitás* érvényesült.

A kiegyezés időpontjában az irodalmi értelmiség elitje Deák Ferenc oldalán állt, s a politikai rendezéstől a magyar polgárosulás szerves fejlődését várta. Ebben a szellemben kezdte pályáját az etatista nemzedék is. A kiegyezést követő évtized azonban nem váltotta be ezeket a várakozásokat. 1875 után megoldódott a politikai és gazdasági válság, kétségtelen föllendülés következett be, de korántsem az értelmiségi elit elképzeléseit valósítva meg. Nemcsak az agg Arany János vagy az egykori eszményeit konokul védő Gyulai Pál érezte idegenül magát ebben a világban, hanem a pályakezdő fiatal tehetségek, Reviczky Gyula és Péterfy Jenő is.

Az „úri középosztály” értékrendjének erejét mi sem mutatja jobban, mint Rákosi Jenő példája. „Még Rákosi Jenő is – írja Németh G. Béla –, a Reform egykori öntudatos polgár szerkesztője, ötvenesztendősi írói jubileumán abban az egyetlen óhajban foglalta össze szíve minden vágyát, hogy a király kezéből vehesse át friss nemesi levelét” (188).

E felemás fejlődés volt a háttere azoknak a szellemi erőfeszítéseknek, amelyek irodalomkritikai gondolkodásunkat jellemezték ebben az időszakban, a korszerűnek tudott eszmékhez való fölzárkózás érdekében. Nyugat-Európa ambiciózus és magabiztos polgárságának népszerű, nemritkán aprópénzre váltott ideológiája ekkor a *pozitívizmus* volt. Nem véletlen, hogy a könyv címe is e szóval jelöli a vizsgált időszakot.

Németh G. Béla éppen a pozitivisták eszmék megkésett adaptálásával érzékelteti a magyar szellemi élet – mondhatni, tragikomikus – helyzetét: „Szerencsétlensége volt... valamennyiük törekvéseinek, hogy akkor próbálták a hagyomány korszerűsítését a *pozitívista tanokkal* elvégezni, midőn azok Európában már jórészt elvesztették progresszív töltésüket” (389). Ehhez csupán azt tenném hozzá, hogy a helyzetet még súlyosabbnak látom, hiszen a pozitívizmus alapos adaptálása sem történt meg nálunk.

R. Várkonyi Ágnes mellett Németh G. Béla tette a legtöbbet azért, hogy a magyar szellemi élet pozitivisták hajtásairól tudomást szerezzünk. Korábbi tanulmányaiból s monográfiájából is kitészik ennek az inkább gyakorlati, semmint bölcséleti érvényű ideológiai áramlatnak valamennyi előnye és hátránya, erőssége és gyöngesége. De néhol a szerző – a konkurrens nézetek iránti rokonszenvének engedve – az igazságtalanságig sarkítva fogalmaz.

Például a 67. lapon ezt olvashatjuk: „...jellemző azonban, hogy a késő pozitívizmus szelleméből fogant két irodalmi irányzat, az impresszionizmus és a naturalizmus lényegében sohasem jutott el a felszíntől a lényegig.” Kissé

kockázatos kijelentésnek tűnik az impresszionizmus és a naturalizmus ilyen sommás leértékelése. S magam úgy hiszem, hogy nemcsak ez a két irodalmi irányzat fogant a késő – vagy minden megszorítás nélkül, „a” – pozitívizmus szelleméből.

A XIX. századi regényirodalom realista szemlélete is a pozitivisták felfogáshoz állt közel: a tapasztalatilag megismerhető (és ellenőrizhető) valóságot kívánta ábrázolni a lehető legteljesebben és leghitelesebben. Akárcsak egy társadalomtudós, úgy tanulmányozta Stendhal a szerelem és az érvényesülés, Balzac a társadalmi réteg- és csoportmozgás, Flaubert pedig a nyárs-polgári gondolkodásmód természetét. A naturalizmus csupán tovább ment ezen az úton, a természettudományok módszereit próbálva alkalmazni, de inkább csak deklarálva ezt művészi ars poeticákban, semmint megvalósítva az alkotásokban.

Az akarat- és életfilozófiák összes éles elméjű kritikai észrevétele sem teszi semmivé a pozitivisták szellemi tudományteremtő érdemeit. Hogy mást ne említsék, az *irodalomértelmezés* is ennek a beállítottságnak köszönheti szakágazattá való fejlődését: a XIX. századi filológia és művelődéstörténeti iskola a pozitívizmus korai, a XX. századi formalista és strukturalista poétikai iskolák pedig a pozitívizmus kései szellemi inspirációjának.

Nincs szó arról, hogy Németh G. Béla ne mérlegelné mindezeket az előnyöket, de az a benyomásom, hogy nem mindig méltányolja őket érdemük szerint. Így könyvében a pozitivisták eszmékhez fűződő viszony inkább *ambivalens*, mint pozitív mérce. Ám el kell ismernünk, hogy ez azzal a többlettel jár, hogy olvasói horizontjába a pozitívizmuson túli, sőt azon túlmutató bölcséleti teljesítmények szempontjait is beemeli. Személyes példát mutatva arra, hogy a magyar filozófiai kultúra sokat emlegetett fejletlenségét miképp lehetne, miképp kellene fölszámolni.

Veres András

NÉMETH G. BÉLA: KÜLLŐ ÉS KERÉK

Tanulmányok. Bp., 1981. Magvető K. 650 l. (Elvek és utak)

Németh G. Béla 1981-es tanulmánykötetének mottója Wilhelm von Humboldt-tól való: „Ne higgye a tudós, hogy ő fordítja a világ útjaira a tudás erőit. Ő a küllő és a kerékagy – a kerék azonban az iskola.” A mottóválasztás

maga is edukatív, hiszen a szerző nyilván tudóstársainak is megszívlelendő írta föl könyve elejére e mondatokat. Az olvasó számára viszont másféle értelme is van, amennyiben rögtön azt a felelősséget és komolyságot intonálja, ami a

tudósra s pedagógusra jellemző, és ami minden – magasabb értelmű – iskola, művelődés alapfeltétele. Túl a recenzio műfaji keretein, fontosnak tartjuk ugyanis, hogy beszámoljunk arról a tanulásgötegről, ami a recenzensnek nem egyszerűen szellemi élményt s épülést jelentett, hanem korábbi elméleti, módszertani, mentális hatásokat lényegesen módosító, tisztázó erővel bírt. Szögezzük le: a Németh G. Béla művelte és képviselte irodalom- és művelődéstörténeti szemlélet az, amelyik igazán termékenyen sugárzott ki az utóbbi másfél évtized művészeti gondolkodására Magyarországon. Az a szaktudományos mentalitás, amely a nevéhez fűződik, változás és váltás a szó igazi értelmében. Bizonyos dolgokat e területeken nem lehet többé a régi módon megfogalmazni. Az európai-magyar irodalomtörténetírásban tehát sokkal inkább *történet* valami, mint a művészet-*teória* más, egykor látványosabban eredményesnek tűnő, tetszetős régióban. Annál inkább leírhatjuk ezt e helyen, mivel annak idején nem tartoztunk közvetlenül tanítványi körébe. Mindez csak élesebben világítja meg azt, hogy Németh nevével a kevés számú igazi műhelyek egyike jelezhető. A recenzio tehát ezúttal egy habitus és észjárás szerkezetét igyekszik megragadni, lineáris ismertetés helyett. Mintha maga a szerző is ezt sugallná, midőn a portré-írást nem személyes, emocionális jegyek mentén tartja célravezetőnek, hanem az észjárásbeli vonások rovátkolása útján. Fő hivatkozásaink a *Küllő és kerék* c. kötetből valók, de kitekintünk korábbi munkákra is.

Németh G. Béla a nemzeti irodalmat mint európai irodalmat az *eszmétörténet és a poétika* szinkron alkalmazásával vizsgálja. Tárgyi, történeti hivatkozási területe a romantikától e század közepéig terjed, az első német romantikusoktól József Attiláig, Pilinszkyig. Beszélhetünk külön-külön XIX. század-képéről és XX. század-képéről, de jellegzetes, hogy számára a XX. század nyomatékosan az előző száz évből értelmezhető. Ebből a szempontból is fontos – habár népszerű alakban – könyvecskéje a német romantikáról (Az egyensúly elvesztése, Magvető, 1978), amelyben így ír: „A romantikát a relativáló pozitívizmus jelenléte nélkül megérteni nem lehet.” illetve: „Nem ellenlábasa volt a klasszikának, mint annyian vélték, hanem a klasszika bomlásának szükségszerű következménye.” Egész tudományos habitusának XIX. századisága ugyanis nem pusztán szubjektív mozzanat, hanem e tény is önkéntelenül nevelő

erő, oly korban, amelyben a közvetlenül előző század konzekvenciái a mostanira – leszólás tárgyai, illetve elmosódni látszanak. Az előző század a XX. szemében sokáig kissé úgy festett, mint a felvilágosodás szemében a – félreértett – középkor. Németh maga is sokszor rámutat a múlt századiság értékválságokon keresztül is megmaradó, titokzatos ellenállóképességére, éppen értékek fenntartása révén, melyek függetlenek gyakorlati krízisüktől. Számára a XIX. század tudományossága, művészeti gondolkodása, kétségeivel, tanácstalan megtörtségével, tragikus konfliktusosságával, pesszimizmusával és pátoaszával, kérdéseinek megoldhatatlanságával együtt – a formátum, a hűség, a komolyság és a mesterség egyfajta rendíthetetlenlenségének az iskolája. Az iménti két idézet azért is jellegzetes, mert a szerző mindig olyan problémákhoz nyúl, amelyekben két, összeegyeztethetetlennek tűnő elem – jelen esetben romantika és pozitívizmus – ugyanannak különböző arca. Az *effajta* dialektikában való gondolkodás Németh egyik fő módszertani és habituális jegye, aminek értékét az is adja, hogy a dialektikus gondolkodásmód végül is relativizáló, sőt konfundáló gyakorlata mellett, ellenére lehetséges volt a valódi dialektikus gondolkodói hagyomány értékeit újraértelmezni, gyakorlatban használni. Az egy közös probléma két, ellenkező aspektusának dialektikája a válságos, mintegy megoldhatatlan szellemi helyzetek felé vonzza a tudóst s gondolkodót; ezért is, hogy irodalomtörténetének egyik fő alakja Arany, fő korszaka a magyar liberalizmus forradalom utáni második korszaka, majd átalakuló, válságos ideje. Az is megjegyzendő, hogy ő az európai kontextus felől is értelmezi ezt az értékválságos magyar művelődéstörténeti korszakot, Nietzsche és Marx, Flaubert és Hebbel, Brahms és Wagner felől (külön említendő, s a szellemi portré egyik, talán nem lényegtelen vonása az a nem csak emocionális, de intuitive pontos vonzalom, mely utalásaiban, hivatkozásaiban Brahms alkata iránt megnyilvánul). A XIX. század-kép egyébként két fő elemből épül fel nála: Arany újraértelmezése számos ponton, illetve egy korszakmódosító évszám – 1875.

Pályáján *mindig* foglalkozik Arannyal, így most csak utalunk arra, hogy a lírikus, azután a szerkesztő, végül a kritikus képének újrarájárolására vállalkozott. Jelen kötetben *A szerkesztő s kritikus Arany* c. írás a költő kritikai munkásságának feldolgozatlanágáról beszél, és a korabeli, későbbi elmarasztalással szemben így érvel:

„A szerkesztő s a kritikus Arany — mint az alkotó Arany is a műgondot — erkölcsi kérdéssé emelte a kritika tanító feladatát. A századfordulón beköszöntő impresszionista bírálat a kritikus Aranyról hallgatott, elfogadta a Saint-Beuve csodáló Riedl szerencsétlen ítéletét állítólagos nehézkességéről, körülményességéről, hosszadalmasságáról. Holott csak pontos volt, a műre koncentrált, véleményét a tárgyhoz szakszerűen illő, poétikai érvekkel támasztotta alá... A *Nyugat* és a Nyugat-utód kritikusok közül, úgy látszik, az egy Babits értette meg igazán irodalombíráli nagyságát, s *Az európai irodalom történetében* mint a magyar „nagy-kritikusról” szolt róla, s egyedül róla... A századelő divatos publicisztikus általánosságai helyett elemzésekből elvont általánosításokkal dolgozik. Nem könnyű olvasmány az ebéd után olvasgatónak s a szalonban csevegő „irodalomárnak”, elmésen riposztózó dandynek; de hát nem is magazint óhajtott szerkeszteni, hanem a nemzet vezető értelmiségét szakszerű gondolkodásra tanítani.” Ebben a passzusban is, mint másutt, rejtett identifikációs törekvést, hagyomány-kijelölést és elhatárolást érzünk. Azért ragaszkodunk az identifikáció szóhoz, mert revelatív meggyőzőtt, amit Németh az identitás és az identifikáció megkülönböztetéséről, a szavak devalválódásának veszélyeiről jubileumi Babits-cikkében (Kritika, 1983. november) írt: „Az identitás statikus és szűkkörű fogalom, az identifikáció állandó mozgást, harcot fejez ki, mely sokkal inkább érzékelteti mindazt, amit általában nálunk „identitás” szóval jelölnek.” A hagyomány-kijelölésnek és identifikációs folyamatnak a középpontjában — s ez az eddigi életműre értendő — a *szakértelem* és a *morál* kölcsönhatása és egysége áll. A nemzeti értelmiségnek egy, a reformkortól a század utolsó előtti harmadáig *kidolgozott és gyakorolt étoszáról* van szó; Németh ehhez a hagyományhoz kapcsolja értékrendszerét. Jellegetes, hogy ez a később drámai módon elködsült vagy egyenesen megtagadott étosz hogyan és milyen kevesek kezén él tovább. Ez is a Babits-utalás értelme, amennyiben a szerző Babitsot (verselmzéseiben, melyek a 11 vers kötetében, illetve a *Mint különös hirmondó* c. gyűjteményben jelentek meg, továbbá a *Létharc és nemzetiségben* található eszme-elemzés a költőről) a halványuló, eltorzuló és megtagadott tradíció magányosának is láttatja, e felől is rávilágítva a még mindig ki nem merített Arany-Babits-összefüggésre. A *Küllő* és

kerékből is nyilvánvaló, hogy ezt a hagyományréteget Németh G. Béla normatívnak tartja, ha nem is ortodox értelemben, és ha nem is egyszerűen tartalmilag, hanem *szerkezetében és etikájában*. Az a *szellemi modus vivendi* izgatja, amit a magyar liberalizmus második vonulata, korszaka felkínált értelmiségünknek. A „felkínálás” talán azért helyénvaló, mert volumenében és hatóerejében voltaképpen rövid életű tradíció ez, amely túl hamar keveredett bele abba az átrétegződésbe, melynek során a polgárosodó, a polgári értelmiség — pozícióerősödése előtt — a dzsentri foglya lett. (Ebből a szempontból is fontos a kötet Gyulai-tanulmánya: *Defenzió a hatalom fogságában*). Azzal, hogy Németh, munkásságának nagy részében annak konzekvenciáit elemezte és elemzi, hogy szétválassza, ami végzetesen összekeveredett: a késői, ingatag, polgáris, de nem polgári dzsentri-liberalizmust az eredeti, reményteljes és elbukó polgári liberalizmustól — azzal egyrészt újabb módszertani-tartalmi példát nyújt identifikáció és identitás megkülönböztetésére, elhatárolására, másrészt átrajzolja hagyományos XIX. századi irodalomtörténet-látásunkat. Arany-képével (melyet szakmai közismertsége okán most csak utalószóként használunk; a *Mű és személyiség*, a *Türelmetlen és késlekedő félszázad* végül is ilyen értelemben kézikönyvként használatosak) organikus összefüggésben korszakhatár-módosítást ajánl és hajt végre, a századközépről, illetve a kiegyezésről 1875-re helyezve át a súlyt. A magyar liberalizmus esélyei, a reform-gondolkodás tétje szerinte nem 49 után és nem is mindjárt a 67-es egyezés után szűkül össze, kerül válságba, hanem a döntő fordulatot a dzsentrizálódás normatív politikai szintre emelése, a Tisza-korszak jelenti. Ennek módszertani konzekvenciái: irodalomtörténeti periódus és történelmi-politikai periódus nem: mindig, vagy nem szükségképpen esik egybe; az irodalomtörténeti diszciplína módszertani autonómiája axiomatikus kell hogy legyen, ez azonban nem steril purizmus, hanem magától értetődően kinyílik, felnyílik és szervül az eszmetörténeti „heterogenitás” irányába. Az irodalomtörténet és az eszmetörténet természetes együttmunkálása mélyén viszont a mű-interpretáció, a poétika bázisa áll. Módszertani újítása, tárgyán, a XIX. századon keresztül tehát az, hogy az irodalomtörténet megújítását nem „kívülről”, filozofikusan oktrojált ideológus elemzések révén tartja megvalósíthatónak, hanem *belülről* jut el az irodalom értelméhez

mint létről való történelmi beszédhez. Ez azonban mindvégig mint irodalmi beszédmod alkotja vizsgálódásának tárgyát, az eszmék mindvégig párhuzamosait, illetve implicit, benne levő vonásait alkotják, mintsem „szellemi főfelügyelőségét”, melynek végrehajtója az irodalmi mű lenne.

A XX. század-kép körvonalai az előbbiekből vezethetők le: Németh G. Béla két utóbbi tanulmánykötetében azok a nemzetközi és nemzeti irányzatok, írók és gondolkodók esnek súllyal a latba, amelyek s akik a századforduló nagy válságára adnak valamilyen választ. Azok, akik nemcsak konfliktust élnek át, hanem igent is mondanak – nem feltétlenül valamire, hanem esetleg úgy, hogy nemet intenek valamire... Itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy a XX. század tanulmányokban a lehetségesnél talán kevesebb szó esik arról, hogy a századforduló krízise modern alakváltozatokban mintegy máig tart, és szinte dinamikusan kettős helyzet jellemzi hosszú ideje az európai szellemiséget: az értékrelativizmus és az érték-megújítás és -érzés kettőssége. Nem is olyan szelíd állóháború ez. Az értékmegújítás és -örzés körébe tartoznak kedvelt és elemzett szerzői, irányai: az impresszionizmussal és szecesszióval szemben a konstruktívabb szimbolizmus és főleg az expresszionizmus; e téren kiemelkedő elemzést nyújt A tragikum vállalása (Expresszionisztikus jegyek Ady kései költésében) és a Kosztolányi-írás: A románcostól a tragikusig (Műfajváltás és szemléletalakulás Kosztolányinál), melyekben a szerző egyik legnagyobb tehetsége nyilvánul, nevezetesen tragikum iránti különleges affinitása, a végső dolgok irodalma iránti érzékenysége (ugyanígy a korábbi Balázsolás- és Ősz és tavasz között-analízisben). XX. századi főszereplő számára Martin Heidegger, akit nemcsak a kötetben található nekrológikus esszé érint, hanem hosszú ideje Németh G. Béla érdeklődésének fókuszában áll, gondoljunk kísérletére a József Attila-filozóféma és a Heidegger-féle összehasonlítására, párhuzamosítására. Hol rejtett, hol kifejezett főalakja az e századi magyar irodalomnak, a már említett értelemben Babits Mihály; továbbá József Attila és Pilinszky-elemzések mutatják a vonzalmak irányát. Az értékállítók, -követítők, az árral ellenszegülők XX. századi irodalomképe ez. Úgy véljük, hogy abból a fontos, radikális és nem eléggé elfogadott megfontolásból is következik e kép, miszerint a ma, a jelenkor összes alapvető kérdését éppenséggel a kétszáz év előtti felvilá-

gosodás eszmekörének és a művészeti klasszikának a felbomlása exponálta, éppen a romantika médiumán át. Bár tág időhatár ez, nem értelmetlenül az, hiszen maga is rámutat korunk egyik jellegzetes eszme-szerkezeti vonására: a látszat-gyorsaságra, az eszmék pszeudo-tarkaságára, melynek mélyen masszívabb és kevés számú tendencia variációja munkál. Hogy a modernség nála nem önérték, mint annyi, egyébként kiváló irodalomvizsgáló esetében, arra példaként most elég legyen a Budapest az irodalomban c. tanulmányát idézni: „Akinek képzeletében – történelmi, forradalmi olvasmányok nyomán – az osztálytársadalmak nagyvárosának világa, nyomorúsága megképződött, s a belőle következő nagy és következetes emberi magatartás kiépült, az – bármilyen furcsán hangozzék is – a kommunisztikus tanokig előrehatoló Petőfi volt. Az apostol Petőfije. Művek nélkül – mert Az apostol végül is nem ilyen valóságot rajzol –, pusztán mentalitás alapján mégsem mondhatjuk egyértelműen őt a születő nagyváros írójának. Arany már sokkal inkább a városi valóság megélő költője;” – írja, majd az Őszikék után A délibábok hőisére tér ki, hogy végül Adyban lássa „az első számú pesti polgárt”. S még egy érv a modernség mélyebb, masszívabb értelemben való használatára, két „konzervatív” költő elhelyezésénél: „Költészetünknek, akárhogy vesszük is, két igazán klasszikus szintű képviselője jelentkezett a második világháború után... Pilinszky és Juhász... Nyugtalanító, hogy a gyakorlatban szinte valamennyien e két művet állítjuk a középpontba; ama pontosan ugyan soha meg nem fogalmazott ismérvek alapján viszont, amelyek a művelődésközéleti igényt sugallni hivatott kritikákból, állásfoglalásokból sugároztak ki, gyakran nem a középpontban, csak a szélekhez közel, vagy éppen egészen a szélen helyezkedik el ez életművek irodalmisága, költőisége.” (Kitérés és kizárás, Horváth János: A magyar irodalom fejlődéstörténete) A XX. század-kép legfontosabb tartalmi hozadéka egyébként (említettük: tartalmi ismertetésre nem vállalkoztunk, hiszen hogy mit mond, azt a szakmabeli olvasó kurrens anyagként tudja már, csak szerkezeti interpretációt adunk) az az állítás, hogy a művészeti jelenségek, művek filozófikuma – az említett válság kihívására adott válaszként – nemcsak megnövekszik, hanem strukturáló elemmé válik, nagyobb mértékben, mint eddig. Ez nem az irodalom, a művészet önelvűségének laza föloldódása-föl-

oldása, hanem emez önelvűség fogalmának az átalakulása, megváltozása. A kihívásra adott, s ilyen módon alakult válasz magyarázatában Némethnél nagy hangsúlyt kap az elvesztett objektivitás visszaszerzésének, az individuális (és egyre magányosabb, egyre nagyobb belső fegyelmet igénylő) „klasszikára” törekvésnek a méltányolása. E méltánylás, sőt érték-preferencia mélyén örzés, fenntartás és nem visszahúzódság, visszatekintés rejlik. Azért kell erre nyomatékkal utalni, mert az utóbbi évtizedek művészetszemlélete sokszor és sok tekintetben (nem elsősorban nálunk) mintegy elébe ment a művészi gyakorlat fejleményeinek és *up-to-date* igazolta őket: a nyitott mű, az anti-klasszicizmus, az új-érzékenység, az anti-individualitás „ellen-kulturális” ideológiájával. Még ha érti és egyre jobban megérti is az ember az egész „ellen-kultúra” eredeti, mélységesen etikai-kultúrkritikai kiindulását és dinamikáját, akkor is, éppen a jövő felől kell a tudósnak előznie azt, valamilyen artikuláció, struktúra-igény hangoztatásával. Látható tehát, hogy az irodalomtudós kérdései végül nem csupán a történet „végéig” hatolnak, hanem a mára hajlanak rá, ha kevésbé kimondottan is; s hogy ez a nem mindenáron közvetlen aktualitás a tudományosság régi értelmében kötelező, az megint a Németh nevével jelezhető iskola kötetmottóban megadott értelmére világít rá.

Módszertanának, tudomány- és kritika-konceptiójának foglalatjai a kötetben az *Interpretáció és elemzés*, egy tanulmánynak beillő interjú, és különösen – a kötet legizgalmasabb írásaként – a *Művelődéstörténet-irodalomtörténet – történetírás*. Ez utóbbinak a szociológiai dimenziót is bekapcsoló fejtegetését érezzük revelatívnak, mellyel a szerző a befogadás-esztétika, a recepcióra kitekintő gondolkodás újabb beáramlását is figyelembe veszi. „A befogadás, a fölszívódás, a hatás megragadása csak a közönség határozott társadalmi, történeti, művelődési rétegekre bon-

tása alapján képzelhető el. S ezek között a rétegek között természetesen az írástudatlan tömegeknek is szerepelniök kell. Ha ezt sikerül elvégeznünk, azt hiszem, mind a periodizálás, mind a folklórhoz való viszony, mind pedig a stílusváltás tisztázása jóval egyszerűbb lesz. Természetesen, elengedhetetlen hozzá mind a rétegekre bontott közönség, mind az átadott anyag, mind a befogadási fok és minőség hierarchizálása.” Ami a módszertani, tudománytani koncepcióját illeti, egyetlen ponton érzékelünk bizonyos aránytévesztést. Abban a módban és vehemenciában, ahogyan az esszéizmusról beszél, végig a kötetben és már korábban is. Úgy tartjuk, hogy az esszé műfaját nem szerencsés összemosni az esszéizmus valóban kritikát igénylő gyakorlatával; ez utóbbi épp oly messze van az esszétől (s közel a zsurnalizmushoz), mint a tudománytól. Ettől azonban maga a műfaj legitim és egyáltalán nem zárja ki, hanem *per definitionem* föltételezi, megkívánja a tudományos kritériumokat. S még valami: az esszé-stílus nem mindig és nem feltétlenül takarja ama esszéisztikus szemléletet, melyet Németh joggal ostoroz. E törekvése mélyén a – tanulmánycímbe is jelzett – pszichologizmus–emocionalizmus–szubjektivizmus-ellenessége van, mely persze nem pszichológia-ellenesség. De hadd említsük meg mégis, hogy a szubjektivizmus és az individualitás – legalábbis a szövegszerű eredményben és nem a szándékban – nála sokszor ugyanazt jelenti, holott egész munkássága a mű-individuum védelme és. Az (elvesztett) objektivitás maga is az európai individuum legnagyobb produktumai közül való; visszaszerzése nem képzelhető el – nélküle.

Németh G. Béla minden könyve eseménynek bizonyult eddig a magyar irodalomtudományban, többek között azért, amit a fentiekben próbáltunk megragadni: egy mentalitás szerkezetének roppant súlyai, arányai és küzdelmei által.

Balassa Péter

JÓZSEF ATTILA ÖSSZES VERSEI

Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. 1–2. köt. Bp. 1984. Akadémiai K. 1. köt. 1916–1927. 619 + 41. 2. köt. 1928–1937. 629 + 41.

„A modern filológiában használatos szövegkritikai módszerek – írta 1928-ban megjelent kiváló textológiai kézikönyvében Borisz Tomasevskij – részben a régi irodalmi emlékek tanulmányozása során alakultak ki [...] Az újabb irodalmi szövegek reprodukálása sokkalta na-

gyobb pontosságot kíván, mint a régieké.” Szerencsésnek bizonyult, hogy József Attila költeményeinek új, most megjelent kritikai kiadását a régi magyar irodalom tudós kutatója, jeles textológusunk, Stoll Béla bocsátotta közre. Az előző, előbb 1952-ben, majd javított formában

1955-ben megjelent kritikai kiadást két szerkesztő irányításával „a legkiválóbb magyar szakos tanárjelöltek lelkes csoportja” (József Attila Összes Művei², 1955. I, 357.) készítette elő. Ez az úttörő jellegű kiadás, miként utószava is említi, „... nemcsak József Attila műveinek, hanem általában XX. századi magyar költőnek első kritikai kiadása.” (uo., 361). Eredményeit és fogyatékosait egyaránt hasznosította az új kiadás. Ma már nyilvánvaló, hogy ilyen feladattal sikeresebben birkózik meg egy tapasztalt szakember, mintsem egy csaknem húsz főt egyesítő munkaközösség.

A mostani kiadás előkészítése, a többéves kutatómunka nem csupán fegyelmezett koncentrációt, lankadatlan filológiai éberséget és textológiai szakutadást igényelt, hanem irodalmi intuíciót, ötletességet, s nemritkán mesterdetektívhez illő nyomozást is.

Stoll Béla biztonságos, forrásként kezelhető szövegeket adott József Attila olvasóinak és kutatóinak kezébe, s a verseket fáradtságos és egyben leleményes munkával megbízható időrendbe helyezte el: a József Attila-kutatásnak máris komoly tanulságokkal szolgál az általa szerkesztett kiadás. Így a művi korszakolásnak és az egyes korszakok nemritkán önkényes szembeállításának feltehetően némi gátat emel az új kiadás nyomán kirajzolódó kép: nincs éles, körülírható cezúra az egyes korszakok, a korai és kései versek között, jól nyomon követhető viszont a versek világának folyamatos alakulása. Jól példázza ezt két versnek, az *Arany*nak és a *Szürkül*etnek [Ez éles, tiszta szürkül...]. Stoll Béla általi újraelvezése. E régebben 1937-re tett – és ennek megfelelően is méltatott – két költeményről kiderült ugyanis, hogy jóval korábbiak: az *Arany* 1929-ben, az [Ez éles, tiszta szürkül...]. 1934-ben keletkezett. Főként az [Ez éles, tiszta szürkül...]. korábbra tevése keltett némi megrökönyödést, mivel jellegzetesen kései versek érezték és ennek megfelelően értékelték. Tulajdonképpen nem is tévedtek nagyot: a vers hangvétele valóban a kései versekét idézi, csak hogy ez a hangvétel előbb feltűnik már. Stoll ezt a verset „egyrészt kéziratának külső sajátosságai [...], másrészt a kézíratra írt feljegyzések alapján” keltezi 1934-re. A feljegyzések – telefonszámok: az egyik Rátz Kálmáné, a másik a Rábaközi nyomdáé. Stoll bebizonyítja, hogy Rátz Kálmánnal 1934-ben ismerkedik meg, a Rábaközi nyomdával pedig 1934 szeptemberében, a *Medvetánc* kinyomtatása ügyében lép kapcsolatba a költő. Stoll érveléséhez, az

mege erősítendő, még valamit hozzátehetünk. Ugyanis a kézíraton látható mindkét telefonszám ötjegyű. (A kézirat fakszimiléje a kritikai kiadásban megtalálható.) Márpedig Budapesten 1936 júniusában tértek át a hatjegyű telefonszámokra. (Bartók Béla neve és telefonszáma például látható mind az 1936 májusára keltezett *A Dunánál*, mind az 1937 tavaszára tett *Jön a vihar* kéziratán. Az előzőn a 64-756-os számot, az utóbbin már a hatjegyű, 164-756-os telefonszámot láthatjuk.) Mindebből az is következik, hogy a kéziratok külső jegyeinek, duktusának vizsgálata, paleográfiai leírása biztonságosabb, egzaktabb következtetésekhez vezet, mint a stílári megközelítés egymagában. Az olvasó – a kutató is – eleve hisz egy kritikai kiadásnak. Amelynek ezért is kell autentikusnak lennie.

Nem kevésbé érdekes és tanulságos az [Ős patkány terjeszt kört...]. négy sorának Stoll általi rekonstruálása. *S mert a nemzetekből a szellem / nem facsar nedves jogokat, / hát egymás ellen új gyalázat / serkenti föl a fajokat*, – így ismertük a korábbi kiadásokból. A vers következetes keresztírmei itt látszólag csorbát szenvednek; ezért is tételezte fel azóta elhunyt költőnk, Nagy László, hogy a harmadik sor helyes olvasata ez lenne: *hát új gyalázat egymás ellen*. „A nyakam teszem rá, hogy József Attila így gondolta” – írta (Új Írás, 1962. 394.). A kézirat gondos vizsgálata igazolta ezt a hipotézist, s tisztázta a második sor helyes olvasatát is (*nem facsar nedves jajok*at). A kiadásban egyébként sajnálatosan kevés a fakszimile melléklet: egyebek közt az [Ős patkány terjeszt kört...]. kéziratának másolatát is szívesen látnuk volna. Igaz, a fakszimile közlés sem alkalmas minden esetben a vitás olvasatok tisztázására. Jó példa erre a *Születésnapomra*, melynek egy írásjele körül jó két évtizede parázs vita zajlott le a Magyar Nyelvőr hasábjain: a *csecse becse* szavak közötti áthúzott írásjelről sehogyansem lehetett megállapítani – pedig a folyóirat a kézirat fakszimiléjét is közölte (Nyr. 84, 325.) –, hogy egy áthúzott vessző, avagy egy áthúzott kötőjel állott-e a két szó között. Az új kiadás egyértelműen tisztázta, hogy mind az írásjel, mind az áthúzás idegen kéztől ered.

Igen plasztikusan rajzolódik ki Stoll rekonstrukciója nyomán a verscsíráktól, az első változatoktól a végleges szövegig vezető folyamat. Ami egyértelműen arra utal, hogy a versek egy-egy élmény, emlék első, nemritkán ösztönös felbukkanásától kezdve fokozatosan tisztulnak: a tudati cenzúra munkája mintegy in statu nas-

cendi figyelhető meg. Ez a folyamat József Attila versalkotásának igen jellemző sajátja: az első asszociációkból, „szabad ötletek”-ből szerveződik, kristályosodik ki a szublimált, letisztult végleges szöveg. Példaként idézzük a *Kései sirató* egyetlen sorának az új kiadásban jól nyomon követhető formálódását: *Mint utolsó ringyó, ha odaintik, → Mint senki lánya, ha odaintik, → Mint kitaszított nő, ha odaintik, → Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik.*

Némely kéziraton a vers szövege mellett már-már a *Szabad ötletek*-re emlékeztető asszociáció-láncokat találhatunk; ilyen például az (*Arconon könnyed ottragadt*) kezdetű töredék kézirata; pár sort idézünk belőle: *fekete felhő / jövőmet hozza / ajákos ajákos / ajákos / ajákos / inni / inni inni / szere / imitatio.*

A költő műhelyébe pillanthatunk [A *csipogó árnyakból* ...] kezdetű töredéknek a kiadásból jól követhető alakulása során: *Az árnyékból elindul lassan / hűs szárnyakkal a szürkület → Az árnyakból – csipogva – fiókait / összegyűjti a szürkület → és végül: A csipogó árnyakból fiókait / összegyűjti a szürkület.* Ennek a töredéknek Stoll által rekonstruált fokozatos alakulását iskolapéldának tartom, a szó egyenes, elsődleges értelmében is: iskolai irodalomtan-könyvekben szerepeltetném, annak érzékeltesére, demonstrálására, hogyan is születik a vers, hogyan lesz a szavakból költészet.

A kiadás legfőbb érdeme a szövegűség, a versek alakulásának nyomon követése, az ultima manu elvének – József Attila esetében nem is olyan egyszerű (gondoljunk csak egyebek között a *Medvetáncba* felvett versek változtatásainak problémájára, vagy az idegen kéz végezte javításokra) – következetes, de mégsem mechanikus alkalmazása, s nem utolsósorban a versek időrendjének megállapítása. S ami eléggé nem méltatható: a variánsok, valamint a források közvetlenül a főszöveg alatt, lábjegyzetben olvashatók. Talán még az is megoldható lett volna, hogy az időrendre vonatkozó jegyzetek is itt, az egyes versek alatt szerepeljenek, hiszen dicséretes tömörséggel alig pár ívet tesz ki az időrend felsorolása. Ebben az esetben csupán a költemények egyes nagyobb csoportjaira vonatkozó bevezető passzusok kerültek volna a kötetek végére, ami még áttekinthetőbbé, még könnyebben kezelhetővé tette volna a kiadást.

Az első kötet végén vázolja a szerkesztő az eddigi kiadások történetét. Ezt követi a költő által összeállított verseskötetek rekonstrukciója. Ritka filológiai bravúr ez: eddig is-

meretlen, vagy éppenséggel félreismerett, nem-egyszer hiányos versjegyzékeket egybevetve követi nyomon a szerkesztő a kötetek keletkezéstörténetét. Az ultima manu elvét is talán itt lehetett a legfáradságosabban érvényesíteni, hiszen tisztázni kellett, hogy még a nyomdai levonatokon is igen sokat javítgató költő melyik szövege is tekinthető „véglegesnek”. A hírlapokban, folyóiratokban és antológiákban a költő életében megjelent versek felsorolását is Stoll Béla végezte el először. Legalább annyira érdekfeszítő, mint elszomorító az ezt követő rész, ahol a költő kéziratainak sorsát ismerteti. A gondatlanság, a tudatos megsemmisítés és a nyom nélküli elveszés, illetve elvesztés következtében nem kis számú kézirat tűnt el vagy – reménykedjünk. – lappang.

Egyet lehet érteni azzal az elvvel, miszerint „kiadásunkban nem közlünk olyan adatot, amely a versek forrásaira, fogadtatására, utóéletére és értékelésére vonatkozik. A versek keletkezéstörténetét is csak annyiban vettük figyelembe, amennyiben az időrend megállapításához szükséges volt. Ha nem ezt tesszük, akkor a tenger nyire duzzadt szakirodalom idézése közt úgyszólván eltűnt volna József Attila szövege.” (i, 501) Két okból is igazat kell adnunk a kiadás közrebocsátójának. Részben azért, mert ellenkező esetben a kiadás ahhoz a – létező, de nem egyértelműen rokonszenves és indokolt – gyakorlathoz vezethetett volna, hogy a jegyzet-apparátus terjedelme eléri, sőt, meghaladja magát a szövegét, s esetleg nemigen lehet már tudni, hogy az apparátus van-e a szövegért, avagy netán fordítva. Részben pedig azért, mert egy kritikai kiadás óhatatlanul normatív: vitatható, kikezdhető megállapítások emelkedtek volna a (látszólagos) csilhatatlanság, kinyilatkoztatás szintjére. Szerencsére nem így történt: a Stoll-féle kiadásnak éppen a nyitottsága hat majd nyilván ösztönzően a verseket kutatók remélhetőleg minél népesebb táborára.

Nem került be a kiadásba több olyan vers, melynél a szerkesztő egyértelműen ki tudta zárni József Attila szerzőségét. Ilyen például az előző kritikai kiadás által is gyanúsak vélt *Kurucok beszélnek* (azóta e kétes hitelű és értékű vers valós szerzőjének személyére is fény derült: nem más, mint Pákozdy Ferenc, a *Külvárosi éj* egykori hírhejt kritikus). Talán az említett verssel együtt Fábry Zoltán által publikált *Párbeszédnek* sem ártana alaposabban utána nézni, még akkor is, ha – miként Stoll megállapította – a gépiraton autográf ceruzajavítások láthatók. Keletkezésének körülményei ugyanis, melyekre

Szántó Judit emlékezései utalnak, nem eléggé tisztáztak. Öröndetes, hogy ebben a kiadásban végül is eltűnt Rákosi Mátyás árnya két vers, a *Nagy városokról beszélt a messzi vándor* és a *Nagy városokat mögül*.

Belevettem volna a kötetbe viszont – a rögtönzések, alkalmi versek közé – a költő prózai műveiben található, tőle származó verstörödékeket: a Babits-kritikájában szereplő, általa önkényesen két ízben is átalakított Babits-versszakot (József Attila *Összes Művei* III, 1958. 53.), valamint az *Irodalom és szocializmus* c. tanulmányában közölt két sort „egy megiratlan költeményből: *A történelem levele / már emelgeti a fedőt*” (uo., 84.).

A költő egyik utolsó töredéke, az (*Éva vigyázz...*) kezdetű keletkezése kapcsán Stoll Szántó Judit emlékezését fogadja el alapul, miszerint „leányának, Szántó Évának ajándékát, egy orosz virágot köszönte meg a költő a verssel. Az ajándékozás a levelezés tanúsága szerint 1937 szeptemberében történt.” Azonban éppen a levelezés zárja ki ezt az önkényes feltételezést: ha a vers címzettje valóban Szántó Judit lánya lenne, lehetetlen, hogy éppen erre ne történt volna utalás a költő említett, 1937. szeptember 13-i levelében.

Nagyobb a súlya a [*Díványon fekszem...*] kezdetű vers keltezésének. Nem utolsósorban azért, mert ugyanezen a kéziratlapon található a *Falu* fogalmazványa is, s ez a *Medvetánc* c. kötet összeállításának idejét is meghatározhatja. Stoll a *Negyedszázados harc* c. munkásmozgalomtörténeti kronológiából keresett ki egy – feltételezésének megfelelő – 1934. július 28-i tüntetést, s ennek alapján a verset is akkorra datálja. Csakhogy... Ha valóban otthoni, Korong utcai díványán feküdt a költő, onnan vajmi nehezen hallotta volna meg az attól eléggé messze eső Baross téri tüntetés zaját. Ahol nem is a versben idézett „Munkát! Kenyeret!” jelszavakkal, hanem egészen más milyennel („Le a háborúval! Le Gömbössel!”) tüntettek. A vers helykijelölése (*Díványon fekszem*) is kétséssé teszi, hogy ezt saját fekhelyéről írta. Megismételném a Stoll által korrekt módon idézett feltételezésemet: hátha az analitikus díványon felrémli korábbi emlékről van szó? A kései keltezetlen töredékeknek, „amelyeknek közelebbi keltezésére, – mint Stoll írja –, semmi ötletünk nincs”, legalábbis egyike viszonylagos biztonságosan datálható. A [*Hol a miniszterelnök, aki nemrég...*] Stoll szerint „valószínű, hogy [...] az utolsó években keletkezett.” Akkor viszont

csakis Gömbös Gyulára vonatkozhat, aki 1936-ban betegszabadságra távozott, majd ugyanazon év októberében meghalt.

József Attila jó néhány verse, köztük nem egy jelentős alkotás, több változatban is ismeretes. Az új kiadás ezekben az esetekben többféleképpen jár el: egyes változatokat külön-külön főszöveggé hoz, másokat lábjegyzetben közöl összefüggő szöveggé, megint mások korai variánsait az olvasónak kell kihámozni a soronként megadott szövegváltozatokból. Ez utóbbiak közé tartozik az *Ars poetica*, melynek pedig külön érdekessége, hogy első változata önmegszólító jellegű, míg a nyomtatásban megjelent szöveg egyes szám első személyű.

Nem könnyű a határt megvonni a költemények és a töredékek, illetve a költemények és az alkalmi versek között. Csak dicsérni lehet a kiadás rugalmasságát, s örülni, hogy számos, eddig töredékként közölt, de a köztudatban inkább befejezett versként élő szöveg a versek közé került, akkor is, ha nem rendelkezett a befejezettség formai kritériumaival. Kevésbé érezzük rugalmasnak az alkalmi versek közé sorolást. Néhány költeményt, melyek „kilógnak” az alkalmi versek, rögtönzések sorából, s „alkalmi” mivoltukra inkább csak az utal, hogy az elején, vagy a végén név, illetve ajánlás szerepel, mindenképpen a versek közé soroltunk volna. Ilyen például a [*még ne utazz el...*] kezdetű, amelynek utolsó szakasza önmagában is „megállna” a jelentős József Attila-versek sorában: *Alszik egy kised, látva gyenge százát – / az ilyen csöpp gyerek / fölriad, érzi, nincs ott a mamája, / így fölriaszt, hogy nem leszek veled.* A versek közé sorolnám még feltétlenül a *Párizsi anizs* címűt, amely talán csak azért lett „alkalminak” nyilvánítva, mert egy levélboríték hátlapján látható: ha a borítékban lett volna, bizonyára a költemények közé kerül. S némi tétovázás után még a *Juhász Gyulának*, az *Illyés Gyulának* és a *Herz Henrik Ömeltőségének* c. verseket.

Hibát, elírást csak a jegyzetek közt találhatunk párat. Kosztolányi halálát például, nyilvánvaló elírásból, a kiadás 1937(!) november 3-ra keltezi; Kunszery Gyula neve kétszer szerepel a névmutatóban; Vujicsics D. Sztoján neve mind a jegyzetek bevezetőjében, mind a névmutatóban Vujicsicsnak van írva. Hogy a főszövegek mégsem mentesek hibáktól, a fényszedés hazai szintjének rovására írandó. Több helyütt az ékezetek, néhány helyen pedig egyes betűk felső része nem látható. Ami apróság, bocsánatos bűn lenne, ha nem kritikai kiadásról lenne szó, ahol

minden ékezet, írásjel fontos szerepet játszhat. Az ilyen jellegű hibákat a kiadás szerkesztője eleve képtelen megelőzni, kivédeni. Így lett például a *cípődből cipod* (I, 479), a *nagybácsiból nagybacci* (II, 527).

Kivételes egyéni teljesítmény a Stoll Béla gondozta kritikai kiadás, amely ugyanakkor –

mind a köszönetnyilvánításokból, mind a jegyzetapparátusból kitűnik – az eddigi József Attila-kutatás érvényes eredményeire épül. Elvi textológiai tanulságai oly jelentékenyeknek tűnnek, hogy szívesen látnánk a kiadás közrebocsátója tollából egy ezeket összegező tanulmányt is.

Szőke György

GYÖRGY HAIMAN: NICHOLAS KIS A HUNGARIAN PUNCH-CUTTER AND PRINTER, 1652–1702.

Bp. 1983. Akadémiai K. 451 l.

Tótfalusi Kis Miklós tipográfusi és betűmetszői munkásságáról 1972-ben jelent meg a Helikon kiadónál Haiman György szép kivitelű monográfiája (Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és tipográfus). Az azóta eltelt tizenegy év minden szempontból indokoltá tette a jelenlegi, kibővített, angol nyelvű változat megjelenését.

A kötet elején Haiman György röviden ismerteti a Tótfalusi-kutatás történetét és felsorolja a legfontosabb forrásmunkákat (Subject Matter and Sources) mintegy ezzel meghatározva a jelenlegi könyv kiindulópontját és megteremtve a kutatási eredmények folytonosságát, egymásraépülését. Az ezt követő hosszabb fejezet (A Brief Summary of Nicholas Kis' Career) áttekintést nyújt Tótfalusi egész pályafutásáról, betűmetszői tevékenysége mellett fő vonalakban értékelve a Mentség és az Apologia Bibliorum művelődéstörténeti és nyelvtörténeti jelentőségét, valamint kolozsvári könyvkiadói elveit és gyakorlatát – bár erről nem lett volna haszontalan még egy kicsit részletesebben írni, hogy Kis Miklós egyéniségét minden oldaláról árnyaltabban bemutatthassa a külföldi olvasónak. Itt kerül sor a névhasználat tisztázására is: a szerző a lábjegyzetben utal a Míztótfalusi névvel kapcsolatos régi vitákra s a többféle változat közül ő a „Nicholas Kis” mellett dönt, ez került a könyv címlapjára is. Úgy gondoljuk, talán jobb lett volna valamelyik magyarul hangzó változatra szavazni, hiszen amikor a kortársakról szól („Ferenc Pápai Páriz”, „Mihály Teleki”, „Miklós Bethlen” és mások), megtartja a magyar névváltozatot, csupán a sorrend alakul az európai szokás szerint. Igaz, Kis Miklósnak elég nagy nemzetközi hírneve s ennek következtében egy bizonyos „nemzetközi egyénisége” is volt, melyet a „Nicolaus Kis” latin névvel jelölt, de

magyarságát, a magyar kultúrához való tartozását maga is alapvetőbbnek érezte – s tragikus módon épp ezért mondott le a szépen induló európai karrieréről. E biográfiai fejezet után kerül sor a könyv tulajdonképpeni tárgyára, Tótfalusi betűmetszői és tipográfusi munkásságának értékelésére, melyet a szerző igen részletes történeti-filológiai háttérbe ágyaz. A „Notes on the Changes in Type Design During the Baroque Period” c. részben ismerteti a betűmetszés történetét a kezdetektől a XVII. század végéig sok érdekes illusztrációval és a nem szakember számára is élvezetes előadásban. Az 1972-es magyar kiadáshoz képest kisebb terminológiai változásokra is fölfigyelhettünk: a korábbi „átmeneti” vagy „hollandi” betű helyett itt már a „barokk betű” elnevezés dominál, mely jobban igazodik a nemzetközi szóhasználathoz és kifejezi a kor fő művészeti áramlatához való tartozást is. A reneszánsz és barokk betűmetszés összehasonlításával szemléletesen kiemeli Tótfalusi újításainak, eredetiségének mibenlétét. Részletesen ismerteti a mester, Dirk Voskens munkásságát, fölvonultatja a közvetlen elődök és kortársak sorát (Anton Janson, Christoffel van Dijk, Daniel Elzevir és mások), s minden lehetséges szakmai kapcsolatra igyekszik fényt deríteni. (The Baroque Type and Kis' Type Design). Megállapítja, hogy Kis Miklós az elődök újításait összegezi, szintetizálja, s a barokk betűtípusok legteljesebb családját hozza létre, különösen kurzív betűivel tűnik ki kortársai közül.

Betűmetszői tevékenységét négy hollandiai kiadványa: a Biblia, a Zsoltárok, a kisméretű Zsoltároskönyv és az Újszövetség alapján vizsgálja. Az Amszterdamban töltött éveket két alkotói korszakra osztja: 1681–83 között a betűmetszés elsajátítása és a Biblia kinyomtatására való fölkészülés foglalja el Kis Miklóst,

1686–87 táján pedig pályája csúcspontjára érkezik el, ekkor metszi a grúz, örmény, héber és más egzotikus betűket s egészíti ki antikvasorozatát. Haiman György ebben a fejezetben (Kis' Types) részletesen bemutatja az összes betűfajtát, melyet Tótfalusi készített, s végül egy táblázatban hasonlítja össze az amszterdami és kolozsvári típusokat, valamint a kolozsvári leltárak anyagát.

Tótfalusi harmadik betűmetszői korszaka a kolozsvári években bontakozik ki s ez Amszterdamhoz képest nehéz és dicstelen időszak: mindennapos harc az elavult hagyományokkal és örökséggel. A szerző a régebbi Tótfalusi-szakirodalomban meggyökerezett „hanyatlás” koncepciója helyett tárgyilagosabb és igazságosabb szemszögből értékeli a kolozsvári periódust: az elődöktől származó régi betűk a kényszerítő szükség hatására kerültek időnként a Tótfalusi-nyomtatványok címlapjaira és egyéb látványos helyekre s rontják az összehatást. Történeti szempontból viszont annyi értékük van, hogy szemléltetik Tótfalusi és a nyomdász-elődök munkájának különbségét, valamint Kis Miklós tevékenységének kevésbé ragyogó oldalát – tragikus sorsának szimbolikus jelzéseként. (Old Types in Kis' Kolozsvár Printing Office).

Tótfalusi hagyatékáról, betűkészletének vándorlásáról és a XVIII. századi kolozsvári nyomdászatról szinte leltárszerű részletességgel számol be a szerző, s itt fölmerülhet a kérdés: vajon szükség van-e ennyire aprólékos leírásra egy idegen nyelvű kiadványban Tótfalusi olyan vonatkozásairól, melyek nem tartoznak szorosan betűmetszői munkásságához; utóéletre és a kor jellemzésére tömörebb összefoglalás is elegendő lett volna. (The Survival of Kis' Types in the Kolozsvár Printing Trade).

Tótfalusi betűtípusainak európai elterjedéséről, felhasználásáról viszont igen érdekes körképet talál az olvasó (Kis' Types in European Countries). A fennmaradt dokumentumok alapján Haiman végigköveti Tótfalusi betűinek sorsát. A Németországba került típusokat harminchárom különféle szövegből válogatta ki, az Itáliába került betűk nyomára D. B. Updike kutatásai alapján jutott, a grúz és örmény betűkkel kapcsolatban kritikus szemmel áttanulmányozta az erre vonatkozó, igen szerteágazó szakirodalmat s a könyv végén két külön cikket szentel e kérdéseknek (Appendixes). Tótfalusi angol betűiről, az ún. „Two-line English Italick”-ről A. F. Johnson és Harry

Carter nyomán számol be és egészíti ki e kutatókat saját vizsgálódásainak eredményével. Ezután tárgyalja a már korábban is emlegetett Tótfalusi–Janson-vitát, ismerteti a „Janson” elnevezés történetét majd Harry Carter és Buday György fölfedezését, ennek nemzetközi és hazai visszhangját, végül megállapítja, hogy a Tótfalusi-betűknek is ugyanolyan mostoha sors jutott, mint megalkotójuknak: túl későn fedezték föl és értékelték őket rangjuknak megfelelően (The Kis v. Janson Debate).

A „The Printer” c. fejezetben jellemzi Tótfalusi könyvertervezői és tipográfusi kvalitásait, kiadói elveit és gyakorlatát, bemutatja, hogyan érvényesül a barokk könyvertervezésben a szövegközpontú, a funkcionális és a dekoratív elv. Rámutat Kis Miklós helyesírási elveinek és a könyv esztétikai megformálásának összefüggésére, könyvkiadói gyakorlatának modernségére: sok információs adattal látja el könyveit, vigyáz a korrekt szövegre, hibaigazításai felelősség-tudatát bizonyítják. (Hozzátehetjük: a Mentségből tudjuk, nem kevés bajt szerzett neki ez a lelkiismeretesség.) A szerző megállapítása szerint Kis Miklós latin–görög–héber kompozíciói a mai napig példaként szolgálhatnak a könyvnyomtatás számára. Könyvdiszei is finom ízlésre és elsőrendű könyverterezőre vallanak (Kis' Book Ornaments).

Végül Haiman professzor Tótfalusi örökségéről, betűinek utóéletéről szól, ismertette a szebeni, debreceni és kolozsvári nyomdákkal létrejött kapcsolatát majd hatásának fokozatos elhalványodását a XVIII. század során (Kis' Legacy). Tótfalusi betűinek újralfedezése és följújtása a XX. század első felében kezdődött s néhány évtized leforgása alatt megvalósult a történelmi betűformák tökéletes asszimilációja a jelenben. Az angol Monotyp Társaság „Ehrhardt-betű”-je, az amerikai Linotyp Társaság „Janson-antikvá”-ja és a német Linotyp vállalat „Janson-antikvá”-ja mind a Tótfalusi-féle antikva felújítása, de sajnos, az elnevezések nem a valódi megalkotóhoz kapcsolódnak. Haiman György egyike azoknak a tipográfiai szakembereknek, akik századunk derekán épp a Tótfalusi-féle barokk betűtípusok alapján látták szükségesnek följújtani a magyar nyomdászatot s az elnevezés körüli zűrzavart igyekeztek s igyekeznek tisztázni.

Az 1972-es kiadáshoz képest sok új információt közöl a függelékben szereplő két cikk (1. On the Armenian Types and Kis' Contribution as a Punch-cutter, 2. Nicholas Kis and the

Beginnings of Georgian Book Printing and Punch-cutting). Az elsőben három örmény betűtípust hasonlít össze, melyből kettőt van Dijk, egyet pedig Tótfalusi készített. Táblázatot közöl az Amszterdamban és Velencében nyomtatott örmény kiadványokról, melyek többségéről bizonyítható, hogy Kis Miklós betűivel készültek. Tótfalusi grúz betűmintalapjának sokáig vitatott kérdését, a sokféle hipotézist és bizonytalanságot Dán Róbert fölfedezése majdnem teljes mértékben tisztázza. Haiman e nagy jelentőségű fölfedezés kapcsán még egyszer áttekinti a grúz betűmintalapra vonatkozó szakirodalmat, bár a grúz könyvnyomtatás kialakulásának túl részletes leírása végül elnyomja Kis Miklós alakját: a magyar betűmetsző grúz betűiről áttevődik a hangsúly egy egészen más tárgyra, a grúz nyomdászati történetére.

A kötetnek több mint egyharmadát a Tótfalusi-kiadványokról készített faksimilék

DIETER P. LOTZE: IMRE MADÁCH.

Boston, 1981. Twayne Publishers, A Division of H. K. Hall and Co. (Twayne's World Author Series. A Survey of the World's Literature. Hungary, ed. Enikő Molnár Basa.) 173 l.

Az 1960-as években olyan könyvek kiadójaként ismerhették meg az olvasók a bostoni Twayne céget, amelyek mintegy százötven oldalon adtak általános tájékoztatást egy-egy angol vagy amerikai író életművéről. A későbbiekben azután más nyelvterületekre is kiterjedt a figyelem, s önálló sorozatok indultak egy-egy nemzeti irodalom legkiválóbbjainak megismertetésére. Minél inkább sor került a kevésbé elterjedt nyelvekre, annál jobban nyilvánvalóvá vált, mennyire kockázatos vállalkozásba is fogott a kiadó. Hamarosan leszállított áron lehetett kapni egyes köteteket, mert a vártnál is kevesebben vásárolták meg az alig ismert írókkal foglalkozó könyveket.

A kezdeti szép remények után a magyar irodalom is mostoha sorsra jutott: néhány kötet után be kellett rekeszteni a róla szóló kötetek sorozatát. A kudarcért elsősorban kétségkívül az amerikai közönség érdektelenségét, vidékies magabazárkózottságát lehet okolni, de másodszorban azokat a kutatókat is, akik nem írták meg az általuk vállalt könyvet, sőt némileg még azokat a szerzőket is, akik több jóindulattal, mint szakavatott hozzáértéssel készítették el egy-egy magyar író munkásságának rövid ismeretét.

foglalják el, s a hozzájuk fűzött magyarázó jegyzetek s a szövegben található utalások együttesen lehetővé teszik, hogy az olvasó alapos tájékozódást szerezzen Tótfalusi könyvnyomtatói tevékenységéről, sőt, a legfontosabb tipográfiai alapismeretekről is fogalmat kaphat. Esztétikai szempontból is emelik a könyv értékét a kötetéstáblákról közölt színes fotókkal és a betűtípusokról, könyvdíszekről közölt illusztrációkkal együtt.

Nagyon fontos része a kötetnek a Soltészné Juhász Erzsébet által készített bibliográfia, mely az összes Tótfalusi-kiadvány leírását tartalmazza a vonatkozó szakirodalommal együtt. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy Haiman György könyve mint igen alaposan megszerkesztett, gazdag információs anyagot tartalmazó és szép kivitellű kézikönyv kerüljön a nemzetközi szakirodalomba.

Dukkon Ágnes

A német születésű Dieter P. Lotze munkája a ritka kivételek közé tartozik. Noha ő sem tekinthető általában a magyar irodalom szakértőjének, jól olvas nyelvünkön, és Madách műveit éppoly alaposan ismeri, mint a velük foglalkozó szakirodalmat. Lehet ugyan vitatkozni rész-megállapításaival, de éppen azért, mert könyve több mint népszerűsítő munka, hiszen hosszabb fejezetében egységes és önálló értelmezést ad *Az ember tragédiájáról*.

Az első lapokon olvasható életrajzi bevezetés még alig ad alkalmat önállóságra, de a továbbiakban fokozatosan emelkedik a munka színvonala. Már a második fejezetben egyértelművé válik a szerző bevallott előföltétele: azokkal az irodalomtörténészekkel van egy véleményen, akik egy művű alkotónak tekintik Madáchot. Noha a magunk részéről több figyelmet szenteltünk volna a lírai versek fejlődéstörténeti összefüggéseinek, el kell ismernünk, hogy Dieter P. Lotze jól érvel a maga igaza mellett, s egyre több magyarázatot fűz Madách kisebb jelentőségű munkáinak ismertetéséhez. Olyannyira megfelelően adagolja az ismereteket, hogy azok az olvasók is fogalmat alkothatnak maguknak a *Tragédia* szerzőjének művészi alkatáról, akik egyetlen sorát sem ismerik, de

még az sem találhatja érdektelennek gondolatmenetét, aki tökéletes birtokában van az egész életműnek. Különösen érvényes ez a megállapítás a 3. fejezetre, mely a *Tragédia* cselekményének ismertetését a könyvben adott önálló műértelmezés alaptételeinek megfogalmazásával egészíti ki.

A soron következő leghosszabb rész nem egyéb, mint ennek a szövegmagyarázatnak a részletes kifejtése. Dieter P. Lotze szerint a *Tragédia* üzenete a cselekmény három síkjának a viszonyaként határozható meg. Az első szint az egyéni sors tragédiájaként jellemezhető, a második a történelem, a harmadik a természet-föltölti szintje. Hegel, Feuerbach, Ludwig Büchner és Kant a viszonyítási pont az értelmező számára, aki alárendelt viszonyt tételez föl a három jelentésszint között: az egyéni sors a történelem függvénye, ez utóbbi értéktagadó, a hit révén viszont eldönthető a metafizikai küzdelem jó és gonosz között.

Ez a magyarázat tagadhatatlanul ellentétben áll mindazokkal az értelmezésekkel, amelyeket az utóbbi évtizedekben fogalmaztak meg irodalomtörténészeink. Részletkérdésekben ugyan nem éppen nehéz vitatkozni Dieter P. Lotzéval, sőt alighanem be lehetne bizonyítani, hogy többször is téved az első két cselekménysík elemzésekor – így például túlzottan is közvetlen megfelelést tételez föl Madách első szerelme, illetve anyjához való ragaszkodása és az első jelentésszint között, vagy nem veszi tekintetbe, hogy a falanszterszín aligha lehet Fourier nézeteinek kicsúfolása –, azt azonban bajos lenne tagadni, hogy a harmadik jelentésréteg vizsgálatakor több olyan szövegrészre is tud hivatkozni, amelyet elhanyagoltak a *Tragédia* hazai értelmezői. Sikerül bebizonyítania, hogy az egész mű jelentését alapvetően befolyásolják Éva szavai, melyek az utolsó színben Jézusra utalnak, s ugyanilyen döntő fontosságú az angyalok végső kara, mely inkább perdöntő, mint az annyiszor idézett utolsó mondat, hiszen a kegyelem hangsúlyozásával föloldja a látszólagos feszültséget szabad akarat s elve elrendelés között. Akár elfogadjuk ezt a magyarázatot, akár nem, el kell ismernünk, hogy Dieter P. Lotze fölfogása egyike a *Tragédia* lehetséges és alaposan bizonyított értelmezéseinek.

Az a tény sem kisebbítheti a könyvnek ezt a gondolati értékét, hogy az utolsó fejezetek ismét kevésbé figyelemreméltóak. A műelemzést összehasonlítás követi, de Madách költeménye

ezúttal már inkább csak egyes elemei révén szerepel a kifejtettekben. Az 5. fejezet a Faustmonda földolgozásaival veti össze a magyar költő fő művét, ám a párhuzamok egy része kifejezetten erőszakolt: a fáraót a szerző az öreg Fausttal rokonítja, a *Tragédia* első történeti színét Goethe művének végéhez közelíti, mintegy megfedkezvén arról, hogy a két részlet merőben különböző szerepet játszik a költői szöveg fölépítésében. Az eltérések vizsgálata olykor azonban még itt is érdekes adalékokat hoz a *Tragédia* olvasója számára: Lotze fölhívja arra a figyelmünket, hogy eredetileg Lucifer állt a legközelebb az Úrhoz az angyalok közül, s nemcsak ez ad megkülönböztetett jelentőséget alakjának, de az is, hogy nem az ember elpusztítására, de Isten nélküli ember teremtésére törekszik.

Csakis sajnálni lehet, hogy e következtetéseit nem értékesíti a szerző a 6. fejezetben, Madách történeti helyének kijelölésekor. Azt még könnyen tudomásul vehetjük, hogy a magyar irodalmi háttér fölvezetésakor Lotze nem vállalkozik többre egyes magyar irodalmárok nézeteinek ismertetésénél, de az már kissé meglepő, hogy a nemzetközi összehasonlításkor a *poème d'humanité* túlzottan is tág összefüggésrendszerbe helyezi a *Tragédiát*, vagyis nem eléggé számol azzal, hogy Madách műve nem elbeszélő költemény. Még a legrészletesebben kidolgozott párhuzam sem meggyőző, s nem azért, mert a *Századok legendája* nem hatott Madáchra, de azért, mert Hugo költeményének töredezettsége s végső soron haladáselvű világképe éles ellentétben áll mindazzal, amit Lotze korábban állított Madách fő művéről.

Sokkal pontosabban állapíthatta volna meg a könyv szerzője Madách fejlődéstörténeti helyét, ha nemcsak formálisan hivatkozik az újabb kutatásokra, de komolyan mérlegeli azoknak az irodalomtörténészeknek a nézeteit, akik már nem a materializmus, de a pozitivizmus és a romantika kölcsönhatásával magyarázzák a *Tragédia* világértelmezését. Ez a mindenképpen szigorúbb történetiségű megközelítés ugyanis lehetővé tette volna számára, hogy nem csak Madách vallásosságát hangsúlyozza, de egyúttal azt is érzékeltesse, miként is helyezkedik el a *Tragédia* világképe a XIX. század eszméletörténeti összefüggésrendszerében. Ha ugyanis Lotze helyesen értelmezi Madáchot, akkor a magyar költő nem fogadja el a fölvilágosodás és a pantheizmus örökségként is föl fogható

evolúcionista pozitivizmust, de annak nihilista megtagadását sem vállalja, ehelyett visszanyúl egy korábbi létszemlélethez.

Valószínű, hogy az összehasonlító fejezetek műfaj- s esztétörténeti hiányai egyrészt azzal magyarázhatók, hogy Lotze a *littérature comparée* művelőjeként még a hatáskutató s tematikus párhuzamokat fürkésző, „franciás”, azaz pozitivisták iskolája neveltje, másfelől azzal, hogy e fejezetek eredetileg önálló tanulmányként jelentek meg, s szerzőjük később nem dolgozta át s nem egészítette ki őket.

Bármennyire is furcsa, a Madáchról írt első angol nyelvű könyv alig járul hozzá a *Tragédia* összehasonlító vizsgálatához. Jellemző, hogy a mű utókorát tárgyaló fejezet a legrövidebb, alig több 2 oldalnál. E nyúlfarknyi kitekintésben még arról sem igen esik szó, volt-e Madáchnak hatása az angolszász országokban, pedig e területen több lenne a főtárandó, mint első pillanatra hinnők. 1967-ben az *Arcadiában* arról olvashattunk, hogy Joyce valószínűleg olvasta a *Tragédiát*, s Madách példája esetleg még ösztönzést is adott az *Ulysses* s a *Finnegan* enciklopédikus formájának kialakításához (lásd A. Fáy: *Probable Byzantine and Hungarian Models of Ulysses and Finnegan's Wake*). Más adatok is léteznek, amelyek alapján azt vélhetjük, hogy a *Tragédia* fölkeltette néhány

szellemileg rendkívül igényes író érdeklődését. Angol népszerűítői közül Charles Percy Sanger (1871–1930) a híres Bloomsbury-csoport tagja s Bertrand Russell, a festő-művészettörténész Roger Fry, valamint a kritikus John Middleton Murry közeli barátja volt. Fordítását Virginia Woolf jelentette meg, aki utolsó regényében maga is rövid jelenetek soraként idézte föl az emberiség történelmét. Az efféle adatokból arra lehet következtetni, hogy Madách művének kisugárzása talán lényegesen szerteágazóbb volt, mintsem tudomásunk van róla.

Nem vitás, hogy Dieter P. Lotze sokat tehetett volna Madách külföldi elismertetéséért, ha földeríti a *Tragédia* vonzóerejének létező bizonyítékait. Hiba lenne azonban túlzottan elmarasztalnunk őt ennek elmulasztásáért, hiszen könyve így is a legjobbak közé tartozik, amelyeket valaha is írtak külföldi szerzők a magyar irodalomról. Önálló s szakszerűen bizonyított szövegmagyarázatát ezután minden Madách-kutatónak tekintetbe kell vennie, s ez aligha lebecsülhető eredmény. Óhatatlanul is arra kell gondolnunk: ha csupa ilyen színvonalú könyvet írtak volna a Twayne kiadó magyar sorozatába, talán a vállalkozás sem fulladt volna idő előtt kudarcba.

Szegedy-Maszák Mihály

VAJDA JÁNOSNÉ: EMLÉKIRATAIM

Sajtó alá rendezte: D. Szemző Piroska. Bp. 1983. Szépirodalmi Kk. 485 l.

„... a kutatás eddig hamis ösvényeken járt, a buktatókat a megállapításokra ötvöződött valótlanágok miatt nem kerülhette el. Nem tárták föl Vajda műzsái, Gina és Rosamunda előéletének történetét. Vajdát özönek, fukarnak, kapzsinak, szerelmében szerencsétlen betegnek ábrázolták. Ginát alig ismerték, Róza bukásában nem látták meg a társadalom áldozatát.” (109) Az 1982-ben elhunyt D. Szemző Piroska posztumusz műve végén a fenti sorokban foglalta össze életrajzi kutatásainak legfőbb eredményeit, adta meg az *Emlékiratok*hoz csatolt tejdelmes bevezetőjének summáját.

Példás kitartással, következetességgel, rendkívüli filológiai leleménnyel gondozott könyvet kapott e munkával a hazai olvasóközönség. D. Szemző Piroska kitűnően ismerte Budapest, Bécs meg Pozsony levéltárait, az 1880-as évek sajtóját és erkölcstörténetét, emlékezett a legapróbb részletre is Vajda életművéből, amely

hozzájárulhatott egy vitás biográfiai kérdés eldöntéséhez. Erőfeszítései nyomán ma csakugyan sokkal többet tudunk Bartos Rózáról és kivált Kratochvil (Geor)gináról, mint ami Komlós Aladár monográfiájában vagy a kritikai kiadás Barla Gyulától, ill. Boros Dezsőtől szerkesztett kötetekben található. Nem szegényes budai borbélyműhely vette körül a hódító szépségű fiatal lányt, hanem egy emelkedő, vagyonos hivatalnokcsalád otthona. Gina bátyjai, öccsei akár Balzac-regény hőséne is beváltak volna karriervágyukkal, sőt valóságos előmenetelükkel. Tisztázódott Bartos Róza emlékiratainak alapvető jellege is. Egyáltalán nem füllentésekről vagy erős túlzásokról, még kevésbé téves adatok összegubancolódott óriás tömegéről van szó. A rendkívül megbízhatatlan írásmű rendszerre épült: az özvegy „védőíratot akart szerkeszteni feddhetetlensége mellett”, amellelt „élete végéig táplálta a bosszút is rágál-

mazói iránt, akik eszményített férjétől megfosztották.” (8) Célja érdekében volt feltűnően házagos vagy gyermekeken aprólékos, érdekei vezették tollát egyes kortársak (és főként a maga) anygalivá festésében, mások alaptalanul lelkibetegnek, csirkefogónak feltüntetésében.

Ám a jelentős érdemek elismerése mellett sem fojthatjuk el magunkban a kételkedés szavát. Arányban állt-e a sok fáradozás azzal az új tényanyaggal, eddig ismeretlen jellemvonással, amely sajátosan a költőé, egyedül avagy első-sorban rá vonatkozik? Igaz-e az, amit oly szilárd öntudattal állít a szerző: „Vajda életének rejtélye megoldódott (...) Vajda jellemértékei tündöklőbbé váltak.”?

Válaszunk az első kérdésre tagadó. D. Szemző Piroska erőfeszítései nyomán Vajda-képünk nem gazdagodott számottevően. Természetesen nem a kutatóban volt a hiba, hanem magában a kiválasztott memoárban. Önmagát akarta igazolni a volt feleség, nem tartozott céljai közé Vajda János sokoldalú és hiteles bemutatása, erre különben sem volt alkalmas fogyatékos műveltsége, de főként önző, önmagára összpontosító, csekély belsőerővel egyénisége miatt. Valóban, akár a rokonszenves jellemvonásait emlegeti (házasszeretet, megvásárolhatatlanság, műveltség, faji, vallási előítéllettel való mentesség, az édesapa imádata) akár a kedvezőtleneket (nyerség, kiszámíthatatlan indulatosság, pénzrel bántani nem tudás) egyikkel sem okoz meglepetést: mindezt rég ismerjük a költő leveleiből, barátainak, ifjú tisztelőinek följegyzése nyomán. (Még leginkább a súlytalan, mindennapi élettények azok, ahol eredeti megfigyeléseket kapunk Rózától. Mennyit hallunk „János” éjszakánként felhúzott komikus taplóspikájáról, örökös pipázásáról. Csakhogy milyen út vezet ezektől egy-egy költemény keletkezéséhez?)

Másfelől az emlékirat, a kapcsolat története, s nem utolsósorban a válóper anyaga sok kérdést tesz föl a kutatónak. Valóban elhálátlan maradt-e a házasság, mutatkoztak-e Vajda szerelmi életében aberrációk, mennyiben vezetett a szegénység, illetve a költő rendkívüli költekezése a házastársi viszony megromlásához? Ezekután: a jegyzetanyag meg a bevezető tanulmány eredményeként megoldódtak-e a fenti rejtélyek, s feloldásuk után csakugyan „tündöklőbbé váltak” Vajda János „jellemértékei”? Könnyelműség volna egyszerűen igennel vagy nemmel minősíteni D. Szemző Piroska kutatásainak értékét. Mindenesetre az

utolsónak említett problémát – a válasz közvetlen indítékait – az ő feltáró munkája tisztázta eddig a legjobban: miután kimutatta Bartos Róza leányanya voltát, megérthetjük, hogy a házasság légkörét kezdettől fogva mérgezte „a titkolt előélet miatti félelem” (76.), s a féltékeny és gyanakvó férj valószínűleg hamar fölfedezte a dajkaságba adott kisfiút. Az is csökkenti az eddig föltételezett megélhetési gondok súlyát, hogy a szerző gondosan összeveti a költő valószínűsíthető jövedelmeit az egy évszázad előtti árakkal. Az eredmény meggyőző: Vajda el tudott tartani egy asszonyt, nyomasztó szegénységtől nem kellett félniük.

Ennél sokkal nehezebb tisztázni a költő szexuális magatartását. „Vajda kóros nemi életét bizonyító adatok nincsenek” (68) hangoztatja a kiadás gondozója, míg az elvált feleség ennek épp az ellenkezőjét igyekszik igazolni sokszor igen részletező beszámolóival. Kétségtelen, hogy e tényhalmazt célszerűen, Bartos Róza így akarja meggyőzni olvasóit arról, nem ő volt a rossz erkölcsű, hanem férjének beteges hajlamai, átmeneti impotenciája gátolta a házasság megszilárdulását. Rádadásul éppen a férfiúi tehetetlenségét illetően olyan önellentmondásokba keveredik (I. erről Vajda Krk X, 485), hogy a végén már kedvünk volna minden szavát kétségbe vonni. Voltaképp ezt teszi ilyen vonatkozásban D. Szemző Piroska is. Pedig az ügy mégsem ennyire egyszerű. Hiszen kóros tünetekre mutatott rá a művész ösztönéletében több pszichológus, régebbi és mai grafológus (vö. 68), nem is említve a századvégi szóbeszédeket. Az, hogy mennyire volt patológus alkat – ma már, számos levél és peranyag elkallódásával – nem állapítható meg. Tagadhatatlan mégis, hogy magaviselete különös ellentmondásra épül: a gyönyörű szerelmi költemények éneke „nem szerte a nőket szeretettel, nem becsülte őket semmire” (Schöpfung Aladártól idézi Barta János *V. J. szerelmi lírája* c. tanulmányában, *Évfordulók*, 92.)

Végő fokon a másik nem iránti megbecsülés hiánya vezetett olyan durva jelenetekhez, amelyekről a memoár szól. Valamennyit nem tarthatjuk koholtnak, hiszen járásbíróság elé került egy veszekedésük, amelynek során a költő megbotozta Rózát. Magyarítani lehet az efféle, ám ilyesmi után nehéz osztani abban az eszményítő törekvésben, amely nyilvánvaló a bevezető egyes helyein. Hogyan mondhatnók el D. Szemző Piroskával, hogy az *Emlékirat* ismeretében „Vajda jellemértékei tündöklőbbé váltak”? (108).

Emeli a kötet használhatóságát a Bartos–Vajda levelezésnek meg a Rózához írt verseknek közlése, az illusztrációk hosszú sora, még ha az utóbbiak minősége nem is mindig kielégítő. Korábban vita folyt arról a szövegkiadás szakemberei között, nem kellene-e a Vajda kritikai kiadásba fölvenni Bartos Róza munkáját. Erre főként azért nem került sor, mert szakatlan lett volna az edíciók történetében, ma azonban elmondhatjuk, hogy tartalmi okok sem igazolták

volna ezt az eljárást. A memoár inkább egy kor, egy életforma, a költő életét befolyásoló személyek dokumentuma, s Vajdáról kevés megbízhatót, újat, lényegeset tartalmaz. Kétségtől függetlenül azonban a sorozattól független közzététel, s egyúttal arra is felhívja a figyelmet, hogy Vajda életrajzáának megírása nemcsak szükséges immár, hanem jól előkészített is.

Nagy Miklós

POMOGÁTS BÉLA: A TRANSZILVÁNIZMUS

Az Erdélyi Helikon ideológiája. Bp. 1983. Akadémiai K. 206 l. (Irodalomtörténeti füzetek 107.)

Az utóbbi időben tovább nőtt az érdeklődés az erdélyi magyarság sorskérdései, s ezen belül az erdélyi magyar irodalom iránt. (Vannak, akik jobbnak látják a romániai kifejezést, hiszen Erdélyen kívül, de még Románián belül is létezik magyarság és magyar irodalom.)

E kérdések mindegyike természetesen nem tudományos, és gyakori a fölfokozott, erőteljes érzelmi elem. Megvannak persze az okok; sok tekintetben megoldatlan még a Trianon után kialakult közép- és kelet-európai helyzet, és nem lehet visszaszorítani az indulatokat sem. Ám mindennél nagyobb szükség van a józan észre, a ténytisztelre s a tudományosan megalapozott elemzésre. Ezért üdvözölhetjük szép példaként Pomogáts Béla könyvét, mely – a vitát nem lezárva – tesz kísérletet arra, hogy az erdélyi magyarság szellemi életének egyik fontos összetevőjét vizsgálja meg.

A romániai magyarság jellegzetes ideológiája volt a transzilván gondolat – főként a 20-as, 30-as években. De mint minden jelentős gondolat, nem szűnt meg a hatása az évtizedek határán, a fontos történelmi fordulópontokon. „A nemzetiségi középrétegek körében keletkezett; egy időben: a huszas évek közepén azonban valósággal nemzetiségi ideológiát jelentett, amely nagymértékben járult hozzá ahhoz, hogy a romániai magyar tömegek megváltozott történelmi helyzetük és soron levő történelmi feladataik tudatára ébredjenek.” (8.) – adja meg az alaphangot Pomogáts a könyv bevezetésében. És később – vázlatosan bár, de – áttekinti a szerző az 1918 előtti törekvéseket is, jól elkülönítve a konzervatív irányzatokat a progressívektől. Mindezek törvényszerű előzményei a majdani Erdélyi Helikon-féle ideológiának, melyben sokféle irány ötvöződött. Azok számára is tanulságot lehet a könyv ismeretanyaga, akik kevésbé járatosak a

tárgyban; a legfontosabb tudnivalókat Pomogáts összegezni tudta, s mindezt kiegészítette, párhuzamba állította a közismert történelmi tényekkel. Ez utóbbiak közül kétségtől Erdély és Románia háború utáni egyesülésének a kimondása az egyik legfontosabb. Olvashatunk természetesen a közvetlenül Trianon utáni eseményekről, az erdélyi magyarság új helyzetéről. Igen érdekeseek, némileg új összefüggéseket föltáróak azok a részletek, melyek a 20-as évek politikai mozgalmairól szólnak. Egyre inkább előtérbe állítja a szerző a haladó, a baloldali törekvéseket, de nem hallgatja el a kedvezőtlen változásokat sem. A Magyar Pártról írja: „Ahelyett, hogy kiépítette volna a nemzetiségi pártalakulat a tömegbázisát, s támogatást keresett volna az ország más nemzetiségeivel, valamint a román politikai élet demokratikus mozgalmával, a kisebbségek erőszakos beolvasztására törekvő jobboldali román pártokkal szövetkezett.” (52.) Ilyen és ehhez hasonló következmények miatt várt nagy feladat a kultúra és az irodalom képviselőire: keressék ők a radikális törekvések útjait.

A *nemzetiségi irodalom műhelyei* című alfejezet (59–69.) ezekről a lehetőségekről szól. Az irodalomközpontúságot Pomogáts *kulturális modell*ként fogja föl, s megállapítása igaz; hiszen éppen a kisebbségi sors sajátosságai szerint lép elő ilyen erőteljesen az írott szó s a művek sora. A szerző itt sem mellőzi az adatszűrűséget: mint egész könyvében, itt is pontos ismereteket kapunk. Helyenként úgy véljük, hogy túlságosan sok az adat, a fölsorolás. De ne feledjük, hogy ilyen igénnyel korábban még senki sem dolgozott föl ezt a tárgyat, így az átfogó kép (s benne az adathalmaz) nélkülözhetetlen. Ezt követően tesz kísérletet Pomogáts arra, hogy a transzilvánista ideológiát elemezze. Alapos és körültekintő ez a fejezet; a szerző számol az előzményekkel és a

korabeli környező valósággal is. Szemlélete méltató és bíráló szempontú egyszerre. „A transzilván ideológia történelmi alapokra épült, ezek az alapok azonban nem voltak olyan szervek és egységek, mint amilyenek az erdélyi gondolat hívei látták” (84.) – írja. Olvashatunk a mitizáló törekvésekről is, melyek persze a sajátos történelmi sorsnak is következményei. S itt igen meggyőző a szakirodalom tisztességes fölhasználása, a korrekt hivatkozások sora. Pomogáts nem próbálja magának kisajátítani a páratlan „úttörő” szerepet; munkája az ideológia elemzésénél is *összegző, szintetizáló jellegű*. A múlt értékelésénél viszont hiába keressük a kritikai jelleget; utalásokkal és fölsorolásokkal éri be a szerző. Egy biztos: ha valaki ezek után a transzilvánizmus bármely vetületével kíván foglalkozni, nem kerülheti meg ezt a könyvet, nem utolsósorban a gazdag jegyzetanyag és bibliográfia miatt.

A méltott szerzők és gondolkodók között kiemelt hely illeti meg pl. Kós Károlyt. A transzilvánista történelmi fölfogás kifejtését is neki tulajdonítja Pomogáts Béla. „Kós úgy ábrázolta Erdélyt, mint sajátos földrajzi, történelmi és kulturális egységet, amelynek népei: a magyarok, románok és szászok nemcsak „anyanemzeteikkel” tartottak fenn szoros kulturális rokonságot, hanem az együttélés több évszázados hagyományai folytán élénk művelődési kapcsolatba kerültek egymással is.” (90.) Politikai szempontból sem jelentéktelen gondolatok ezek; az egymás mellett élő népek harmóniájának vágya hallatszik ki mögülük.

Sokat olvashatunk arról, hogy az erdélyi gondolat legfőbb szövegei a *szépirodalomhoz* kötődnek. Kós, Makkai, Nyíró, Tabéry, Gulácsy és mások művei jelentik e vonalat. S ezek a művek Erdély történelme olyan jeles alakjait idézik föl, mint Dózsa, Budai Nagy Antal, Bethlen Gábor vagy Wesselényi Miklós. Mindezek mellett persze jutott hely a mítikus szemléletnek a regényirodalomban is. A szervezésben pedig maga, az Erdélyi Helikon játszotta a főszerepet, s ezt Pomogáts sosem téveszti szem elől. Mint ahogy azt sem, hogy a Helikon eszmévilágában a *kisebbségi humanizmus* az egyik legfontosabb összetevő. Nem nehéz észrevenni, hogy ebben a pl. a

morális kérdésföltevésben a Nyugat romániai rokona a Helikon. Kuncz Aladár és Babits elveit össze is veti a szerző.

A könyv zárófejezetének címe: *Az „erdélyi gondolat” válsága*. Ez is mutatja Pomogáts realitás-igényét; nem értékeli túl a transzilvánizmust, de az első között közöl róla méltó összegzést. Sajnálatos, hogy – mint a két világháború közötti számos mozgalom, gondolat – ez a törekvés sem járhatott teljes sikerrel. Kacsó Sándorra hivatkozva olvashatjuk: „Óvakodtak attól (ti. az erdélyi írók. B.I.), hogy megfogalmazzák a kisebbségi sors vallató kérdéseit; történelemben, lélektanban, esztétizmusba menekültek e helyett.” (170.) Kacsó bírálata nem az utókor emberének „könnyű” igazmondása, hiszen 1929-ben hangoztatta véleményét. Míg vita alakult ki akkoriban a legégetőbb sorskérdésekről. A részletesebb értékelés persze még várat magára. Pomogáts ezúttal is az „alaphangot” adja meg.

A legérdekesebb alfejezet itt: *A Helikon és a Korunk*. A transzilván ideológia hanyatlásának idején kerül egyre inkább előtérbe az új eszme, amely „elfogadja a kisebbségi élet nehéz realitását, és a többi demokratikus mozgalommal szövetségben lép fel a nemzeti jogok védelmében.” (183.) Pomogáts ilyen alapvetés után vizsgálja meg a két folyóirat és közege viszonyát. Ez egyben a marxizmus és az erdélyi gondolat szembesítését is jelenti. Természetesen Gaál Gáborról esik elsősorban szó, s ő sokáig higgadtan, reálisan értékelte az Erdélyi Helikon szerepét. Később azonban ő sem volt mentes az elhamarkodott és túlzó kritikától. Pomogáts hangsúlyozza a kor „utópista türelmetlenségét” és a „szektarizmus dogmatizmusát” (189.) ezzel kapcsolatban. Mindzeket a feszültségeket föloldandó jött létre az 1937-es Vásárhelyi Találkozó, amelyen a Korunk és az Erdélyi Helikon köre „közösen vállalt felelősséget a nemzeti haladás ügye iránt.” (193.)

Pomogáts Béla könyvében hűségesen követi végig a transzilvánizmus történetének legfontosabb idejét.

Bakonyi (Kovács) István

Utazás külföldön. Válogatás Szeme Bertalan nyugat-európai útinaplójából. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a szerkesztői utószót írta Steinert Ágota. A tanulmány Sőtér István munkája. Bp. 1983. Helikon. 488 l.

Szemere Bertalan úti könyve annak idején, 1840-ben olyan sikert aratott, hogy – akárcsak Bölöni Farkas Sándoré – hamarosan, öt év múlva, másodszor is megjelent. Azután hosszú csend. Az 1940-es évek elején az Officina Könyvkiadó tervezett ugyan egy kötetke válogatást, de ez nem valósult meg, és csak most került sor arra, hogy a közönség – szemelvényesen – megismerkedhessen a reformkor virágzó utazási irodalmának egyik főművével.

A reformkori literatúrában az útirajz igen előkelő helyet foglal el, ekkor válik sajátos műfajjává. Úti beszámolókat írtak persze korábban is: szentföldi zarándokok, protestáns diákok, diplomata és száműzöttek. Mindezekhez képest a reformkor újat hozott: ez a politikai tanulmányutak kora, s az új műfaj: a politikai útirajz.

Éppen ideje volt már nyitott szemmel körülnézni Európában s azon túl is. Azoknak, akik változást akartak Magyarországon, elvégre tudniuk kellett, mihez igazodjanak a változtatásban, s mit várhatnak attól. Vizsgálódásuk szempontjait rendszerint már itthon megfogalmazták. Szemere Bertalan például a németeknél a közoktatást, Franciaországban a politikai intézményeket, Angliában a fogházakat szándékozott tanulmányozni: mindenütt az, ami a legjobb, a legmodernebb, a felhasználható. Ő és társai oly fölkészülten indultak útnak, mint egy kérdezőbiztos; az útirajz-irodalom, melyet néhány év alatt megteremtettek, olyan, mint egy óriási kitöltött kérdőív. A magyar szociológia ebben a műfajban tette meg első lépéseit.

A reformkori utazók hosszú sorát, még a huszas évek elején, Széchenyi és Wesselényi nyitotta meg. Naplójuk sokáig kéziratban maradtak, ezért a politikai útirajz kezdeményezője és máig legnagyobb klasszikusa: Bölöni Farkas Sándor. Az ő könyve adott mintát a műfajnak: a kinti és a hazai viszonyok – kapitalizmus és feudalizmus, republika és monarchia – tanulságos és serkentő egybevetésére. Miként azt az öregebb Teleki László gróf már 1806-ban tanácsolta: „Minden utazni menő embernek előbb a maga országát tökéletesen kell eszmélni, hogy ennél fogva azt a megútazandó országokkal voltképpen összehasonlíthassa, és mindkét részről a

jobb vagy rosszabb módokat, rendelkezéseket és szokásokat illendőleg megítélhesse...”

Az 1830-as, 40-es években szinte minden politikai hajlamú magyar tollforgató utazik, összehasonlítgat és útinaplót ír: Eötvös, Pulszky, Trefort, Szalay László, Gorove István, Tóth Lőrinc, Erdélyi János, Irinyi József, Méhes Sámuel... Nemcsak a nyugati országokat keresik föl; eljutnak Szentpétervárra, Moszkvába is. Úgy járnak-kelnek Európa-szerte, hogy olykor véletlenül is összetalálkoznak, mint Szemere Párizsban Eötvössel. Értékes szellemi zsákmánnyal térnek haza. Igaza van Horváth Mihálynak: „A keletkező vasutak, a nagyobbodó utazási kedv a jobb létnek örvendő, miveltebb nyugat felé s ennek összehasonlítása saját gyámoltalan, pangó állapotaikkal lassanként mind többeket gondolkodásra ébresztének sorsuk felett, s mind szélesebb körökben terjeszték az elégtelenséget az örökös tespedéssel s a vágyat egy jobb, virágzóbb lét után.”

Sőtér István Sterne Érzelmes utazásának címére csinált szójátékot: „értelmes utazás”-nak nevezi Szemere Bertalan könyvét és mint *irodalmi* művet méltatja. A magyar esszé első igazi művészeinek nevezi Szemere Bertalant; joggal, bár hozzá kellene tenni: Kölcsey, a *Mohács* szerzője után.

Maga a tanulmány is, melyet Sőtér a kötethez írt, szép esszé. Gyengéd kézzel választja szét Szemere könyvének tartalmi és stilisztikai rétegeit: a szakszerű értekezéseket iskoláról, választási rendszerekről, fogházakról; az életképszerű jeleneteket és a jószemű kritikai megfigyeléseket; az értelmes utazás érzelmes színezékét: romantikus hangulatait.

A Helikon szemelvényesen tette közzé Szemere Bertalan művét, a szakmai közönség tehát kénytelen ezután is az eredeti kiadásokat használni. Annnyival is inkább, mert a válogató, Steinert Ágota – noha azt írja, hogy csak a hosszadalmas, nehezen élvezhető passzusokat hagyta ki, terjedelmi okokból – következetesen törölt minden olyan részletet, melyben Szemere a természeti szépségektől megilletődve a teremtető Istenről elmélkedik. Ennek az ötvenes évekre emlékeztető eljárásnak következtében Szemere Bertalan portréja szegényebb lett egy vonással: a poétikus deistával.

Steiner Ágota mint jegyzetíró sok mindent megmagyaráz, amit nem szükséges (Herkules, Homér, icce, Tell Vilmos stb.); ellenben jegyzet nélkül hagy olyasmint, ami magyarázatot kíván (pl. a Don Quijote-i zendület Strasbourg-ban – ti. Bonaparte Lajos nevétséges kudarcba fulladt

puccskísérlete). Ami a főlöszleges vagy hiányzó jegyzeteknél is rosszabb: a szöveg francia idézteit nemegyszer félreérti. Egy négysoros francia verset például így tolmácsol: „Áttérve honfitársainkra, Mondd, hogy van élet, Eltéptük a béklyókat A hon üdvéért” – holott a helyes fordítás ez: Járókelő, mondd meg honfitársainknak, hogy a haza üdvéért eltéptük az élet kötelékeit.

Szemere Bertalan műve után remélhetőleg más reformkori útirajzok is kiadóra találnak. Kíváncsok, hogy torzító csonkítás nélkül és gondosabb jegyzetekkel.

Lukácsy Sándor

Riadj magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvá, csatakrónikái. Bp. 1983. Magvető K. 667 l. (Magyar Hirmondó)

Nagyon nehéz eldönteni, hogy mi a ponyva és mi az igazi irodalom. A jót a rossz mőtől általában el tudjuk különíteni, de csak azért elítélni egy művet, mert „ponyva kiadásban”, nagy példányszámban jelenik meg, nem indokolt eljárás. Különösen, ha a XVIII–XIX. századi ponyvairodalmat vizsgáljuk, ütközik ki, hogy a fentebb kiélezett probléma csupán elnevezésgond.

Pogány Péter évtizedek óta foglalkozik a folklór és irodalom kölcsönhatásával, ezen belül a régi magyar ponyvairodalommal. Kutatásait, saját bevallása szerint, számos külső ok nehezítette: 1. Nagyon sok régi ponyvakiadás megsemmisült. 2. A fennmaradt anyagról sincs katalógus könyvtárainkban. 3. A ponyvákat kiadó nyomdák nem hagytak ránk sem kiadvány-, sem árjegyzéket. Ezek a külső okok magukban hordozzák a kutatás belső nehézségeit: nagyon nehéz megállapítani a kiadványok helyét, idejét, szerzőjét, funkcióját. Pedig már a XIX. sz. elején is olvashatunk kortárs véleményt e kiadások rejtett értékeiről: „... az Apróság is néha nevezetes. El sem hinné az ember, miként oldatnak fel s világosítatnak meg sok idő múlva az efféle megtartott és hátra talált Apróságokból a legnehezebb kérdések és kételkedések. Bár, sokan követnék azon jó szokást, az afféle futó, s könnyen vesző Vakarékok könyvekként összevetettnék...” (Sándor István: Magyar Könyvesház Győrött 1803. Streibig József nyomdája, Előbeszéd.) Pogány Péter megfogadja e régi, jó tanácsot és a mai olvasónak is kivételes, új élményt adva, rendszerezi az 1848/49-es esztendőket nevezetes „apróság”-ait.

A kötet címe: *Riadj magyar!*, szimbolikus és összefoglaló jellegű. Utal az összegyűjtött művek jellegére: hogy mozgósító és tudósító szándék hívta őket életre, s jelzi a témát is: hogy a „magyar honi újjászületéséről” és annak megmentéséért folytatott élet-halál harcról van szó. A gyűjtés nagy része verses epika körébe sorolható, s e jellegük révén időrendben beszélnek el a szabadságharc eseményeit és eszmei küzdelmeit (1848 tavaszától – 1849 októberéig). Az eposzá összeálló krónikás énekeket egy-egy érzelmes lírai dalbetét teszi változatossá.

Az eseménykrónika, illetve tudósító ének XVI. században népszerű műfajának ez a kései feléledése elgondolkodtató jelenség. Főleg, ha a korabeli sajtó által kínált napi olvasmányok ismeretében, azokkal egybevetve szemléljük. A szépirodalmi művek helyébe az 1840-es évek végén általában a száraz, prózai nyelvű politikai riportok, tudósítások lépnek, s a versek száma igencsak megcsappan. Mégis, mi az oka annak, hogy a szabad sajtó jóvoltából a debreceni, a pesti, a szegedi, a szabadkai, a szarvasi stb. nyomdák szinte elárasztják az országot ponyvakiadásban megjelentetett verses füzetecskéikkel? Nyilván a nép, a nagyközönség igénye, kik „népszerű tónusban”, közvetlen átélés alapján akarnak olvasni a szabadságharc eseményeiről, s kiknek szívével a vers ritmusa inkább összhangban dobog. (Hasonló igénynek felelnek meg az 1848/49-ben jászott forradalmi „krónikás drámák” is, amelyek alkalmi darabként kerülnek színre, politikai mozgósító szerepük és óriási sikerük van.) 1848/49-ben a csatakrónikákat, tudósításokat külön lenyomatban közlő ponyvakiadások nemcsak a vásárokon, hanem szinte mindenütt kaphatók voltak, a műhelytől az utcáig, s aki megszerezte, figyelemmel olvasta és őrizte azokat. De 1850 elejétől a császári kerületi főispán elrendeli minden forradalmi újság lefoglalását. Tulajdonképpen tiszta csoda, állítja kötetünk szerkesztője, hogy a betiltott nyomatok egy része mégis megmaradt, és ma az Országos Levéltárban 30 hatalmas iratkötegben őrzik ezeket az unikumokat.

Ebből az óriási anyagból válogatott Pogány Péter, valamint a Szabó Ervin Könyvtár hagyatéki köteteiből, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum és az MTA Könyvtárának stb. kéziratáiraiból. A csatakrónikák és dalok, egy-két kivétellel, csak most jelennek meg újra nyomtatásban, ezért forrás értékű olvasmányt és élményt nyújtanak. A rendkívül részletes jegyzetanyag (a kötet közel egyharmada)

ugyanakkor kortörténeti összefüggéseket s újabb adatokat világít meg még a tudományos igényű olvasónak, kutatónak is. Pogány Péter előszavában felhívja figyelmünket arra, hogy a versek csak a jegyzetanyag párhuzamos olvasásával érthetőek, és így rendeződnek számunkra a korabeli magyar valóságot tükröző egységgé. A nyomdakiadó központokról és háziszzerzőikről szóló magyarázatokból megismerhetjük az egykorú kiadás és nyomdászat szociológiai hátterét is, a költeményekhez kapcsolódó történeti adatok, név- és irodalommutatók szintén számos tényanyaggal bővítik ismereteinket. Hasznos tanulság számunkra például az, hogy a kötet szerzői, elismert költők (Arany János, Jókai Mór, Czuczor Gergely, Döbrentei Gábor, Vajda János) vagy ma már ismeretlen krónikások (Putnoki József, Radó Imre, Sárosi Gyula stb.) egymás mellett, azonos politikai felelősséggel és költői öntudattal vállalják „krónikás” szerepüket. Ha a költői tehetség különböző is, a hazáért, a szabadságért, függetlenségért való bátor kiállás folytán a „kicsik” a nagyokkal szomszédságba kerülhetnek. Vannak közöttük olyanok is, akiknek nevét szinte teljesen elfelejtette az utókor, hozzátehetjük – méltatlanul. Példaként hozhatjuk erre a szegedi Szabó Mihály nevét, aki több krónikás verssel is szerepel a gyűjteményben, s akinek sajtótörténeti érdeme vitathatatlan. (A szegedi Grünny nyomdának 8 kiadványa kapcsolódik a kötethez.) Szabó Mihály vonatkozásában ki is egészíthetjük a kötet jegyzetanyagát, ezzel is bizonyítva, hogy a forradalom és szabadságharc irodalmával foglalkozó kutatóknak számtalan további érdekes témát és lehetőséget vet fel Pogány Péter összeállítása. Szabó Mihály a szegedi Grünny Nyomda háziszzerzője volt, majd 1848 júliusától önkéntes csatakrónikai tudósító, lapszerkesztő. (A kötet jegyzetei említik a *Tiszavidéki Újság* és a *Szegedi Újság* nevét, e mellett szerkeszti a *Szegedi Néplapot* 1867-ben, a *Szegedi Híradót* 1861-ben a *Szegedi Lapokat* 1873-ban, és még 1887-ben is ír cikket a *Szegedi Napló* számára.) A *Tiszavidéki Újságnak* 1849. január 3-tól április 14-ig hivatalosan csak segédszerkesztője, de a lap összeállítását a 20. számtól teljes felelősséggel ő veszi át, Molnár Pál megbetegedése miatt. (*Tiszavidéki Újság* 1849. 27-dik száma, április 7-kén 216. l. Szerkesztői értesítés.) A lap cikkei bizonyítják, hogy az újság az aktualitás jegyében, 1849 szabadságharcos szellemében íródott. Érdekes a címlapon található embléma, mely jelképezi az érdekegyesítés programját és a

harcra mozgósítást. (Főúr, iparos, paraszt kezét fog egymással, alul az ország címere korona nélkül, valamint a tudomány, ipar, kereskedelem és földművelés jelképei.) Műfajai: népdalok, haditudósítások, szerkesztői felhívások, krónikás versek stb. A *Tiszavidéki Újság* szinte minden egyes számában találhatunk egy-egy Szabó Mihálytól származó verset, aláírásai Sz. M., Tiszaparti, Cs. M., teljes nevét csak a 25. számban (március 31. 196. l.) írja ki. Versei egy-egy csata emlékéit idézik: *A nagyszombati hősök; Bem tábornokhoz!; A nép győzelme Ujszegednél; Márciusi merengés; Éljen az egyenlőség; Az özvegy; A magyarok Istene* stb. A lap összes számát átnézve tapasztalhatjuk, hogy Szabó Mihály versei ugyanúgy a szabadságharc krónikáját adják, mint a Pogány Péter összeállításában olvasott művek. E versek és Szabó Mihály több költeménye külön lenyomatban, ponyvakiadásban is megjelent a Szegedi Grünny Nyomdában, ezek lehettek az *Alföldi Csata* című folyóirat elveszett füzetei. Ugyanígy elkallódott a *Szegedi Naptár* vagy *Közhasznú Kalendárium* 1849-es példánya, kezünkbe került viszont az 1847-es, mely mutatja a ponyvakiadású kalendárium „közhasznúságát”. Érdekes felsorolni, miben újult meg Grünny János kiadásában a kalendárium műfaja. A címlap is díszesebb: egy paraszt kaszával, mellette egy nőalak, alul a címer. A címlap jelzi, a népek szol a füzetecske. Grünny János arra is figyelmeztet, hogy tartalmát bővítette: korszámlálás, hasznos gazdasági és mulattató cikkek, népdalok, érdekességek, a cselédek bérét mutató rovatok és az orvások vásárok időpontjának kimerítő jegyzéke. A vásárok dátuma városok szerint, ábécé-sorrendben, pénzváltás-jegyzékkel kiegészítve mutatja a kereskedelem és a gazdaság fellendülését, és erre utal a kalendárium hátsó lapján található reklámrész: egy mozdony és két vasúti kocsi, versikével ellátva: „hazánk közép-pontján most már vasut épül...” Grünny jelzi azt is: nem kímélte a költséget, hogy „a tartalom közé nyomott fametszvényeket és díszes borítékrajzokat” adhasson. Ilyen díszes képanyag, címlapborítók illusztrálják számunkra a korabeli magyar valóságot a Riadji magyar! című kötetben, s mutatják kép és szöveg összetartozását.

Érdemes még említenünk, hogy a magyar szabadsajtó második termékét pl. 1848. március 19-én, a Grünny Nyomda emeleti erkélyéről szórták szét a nép között (alkalmi ünnepi versek: Március 19-én 1848.). Grünny plakátjai

közül legnevezetesebb: Kossuth Lajos 1848. október 4-i beszéde. Termékenység tekintetében ez időben az ország nyomdái között a 9. helyen állt, 13 könyv, 5 hírlap. (Fitz József adatai, Magyar Nyomdászlat, 1848–1849.)

Mindezek a megjegyzések a Riadj magyar! című érdekes kötetnek csupán egyetlen szerzőjére és egyetlen nyomdatörténeti jegyzetanyagára vonatkoznak. S talán érzékeltetik, hogy a teljes kötet művelődéstörténeti vonatkozásrendszere milyen gazdag, s hogy Pogány Péter és munkatársai milyen értékes és inspiratív anyagot rendeztek tető alá. Végül külön is hangsúlyoznunk kell, hogy a gyűjtemény nemcsak a kutatóknak kínál sok tanulságot és fogódzót, de a magyar önismeretnek is eleven forrása lehet.

Madácsy Piroska

András László: A Madách-rejtély. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 343 l.

A rejtélyekről jó esszét lehet írni. (Példa rá Bart István könyve a mayerlingi tragédiáról.) A Madách-életút és -életmű körüli kérdőjeleket azonban nem sorolnám a rejtélyek közé: az irodalomtudomány módszereivel és eszközeivel megközelíthetők. András László könyve mindenestre kitűnő időpontban jelent meg: évfordulós kiadványnak és olyan tudománytörténeti helyzetben, amikor az 1964 óta felívelő újabb kutatások számos, publikált rész eredménye mellől még hiányoznak az összefoglaló művek, az életrajz, a kritikai kiadás, a színháztörténeti utóélet újabb félévszázadának summázása. A szerző bevallottan támaszkodott ezekre az új eredményekre (24–5. 91. 106–8.), joggal kéri számon átkerülésüket a tankönyvekbe (109.). Ugyanakkor bibliográfiájában lexikoncímzavak keverednek valóban alapvető művekkel, s hiányoznak nemcsak a regionális folyóiratokban megjelent forrásközlések, hanem meghatározó írások is, mint pl. Szabad György könyve az 1860/61-es történelmi fordulóról és néhány igen fontos tanulmánya Madách reformkori eszmévilágáról és napi politikai tevékenységéről. Csak így, nem teljes tájékozódás nyomán történhetett, hogy a szerző 1959 óta komplettnek nevezi a levelezést (25.), holott azóta négy Madách-levél és a családi levélváltások Madách-adatokat is bőven tartalmazó több tucat darabja jelent meg.

Nem megnyugtató András László szövegkezelése sem. Az érthető, hogy – kritikai kiadás híján – Halász Gábor 1942-es kétkötetes összkiadását használja és Halászt ráadásul esszéista elődjének is tekinti (202.). Kevésbé az, hogy a korábbi kiadások szöveghibáit ott és akkor is átveszi, amikor újabb, szöveggondozott kiadás áll rendelkezésére (a Magyar Remekírók sorozatában) vagy nem javítja pl. a *Tragédia* megírásának kezdődátumát 1859. február 14-ről 17-re (71. 129.), pedig a Tolnai Vilmos óta terjedő olvasati hiba a *Tragédia* egylapos szereplőlistájának megtekintésével korrigálható. A *Tragédia*-idézeteket az 1973-as, Szabó József-féle önkényes szöveggondozásból veszi, ahol a sajtó alá rendező ötletszerűen néhányat visszaállított – Aranyk Madách által elfogadott javításaival szemben – a fogalmazvány textusából. Magyarázhatatlan az a gyakorlata, hogy a legtöbb helyen a verses idézetek sormetszet nélkül, prózává oldva olvashatók. A teljességre törekvő anyagismeret és a filológiai korrektségi alól – ideértve néhány kisebb tárgyi tévedést és pontatlanságot is – az esszéíró sem vonhatja ki magát.

Ami András László szemléletét illeti, azt leginkább egyfajta újdogmatizmusnak tekinthetjük a Madách-értelmezések történetében. Így a Lukács Györggyel folytatott, ismételt utaláspolitikai keretében nem a szintézist, hanem csupán az antitézist kapjuk. Azt olvasni vezérelvül, hogy Madách „az idealizmus és materializmus küzdelmét ábrázolja in statu nascendi” (216. és másutt), kétségtelen visszalépést jelent az újabb elemzők (Barta János, Waldapfel József, Sótér István, Németh G. Béla, Mezei József, Horváth Károly és mások) eszmétörténeti árnyaltságához képest. Nem valószínű, hogy Madách deizmusának kérdésében (61–3.) mindenki tévedett volna, mint ahogyan azt a Madách ateizmusát bizonygató szerző teszi, aki így kénytelen lemondani Madách felekezeti elfogultságtól mentes vallásgyakorlatának és kegyúri tevékenységének említéséről éppúgy, mint ahogyan eltekint az Úr minőségében megváltozott zárlatiradjának elemzésétől a XV. színben. Hasonlóképp túlzottnak és megalapozatlannak tűnik annak ismételt emlegetése, hogy Madách esetleg nemcsak az utópistákat, hanem a tudományos szocializmus szerzőit is forgatta volna. Továbbá: Madách valóban nem a személyiség romantikus történelemformáló szerepét vallotta, de nem is a néptömegeket,

hanem a koreszmékét. Mindezekhez a feltételekhez fölösleges Engelset (igen gyakran és hosszan), valamint Plehanovot idézni.

A főhibának mégis – s ebben kerül Lukács Györgyhöz közel – azt látom, hogy a világnézet (adott esetben a hit), a filozófia és a műalkotás kritériumait ismételtelen keveri. Utóbbi témában (142–3.) elveti a „drámai költemény” bevett minősítését, hogy a *Tragédiát* egyértelműen drámának állítsa, amiből újabb problémák származnak (az I. szín politikai pamfletjének ötlete, Lucifer tendenciózus történelemláttatásának tagadása vagy a *Tragédia* időtechnikájának kérdése), amelyek egyébként a drámai költemény műfajából adódnak.

Az (egyébként túlírt) esszének ugyanakkor igen szép, megkapó részletei vannak Madách eszmeforrásairól (187–8.), európaiságunkról (212–3.), Jean Rousselot nyomán a fogalmi nyelvhasználat modernségéről (272.), az „energiaválság” kapcsán a mai értelmezések lehetőségeiről (279.). András László könyve jóféle szellemi izgalmat kínál: kétségkívül egyike lesz és marad a könyvtárnnyira duzzadt Madách-irodalom értékeesebb hányadának. Ám fölösleges régén várt remekműként és főként filológia-ellenes kiáltványként ünnepegni, mint ahogyan azt a napi kritika (Tarján Tamás a Népszabadság, Varjas Endre az Élet és Irodalom hasábjain) megtette. Hiszen Madách szellemi örökségének teljes és méltó birtoklásáért az előrelépés első-sorban mégis a művészettudományok és a történettudomány révén történik.

Kerényi Ferenc

Hubay Miklós: A dráma sorsa. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 728 l.

A négy fejezetre tagolt, mintegy 75 írást tartalmazó kötetben a szerzőnek az elmúlt negyven év során publikált, a magyar dráma sorsával foglalkozó cikkei, tanulmányait, esszéit, valamint konferenciákon elhangzott felszólalásait és rádiós sorozatait olvashatjuk. A sokműfajú, mélységükben és terjedelmükben heterogén írásközös jellemzője, hogy Hubay Miklós mindenütt a jelenre orientált, érvényesség szempontú értelmezéssel nyúl a vizsgált művekhez, legyen szó a *Balassi Menyhárt árulatásáról*, a *Magyar Elektráról*, vagy Mórincz Zsigmond, Lengyel Menyhért drámáiról. Talán

ez a jelenközpontúság mondatja a szerzővel azt, hogy „a drámával való foglalkozáshoz nem tartom elegendőnek a pusztai irodalomtörténeti felkészültséget, kell hozzá valami különös fogékonyság is.” (55–56. l.) Mivel minden cikkben a megírásakor – tehát a negyvenes, ötvenes stb. években – aktuális műalkotásbeli tartalmakat emeli ki (és emeli át változtatás nélkül ebbe a kötetbe) a szerző, ezért az írásközös nem is csekély része mára már jó, ha dokumentum értékű. Így a *Mórincz Zsigmond drámái* című 1952-ben írott tanulmánynak az a megállapítása, mely szerint a *Pacsirtaszó* c. darabnak *Kismadár* c. átdolgozása azért jobb az eredeténél, mert ez utóbbiban „Miska nem a katonaságtól jön vissza, hanem onnan, ahol közben megtalálta, ami eddig hiányzott nála: a bátorságot, az öntudatot. Gyári munkás lett Pesten, és esténként tanul, hogy szakmunkás válhasson belőle” (430. l.), nos, ez ma kevésbé tűnik a dráma erényének, mint tűnt jó harminc évvel ezelőtt. Ugyanígy, a változtatás nélküli újraközlés révén a kötet jelentős része csupán krónika értékű, mert például egyes dráma-bemutatók, melyeket a szerző számon kér a színházaktól, azóta megvalósultak (pl. Füst Milán: *Boldogtalanok*); vagy egyes műfajok, melyeket hátrányos helyzetűnek ítélt, azóta részben más pozícióba kerültek (az egyfelvonásos.)

A kötet jelentős részét kitevő alkalmi írásokból (felszólalások, vitacikkek, színikritikák, nekrológok) is kirajzolódik egy sajátos értékrend, a magyar drámai irodalom különös hierarchiája. A múlt századi három legjelentősebb színdarab közül *Az ember tragédiájának* szenteli Hubay Miklós a legnagyobb teret és figyelmet. Századunk drámaírói közül Mórincz Zsigmond és Lengyel Menyhért, valamint Sarkadi Imre válik a szerző értékelésében klasszikussá, a kortársak közül pedig a legtöbbször szereplő író Vészi Endre. A klasszikusok közül egy vagy két írást foglalkozik Bornemisza *Magyar Elektrájával*, a *Bánk bánnal*, a *Csongor és Tündével*, Csikyvel, Heltai Jenővel, Barta Lajossal, Károlyi Mihály *Ravelszkijével*, Illyés *A tű foka* c. drámájával. A névsorban szerepel még Füsi József, Szász Imre, Somlyó György, Illés Endre, Csurka István. Az értékrendet szervező esztétikai, illetve ízlésszem-pontok mellett kiemelkedő szerepe van annak a *szociológiai* aspektusnak, hogy a méltatott mű színpadra került-e már vagy sem. Még azoknál a szerzőknél is azonban, akik rendszeresen jelen vannak színpadjainkon, Hubay Miklós azokra a

dramáikra irányítja a figyelmet, amelyek – szerinte – méltatlanul hevernek íróasztalfiókokban vagy kötetekben.

Ily módon a szerző „kétfrontos” harcot vív gyűjteményes kötetében: egyfelől bizonyos irodalomtörténeti besorolásokkal áll perben, másfelől a színházak műsorpolitikájával vitázik. Az irodalomtörténeti evidenciák megkérdőjelezése igen sok esetben hasznos és gyümölcsöző lehet, s új eredményekhez vezethet, ha a vitakozó a megállapításait tudományosan megalapozza, bizonyítékait differenciált érveléssel támasztja alá. Mindezt csak gazdagíthatja, ha az esztétikai okfejtéshez szépírói elfoglultság is párosul (ami egy író esetében több, mint természetes.) De ha csak a szenvedély és a személyesség marad, s a mérlegeléshez szükséges távolságtartás hiányzik, akkor a mégoly helyénvaló megállapítások sem válnak hitelessé. Az *ember tragédiájának* megítélésében az eltelt ötnegyed század sem hozott egységes irodalomtörténeti álláspontot. Hubay Miklósnak a *Tragédia* melletti feltétlen kiállásában a központi érv nem műbeli, hanem az érvényesség szempontú interpretációnak megfelelően művön kívüli, nevezetesen az, hogy „kerekén kimondva: a kor bejött Madách utcájába.” (379. l.) Ebben a korszerűségben pedig alapvető párhuzamot vél fölfedezni – többek között – Madách műve és Camus filozófiája között. Mint írja: „a *Tragédia* – amely Hegel-illusztrációként naiv volt és fogyatékos – Camus-illusztrációként egyszerűen értelmet nyer.” (386. l.) Móríciz színpadi műveinek vizsgálatát a következőkkel vezeti be a szerző: „Móríciz Zsigmond drámaival kapcsolatban kezdettől fogva szögesen ellentétes kritikai értékelések voltak forgalomban. Mindig akadtak, akik tagadták Móríciz drámaírói tehetségét, és voltak, akik éppen ezt tartották sokra benne.” (399. l.) Talán mondanunk sem kell, hogy Hubay Miklós ez utóbbiak közé tartozik, és álláspontjának kifejtésében közvetlenül is vitatja Nagy Péternek az övétől eltérő nézetét. E tanulmány summázata – mely szerint „Lope de Vega teremő kedve lakott Móríciz szívében, csakhogy az aranykorhoz nemcsak író kell, hanem színház is” – átvetve a színházakkal folytatott vita területére.

A kötet címében jelzett sors, mely a magyar drámákra várt és vár, azért mostoha, mert hiányzik a színházak differenciálódása, túlzott szerepe van a rendezőnek (a szerző rovására), és hiányoznak a kortársi drámaért felelősséget érző színiigazgatók. A színházak, továbbá, kiszol-

gálják a közönséget, melyre az a jellemző, hogy „bár anyakönyvileg, tetteikben és frizsiderjük révén öntudatos honpolgári a XX. század második felének: izlésben, erkölcsben mégis a kor szintje alatt élnek, valahol a múlt században.” (93. l.) Ily módon arra a kérdésre, hogy „kire számíthatunk”, a drámaírók nevében így felel a kötet vége felé, egy 1980-as cikkében: „a közönségre nem. Vagy alig.” Majd hozzáteszi: „A kritikára sem számíthatunk. Vagy alig.” (678. l.) Fölényes érdektelenségnek nevezi a színházak viszonyát a drámaírókhoz, és ebben a látéletben nemcsak a mai magyar drámairodalom fogadtatására gondol, hanem a magyar drámára – szerinte – kezdetektől jellemző színpadon kívüliségre is. A kötet egésze azt a képet rajzolja meg, hogy a hazai drámairodalom sorsa mindig is kedvezőtlenül alakult, és ezt a képet még ott sem rajzolja át, ahol kortársi bemutatokról ír. A kép egyneműségéhez az is hozzájárul, hogy Hubay Miklós nem, vagy alig törődik a színpadi sikereket is elérő, rendszeres színpadi bemutatásokat felmutató szerzőkkel. A *drama sorsa* ily módon a drámát (azaz Hubay számára döntően a tragédiát) szervező sorsot a mű saját sorsává növeszti, mely külső végzetként áll az alkotás beteljesülésének útjában.

Az összeállításnak hasznára vált volna egy erős rostálás. Nemcsak a színházi változások nyomán érvényüket veszített íráskorok esetében, hanem azoknál a cikkeknel is, amelyek jórészt egymás ismétléseinek tekinthetők. Ezenkívül néhány pontatlanság is kigyomlálandó lehetett volna. A májusai párizsi diálázadás száz évvel korábbra helyezése, vagy az „Irodalmi színpadok” (611. l.) címnek a tartalomjegyzékből való kihagyása tekinthető a szedők hibájának, de Örkény *Sötét galamb* című drámájának feketére történő átkeresztelése (230. l.) már nem.

P. Müller Péter

Szilágyi János: A Népszava irodalompolitikája 1919 és 1929 között. Bp. 1979. Akadémiai K. 217 l. (Irodalomtörténeti füzetek 96.)

Az 1924 és 1929 között folyóiratokban, napilapokban publikált József Attila-versek csaknem fele a Népszavában jelent meg. 1934–35-ben, amikor a költő mozgalmi- és életlehetőségei beszűkültek, és tragikusan magára

maradt, a megírt 25 versből 9-et a Népszava jelentetett meg. Mindez persze nem jelenti, hogy az MSZDP hivatalos lapja felkarolta volna a nyomorgó költőt, de az tény, hogy egy rövidebb intervallumot leszámítva (1931–32) a Népszava legalább folyamatosan közölte verseit. A József Attilához fűződő kapcsolat már önmagában is indokolná a Népszava irodalompolitikájának tüzetesebb szemügyre vételét. S arról sem lehet megfeledkezni, hogy a Tanácsköztársaság bukása után, amikor a munkásmozgalmat létében veszélyeztette a fehérterror s az ezt követő már konszolidált elnyomó államapparátus – súlyos kompromisszumok árán ugyan – a Népszava volt az egyetlen munkáslap, amely legalísan létezett, s amely mindenképp tájékozási irányt jelentett.

Szilágyi János tanulmánya pótolja azt a hiányt, ami a sajtótörténeti kutatásokban e téren eddig mutatkozott. A különböző monográfiákban, kézikönyvekben elszórtan fellelhető utalások, kisebb tanulmányok után ez a kötet immár rendszerezve, a hajdani munkatársak emlékeit, szóbeli közléseit is felhasználva, áttekinti, elemzi azt a sajátos irodalompolitikát, amelynek legjellemzőbb vonása a reformizmus és a forradalmi törekvések közötti egyensúlyozás, amelyet – ebből következően – tagadhatatlan értekei mellett belső ellentmondásai is minősítenek.

A kiválasztott – a társadalmi erők mozgásterét tekintve kétségtelenül legfontosabb – időszak két egymástól jellegében jól elhatárolható intervallumra osztható. (Ez a történeti szakaszolás jelenti egyfelől a tanulmány szerkezeti elvét is.) Az 1919-től 1924-ig tartó periódusban a Népszava kénytelen védekező pozíciót elfoglalni. A kolportázsjog megvonása, elkobzások, a szerkesztők, munkatársak üldöztetése, gyakori bebörtönzése súlyos teherként jelent a lap működésében. Ám nemcsak a rendszer terrorisztikus módszerei hatottak fékezőleg a Népszava újjászervezésére. A vereségtudat, a mozgalom belső válsága a reformista szemlélet térhódításának kedvezett. Szilágyi János rövid pályaképekkel, arcképvázlatokkal bizonyítja, hogy a húszas évek első felének bizsergő gárdájára többnyire ez a szemlélet jellemző, s kevés széles látókörű, következetesen baloldali belső munkatárs volt a lapnál. Bár a megfélemlítés politikája 1924 után is érvényben marad (két év alatt 158 sajtóper indul), a rendszer lassú konszolidációja s a szociáldemokrata mozgalmon belüli baloldal megerősödése a Népszava irodalompolitikájában is tükröződik. Fokozatosan közli a korábban tá-

madott polgári írókat, s megnyílik a fiatal baloldaliak előtt is.

A szociáldemokrata irodalom rétegződése szükségszerű következménye a mozgalom 1919 utáni differenciálódásának és eszmei pluralizálódásának. Szilágyi János – az adott történelmi konstellációt mindig szem előtt tartva – sorba veszi a különböző áramlatok irodalompolitikai törekvéseit, ill. azok művészi vetületeit. A „nyomorirodalom” hegemoniája rányomja bélyegét az adott korszak művészi termésére. A naturalizmus leleplező, tényfeltáró szándéka persze tökéletesen megfelel a reformista szemléletnek, amely idegenkedik a felrázó, forradalmasítóan ható művektől, s amely épp ellenkezőleg, minden forradalmi törekvés előfeltételének tekinti a tömegek felvilágosodását. Így érthető, hogy miközben a Népszava igyekszik ablakot nyitni Európára, s könyvkereskedése fontos szépirodalmi műveket jelentet meg – az MSZDP vezetőségének 1922-es beszámolójából látható –, a szerzők névsorában legtöbbször Zola neve szerepel. Nő az irodalmi közlések színvonala, s átmenetileg visszaszorul a „nyomorirodalom”, amikor Weltner Jakab veszi át a szerkesztést. Az új törekvések kezdetét jelzik az irodalmi viták is. Szakasits Árpád 1924 szeptemberében Új költészet címmel egy avantgarde szellemű antológiáról ír. Sommás ítélete nemcsak a Népszava írását tükrözi, de az avantgarde magyarországi gyökértelenségét is: „Ez a költészet a dekadencia mocsarának lápvilága, a rothadt kapitalizmus legrohadtabb terméke.” Ugyancsak fontos kérdést érint a tendenciózus irodalom körül zajló vita. A disputában a tiszta művészet hamis eszményével szemben győz a pártos irodalom. S az adott politikai, társadalmi tényezők szorításában, az esztétikai elvek elbizonytalanodásának korában ez mindenképp jelentős végkövetkeztetés. Ám az is jól látható, hogy a „mondanivaló elsődlegessége” mint poétikai célkitűzés abban az irodalompolitikai és művészi gyakorlatban konkretizálódik, amelynek fogyatékosságára a legtömörebben József Attila mutat rá: ez a szemlélet a proletariátust tartalomnak tekinti. (Míg ő formának.)

A Népszava szellemi arculatát jellemzi az a tabló is, amelyben helyet kap valamennyi jelentős, a laphoz így vagy úgy kapcsolódó író, költő. Szilágyi János filológusi gondnal regisztrálja a publikációk számát, s rövid tartalmi kivonattal igyekszik illusztrálni a közölt művek jellegét, jelentőségét. (A szándékot értve, s a kötet természetéből adódó korlátozottságot is tudomásul

véve – szóvá kell tennünk e módszer fonákságát. Azt ti., hogy az önmagában mégoly tömör kivonatoló megállapítás sem hivatott a művek művészetét visszaadni, legfeljebb tartalmi információt közöl.) A Népszava kettős elvet érvényesít a konzervatív írók megítélésében: egyértelműen elutasítja demagóg, proletárellenes megnyilatkozásait, ám az esztétikai, művészi értékelésben engedelményeket tesz. A haladó polgári írókhoz, költőkhöz is sajátos viszony fűzi. Azok szemléleti korlátait, esetenkénti bizalmatlan megnyilvánulásait nem tolerálja, így aztán főként a „megalkuvásra hajlamos polgárt” látja bennük. S bár Móricz, Babits értékelése utóbb – a második szakaszban – módosul, Juhász Gyula, Kosztolányi, Tóth Árpád verseit alig közli.

Jelentőségének megfelelően elemzi a tanulmány a Népszava és a forradalmi szocialista irodalom kapcsolatát. Mivel 1927-ig, a 100% megjelenésig nem volt meghatározó jelentőségű baloldali lap, a Népszavára hárult volna a szocialista irodalom támogatása. Bár Nagy Lajos, Gergely Sándor műveit gyakran közölte, s értő bírálatokkal segítette az induló új nemzedéket (József Attila, Déry stb.) összességében – főleg az első időszakban – nem tudott eleget tenni ennek a feladatnak. Majd csak a forradalmi mozgalmak erősödése idején (1925–26) tárja ki kapuit a szociáldemokrácia eszményein túlnövő irodalmi törekvések előtt. A választási vereség után, a vezetőség jobbratolódásának következményeként pedig ismét lazul a lap és a forradalmi eszméket valló írók, költők kapcsolata. A Népszava irodalompolitikája e tekintetben is hűen követi a mozgalom erősödését, máskor megtorpanását.

A napjainkban egyre gazdagodó sajtótörténeti kutatások újabb eredményét üdvözölhetjük Szilágyi János tanulmányában. Munkájának fontosságát nemcsak az jelzi, hogy a két világháború közti forradalmi, szocialista szellemiségű magyar irodalom majd minden jelentős írója, költője publikált a Népszavában. Bár irodalomtörténeti szempontból ez sem mellőzhető. Úgyisintén az a tény sem, hogy a Népszava viszonylag magas példányszámával (40–50 000) széles társadalmi rétegekhez közvetítette a haladó irodalom alkotásait, s ezzel közvetve hozzájárult – ahogy Szilágyi János összefoglalóan értékeli – mai társadalmunk világnézetének, irodalmi műveltségének alakításához is.

N. Horváth Béla

Görömbei András–Bertha Zoltán: A hetvenes évek romániai magyar irodalma. 1–2. köt. Bp. 1983. TIT 156, 211 l.

A határon túli magyar irodalmak kiváló ismerője, Görömbei András a csehszlovákiai magyar irodalomról írott monográfiája után szerzőtársával a romániai magyar irodalom utóbbi évtizedének termését tekinti át. A tanulmány és a hozzá kapcsolódó bibliográfia a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat budapesti szervezetének kiadásában, Fogarasi Ágnes szerkesztői tevékenysége nyomán került az olvasóközönség elé.

A szerzők a vizsgált időszakról és az előzményekről szóló művekre röviden utalnak: Sóni Pál 1969-es tanulmánykötetét Kántor Lajos–Láng Gusztáv *Romániai magyar irodalom 1944–1970* című összegezése követte; a legfrissebb munka e tárgykörben a Budapesten megjelent *A magyar irodalom története 1945–1975* című kézikönyv negyedik kötetének egyik terjedelmes fejezete. A hazai irodalomtörténészek, kritikusok közül főképpen Ablonczy László, Béládi Miklós, Czine Mihály, Ilia Mihály, Kis Pintér Imre, Kiss Ferenc, Pálffy G. István, Pomogáts Béla, Szokolczay Lajos és Széles Klára elemzéseinek, kritikáinak szempontjait hasznosítja Görömbei András és szerzőtársa munkája is.

A romániai magyar irodalom a hetvenes évek elejére sokágúvá és színessé vált: nem volt könyvű e változatosságban megfelelő rendező és értékelő elveket érvényesíteni úgy, hogy az egymáshoz és az egyetemes magyar irodalomhoz való viszonyítás hitelessége is megőrződjön.

Görömbei András és Bertha Zoltán az időrend és a nemzedéki csoportok szerint mérleget az utóbbi tíz-tizenöt év alatt az egyes műfajokban született legfontosabb műveket. Gyakran csak szűkszavú jelzésekre szorítkoznak, de igyekeznek a leglényegesebb jelenségeket, tendenciákat, a lírai nyelv új árnyalatait, egyes műfajok megerősödését rögzíteni, az értékőrzés és értékteremtés vállalt hivatásából táplálkozó, Gáll Ernő kifejezésével „a sajátosság méltóságából” létrejövő műveket figyelmünkbe ajánlani. A legidősebb nemzedékről röviden szólnak, bővebb teret szentelnek a középnemzedéknek, majd a Forrás első és második nemzedéke íróinak, végül a hetvenes évek pályakezdőinek szemléjével zárul az áttekintés. Az utolsó fejezetben a hetvenes évek irodalomkritikáját és irodalomtörténetírását foglalják össze.

Mindössze másfél száz oldalnyi terjedelem állt a szerzőpáros rendelkezésére, ebből követke-

zik munkájuk szűkszavúsága és vázlatossága. 57 alkotót emelnek ki; néhányan hosszabb méltatást kaptak, mint amit eddigi munkásságuk indokolna, néhány szerző talán kissé háttérbe szorult, de az arány és az értékelés minden kortárs irodalomtörténeti munka kényes kérdése, a teljesség és véglegesség jórészt megvalósíthatatlan. Az értékrend csúcsára a szerzők a lezárt életművű Szilágyi Domokos költészetét és Sütő András kiteljesedő munkásságát állították. Szerepüket, hatásukat a szakszerű műelemzéseken kívül azzal is érzékeltetik, hogy munkásságukkal a többi portrénál hosszabb terjedelemben foglalkoznak. A már Magyarországon is jól ismert szerzőkről – például Bálint Tiborról, Beke Györgyről, Deák Tamásról, Farkas Árpádról, Hervay Gizelláról, Kányádi Sándorról, Lászlóffy Aladárról, Kocsis Istvánról, Panek Zoltánról, Székely Jánosról és másokról sorakozó kisportrék, valamint a legtöbb újdonsággal szolgáló fejezetek: a második Forrás-nemzedék és a pályakezdők változatos törekvéseiről szóló fejezetek is bizonyítják: valamennyi nemzedék számottevő eredményeket mutathat fel. A legfiatalabbak is, akikről ez a tanulmány nyújtja eddig a legrészletesebb, értékelő ismertetést. Az ellentmondások korszak gondjait, a nemzetiségi létforma sajátosságait, a történelmi múlttal szembesülésre készítő alkalmakat megidéző művek korszerű művészi formákat, értékeket őriznek, illetve teremtenek. Az értelmes emberi létért folyó küzdelem az „ahogy lehet” erkölcsi parancsát követve termi az irodalomtörténeti számontartásra is érdemes alkotásokat.

A gazdag könyvtermés a Kriterion Kiadó fíradhatatlan, áldozatos és nagyvonalú munkája nélkül nem láthatott volna napvilágot. 1969-től 1978-ig mintegy ezer könyv megszületésében bábáskodott; tudatosan szerkesztett, kitűnő sorozataival, változatos szempontok szerint válogatott könyveivel a Dacia és az Ion Creanga kiadók mellett a romániai magyar nyelvű irodalom ösztönző műhelyévé vált. Öröndetes tény, hogy – bár nem túl nagy számban – napjainkban már magyarországi kiadók is (elsősorban a Magvető Kiadó drámák, filozófiai esszék, novellák, versek publikálásával) vállalkoznak romániai magyar szerzők műveinek megjelentetésére. Jó lenne a következő években is folytatni ezt a gyakorlatot, sőt bővíteni az ilyen kiadványok számát. Annál is inkább, mivel elég sok olyan műről tudósít Görömbei és Bertha áttekintése, amelyhez alig vagy egyáltalán nem juthatunk hozzá.

A kötetben kevesellhetjük a Balogh Edgár szerkesztésében készülő Romániai Magyar Irodalmi Lexikonról vagy például a Szabó T. Attila munkásságáról írottakat. Érdemes lett volna részletesebben megemlékezni a romániai magyar sajtóban kikísérletezett és kiérlelt, a magyarországitól eltérő jellegű műfajokról, folyóirattípusokról, hetilap-profilokról, hatásos sorozatokról is. De a leírtakkal egyetérthetünk. E vázlatosságában is fontos mű teljesíti hivatását: tárgyilagos, eligazító értékeléseivel, gondos regisztrálásával, figyelemfelkeltő hangsúlyjaival a nemzetiségi irodalmakról alkotott képünket teszi árnyaltabbá.

Az áttekintés szűkszavúságáért kárpótolt a hozzá külön kötetben, csaknem kétszáz oldalnyi terjedelemben mellékelt válogatott bibliográfia. Az adatgyűjtők, Bertha Zoltán szerkesztő és Kovács Béla lektor alapos és körültekintő munkája nélkülözhetetlen segédeszközt teremtett. A több ország magyar sajtóját és könyvkiadását feldolgozó bibliográfia a 28 klasszikus és 275 kortárs szerzőre vonatkozó adatokat három csoportra bontva, betűrendben közli. A *Szerzők* című fejezet az egyes alkotók 1971–1980 között megjelent munkáit és a rájuk vonatkozó másodlagos irodalmat tartalmazza. A hosszas bűvárkodásra hívó adathalmazból csak néhol hiányolható egy-egy fontosabb interjú, egyes szerzőkről (például Czine Mihály, Ilia Mihály némelyik cikke). Rangos művel gyarapodott a XX. századi magyar bibliográfiai szakirodalom.

R. Takács Olga

Gyuris György–Vajda Lászlóné: *Írások Móra Ferencről. Bibliográfia.* Szeged, 1981. Somogyi-könyvtár, 343 l.

Vajda László, a szegedi Somogyi-könyvtár munkatársaként több éven át foglalkozott Móra-kutatással. 1956-ban készítette el annak a Móra-bibliográfiának a tervét, amelyet 1969-ben – már Vajda halála után – Péter László tett közzé a *Somogyi-könyvtári híradóban*. A bibliográfia tervéből Vajda életében a *Móra Ferenc vezércikkeit* regisztráló kötet jelent meg (1961), hagyatékát kiegészítve és gondozva Péter László rendezte sajtó alá a *Móra Ferenc írásai* című kiadványt (1970).

A bibliográfiai munkaterv harmadik kötetként Gyuris György és Vajda Lászlóné pontos, lelkiismeretes munkájaként az *Írások Móra Fe-*

rencről című bibliográfiát tarthatjuk kezünkben. Az eredeti terv szerint ez az összeállítás is tematikus csoportosítású lett volna, a Vajda által tervezett fejezetek címei: 1. Biográfiai adalékok, 2. Ismeretések, 3. Tanulmányok, 4. Betűrendes mutató, Függelék: kéziratban levő írások Móráról. A munkaterv közzétételekor Péter László ezt írta: „Azért is érdemes közzétennünk, mert a mi bibliográfiai anyagközlési módszerünk némileg eltér majd az ittenitől. A szakkritikának módot kell adnunk annak összehasonlítására, helyesen jártunk-e el, amikor Vajda tervén módosítottunk”. A módosítás ez esetben abban áll, hogy tematikus csoportosítás helyett a kronológia lett a felépítés alapja, nem mondva le arról, hogy a recenziókat a megjelent kötetek után összegyűjtve regisztrálja. Mivel hatalmas mennyiségű anyag gyűlt össze (2108 tétel) és az egyes tételek tematikai elkülönítése nehézségekbe ütközött volna, az áttekinthető szerkezet valóban csak az időrend alapján volt kialakítható. Szinte alig van olyan cím a bibliográfiában, amelyet

nem egészít ki magyarázó, utaló annotáció és ez a munka összeállítóinak gondos feltáró tevékenységét tükrözi. A közel 60 oldalnyi mutató egyesíti magában a név- és tárgymutató anyagát, tipográfiájával (betűtípusváltás, bekezdések) könnyen áttekinthetővé teszi a kötetet, a munka szerves részévé válik. A rövidítésjegyzék viszont lehetne gazdagabb is. Számos olyan folyóirat, hetilap teljes nevén szerepel a bibliográfiában, amelyek lerövidítése indokolt lett volna (pl. Magyar Könyvszemle, Élet és Irodalom, Somogy-könyvtári híradó stb.)

A bibliográfiát szerkesztői a Móra-centenáriumra (1979. április) kívánták megjelentetni. Mindent megtettek ennek érdekében, hogy nem rajtuk múlt a kétéves késés, azt az újabb pótlásokat tartalmazó kiegészítőlapon olvashatjuk. Egyetlen előnye az 1981-es megjelenésnek, hogy így már a centenáriumi megemlékezések gazdag anyaga sem maradt begyűjtetlen.

Németh S. Katalin

Németh G. Béla hatvanéves

Ha csak nyomtatásban megjelent alkotásai révén köszöntenénk, akkor is volna mit ünnepelni és köszönteni: a könyvtárakban, oktatók, tanulók és kutatók íróasztalain kötetek sorakoznak egymás mellé: monográfiák, tanulmánygyűjtemények, bennük az újraéledt műfaj kiemelkedő példáival, egyedi íróportrék, pályaképek, széles szemhatáru verselemzések.

Ha a tevékeny ember előtt tisztelegnénk, erre is van bőséges ok: egy aktív és dinamikus egyéniség él itt közöttünk, aki a maga energiáit önti bele egyetemi oktatásba, fiatal kutatók és követők nevelésébe, kiadványok irányításába és szerkesztésébe, s újabban még könyvtárszervezésbe is. S ha még egy pillantást vetünk emlékezetünkben azokra az akadályokra, személyes és külső gátló körülményekre, amelyekkel meg kellett küzdenie, amíg a pálya vonala egyenesbe ért és nekilendült – köszöntésünk még melegebbé és komolyabbá válik.

De a hatvanadik év lezártával, gazdag múlt és remélt gazdag jövő között a legfőbb köszöntés mégis magát az alkotót illeti, ezt az egyedi, összetéveszthetetlen, saját jellegét viselő egyéniséget, aki itt él és hat közöttünk, s aki nélkül mai irodalomtudományunk szegényebb lenne. Mint félig-meddig oktatójának, módomban volt észlelni és végigkísérni pályakezdését, s talán meg is tudom rögzíteni azt a szituációt, amelyben egyszerre csak a nyilvánosság elé lépett. A hajdani megjelölésre visszanyúlva az „olvadás” kezdő szakaszát idézem föl: a fiatalok, a kezdők számára ez még nem hozta meg az indulás lehetőségét, de a hol többé, hol kevésbé idősebb irodalmár-nemzedék a hallgatást megtörve, a mimikri-burkot lerázva már újraéledt és jelentkezett – nem azért, hogy tagadja azt a társadalmat, amely időközben kialakult és kezdte kiforrni magát, hanem hogy annak tudatát eleven művelődési tartalommal töltsse meg. Az első tanítványok is készen várakoztak már: valahova az ötvenes évek derekára, a hatvanasok első felére kell tennünk azt a (ma gyakran e szóval jelölt) „hullámot”, amely úgy alkotott, hogy mentette is a hagyományból az értékeset, úgy volt marxista, hogy az alapokat új, korszerű szemlélettel töltötte meg, s befogadta az egyetemes irodalomtudomány akkor már magas szintű eredményeiből, fogalomkészletéből és módszereiből is azt, ami a hazai kultúrára is kedvezően hathatott.

Németh G. Béla elég korán ugyan, de már az első nyitó lépések után jelentkezett, és már első próbálkozásából hamarosan észlelnünk kellett, hogy személyében egy újszerű igény, újszerű energia jelent meg soraink között, az expanzivitásnak új, széles horizontokat föltáró, kereső lendületével, – s a friss szellők nyomán egy új koncepció kialakulásának lehettünk és lehetünk ma is tanúi. A pálya azóta eltelt évtizedeivel szembenézve első benyomásunk az, hogy az új koncepcióhoz és az új eredményekhez még a mi tudományszakunkban is szokatlan méretű receptivitáson és asszimiláción át vezetett az út. Ha könyveinek tartalomjegyzékét átfutjuk, izgató kérdés gyanánt bukkan föl bennünk az álmélkodás: van-e és hol van ennek a költészet- és kultúraszomjnak határa? A hazai irodalom és kultúrán túl külföldre is kitekint, megakad a szeme képzőművészeti alkotásokon és irányzatokon, újabban aztán a szélesebb művelődéstörténet mezeire rándul át – ma is élő problémákat exponálva.

De meg kell éreznünk ebben a tudós-alkatban a receptivitás ellenpólusát is. Belülről indul el ez, belülről hatékony: valami spontán áradásban, belső energiák könnyed felszabadultságában. A témának, a jelenségeknek, a recipiált esztétikai-gondolati anyagnak könnyű és olykor sodró visszhangja támad tudatában: az azonosulás, az átélés, rokonítás és elmélyítés, felismerés és viszonyítás egyszerre hatékonná válik, néha talán még túl is burjánzik – de szaktudós és művelt olvasó egyaránt

tapasztalhatja, hogy itt nincsenek izolált jelenségek, mindennek kisugárzása, fényudvara van, legalábbis a szerző ilyen varázsol köréje.

Sokat lehet kiolvasni abból, hogy Németh G. Bélának megvannak, nemcsak a legnagyobbak között, kedvelt szerzői; jellemző Arany László- és különösen Péterfy-kultusza. Sok minden tükröződik ebben, itt most egyre, a legkomolyabb tényezőre illik rámutatnunk: enélkül a portré csonka lenne. Az „erkölcsi-ontológiai gondolatba beállított szellemek” vonzzák – azoké a rokonszenve, akik egy hanyatló korban ár ellen küzdve igyekeznek a múlt nagy értékeit továbbvinni, a degenerációt megállítani – azok, akiket a történelmi tragikum légköre vesz körül. Abban, ahogy ő a múlt század második felének (a „pozitivizmus” korának) fejlődéstörténetét megrajzolja, különös jelenségnek lehetünk tanúi. Egyik kötetének címében szemünkbe szökik a „létharc” kifejezés, és a tanulmányok olvasása közben eszmélünk rá, hogy ez a darwini „struggle for life” magyarítása, de egyúttal új tartalommal való megtöltése is. A klasszikus nagy nemzedék eszményeinek, a pozitivizmus és evolúcionizmus nagy ígéreteinek visszafordulása a szellemi életben, az 1867 utáni politika általános keretében állítva, bizony lehangoló képet ad, és már előrevetíti jövőendő tragédiák árnyékát. A magyarság elhagyta, elherdálta az előző nagy nemzedéktől örökölt szellemi fegyvereit ahhoz, hogy a maga „létharcát” a rátornyosuló vészes problémák, a baljóslatú történelmi helyzet közepette sikerrel megvívja.

Az a kép, amelyet a hazai művelődéstörténetnek így értelmezett szakaszáról rajzol, alapja egész szemléletének, s bizonyára a történészeknek is lesz hozzá szavuk. A tragikum visszafordíthatatlan és jóvátehetetlen – de ahogy Németh G. Béla itt a tollát vezeti, minden apróságon és esetleges botlásan túl egy nagy fölismerésünk erősödött meg újra. Az első világháború után beszéltek a gondolkodók az írástudók árulásáról, a második világháború után fogalmazódott meg az írástudók felelősségének követelménye. Abban a tudományban, amelyet Németh G. Béla művel, megérezzük a lelkiismereti, a morális tendenciát, amelynek óhajításunk szerint valahogy mégiscsak úrrá kellene lennie minden más ösztön és gerjedelem fölött.

De a pusztá tudomány számára is van ennek a kibontakozó életműnek több értékes tanulsága. Először is megújította és megerősítette hitünket az egyedi látás és egyedi megnevezés erejében. Ez az a törekvése, amelynek révén pályakezdekéskor olykor idegenkedéssel találkozott. De ami valamikor ősrégi babona és mágia volt, majd modern filozófusaink kezében a valóságfeltárás eszközeként éledt újra, ott működik, él és hat az ő tudósi magatartásában is. Egy-egy esztétikai jelenségre, típusra, mozzanatra alkotott újszerű megnevezései a megértés, a lényeglátás eszközeivé lettek. S nem utolsósorban segítettek a sablonok levetésében. Egyik nem éppen szokványos eleme ennek a címadás mestersége, amely együttesen már a kötetek tartalomjegyzékében tanulmányozható: a cím nála címke is, minősítés, eligazítás, irányjelző a meglátás és megértés új tájai felé.

Az is régi tudományos igazság – Németh hivatkozik is rá – hogy egy-egy szaktudomány megismerő kategóriái, elemző fogalmai időről időre elkopnak, erőtlenné válnak. Nos, benne egy olyan megismerőt üdvözölhetünk, aki a maga széles területéhez, sokoldalú jelenségeihez friss szemmel tud közeledni, s állandóan él a fogalmi eszköztár regenerációjának, újból hatékonyra és tartalmassá tételének lehetőségével. A megnevezés és a minősítés művészete egyike ama tényezőknek, amelyek őt vérbeli irodalmárrá teszik.

Még egy oldalon kapott tőle szakmánk erősítést: amire már előbb is voltak jelentős tendenciák, utána még világosabbá válik, hogy tudományt, társadalom- és irodalomtudományt csak filozófiai megalapozással lehet igazán művelni. Hogy Németh G. Bélának megvannak a régiek és újabbak közt is a kedves filozófusai, hogy egynémelyiküket talán a kívánnál többet is emlegeti és hívja segítségül, hogy sűrűn igényli és gyakorolja az „ontológiai” fürkészést és elmélyítést, – hogy olykor-olykor a lappangó ér, amelyet nyomoz, illúziókusnak érezhető is: ez a tudományos formátummal velejáró kockázat természete, és talán joga is.

Mit kívánjunk neki mindannyian hatvanadik születésnapjára? Többször idézett filozófusának egyik versére emlékezve talán legméltóbban azt: legyen továbbra is köztünk a láng, amely mindenből, amit elér, fényt tud varázsolni.

Barta János

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Серени, Л.</i> : Состояние латинской поэзии в Венгрии XIX века	1
<i>Вереш, А.</i> : <i>Картезианец Йожефа Этвеша</i> — роман разочарования или развития	18
<i>Коромпай Х., Я.</i> : Альманах <i>Мадьяр Сепипродамш Сэмле</i> и немецкая поэзия	28
<i>Давидхази, П.</i> : Взгляды Яноша Араня как критика	38
<i>Сегеди-Масак, М.</i> : Время, позиция автора и структура ценностей в романе Д. Костолани <i>Золотой дракон</i>	64

Мастерская

<i>Фесеги, П.</i> : Некоторые вопросы текстовой структуры, восходящей к Балаши	76
<i>Тюшкеш, Г.—Кнапп, Е.</i> : Неисследованные источники: миракли эпохи барокко о местах паломничества в Венгрии	90

Документация

<i>Янкович, Й.</i> : Поэзия Яноша Кеменя и написанные на его смерть стихотворные посвящения	101
---	-----

Обзор

Бела Г. Немет: Литературно-критическая мысль в Венгрии под знаком позитивизма (<i>Вереш, А.</i>)	116
Бела Г. Немет: Спица и колесо (<i>Балаши, П.</i>)	119
Собрание стихотворных сочинений Йожефа Атили (<i>Сёке, Дь.</i>)	123
György Haiman: Nicholas Kis a Hungarian Punch-Cutter and Printer, 1652—1702. (<i>Дуккон, А.</i>)	127
Dieter P. Lotze: Imre Madách (<i>Сегеди-Масак, М.</i>)	129
Яноше Вайда: Мои мемуары (<i>Надь, М.</i>)	131
Бела Помогач: Трансильванизм (<i>Бакони (Ковач), И.</i>)	133

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta Hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900 közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltban (1052 Budapest V., Gerlóczy u. 7. Telefon: 188-633) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 150— Ft

1 szám ára: 25— Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25 Ft

Előfizetés egy évre: 150 Ft

ISSN 0021—1486

SOMMAIRE

<i>Szörényi, L.</i> : La situation de la poésie latine en Hongrie dans la première moitié du XIX ^e siècle	1
<i>Veres, A.</i> : Le Chartreux d'Eötvös: roman de la désillusion ou du déploiement?	18
<i>Korompay H., J.</i> : La revue <i>Magyar Szépirodalmi Szemle</i> (Revue Hongroise des Belles Lettres) et la poésie allemande	28
<i>Dávidházi, P.</i> : La vision du monde de János Arany en tant que critique	38
<i>Szegedy-Maszák, M.</i> : Temps, point de vue et structure de valeur dans le roman de Kosztolányi intitulé <i>Aranysárkány</i> (Le cerf-volant d'or)	64

Atelier

<i>Kőszeghy, P.</i> : Sur quelques problèmes de la tradition des textes de Balassi	76
<i>Tüskés, G.—Knapp, É.</i> : Un groupe de source encore non découvert: des livres de miracles de l'époque du baroc sur les lieux de pèlerinage de Hongrie	90

Documents

<i>Jankovics, J.</i> : Les poèmes de János Kemény es les poèmes d'occasion se rapportant à sa mort	101
--	-----

Revue

Németh, G. Béla: La pensée de critique littéraire hongroise à l'époque du positivisme (<i>Veres, A.</i>)	116
Németh, G. Béla: Rais et roue (<i>Balassa, P.</i>)	119
Les poésies complètes d'Attila József (<i>Szőke, Gy.</i>)	123
Haiman, György: Nicholas Kis, a Hungarian Punch-Cutter and Printer, 1652—1702. (<i>Dukkon, Á.</i>)	127
Lotze, Dieter P.: Imre Madách (<i>Szegedy-Maszák, M.</i>)	129
Pomogáts, Béla: Le transylvanisme (<i>Bakonyi (Kovács), I.</i>)	133

